

Algirdas Matulevičius

Mažoji LIETUVA

XVIII amžiuje

MOKSLAS

Algirdas Matulevičius

Mažoji
LIETUVA

XVIII amžiuje

*Lietuvių tautinė
padėtis*

Vilnius „Mokslas“ 1989

BBK 63.3(2L)46
Ma 647

Recenzavo
prof., istorijos m. dr. Leonas Mulevičius,
istorijos m. dr. Antanas Tyla

M $\frac{0503020908-088}{M 854(08)-89}$ **28-89**

ISBN 5-420-00240-X

© „Mokslo“ leidykla, 1989

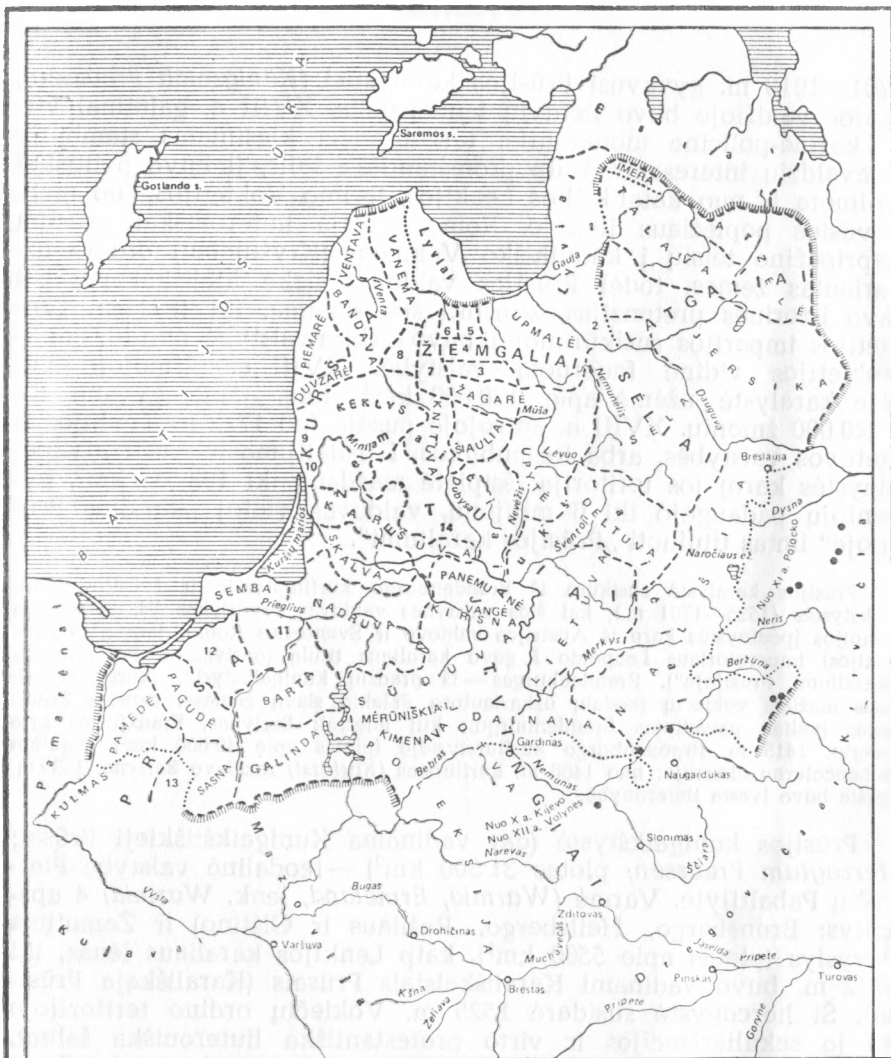
IVADAS

1701—1918 m. gyvavusi Prūsijos karalystė¹ (*Königreich Preussen*), kurios valdžioje buvo lietuvių tautos dalis, XVIII a. galutinai virto karine-policine monarchija, tarnaujanti klasiškiems stambiųjų žemvaldžių interesams. Kaip protestantiška šalis, ji buvo politiškai izoliuota ir nuo katalikiškos Lenkijos, ir nuo Vokietijos, tuo metu buvusios popiežiaus įtakoje. Romos kurija liuteroniškai Prūsijai nepripažino teisių į katalikiško Vokiečių (Kryžiuočių) ordino užkariautas žemes, todėl Prūsijos valdovai siekė idėjiškai pagrįsti savo istorines pretenzijas, stiprinti suverenumą. Iki 1871 m. (Vokietijos imperijos susikūrimo) ji buvo atskira valstybė, nuo 1871 m.—Vokietijos vidinė federuota valstybė. XVIII a. pirmojoje pusėje karalystė užėmė apie 120 600 km² plotą, jame gyveno tik 2 240 000 žmonių. XVIII a. antrojoje pusėje (po 1772 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybės, arba Respublikos, I padalijimo ir Austrijos įpėdinystės karo) jos teritorija išsiplėtė maždaug iki 193 500 km², gyventojų padaugėjo iki 6 milijonų, valdovas vietoj „karalius Prūsijoje“ imtas tituluoti „Prūsijos karaliumi“.

Prūsijos karalystė susikūrė iš Brandenburgo kurfiurstystės ir Prūsijos kunigaikštystės (1525—1701 m.), kai šios valstybės valdovas Frydrichas III už paramą Ispanijos įpėdinystės kare iš Austrijos valdovo ir Šventosios Romos imperijos (Vokietijos) imperatoriaus Leopoldo I gavo karaliaus titulą (pasivadino Frydrichu I, „karaliumi Prūsijoje“). Brandenburgas — iš pradžių kunigaikštystė, įkurta viduriniais amžiais vokiečių feodalų užkariautose Palabio slavų žemėse, centras Braniboras (vėliau pavadintas Brandenburgu); kiti miestai: Berlynas, Frankfurtas prie Oderio. 1415 m. Brandenburgo kurfiurstystėje (plotas apie 40 000 km²) įsigalėjo Hohencolernų dinastija; nuo 1486 m. kurfiurstas (*Kurfürst*) rezidavo Berlyne. 1539 m. krašte buvo įvesta liuteronybė.

Prūsijos kunigaikštystė (dar vadinama Kunigaikštiskieji Prūsai; *Herzogtum Preussen*; plotas 31 500 km²) — feodalinė valstybė Pietryčių Pabaltijyje. Varmė (*Warmia, Ermeland*, lenk. *Warmia*; 4 apskritys: Brunsbergo, Heilsbergo, Rešliaus ir Olštino) ir Žemutinis Pavyslys (plotas apie 5500 km²), kaip Lenkijos karaliaus lėnas, iki 1772 m. buvo vadinami Karališkaisiais Prūsais (Karališkąja Prūsija). Ši hercogystė susidarė 1525 m. Vokiečių ordino teritorijoje po jo sekularizacijos ir virto protestantiška liuteroniška šalimi, 1618—1701 m. sujungta asmenine unija su Brandenburgo kurfiurstyste (pasibaigus Albrechto Brandenburgiečio giminės kunigaikščių vyriškajai linijai, Prūsijos kunigaikštystės sostą paveldėdavo kurfiurstai). Iki 1657—1660 m. buvo Lenkijos karalystės vasalė. 1660 m. nepriklausomos valstybės sostinė iš Karaliaučiaus buvo

¹ Kai kalbama apie XVIII—XIX a. teritoriją nuo Vyslos iki Klaipėdos, t. y. buvusio Vokiečių ordino (*Deutscher Orden*), vėliau Prūsijos kunigaikštystės teritoriją, vartojame Prūsijos, retkarčiais ir Rytų Prūsijos (ši geografinė sąvoka paplito nuo 1815 m., kai susidarė Rytų Prūsijos provincija) terminus; kai reikalas liečia visą valstybę, visą karalystę, t. y. su Brandenburgu, ją vadiname Prūsijos karalyste. Plačiau teritoriniai administraciniai vienetai, istoriniai ir geografiniai pavadinimai aiškinami skyriuje „Didžioji kolonizacija XVIII a. pirmojoje pusėje“, p. 51—54.

BALTŲ ŽEMĖS

BARTA Zemės

- Apytikrė baltų riba
- Krievių etnonimu pavadintos gyvenvietės
- Kitos gyvenvietės

Skaitmenimis pažymėtos baltų gyvenvietės ir žemės:

1 Idumėja	5 Duobe	9 Meguva	13 Liubavas
2 Kuoknese	6 Sparnene	10 Pilsotas	14 Valsčiai, nesusijungę žemės
3 Silene	7 Duobe	11 Notanga	
4 Tervetė	8 Žemė tarp Skrudondos ir Žiemgalos	12 Varme	

perkelta į Berlyną. Išsiplėtusioje valstybėje sumažėjo gyventojų lietuvių dalis ir įtaka. Nutrūko tiesioginiai ryšiai su Didžiąja Lietuva. Nuo XVII a. vidurio kunigaikštystė faktiškai buvo Brandenburgo-Prūsijos jungtinės valstybės autonominė dalis, ją valdė Hohencolernų kurfiurstai.

Prūsijos kunigaikštystę sudarė trys sritys: 1) Semba (*Sambia, Samland, Sambien*); centras Karaliaučius; įėjo Semba ir Lietuva (ją sudarė Nadruva — *Nadrowia, Nadrauen* — ir Skalva — *Scalovia, Schalauen*) bei gretimos baltų žemės (žr. baltų žemių žemėlapi) iki sienos su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste (LDK); 9 valsčiai); 2) Notanga (*Nattangia, Natangen*, centras Barštinas; įėjo buvusios prūsų žemės: Notanga, Barta — *Bartha, Barten* — ir Galinda — *Galindia, Galinden*; 13 valstybinių valsčių bei 2 privatūs feodalų valsčiai) ir 3) Oberlandas (centras Zalfeldas; teritorija į pietus nuo Pasargės (Pasarė; *Passarge, Pasłęka*) upės, be tų žemių, kurios buvo Lenkijos karaliaus lėnas; 12 valstybinių valsčių ir 3 privatūs feodalų valsčiai). Oberlandas buvo vokiškiausias (9 vokiški valsčiai). Jame (6 lenkiški valsčiai), ypač Notangoje (8 lenkiški valsčiai), gausiai gyveno ir lenkų. Vokiečių istoriografijoje neretai minimos keturios sritys: iš Sembos išskiriama Lietuvos (centras Įsrutis) sritis. Luominių suvažiavimų ir rinkimų į landtagą interesais Sembos (su Lietuva) ir Notangos sritys sudarė Žemutinę Prūsiją (*Niederland*), o trečioji sritis vadinama Aukštutine Prūsija (*Oberland*). Prūsijoje buvo keturios vyskupijos: katalikiškoji Varmės (įėjo Pietų ir Centrinė Varmė, diduma Bartos; iki 1772 m. buvo Lenkijos autonominė dalis, kontrreformacijos Prūsijoje židinys; nuo 1466 m. į Pietų Varmę kėlėsi lenkų kolonistai, kitoje dalyje daugumą gyventojų sudarė vokiečiai), Sembos (įėjo Semba, minėta Lietuva; vyskupas rezidavo Žuvininkuose, vok. *Fischhausen*, dab. *Primorsk*), Pamedės (Pomezanija; *Pomesania, Pomesanien*; įėjo likusi kunigaikštystės teritorija) ir Kulmo (*Culmen, Culmerland*; iki 1772 m. priklausė Lenkijai). Prūsijos kunigaikštystės gyventojai: lietuviai, prūsai, kuršiai, lenkai (gyvenantys Mozūrijoje vadinami mozūrais) ir vokiečiai. Iki XVII a. į Prūsiją, ypač į Mozūriją (*Masuren*; lenk. *Mazury*; plotas apie 7000 km²) ir katalikiškąją Varmę (plotas apie 4000 km²) vyko lenkų kolonistai. XVII a. jie sudarė beveik 1/3 krašto gyventojų. Vokiečiai senbuviai (nuo XIII a. ekspansijos į prūsų žemes — į Prūsą) daugiausia telkėsi krašto (išskyrus Mažąją Lietuvą) vakarinėje ir pietvakarinėje dalyje. Iki XVIII a. Prūsijos kunigaikštystėje jie sudarė gyventojų mažumą.

Aukščiau minėtomis sąlygomis susiklostė prūsiškoji-lietuviškoji politinė kryptis (vadinamasis lietuviškasis skydas): valdančiosios klasės ideologai ėmė skelbti, kad Prūsijos karalystės rytinėje provincijoje (Senovės Prūsijoje) nauja tauta susidarė ne iš Vokiečių ordino riterių, o iš autochtonų, tai yra senųjų prūsų ir lietuvių, taip pat iš kultūringų vokiečių kolonistų. Karalystė esanti teisėta ne kryžiuočių, o prūsų istorinio palikimo paveldėtoja (juk jų vardu ir valstybė vadinama). Kadangi prūsai buvo jau išnaikinti ar diduma suvokietėję, visuomenės dėmesys savaime kryo į išlikusius prūsų giminaičius lietuvius.

XIX a. pirmosios pusės buržuazinės liberalinės krypties vokiečių istoriografijos atstovai romantikai J. Foigtas, A. Kocebūtė (Kocebiu) idealizavo prūsus, smerkė Vokiečių ordiną ir popiežius kaip religinio fanatizmo skleidėjus ir agresorius. Anot jų, prūsai kaip tauta nežuvę, jie tik sumišę su atėjūnais vokiečiais ir suvokietėję, susidariusi nauja tauta — naujieji prūsai; ji sukūrusi aukštą kultūrą ir stiprią Prūsijos valstybę². Šitokia oficiali propaganda nebuvo nuosekli. Praktiniame valstybės gyvenime, stiprėjant jos įtakai užsienyje bei vidaus politinei ir ekonominei

² Voigt J. *Geschichte Preussens. Königsberg, 1827—1839. Bd. 1—9; Kotzebue A. Preussens ältere Geschichte. Riga, 1808. Bd. 1—4.*

sistamai, kuriai iš sostinės Berlyno vadovavo Brandenburgo valdovai, vykstant kolonizacijai, didėjo kitataučių, tarp jų ir Mažosios Lietuvos gyventojų, nacionalinė bei socialinė spauda.

Monografijos tikslas ištirti Prūsijos lietuvių tautinę padėtį feodalizmo irimo ir kapitalizmo įsitvirtinimo laikotarpiu, tai yra nuo savarankiškos Prūsijos karalystės paskelbimo (1701 m.) iki baudžiavos panaikinimo (1807 m.). Mėginama atskleisti socialines, ekonomines, politines, kultūrinės ir religines sąlygas bei priemones, kurias Prūsijos karalystės valdžia ir vokiečių feodalai sudarė ir naudojo prievartinei lietuvių asimiliacijai. Tyrinėjimo teritorinis objektas daugiausia yra Mažosios Lietuvos branduolys — Lietuvos provincija, kurioje XVIII a. gyveno dauguma Prūsijos lietuvių ir kuri buvo įvairiai vadinama. Todėl pirmiausia ir reikia apibrėžti iki XVIII a. Prūsijos lietuvių gyventą teritoriją bei kaip ji buvo vadinama ir nustatyti, kurie iš tų pavadinimų yra vartotini.

Nuo 1618 m. Prūsijos valstybės teisiniuose dokumentuose Prūsijos lietuvių žemės vadintos **Lietuvos provincija** (*Provinz Litthauen*), **lietuviškais valsčiais** (*Littauischen Aemtern*), **Lietuviška apygarda** (*Littauische Kreis*) arba tiesiog **Lietuva** (*Litauen*), **Prūsų Lietuva** (*Preussisch-Litauen*), o raštijoje labiau — **Mažąja Lietuva** (*Klein Litthauen, Klein Litauen*).

Beje, apskrities (nuo 1618 m. Hauptamt, lietuviškai gal būtų pagrindinis valsčius) statusas galutinai buvo įformintas per 1815—1818 m. reformą. Istoriografijoje neretai Hauptamtai (retsykiais vadinami distriktais) vadinami apskritimis ir kalbant apie 1618—1818 m. laikotarpį. Analogiškai Zemattijoje nuo XVII a. apskritimis vadinami valsčiai, nors ir neturėjo tipiškų apskričių institucijų bei pareigybių. LDK iki 1564—1566 m. reformų teritoriniai vienetai buvo nestabilūs. Dokumentuose tas pats vienetas vadinamas tai apskritimi, tai valsčiumi. Šioje knygoje Hauptamtas vadinamas apskritimi, o Amtas — valsčiumi (susidarė vietoj Vokiečių ordino komturijų ir foptijų). Kreizo (*Kreis*) kaip apskrities prasmė įsigalėjo XIX a., ypač XX a. Tačiau *Kreis* pirmiausia išsiskiria apygardą, rajoną.

Bene pirmasis šaltinis, kuriame minimas Mažosios Lietuvos vardas, yra Simono Grunau (mirė 1530 ar 1531 m.) XVI a. pirmosios pusės kronika. Skalvių, nadruvių ir šiaurinių sūduvių (*Sudauer*) gyventą kraštą jis vadina *Klein Litaw*³. Lukas Davidas (1503—1583) lietuvių gyventą sritį irgi vadino Mažąja Lietuva, taip skyrė ją nuo LDK.

K. Forstroiteris iškėlė mintį, kad „viduriniais amžiais dalis Rytų Prūsijos teritorijos visiškai nebuvo vadinama Prūsų Lietuva, Mažąja Lietuva arba Lietuva“, o S. Grunau Mažąja Lietuva vadinęs sritį tarp Gardino ir Kauno, nes jis esą Sūduvos ieškojęs Semboje (prūsų sembų žemėje)⁴. K. Forstroiteris nekrepė dėmesio ar nežinojo, kad Semba, kaip sritį, sudarė ne tik sembų, bet ir vakarinių lietuvių žemės. O pačioje Semboje yra Sūduvių kampas (*Sudauer Winkel*), kuriame gyveno sūduviai (apie juos kalbama toliau). A. Krauzė rašė, kad Skalva ir Nadruva jau nuo XIII a. vidurio buvo vadina-

³ Grunau S. Preussische Chronik. Königsberg, 1876. Bd. 1. S. 69.

⁴ Forstreuter K. Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422 // AF. Königsberg, 1941. Bd. 18; Forstreuter K. Deutschland und Litauen im Mittelalter. Köln; Graz, 1962. S. 17.

mos Lietuva. Tai patvirtina popiežiaus Inocento IV legato Modenos vyskupo Vilhelmo 1243 m. aktas⁵. Nuo 1732 m. Prūsijos žemėla-piuose Lietuvos provincijos ir Labguvos žemės vadinamos *Klein Li-tau*, *Klein Litauen*, *Preussisch Litthauen*, *Little Lithuania*, *Lithuavie Prussienne*, *Lithvania*, o šios provincijos su visu Sembos pusiasaliu — *Sambia*⁶. XVIII a. viduryje Mažosios Lietuvos vardą vartojo ir A. Lukanas⁷, teigęs, kad jis buvo žinomas jau XIV a. R. Bekas lie-tuvių gyventą plotą vadino vien Mažąja Lietuva⁸. M. Merlinas XVIII a. pradžioje lietuvių kraštą vadino Karališkąja Prūsų Lietuva (*Preuszisch-Königlichen Litthauen*)⁹. Daugelis XIX a. vokiečių istori-ku, rašytojų — Prūsų Lietuva arba Lietuva. Oficialiuose Prūsijos karalystės valdžios raštuose nuo 1815—1818 m. administracinės re-formos šios dvi sąvokos vis rečiau vartojamos. Prūsijos lietuviai, jų visuomenės veikėjai savo kraštą dažniausiai vadino Mažąja Lietuva, o jos gyventojus — lietuvininkais.

Lietuvininkai — lietuvių etnografinė grupė. Susiformavo XV—XVI a. iš senovėje virtusių lietuviams nadruvių ir skalvių (vadinami vakariniais lietuviams), vaka-rinių žemaičių, vėliau sulietuvėjusių prūsų (sembų, šiaurinių bartų ir šiaurinių no-tangų; iš galindų, kurie per XII a. pirmosios pusės kovas su mazoviečiais persikėlė į Sembą); taip pat iš prūsų ir vakarinių lietuvių, kurie iš Ordino valdų buvo iš-vesti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių arba patys bėgo į Lietuvą, — J. Ochmanskio apskaičiavimu, ne mažiau kaip 5000 baltų, — o ilgainiui grįžo į Mažąją Lietuvą. Be to, iš jotvingių (*Jadwinger*; šiaurės vakarinių sūduvių; be jų, XIII a. pabaigoje apie 1600 sūduvių vokiečių grobikai apgyvendino Sembos šiaurės vakarų kampe, kuris imtas vadinti Sūduvių kampu; čia jie kelis šimtmečius išlaikė savo kalbą, pagoniškus papročius; dar XVI a. antrojeje pusėje iš 10 sūduvių šokėjų nė vie-na nemokėjo vokiškai¹⁰. Taip pat iš pietinių kuršių (susiliejo su žemaičiais), iš Žemaitijos ir Užnemunės lietuvių karo belaisvių ir pabėgėlių. Sulietuvėjo šiek tiek netgi vokiečių ir mozūrų (lenkų, gyvenančių Mozūrijoje; žr. etninį žemėlapi — priedą). Nepaisant vokiečių feodalų politikos, Vokiečių ordino, vėliau Prūsijos kunigaikštystės šiaurinės dalies gyventojai kuršiai Pilsote, lamatai, jotvingiai, prūsai dėl įvairių priežasčių ir sąlygų čia, priešingai negu pietinė dalis, ne tiek vokiečių (ir sulenkėjo), kiek susiliejo su giminingais ir gausniais lietuviams.

Šis pavadinimas išgalėjo ir Didžiosios Lietuvos istoriografijoje bei literatūroje (jau V. Kudirka vartojo Mažosios Lietuvos vardą).

Lietuviškų žemių branduolys — Lietuvos provincija¹¹ (plotas apie 10 000 km²) apėmė tik 4 apskritis: Klaipėdos (*Memel*), Tilžės (*Til-sit*, dabar *Sovetsk*), Ragainės (*Raganita*, *Ragnit*, *Neman*) ir Įsruties (arba *Įsručio*; *Instenburg*, *Černiachovsk*). Vartojant Mažosios Lietu-vos terminą, šia teritorija (arba dar ir su Labguvos (*Labegowe*,

⁵ Krause A. Litthauen und dessen Bewohner. Königsberg, 1834; Preussisches Urkundenbuch, Königsberg, 1882. Bd. 1. Erste Hälfte, N 143.

⁶ MAB. Žemėlapiai K-860, K-2540, K-1040, K-1076, K-1096 ir kt. Jäger E. Prussia-Karten. 1542—1810. Stuttgart, 1982.

⁷ Lucanus A. Preuzsens uralter und heutiger Zustand. Lötzen, 1912. S. 367, 410.

⁸ Boeckh R. Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Berlin, 1869. S. 58, 60, 226.

⁹ Ruigys P. Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 387.

¹⁰ Prūsų kalbos paminklai / Parengė V. Mažiulis. V., 1966. P. 24.

¹¹ *Provinz Litthauen* terminą vartojo, pavyzdžiui, B. Žervė (Gervais), A. Krauzė, A. Rogė, V. Vydūnas, H. Hofmanas ir kiti, o tarybinėje lietuvių istoriografijoje ėmė vartoti J. Jurginis, P. Žostautaitė.

*Labiau*¹², *Polesk*) apskritimi) apsiriboti, kaip neretai buvo daroma, negalima, nes lietuvių gyveno ir už jos ribų. Tyrinėjant Prūsijos lietuvių istoriją, teisingiausia jų gyventą teritoriją vadinti **Mažąja Lietuva**: šis pavadinimas apima visą lietuvių gyventą kraštą, apibūdina jį ir tautiniu, ir geografiniu aspektu. Prūsų Lietuvos vardas reiškia tik politinę krašto priklausomybę, istoriografijoje kai kada vartojamas Lietuvos provincijos prasme. Šioje monografijoje dažnai vartojamas ir šaltiniuose minimas Lietuvos provincijos terminas: neretai duomenų turime tik iš jos valsčių ar apskričių.

Metodologinės gairės lietuvių tautinei padėčiai Prūsijoje tirti yra marksizmo-leninizmo klasikų veikalai. K. Marksas ir F. Engelsas XVIII—XIX a. Prūsijos valstybę apibūdino kaip kolonijinę, tautų prispaudėją, virtusią reakcijos ir militarizmo įsikūnijimu; parodė, kad visos karalystės — Hohencolernų tėvonijos politikos pagrindas yra vienintelis principas: tarnauti vokiečių junkerijos interesams¹³. Marksizmo-leninizmo klasikai griežtai smerkė Prūsijos vyriausybės vykdytą kitų tautybių gyventojų sprespaudos politiką. V. Leninas, pasisakydamas prieš **prievartinę** arba **privilegijomis** besiremiančią asimiliaciją, pabrėžė, kad iš nacionalinės sprespaudos įmanoma išsivaduoti tik panaikinus socialinę sprespaudą¹⁴.

Vadovaujantis pažangesne metodologija, buvo įmanoma iš naujo įvertinti senosios, daugiausia vokiečių, istoriografijos iškeltus faktus.

Prūsijos valstybės istoriografija iš esmės buvo apologetinė. XVIII a. vokiečių istorijos moksle, oficialiojoje propagandoje buvo teigiama, nors ir nenuosekliai, politinė prūsiškumo idėja, visi monarchijos gyventojai vadinami prūsais (ne tik paskutinieji prūsai¹⁵, jų suvokietėję palikuonys, bet ir lietuviai su vokiečiais), taip pabrėžiamas jų skirtumas nuo kitų vakarinių vokiečių valstybių gyventojų. Politiniais sumetimais dangstantis prūsiškąja-lietuviškąja politine kryptimi, buvo nemažai rašoma ir apie lietuvius.

Be to, susidomėjimą lietuvių tautos praeitimi, jos kultūra, kalba skatino ir Švietimo epochos idėjos, kurias iškelė buržuazinės

¹² Dauguma Mažosios Lietuvos toponimų ir hidronimų buvo lietuviški, pietinėje ir vakarinėje dalyje daug buvo prūsiškų, pietrytinėje — šiek tiek lenkiškų; vokiškų mažai, užkariautojai jau esamų beveik nekeitė. Hitlerininkų viešpatavimo laikais, iki 1938 m. vidurio (kai nesuvokietėjusių lietuvininkų mažai beliko, prieš lietuvių visuomenės veikėjus imtasi smurto, o lietuvių kultūra buvo naikinama), pakeista daugiau kaip 2000 toponimų ir apie 500 hidronimų.

¹³ Marksas ir Engelsas apie reakcingąją prūsiškumą. V., 1946.

¹⁴ Leninas V. Pilnas raštų rinkinys. V., 1983. T. 24. P. 116, 120—123, 127—128.

¹⁵ Lenkų enciklopedijose rašoma, kad 1410 m. iš maždaug 270 000 Vokiečių ordino valstybės gyventojų apie 140 000 buvo prūsai; miestuose jų gyveno apie 10%. Manoma, kad jie jau XVII a. pakankamai suprato vokiškai, vertėjų nereikėjo. Paskutiniųjų prūsų grupės nustojo kalbėti gimtąja kalba (daugiausiai Semboje) turbūt XVIII a. pirmojoje pusėje. Pavieniai seneliai prūsiškai šeimoje dar kalbėjo veikiausiai ir vėliau. Žr.: Prūsų kalbos paminklai. P. 26; *Sabaliauskas* A. Mes baltai. K., 1986. P. 73; pgl.: *Gerullis* G. Zur Beurteilung des altpreussischen Enchiridions. Streiberg Festgabe. Leipzig, 1924. S. 100. Prūsų „senieji gentiniai ryšiai dar nebuvo galutinai suirę“ net ir per atstumą ištusus šimtmečius (*Šneiderelis* O. Prūsai. V., 1989. P. 204. Tai didžiausias veikalas apie prūsus lietuvių kalba.

revoliucijos bei demokratiniai-nacionaliniai sąjūdžiai Europoje. Vokiečių literatūrinio bei visuomeninio „Audros ir veržimosi“ sąjūdžio ideologas J. Herderis, pripažindamas visuomenės pažangą, tautų suverenumo ir lygiateisiškumo būtinumą, teigė, kad ir mažos tautos turi istoriją bei kultūrą, kad ir jos įnešė vienokį ar kitokį indėlį į žmonijos kultūrą. Todėl, jo nuomone, istorikas neturi niekinti vienu ir aukštinti kitų tautų, ignoruoti tų, kurių gyventojai „tironų pavergti, liko bernais arba barbarais“. Jis smerkė krikščionybės ir kultūros skleidimą tautai svetima kalba. Keldamas gimtosios kalbos svarbą, J. Hamanas reikalavo domėtis pavergtų tautų kalbomis. Herderis ir Hamanas gražiai atsiliepė apie lietuvių būdą, kalbą ir skatino kitus kultūros veikėjus ją tirti.

Vykstant nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiams ir formuojantis nacijoms, iškilo klausimas, kas yra tauta, nacija, kokį vaidmenį atliko tautos žmonijos istorijoje ir kokia kiekvienos iš jų, didelės ar mažos, vieta civilizacijoje. Todėl imta domėtis, kur senovėje kurių tautų gyventa, kaip kito jų teritorija, kokie ir kaip vyko demografiniai procesai. Kartu iškilo ir etnogeografinių tyrimų metodologijos problema.

XVIII—XIX a. ir XX a. pradžios mokslininkų nuomonės dėl lietuvių kalbos Prūsijoje pietinės ribos buvo skirtingos, nes apie gyventojų pasiskirstymą tautybėmis XVIII a. nėra **demografinės statistikos**. Ji buvo pradėta skelbti tik XIX a., todėl dažniausiai ir nurodomos etninės to meto teritorijos.

Lietuvių teritoriją ėmėsi nustatyti M. Tepenas, A. Becenbergeris, F. Tecneris ir kiti autoritetingi mokslininkai. Pirmasis rėmėsi istoriniais šaltiniais, antrasis — lingvistiniais, geografiniais bei archeologiniais duomenimis, o trečiasis — lietuvių kalbos paplitimu pagal bažnyčiose sakytus pamokslus. Tepenas ir Becenbergeris išvedė senovės prūsus ir vakarinius lietuvius (skalvius ir nadruvius) skyrusią kalbinę ribą iki Vokiečių ordino atsikraustymo į Pietų Pabaltijį.

Svarbiausias M. Tepeno, A. Becenbergerio, K. H. Lomejerio, L. Veberio tyrimų rezultatas buvo tas, kad jie įrodė, jog ne prūsų, bet lietuvių protėviai buvo skalviai, nadruviai ir šiauriniai sūduviai, t. y. Prūsijos lietuviai yra autochtonai. Tuo buvo įsitikinę jau XVI—XVIII a. vokiečių kultūros atstovai (pvz., K. Hartknochas). J. Kukas tyrė Nadruvos apgyvendinimą. F. Tecneris nustatė, kuriose bažnyčiose pamokslai buvo sakomi lietuvių kalba. Jis naudojo 1719 m. duomenimis, kai po 1709—1711 m. maro buvo smarkiai sumažėję lietuviškai mokančių kunigų ir pačių parapijiečių lietuvių.

Tirdami nacionalinės kaimo architektūros paplitimą, originalų lietuvių sodybų išplanavimą, architektūrinį stilių, lietuvišką kaimo buities terminiją, A. Haksthauzenas, V. Pesleris, R. Detlefzenas, J. Gimbutas nustatė, iki kur šimtmečiais gyveno lietuvių valstiečiai.

Minėti vokiečių tyrinėtojai savo akimis matė, kaip nyksta lietuviai, ir skubėjo užfiksuoti būsimoms kartoms „žūstančios tautelės“ istorijos pėdsakus. Prūsijos mokslininkai norėjo išgelbėti kai kurias kultūrinės jos vertybes, bet ne pačią tautą.

Antra vertus, Prūsijos vokiečių istoriografijoje vis labiau išigalėjo apologetinė kryptis, ypač po 1871 m., susikūrus Vokietijos imperijai. Valdančiosios klasės ideologijoje atgaivinamas kryžiuočių riterių karinių žygių kultas, tautų pavergimo, kolonijinė politika. Istorikai vėl ima nagrinėti XVIII a. karalių Frydrichų, ypač Frydricho Vilhelmo I, kolonizacinę veiklą. Buržuaziniai istorikai didžiausiu jo nuopelnu laiko Mažosios Lietuvos kolonizavimą, o Frydrichas Didysis gretinamas su Prūsijos „geležiniu kancleriu“ O. Bismarku.

Prūsijos, ypač Mažosios Lietuvos, kolonizavimo problema domėjosi daugelis Prūsijos istorikų, ekonomistų, kultūros veikėjų, rašytojų, dvasininkų. Istorinė literatūra šiuo klausimu gausi, bet ne visada objektyvi. XVIII a. autorių veikaluose dominavo religiniai, o XIX a. antrosios pusės — politiniai dalykai.

Dar didžiosios vokiečių kolonizacijos įkarštyje pasirodė G. Gekingo dviejų dalių knyga, kurioje daugiausia dėmesio skiriama ne kolonizacijos, bet zalcburgiečių emigracijos istorijai, religinėms kovoms. Kolonistai vaizduojami religijos kankiniais¹⁶. Dar labiau religinis momentas pabrėžtas T. Kriugerio ir kitų autorių knygose.

XIX a. antroje pusėje—XX a. pradžioje buvo išleista keletas solidžių vokiečių mokslininkų veikalų, iš esmės papildžiusių vokiečių kolonistų antplūdžio į Mažąją Lietuvą istoriografiją.

G. Šmolerio, M. Beheimo-Švarcbacho darbams būdinga politinė tendencija: jie šlovino Prūsijos karalių „didingą istorinę veiklą“ lietuvių žemėse, stengėsi įteigti, kad kolonizacija buvo reikalinga „skleisti aukštesnę kultūrą žemesnėje išsivystymo pakopoje esantiems lietuviams“¹⁷. Šmoleris kolonizaciją vertino kaip „pažangą, socialinį procesą, karą“, „sunkią kovą su priešiškomis kitos tautybės jėgomis“. Jis pripažino, kad tai buvo sąmoninga germanizacija, „juridiškai įteisinta kova už techninę, moralinę ir kultūrinę pažangą“. Pateisindamas lietuvių, lenkų ir kitų gyventojų tautinę priešpauą bei asimiliacines priemones, jis aiškino, neva „stiprios socialinės kultūros, geriausios valstybinės struktūros, sveikiausio bendruomeninio gyvenimo tautoms būdinga valstybės organizuojama kolonizacija“¹⁸. A. Skalveito nuomone, kolonizacija buvo ūkinio pobūdžio, bet kartu vyko germanizacija¹⁹. Šio autoriaus manymu, Mažosios Lietuvos lietuvių šalinimą iš savo ūkių, taip pat maru mirusių lietuvininkų ar mozūrų (lenkų) sodybose išikūrusių Lenkijos

¹⁶ *Göcking G. Der vollkommenen Emigrationsgeschichte der Salzburger. Frankfurt; Leipzig, 1737. Teil 1—2.*

¹⁷ *Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen. Leipzig, 1874. S. VI.*

¹⁸ *Schmoller G. Die preussische Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts (toliau — Die preussische Kolonisation. . .) //SchrVS. Leipzig, 1886. Bd. 32. S. 2, 21.*

¹⁹ *Skalweit A. Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I. und das Retablissement Litauens (toliau — Retablissement Litauens). Leipzig, 1906.*

ir Lietuvos valstybės lietuvių bei lenkų išvaramą sąlygojo „ekonominis pagrindas“²⁰.

Kapitalizmui peraugant į imperializmą ir stiprėjant klasių kovai bei didėjant liaudies masių vaidmeniui politiniame gyvenime, XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje Prūsijos istoriografiją papildė socialinio ekonominio pabūdžio veikalai. Nors juose, vadovaujantis buržuazine politine ekonomija, mažai atsižvelgiama į objektyvią socialinę ekonominę Prūsijos evoliuciją ir varomąsias jos jėgas, tačiau sukaupta daug duomenų apie feodalinę žemėvaldą, valstiečių kategorijas bei jų padėtį atskirose geografinėse zonose, domenuose ir bajorų dvaruose, rentos formų keitimąsi, valstiečių socialinę diferenciaciją lietuvių ir vokiečių gyvenamose srityse, lietuvių valstiečių luomo degradaciją ir žemės ūkio darbininkų sluoksnio formavimąsi, išskirtinę specifinę lietuvių padėtį.

Socialinę ekonominę ir iš dalies teisinę baudžiauninkų lietuvių ir mozūrų padėtį junkerių dvaruose pirmasis ėmė nagrinėti K. Bémė²¹. Bajorų dvarų tipus, jų steigimo tendencijas Mažojoje Lietuvoje ir kitose srityse analizavo H. Plėnas²². R. Bergmanas tyrinėjo čiņšo ir lažo santykių domenuose bei bajorų dvaruose, lietuviškuose, lenkiškuose ir vokiškuose valsčiuose pagal sritis: Sembą, Notangą ir Oberlandą²³. Kai kurias agrarines reformas ir žemės ūkio darbininkų sluoksnio susidarymą apibūdino G. Knapas, apie baudžiamą rašė E. M. Arntas²⁴; R. Šteinas, parašęs vieną didžiausių veikalų socialiniais ekonominiais klausimais, nustatė baudžiauninkų prievoles, skirtinės žemės sklypų dydį, feodalinės rentos formų keitimąsi, kaimo gyventojų socialinius sluoksnius Mažojoje Lietuvoje ir už jos ribų, domenuose ir privačiuose ūkiuose, apibūdino lietuvių ir vokiečių kolonistų padėties skirtumus²⁵. A. Rogė pabrėžė lietuvių valstiečių darbštumą bei ūkiškumą, o G. Aubinas, priešingai, tvirtino, jog tik per kolonizaciją Mažojoje Lietuvoje atsirado „stipri valstietija“²⁶.

Demokratėjant Vokietijos kultūriniam gyvenimui, švietimui, imta plačiau domėtis atskirų valstybės dalių švietimo istorija, buvo ieškoma istorinių švietimo tradicijų. Vienas vertingiausių šiuo atžvilgiu yra A. Keilo (Keilio) darbas, kuriame autorius plačiai atskleidė Mažosios Lietuvos ir viso Prūsijos krašto švietimo raidą, Prūsijos vyriausybės organizacines priemones steigti mokykloms,

²⁰ Ten pat. P. 280.

²¹ *Böhme K.* Gutsherrlich-bäuerliche Verhältnisse in Ostpreussen während der Reformzeit von 1770 bis 1830 // SSF. 1902. Bd. 20.

²² *Plehn H.* Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen // FBPG. 1904/1905. Bd. 17—18.

²³ *Bergmann R.* Geschichte der Ostpreussischen Stände und Steuern 1688 bis 1704. Leipzig, 1901.

²⁴ *Кнапп Г. Ф.* Освобождение крестьян и происхождение сельскохозяйственных рабочих в старых провинциях прусской монархии. СПб. 1900; *Arndt E. M.* Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft. Berlin, 1803.

²⁵ *Stein R.* Die Umwandlung des Agrarverfassung Ostpreussens. Jena, 1918.

²⁶ *Aubin G.* Zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse von Ost- und Westpreussen. Leipzig, 1910. S. 175; *Rogge A.* Geschichte des Kreises und der Diocese Darkehmen. Darkehmen, 1873.

telkti mokytojų kadrams, įgyvendinti visuotiniam privalomam mokskui. Kartu jis parodė, kad daugelis valdžios įsakymų, ediktų nebuvo įvykdyti, gausių komisijų veikla liko bevaisė, o mokyklas turėjo išlaikyti patys lietuvių valstiečiai. Priešingai negu A. Rogė, kuris karaliaus įgaliojimo švietimo reikalams H. Lyzijaus sumanytą naujosiose mokyklose dėstyti vokiečių kalba traktavo materialiniais sumetimais²⁷, A. Keilas buvo įsitikinęs, kad H. Lyzijas siekė švietimą panaudoti lietuviams asimiliuoti²⁸. V. Bormanas valdžios atstovo ketinimuose taip pat išvelgė „germanizavimo planą“²⁹. Prieš lietuvių vokietinimą per mokyklas ir bažnyčias pasisakė G. Ostermejeris. Vertingų žinių apie tautinę ir kalbinę mokyklų padėtį pateikė Henigas.

XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje vokiečių buržuazinėje istoriografijoje kaskart stiprėjo mintis, kad lietuviams buvo būtina įdlegti vokiečių kultūrą, nes jie buvę vos ne barbarai. Germanizacijos šalininkas M. Frydebergas skelbė, kad „vokiečių kultūra Nemuno krašte turi atlikti didžiulius uždavinius“, o lietuvių kalbą draudžią „netikri vokiečiai“. Tikrieji vokiečiai, anot jo, Prūsijos lietuviams nešą „tikrąją vokiečių kultūrą“, o ne nacionalinę priespaudą ir „iš aukšto nežiūri į mažesnes tautas“³⁰. Šiam „kultūrtręgeriui“ aštriai atkirto Mažosios Lietuvos lietuvių bičiulis, kovotojas su germanizatoriais Jurgis Zauerveinas³¹.

Po Pirmojo pasaulinio karo, pasikeitus Vokietijos tarptautinei padėčiai ir Lietuvai teisėtai atgavus dalį savo vakarinės teritorijos—Klaipėdos kraštą, vokiečių moksle atsirado naujų teorijų. Iki 1919 m. M. Tepeno ir A. Becenbergerio išvados dėl Prūsijos lietuvių autochtoniškumo buvo neginčijamos. Prie Lietuvos Respublikos prijungus lietuviškąjį Klaipėdos kraštą, tenkinant didžiavokiškosios šovinistinės politikos tikslus, jos imtos pulti. G. Mortensen savo disertacijoje pirmoji ėmė teigti, kad skalviai, nadruviai ir sūduviai iki Vokiečių ordino nukariavimų buvo prūsai, o lietuviai (kaip ir vokiečiai) tebuvo kolonistai, į Prūsiją atsikėlę iš LDK XV—XVI a. ir užėmę išnykusių prūsų žemes. Naujai koncepcijai pritarė jos vyras H. Mortensenas, P. Kargė, R. Trautmanas, O. Barkovskis. Mortensenai sukūrė dykros teoriją, pagal kurią negyvenamu kraštu XIII—XIV a. virto ne tik pajūris, bet ir plotai abipus Nemuno net iki Kauno³².

²⁷ Rogge A. D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren // AM. Königsberg, 1881. Bd. 18. S. 18.

²⁸ Keil A. Das Volksschulwesen in Preussen und Litthauen unter Friedrich Wilhelm I. // AM. 1886. Bd. 23. S. 116—119.

²⁹ Borrmann W. Das Eindringen des Pietismus in die ostpreussische Landeskirche // SchrSK. Königsberg, 1913. H. 15. S. 111.

³⁰ Friedeberg M. Bilder aus Ostpreussen // Niamuno sargas. 1884. Nr. 8.

³¹ VUB. F. 1, b. F₁. L. 103—107.

³² Mortensen G. Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnisse von Preussisch-Litauen. Berlin, 1927; Mortensen H. und G. Die Besiedlung der nordöstlichen Ostpreussen bis zur Beginn des 17. Jahrhunderts. Leipzig, 1937—1938. T. 1—2.

Dykros teoriją ir kolonizaciją iš Didžiosios Lietuvos neigia istorikai P. Pakarklis, V. Vileišis, K. Jablonskis, J. Jakštas³³, archeologas P. Kulikauskas³⁴. Labiausiai išstudijavusio kryžiuočių karo kelių į Lietuvą aprašymus (*Wegeberichte*) J. Jurginio manymu, dykra (senovės vokiečių k. *Wildnis, Wiltnis*) buvo vadinama ta Lietuvos dalis, kuri pagal to meto teisę (Šventosios Romos imperijos imperatorių ir popiežių dovanavimo aktus) priklausė Vokiečių ordinui, bet dėl gyventojų priešinimosi nebuvo jam pavaldi. Vėgeberichtuose senas germaniškas terminas pavartotas ne geografinė, o politinė prasme³⁵. Žinomas lietuvių etnogenezės kalbos aspektu tyrėjas Z. Zinkevičius neigia, kad LDK lietuviai XV—XVI a. kolonizavo Mažąją Lietuvą. Dykra neliko be gyventojų, dėl karų skalvių ir nadruvių sodybų praretėjo, bet visai jos neišnyko (kitaip nebūtų išlikę senųjų, tarp jų ir prūsiškos kilmės, vietovardžių). Po karų dykrą ėmė apgyventi išlikę senieji gyventojai, turbūt grįžę pabėgėliai (visi vietiniai), naujas gyvenvietes ėmė steigti ir atsikėlėliai iš LDK pasienio, ypač iš Žemaitijos. Pastarieji buvo ne kolonistai, kaip užkariautojai vokiečiai, o naujakuriai³⁶, bet ne jie sudarė tautos kamieną. Tai patvirtina P. Kulikausko archeologijos duomenys. Taigi istorijos, archeologijos ir kalbos duomenys rodo, kad vadinamojoje dykroje senųjų gyventojų baltų išliko, iš jų ir kitų baltų XV—XVI a. susidarė lietuvininkai. Klasinius ir politinius dykros ir didžialietuvių kolonizacijos teorijos kūrėjų tikslus atskleidė ostforšeris A. Katšinskis: „Tai tiesiog vokiško atvirumo ir per stropaus nuodugnumo mokyklinis pavyzdys: Karaliaučiaus profesorius Becenbergeris plauko tikslumu nutiesė vokiečių ir lietuvių kalbos Rytų Prūsijoje ribas ir kartu, pats to nenujausdamas, paskatino didžialietuvių politinius pageidavimus ir pretenzijas vokiečiams dėl tautybių sienų [...]“³⁷. Skirtingi vokiečių tyrėjų požiūriai dėl vakarinių baltų etnogenezės išdėstyti P. Pakarklio veikalė³⁸.

Po Antrojo pasaulinio karo susikūrusioje VFR istoriografijoje daug vietos skiriama Prūsijai ir kartu Mažajai Lietuvai („Prūsų Lietuvai“). Po 1949 m. VFR buvo įsteigti du institutai, kurie užsiima vien „Rytų tyrinėjimu“: *Göttinger Arbeitskreis*, leidžiantis „*Schriftenreihe des Göttinger Arbeitskreises*“, ir J. Herderio institutas Marburge, kur išeina „*Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas*“ bei „*Zeitschrift für Ostforschung*“. Be jų, leidžiamos regioninių mokslo draugijų, Rytų Prūsijos repatriantų žemietijų periodinių ir tęstinių leidinių serijos. Daliai VFR istorikų daugiau rūpi politika negu mokslo tiesa. Kai kurie

³³ *Jablonskis K.* Istorija ir jos šaltiniai. V., 1979. P. 131—139; *Jakštas J.* Žvilgsnis į Mažosios Lietuvos istoriografiją // Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštis. Roma, 1968. T. 4. *Jakštas* mano, kad buvusi migracija iš Žemaitijos.

³⁴ *Kulikauskas P.* Užnemunės piliakalniai. V., 1982. P. 96—100. Žr. dar K. Engelio veikalus.

³⁵ *Kraštas ir žmonės / Parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas.* V., 1983. P. 4.

³⁶ *Zinkevičius Z.* Iki pirmųjų raštų. V., 1987. P. 30, 38—39; *Zinkevičius Z.* Lietuviai XIII—XIV amžiuje // Lietuvių etnogenėzė. V., 1987. P. 226—227.

³⁷ *Katschinski A.* Saar und Memel // TAZ. 1935. N 73.

³⁸ *Pakarklis P.* Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje. K., 1935. P. 49.

ostforšeriai neigia netgi vokiečių feodalų (riterių ir dvasininkų) kari-
nį veržimąsi į rytus. Kalba apie neva taikų judėjimą, per kurį baltų
kraštuose plito pažangesnė vokiečių kultūra ir ūkio sistema. Mokslinėje literatūroje skelbiamos mintys panašios į G. Mortensen teiginius.
Be to, kai kurie šios istoriografijos atstovai (V. Hubačas, F. Ter-
vėnas, K. Forstroiteris, R. Mejeris ir kiti) teigia, kad XVIII a. Rytų
Prūsijoje nacionalinis klausimas **nebuvo iškilęs**, gyventojų padėčiai
tautybė neturėjusi jokios reikšmės, vietos gyventojai norėję būti
Vokietijos valdomi. **Todėl negali būti kalbos apie prievartinį** Ma-
žosios Lietuvos lietuvių ir Mozūrijos lenkų germanizavimą, netgi
XIX a. Antra vertus, sistemingą tautinę spaudą jie bando pa-
teisinti pačių sukurta „nacionalizmo amžiaus“, kaip jie pavadino
XIX amžių, teorija.

Lietuvių žemių kolonizaciją F. Tervėnas įvertino ne tik kaip
„ekonominių ir kultūrinių darbą“, bet, svarbiausia, „**kaip politinį rei-
škinį**“, kaip karaliaus „ypatingą misiją“ Rytų Prūsijoje, „**kaip dievo**
karalystės kūrimą žemėje“. Prūsijos valdovas laikomas Ordino vals-
tybės „testamento tęsėju“, jo darbai, nors vykdyti kitomis prie-
monėmis, lyginami su kryžiuočių ekspansija³⁹. Dar nepaliamojama
skelbti, kad Baltijos sritis — tai „šiaurytinių vokiečių visuomenės
raidos sudedamoji dalis, geografinė ir istorinė zona, priklausanti
visai vokiečių tautai“⁴⁰. Kai kurie istorikai, ekonomistai, sociolo-
gai, ypač V. Gerlicas⁴¹, įrodinėja, kad Rytų Prūsijoje didelių jun-
kerių latifundijų nebuvo, o tik įprastiniai dvarai. Dėl to, anot jų,
junckerija nesudarė ekonomiškai stipraus luomo, jos, kaip prūsiško-
jo militarizmo ir absoliutizmo ramsčio, politinis svoris ir reakcinis
vaidmuo esą tarybinių tyrinėtojų pervertinami. Feodalinio ūkio
struktūros, dvaro ir kaimo santykių, ryšių su rinka, valstiečių prie-
volių ir materialinio gyvenimo lygio duomenų, liečiančių ir lietuvių
žemes, galima rasti F. Heningo ir H. Miulerio veikaluose.

Apskritai buržuazinė vokiečių istoriografija, ir senoji, ir VFR,
tenkinasi faktų aprašymu, per mažai dėmesio skiria socialiniams eko-
nominiams procesams, kuriuos aiškina beveik vien psichologinėmis
ir politinėmis priežastimis. Buržuaziniai istorikai stengėsi ir tebe-
sistengia užtušuoti valdžios vykdytą socialinę ekonominę ir tauti-
nę lietuvių spaudą, ignoruoja vietinių gyventojų lietuvių di-
delį įnašą į gamybinių jėgų plėtotę, liaudies kultūrą ir rašijimą, ke-
lia tariamus kolonistų nuopelnus ir siekia parodyti neva ypatingą
germanų „tautinę misiją Rytų žemėse“. Anot V. Hubačo, iki Ant-
rojo pasaulinio karo Rytų Prūsijoje nebuvo pavergtų tautų ir ne-
reikėjo „atkurti senųjų teisių“⁴². Kaip tik todėl jų darbuose neke-

³⁹ Terveen F. Gesamtstaat und Retablissement. Göttingen, 1954. S. 2—6.

⁴⁰ Hubatsch W. Epochen politischer Gestaltung im nordostdeutschen Raum (to-
liau — Epochen ...) // ZO. Marburg; Lahn, 1966. Jg. 15. H. 2. S. 201 ir kiti veika-
lai.

⁴¹ Görlitz W. Die Junker, Adel und Bauer im deutschen Osten. Glücksburg,
1956.

⁴² ZO. 1966. H. 2. S. 201—231; Žr.: Jučas M. Dėl vakarinių ir šiaurinių žė-
maičių ribų // Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981. P. 36.

liamas ir nesprenžiamas klausimas, kaip ir kodėl lietuviai prievarta buvo nustumti į ypatingą padėtį ir kaip tai veikė jų tautinę savimonę bei tautos likimą. Buržuaziniai istorikai bei filosofai tai laiko savaiminiu, būtinu ir neišvengiamu procesu, **siekimu aukštesnės vokiškos kultūros**, už kurią lietuviai turį būti vokiečiams dėkingi.

Lietuvių istoriografija mums rūpimu klausimu nėra gausi. Iki tarybinio laikotarpio tyrinėtojai V. Vileišis, I. Jonynas, P. Pakarklis stengėsi duoti **atkirtį** Mortensenų ir kitų teorijoms. V. Vileišis, įrodinėdamas, kad Mažosios Lietuvos lietuviai yra autochtonai ir lietuvių kolonizacijos iš Didžiosios Lietuvos nebuvo, analizavo socialinę ekonominę ir teisinę gyventojų padėtį LDK ir Vokiečių ordino valstybėse. Jis, kaip ir A. Janulaitis, priėjo išvadą, kad Ordino valdose valstiečių padėtis buvo blogesnė. Juo labiau kad čia vokiečių feodalai vietinius gyventojus ėmė versti baudžiauninkais jau XIII a.; girių ir neapgyventų plotų medžioklei ir žvejybai XV—XVI a. Didžiojoje Lietuvoje buvo daugiau negu Ordino valdose; pačioje Mažojoje Lietuvoje XV a. vyko gyventojų migracija⁴³. K. Jablonskis, iškėlęs klausimą, ar Mažosios Lietuvos lietuviai autochtonai, irgi teigė, kad Lietuvos valstybėje XV—XVI a. valstiečių padėtis buvo geresnė negu Ordino užgrobtose žemėse, Mažojoje Lietuvoje vyko vidinė kolonizacija. Jis neabejojo, kad skalviai (apie nadruvius nekalbėjo, nes jų žemės XX a. neįėjo į Lietuvos Respubliką) buvo lietuviai⁴⁴. Manoma, kad Skalva ir Nadruva buvo besikuriančios Lietuvos valstybės politinėje įtakoje: 1253 m. vainikuodamasis karaliumi, Mindaugas diplomatiniais sumetimais jas padovanojo Livonijos ordinui. 1259 m. dovanojimo aktas, laikomas vokiečių klastote, rodo, kad ir Livonijos ordinas Nadruvą ir Skalvą pripažino Lietuvos dalimi⁴⁵. Prijungti tų žemių prie Lietuvos valstybės nespėta: 1274—1283 m. jas užkariavo Prūsijos kryžiuočiai. Dar vienas prieškarinių lietuvių istorikų argumentas dėl Nadruvos ir Skalvos lietuviškumo yra tas, kad Algirdas ir Kęstutis 1358 m. Šventosios Romos imperijos imperatoriui ir Vokietijos karaliui Karoliui IV iškėlė apsikrikštijimo sąlygą — kryžiuočiai turi gražinti Lietuvai baltų žemes iki Alnos (Alė; *Alne*, *Alle*, dab. rus. *Lava*, Lenkijos teritorijoje *Łyna*), Priegliaus (Skara, Prigorė, Pregora, Priegara; vok. *Pregel*, dab. *Pregolia*) ir Baltijos jūros⁴⁶. Apskritai didieji kunigaikščiai — Algirdas, Kęstutis, Vytautas — Mažosios Lietuvos ir prūsų žemes iki Osos (*Ossa*, lenk. *Osa*; Vyslos (*Weichsel*, *Wisła*) žemupio dešinysis intakas) laikė Gediminaičių tėvonija.

⁴³ *Vileišis V.* Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje. K., 1935. P. 55—109. *Janulaitis A.* Užnemunė po Prūsais. K., 1928; *Jonynas I.* Iš Mažosios Lietuvos istorijos. K. 1933; *Jonynas I.* Istorijos baruose. V., 1984. P. 21, 22, 188.

⁴⁴ *Jablonskis K.* Istorija ir jos šaltiniai. P. 131—139.

⁴⁵ *Jablonskis K.* Min. veik. P. 134; *Vileišis V.* Min. veik. P. 29; pgl.: *Pakarklis P.* Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. K., 1948. P. 23. Tiesa, Pakarklis nepagrįstai teigė, kad iki Vyslos gyveno žemaičiai; šaltiniuose vadinami lietuviais. Prūsais juos imta vadinti tada, kai pateko į kryžiuočių valdžią (Min. veik. P. 16—23).

⁴⁶ *Vileišis V.* Min. veik. P. 29—30.

Kolonizatorius vokiečius rūsčiai pasmerkė pačios Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros veikėjai: Vydūnas, A. Bruožis, M. Jankus, J. Vanagaitis ir kiti. XIX a. pabaigoje A. Kuršaitis priėjo prie išvados, kad Stalupėnų, Darkiemio ir kitų apskričių lietuviai yra „senųjų gyventojų palikuonys“⁴⁷. Dabartiniai lietuvių emigrantų istorikai nemažai dėmesio skiria ir Mažajai Lietuvai. Jie, palyginti su prieškarine lietuvių istoriografija, daro kai kurių nuolaidų vokiečių istoriografijai. I. Skrupskelis įrodinėja, kad, susikūrus Prūsijos karalystei, lietuviai buvo stipriai paveikti vokiečių feodalinės ideologijos: jie „vargu beskiria lietuviškumą nuo prūsiškumo“, „įauga į Prūsų valstybinę vienybę [...], išmoksta taip pat ir prūsiškai galvoti bei veikti. Jis, kaip ir čia gimęs vokiečių, virsta prūsu ir, kraštui tapus karalyste, už ją kovoja drauge prieš nečiabuvius vokiečius“, „jo tautinė sąmonė vargiai beišeina iš anuometinio prūsiškumo rėmų“⁴⁸. Anot jo, dėl to ir nekilęs nacionalinis sąjūdis. Autorius, iš esmės teisingai pastebėjęs reiškinių rezultatus, nekreipia dėmesio į tai, kad feodalizmo laikais valstiečių politinės pažiūros tegalėjo būti **monarchistinės**, o tautinis sąmoningumas — kapitalizmo genezės ir raidos produktas. Kitoje emigrantinėje literatūroje apsiribojama bendra Mažosios Lietuvos lietuvių charakteristika arba kiek paviršutiniška kurios nors temos analize. Apskritai buržuaziniai lietuvių istorikai Mažosios Lietuvos lietuvių padėtį per mažai siejo su socialiniu ekonominiu procesu, į Prūsijos valstybės gyvenimą žiūrėjo labiau kaip į karalių politikos rezultatą. Bendrais bruožais jie aprašė marą ir kolonizaciją, lietuvių kultūrinę padėtį, tačiau netyrinėjo **viso** lietuvių tautinę padėtį lėmusių **sąlygų komplekso**. Iškeldami nuopelnus ir kartu kritiškai vertindami buržuazinę istoriografiją, monografijoje naudojamės jos sukaupta **faktine** medžiaga ir tomis išvadomis, kurios turi mokslinę vertę.

Pastaruoju metu tarybinėje istoriografijoje vis daugiau dėmesio skiriama socialiniams ekonominiams, politiniams ir kultūriniais procesams pereinamuoju laikotarpiu iš feodalizmo į kapitalizmą, tarp jų ir tautinei padėčiai, nacionalinės kultūros raidai.

Mažosios Lietuvos lietuvių kultūrinį gyvenimą, raštijos raidą, mokyklas ir dėstomosios kalbos klausimą, gimtosios kalbos vartojimą viešajame gyvenime ir kovą dėl jos teisių, protestantų bažnyčios politiką lietuvių ir jų kalbos atžvilgiu, vokietinimo mėginimus tiria bei **marksistiškai** interpretuoja tarybiniai istorikai ir literatūros mokslininkai: J. Jurginis, J. Lebedys, M. Lukšienė, L. Gineitis, V. Vanagas, D. Kaunas, A. Endzinas, A. Jovaišas, V. Nausėdas, J. Tumelis. Nausėdas nepritaria autoriams, teigiantiems, kad jau XVIII a. Mažosios Lietuvos mokyklose viskas „dėstoma buvo vokiečių kalba“. M. Lukšienė, A. Endzinas irgi atkreipė dėmesį į

⁴⁷ *Kurschat A.* Zur Geschichte der Litauer in Ostpreussen // LG. Heidelberg, 1893. H. 18, S. 497—498.

⁴⁸ *Skrupskelis I.* Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje. Roma, 1967. P. 99—100. Plg.: *Skrupskelis I.* Kultūrinis Prūsų lietuvių gyvenimas 18 amžiuje // Athenaeum. K., 1932. T. 3.

tai, kad XVIII a. ir net iki XIX a. vidurio pradinėse mokyklose buvo dėstoma gimtąja kalba. M. Lukšienė įrodė, kad, kai Prūsijos valdžia, stengdamasi sukurti vientisą valstybės kontroliuojamą mokyklų sistemą, reformavo švietimą, jo našta ant savo pečių pasiėmė pati liaudis. Ten, kur tarp atskirų gyventojų luomų nebuvo kalbinio barjero, keitimasis kultūrinėmis vertybėmis vyko kitaip negu ten, kur toks barjeras buvo — susvetimėjimas tarp feodalų ir valstiečių čia buvo daug ryškesnis⁴⁹.

Lukšienė, Gineitis, Lebedys, Jovaišas nagrinėjo esmines Prūsijos kultūros problemas, ieškojo jos stimulų ir nurodė šias lietuvių raštijos pagyvėjimo priežastis: a) visuomeninių politinių prieštaravimų didėjimas, išryškėjęs tarp laikinai toleruojamos prūsiškosios lietuviškosios politikos krypties ir absoliutizmo, tarp kolonizacijos tikslų ir jos padarinių, tarp vietos feodalų savivalės ir liaudies sąmonėjimo; b) švietimo plitimas; c) pietizmo skverbimasis bei jo kova su ortodoksija ir švietimu. Tarybiniai kultūros istorikai mėgina nustatyti, kiek ir kaip Prūsijos lietuvių raštijos bei literatūros pakilimas buvo susijęs su visuomeniniu ir kultūriniu krašto gyvenimu, su lietuvių tautiniais klausimais. Mažosios Lietuvos lietuvių vokietinimo politiką tyrė tarybinis teisės istorikas P. Pakarklis⁵⁰. Etnogenezės, etninių teritorijų nustatymo metodologijos problemai, Prūsijos lietuvių kalbinio ploto siaurėjimui XIX a.—XX a. pradžioje skirta P. Kušnerio studija⁵¹. Jis linkęs manyti, kad didžioji vokiečių valstiečių kolonizacija nėra lemiama vėlesnio spartaus Rytų Prūsijos germanėjimo priežastis. Pakarklis ir Kušneris lietuvių asimiliacijos priežasčių detaliau neanalizavo, o tik prabėgomis apibūdino šį vyksmą. Jurginis iškėlė kai kuriuos specifinius Mažosios Lietuvos gyvenimo momentus, skirtumus nuo LDK.

Tarybinių tyrinėtojų darbai daugiausia liečia XIX a., kai pagal demografinę statistiką galima pastebėti, kad lietuvių gyvenama teritorija jau traukiasi į siaurę. Tačiau tebėra neaišku, kokios anksčiau susiklosčiusios priežastys lėmė šį procesą.

Dėl skalvių ir nadruvių etninės priklausomybės lietuvių tarybiniai mokslininkai nevienodos nuomonės. Trūksta šaltinių arba jie mažai patikimi, nepatikimi, stokojama specialių studijų, ypač kompleksinio tyrimo (kalbos, vardyno, archeologijos ir etnografijos duomenų, istorijos faktų). Tarybinėje lietuvių istoriografijoje yra išgalėjusi nuomonė, kad skalviai ir nadruviai (gyvenę į rytus nuo Priegliaus ir abipus Nemuno žemupio) yra lietuviai (P. Pakarklis, J. Jurginis, K. Jablonskis, J. Žiugžda, A. Tautavičius ir kiti), pa-

⁴⁹ Lukšienė M. Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmojoje pusėje // Problemos. 1972. T. 1 (9). P. 70; Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje // PD. K., 1970. T. 4.

⁵⁰ Pakarklis P. Lietuvių vokietinimas Mažosioj Lietuvoj. Maskva, 1942.

⁵¹ Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы. М., 1951; Kušner P. J. Etnografinės Lietuvos teritorijos vakarinė dalis: Rankraštis. V., 1957. Partijos istorijos institutas prie LKP CK.

prastai vadinami vakariniais lietuviais⁵². Jų V—XIII a. materialinė kultūra ir iki XX a. vid. išlikę vietovardžiai kiek skiriasi nuo prūsų.

Pakarklis parodė, kad per prūsų žemių užkariavimus keitėsi tautovardžio prūsas prasmė. Pavyzdžiui, popiežiaus Klemenso IV 1268 n. bulėje, kuria jis patvirtino Čekijos karaliaus Prėmislo Otakaro II 1257 m. susitarimą su kryžiuočiais dėl naujų žemių užkariavimo, Prūsija (Prūsa) vadinamos tos žemės, kurias Ordinas iki 1257 m. buvo užkariavęs. Tuomet į Prūsijos sąvoką dar neįėjo Galinda, Skalva, Nadruva, Sūduva⁵³. R. Batūros manymu, iš pradžių prūsais buvo vadinami tik pamedėnai ir pagudėnai. Visas kraštas tarp Vyslos ir Nemuno galutinai pradėtas vadinti Prūsija tada, kai buvo vokiečių riterių užkariautas. Istorijos šaltiniuose R. Batūra rado, kad „Prūsija ir Lietuva suprantama kaip viena visuma“. Jis daro tokią išvadą: Mindaugo Vokiečių ordinui dovanojamų žemių 1253—1259 m. dokumentai liudija, kad „Skalva, Nadruva tarptautinėje plotmėje buvo laikomos Lietuvos valdovo žemėmis“⁵⁴. M. Jučas pastebėjo, jog „[...] iki šiol niekas neįrodė, kad XV—XVI a. vyko masinė lietuvių migracija į vakarines žemes ir į Prūsiją. Protestantiška Prūsija nuo XVI a. pradžios vargu ar galėjo traukti žemaičius“, nes ir baudžiava Prūsijoje buvo sunkesnė negu Žemaitijoje⁵⁵. Kurėjo prūsų ir lietuvių ribos, šiandien negalima atsakyti. Galima tikėtai paneigti Petro Dusburgiečio teiginį, kad lietuviai gyveno tik iki Nemuno (jo dešiniajame krante). Jučas kelia tokią sprendimą klausimą: ar nadruviai ir skalviai buvo susilietuvėję prūsai ar lietuviai, seniai gyvenę iki Priegliaus?⁵⁶ Čia pravartu prisiminti H. Lovmianskio mintį, kad nadruviai ir skalviai jau gimininge santvarkoje dėl stiprios lietuvių kolonizacijos etniškai pakito⁵⁷. A. Tautavičius iš archeologinių tyrimų daro išvadą, kad nuo VIII a. žemaičius stipriau veikė skalvių ir kuršių kultūra, taigi glaudėjo vakarų ir rytų baltų kontaktai. Vakariųjų lietuvių materialinė kultūra artimesnė kitiems lietuviams, o ne prūsams. XII a. pabaigoje—XIII a. pirmojoje pusėje ju žemaičių kunigaikščiais įvairiais ryšiais buvo susiję skalviai ir nadruviai⁵⁸.

Kalbininkas V. Mažiulis, kaip ir R. Batūra, teigia, kad iš pradžių prūsais, Prūsijos (Prūsos) kraštu buvo vadinami tik pietiniai baltai ir jų kraštas. Vėliau šio etnonimo reikšmė, vokiečių riteriams užkariaujant naujas žemes, plėtėsi: „Prie dusburgiškės Prūsų reikšmės išsigalėjimo prisidėjo patys kryžiuočiai, kurie Prūsais ėmė vadinti visus XIII a. užbrobtuosius baltus tarp Vyslos žemupio ir Nemuno, t. y. ir baltus, gyvenusius Skalvos, Šiaurinės Sūduvos (Jotvos) bei Nadruvos srityse (nuo XVI a. prūso vardą gauna kiekvienas Prūsų gyventojas)“. Mažiulis rašo, kad lietuviai gyveno Nadruvoje, Skalvoje ir kitur: čia XVI a. buvo kuriami lietuviški raštai⁵⁹. Kitame veikalke Mažiulis nadruvius ir skalvius pagal kalbą be išlygų priskyre prie prūsų. Išlikę nadruviai ir skalviai XIV—XVI a. virtę lietuviais⁶⁰. Tačiau kitas garsus kalbininkas Z. Zinkevičius, daugiausia tyręs skalvių ir nadruvių etnogenezės klausimus, abejoja, „ar Skalva ir bent šiaurinė Nadruvos dalis buvo tikrai prūsų gyvenama. Vėliau čia randame lietuvius [...]“. Ir šio krašto vietovar-

⁵² Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1. P. 55—98; Lietuvos TSR istorija. V., 1985. T. 1. P. 25—83; История Литовской ССР. Вильнюс, 1978. С. 23, 70, 71; Lietuvininkai // LTE. V., 1980. T. 6. P. 527 ir TLE. V., 1986. T. 2. P. 546; Mažoji Lietuva // LTE. V., 1981. T. 7. P. 338 ir TLE. V., 1987. T. 3. P. 27; Vakariniai lietuviai // LTE. V., 1984. T. 12. P. 12 ir TLE. V., 1988. T. 4. P. 430 ir kiti veikalai.

⁵³ Pakarklis P. Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. K., 1948. P. 23.

⁵⁴ Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. V., 1985. P. 11, 15—16, 342—343 (R. Batūros istoriografinė apžvalga ir komentarai). Plg.: Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. Toruń, 1968. S. 25—27; Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985. P. 72—73, 106—107.

⁵⁵ Jučas M. Dėl vakariųjų ir šiaurinių žemaičių ribų. P. 36.

⁵⁶ Jučas M. Min. veik. P. 43—44.

⁵⁷ Łowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. S. 63—64; Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983. S. 51.

⁵⁸ Tautavičius A. Žemaičių etnogenezę // Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981. P. 29.

⁵⁹ Prūsų kalbos paminklai. P. 20.

⁶⁰ Mažiulis V. Pasaulio tautų kalbos. V., 1979. P. 11—12.

džiuose prūsiškų elementų labai nedaug, bent jie nelengvai apčiuopiami" ⁶¹. Jis kelia naują koncepciją, kad skalviai ir nadruviai, kuriuos vadina vakariniais lietuviais, kalbos požiūriu veikiausiai buvę pereinamosios gentys tarp prūsų ir lietuvių. XVI a. Skalvoje ir Nadruvoje prūsų negyvenę. Kapitalinės monografijos II tome Zinkevičius pateikė gilesnių tyrimų rezultatus: „[...] kažkada senovėje šiame krašte turėjo būti gyvenama prūsų etnosa“ ⁶². Prūsų kalbos elementų (vietovardžių, asmenvardžių, kalbos reliktų) daugiausia rasta Becenbergerio nustatytų prūsų ir lietuvių gyvenamų plotų (plačiau žr. p. 26—27) pasienyje, ypač už jų, Nadruvos vakariniame pakraštyje ir pietuose; kitur labai jų reta ir ne visi patikimi; šiaurės pajūryje galėjo būti kuršių substrato. Pabrėžiami seni ir intensyvūs prūsų ir vakarinių lietuvių kontaktai: „Mums atrodo, kad Nadruvoje ir Skalvoje prūsų etnosa iš seno, dar gerokai prieš vokiečių invaziją, kalbos požiūriu buvo stipriai nutolęs nuo kitų prūsų, netekęs specifinių prūsų kalbos ypatybių. To krašto kalba, matyt, buvo labai priartėjusi prie lietuvių kalbos, tapusi savotišku pereinamuoju tarp vakarų baltų (prūsų) ir rytų baltų (lietuvių) idiomu“ ⁶³. Tikėtina, kad nuo senovės lietuviai ir prūsai gyveno greta, šnekėjo supanašėjusiomis prūsų ir lietuvių tarmėmis, o Skalvos šiaurės vakarų pakraštelyje — ir kuršių tarme. Skalvos ir Nadruvos vardynas beveik grynai lietuviškas ⁶⁴.

Mūsų nuomone, nadruviai ir ypač skalviai nebuvo prūsai. Kaip tik jie, skalviai ir nadruviai, buvo labai artimi lietuviams, todėl, kai susikūrė feodalinė Lietuvos valstybė, juos galima vadinti lietuviais, arba vakariniais lietuviais. Juk viduriniais amžiais ir kiti baltai (pvz., žemaičiai, pietiniai sėliai; žr. baltų žemių žemėlapi) iš pradžių nebuvo gryni lietuviai, sulietuvėjo lietuvių tautybės konsolidavimosi procese (galutinai susiformavo XIII—XIV a.). Skalvių (daug jų kryžiuočiai apgyvendino prūsų žemėse), nadruvių, žemaičių veikiami, XV—XVI a. sulietuvėjo dalis prūsų—šiaurinių bartų, šiaurinių notangų, dalis sembų. Nė vienoje feodalinėje srityje negyveno vienos genties gyventojai. Savaimė suprantama, kad prūsų (kaip ir kuršių) etnosa aptikta labiau pasienyje: bet kuriame krašte pasienio sritys paprastai mišrios, nes gyventojai nuolat intensyviai kontaktuoja ir migruoja. Šiek tiek prūsų kalbos elementų Zinkevičius rado (jie abejotini, „labai jau reti ir ne visi patikimi“, „ištisai vyrauja tokie, kurie gali būti tiek lietuviški, tiek prūsiški“) kitose Nadruvos ir Skalvos vietose. Tuos elementus, mūsų manymu, galėjo atnešti prūsai, pabėgę iš pietinių žemių nuo užkariautojų kryžiuočių. Be to, L. Steponavičienė nustatė, kaip Vokiečių ordino raštuose buvo prūsiami lietuviški vietovardžiai. Tai atsitiko dėl to, kad vedliai į lietuvių žemes buvo prūsai, jie buvo vokiečiams ir vertėjai (suprato ar mokėjo lietuviškai). Šitaip prūsų perteikti lietuviški vietovardžiai vokiečių užrašyti minėtuose Vėgeberichtuose ⁶⁵. Žinoma, prūsų tarp nadruvių ir skalvių galėjo gyventi nuo dar senesnių laikų — juk giminingos gretimos gentys bendravo jau pirmąsias bendruomeninės santvarkos sąlygomis. J. Tumelio teigimu, Skalvoje ir Nadruvoje gyveno ir kitų baltų. R. Batūra atkreipė dė-

⁶¹ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos kilmė. V., 1984. T. 1. P. 281.

⁶² Zinkevičius Z. Iki pirmųjų raštų. P. 34.

⁶³ Ten pat. P. 31—34.

⁶⁴ Ten pat. P. 31, 34, 38. Ta pati Z. Zinkevičiaus koncepcija išdėstyta straipsnių rinkinyje „Lietuvių etnogenezė“. P. 220—227.

⁶⁵ Steponavičienė I. Dėl lietuviškų vietovardžių prūsavimo Kryžiuočių ordino raštuose // Baltistica. V., 1974. T. 10(2). P. 163—168.

mesį į tai, kad kultūros ir kalbos požiūriu bartai laikomi tarpine gentimi tarp tikrųjų prūsų ir jotvingių. Nepakankamai aiški galindų ir sasnų genezė⁶⁶. Nepaisant to, bartai vadinami prūsais, o skalviai ir nadruviai kai kurių tyrėjų jau laikomi artimesniais lietuviams negu prūsams. Gal dėl to Mindaugas, vėliau Algirdas, Kęstutis, Vytautas Klaipėdos—Tilžės—Karaliaučiaus krašto žemes pagrįstai laikė Lietuvos valdovo žemėmis arba teigė, kad turinčios jam priklausyti. Vakarinių baltų prūsų hidronimų A. Vanagas randa netgi Šiaurės Lietuvoje; mokslininkas juos priskiria kuršių ir žiemgalių substratui⁶⁷. Kartu, anot jo, paremiama V. Mažiulio hipotezė, kad išmirusios kuršių ir žiemgalių kalbos priskirtinos vakarinių baltų kalbų grupei. Mūsų manymu, svarbiausia, kad tai rodo baltų migraciją ir glaudžius gentinius ryšius: atsikėlėliai naujai gyvenvietei duodavo savo senosios vietos pavadinimą, išlaikė archaiškus papročius. Net patys vokiečiai kolonistai Prūsijoje ilgainiui pagal krašto vardą pradėjo save vadinti prūsais. Kitas dalykas — realus to meto baltų ir germanų jėgų santykis, politinė situacija Europoje.

Tarybinėje istoriografijoje iš esmės pasikeitė požiūris į socialinių ekonominių santykių vaidmenį tautų ir valstybės gyvenime. J. Jurginis ištyrė Prūsijos lietuvių valstiečių šeimos struktūrą, nustatė dvaro ir kaimo pareigūnus bei jų funkcijas, padarė išvadą, kad, klostantis kapitalistiniams santykiams ir atsiradus laisvai samdomam darbui, „patriarchalinė šeimos padėtis keitėsi“. Jis parodė K. Donelaičio ir apskritai tos epochos valstiečių požiūrį į karaliaus valdžią bei jo pareigūnus, į kitataučius, baudžiavą, kaip būrų dainius suprato lietuviškumą ir kėlė valstiečių sąmoningumą, kartu stiprindamas jų „tautinį atsparumą prieš germanizaciją“⁶⁸.

Kai kurias šių valstiečių kategorijas, socialinį išnaudojimą, degradaciją į žemesnius socialinius sluoksnius ir baudžiavinio žemės ūkio virtimą junkeriškuoju kapitalistiniu nagrinėjo P. Žostautaitė.

Nors tarybiniai lietuvių istorikai ir nemažai tiria Mažosios Lietuvos istoriją, tačiau socialinės ekonominės bei teisinės lietuvių padėties Prūsijoje **specifika** ligi šiol dar iš viso nėra tyrinėta. Tėra nustatyta, kad daugelio kraštų į Rytus nuo Elbės valstiečių būklė buvo panaši ir XVIII a. sunkėjo. Neatkreiptas dėmesys ir į tai, kuo skyrėsi lietuvių ir vokiečių valstiečių padėtis toje pačioje teritorijoje. Tik išnagrinėjus šį klausimą, galima sukritikuoti vokiečių ekonomistus, pavadinusius kolonistus žemdirbystės kultūros, pažangos skleidėjais Mažajoje Lietuvoje ir niekinusius būrus⁶⁹ už jų tariamą nesugebėjimą ūkininkauti.

⁶⁶ Petras Dusburgietis, P. 11.

⁶⁷ Ванас А. Вклад родственных балтийских диалектов в литовский язык // Проблемы этногенезиса и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 196—205.

⁶⁸ Jurginis J. K. Donelaičio „Metai“ kaip istorijos šaltinis // Literatūra ir kalba. V., 1965. Nr. 7. P. 55—73; Jurginis J. Lietuvių žemės Prūsijos valdžioje // Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1. P. 356—360.

⁶⁹ Būrais Prūsijos valdžios XVII—XVIII a. įsakų vertimuose į lietuvių kalbą dažniausiai vadinami valstiečiai lietuviai. Mums šis terminas tapo žinomas daugiausia iš K. Donelaičio „Metų“.

Remdamiesi marksistine metodologija, Vokietijos Demokratinės Respublikos istorikai polemizuoja su buržuazine ir revanšistine istoriografija. Pagrindinė jų tema yra Prūsijos absoliutizmo, junckeriškojo prūsiškumo ir „Drang nach Osten“ („Veržimosi į Rytus“) politikos (kolonijų grobimai, ekonominė ekspansija, užkariautų tautų germanizavimas) kritika. Nagrinėdami vokiškojo militarizmo ištakas, jie teigia, kad jo užuomazgos siekia ne Bismarko, o Frydricho Vilhelmo I laikus, t. y. XVIII a. pirmąją pusę⁷⁰.

Didelį darbą atlieka Lenkijos Liaudies Respublikos mokslininkai, tyrinėjantys mozūrų gyventos Prūsijos rytinės dalies lenkų tautinę padėtį XVIII a., Prūsijos karalių ir valdančiųjų sluoksnių politiką kitataučių (nevokiečių) gyventojų atžvilgiu. Jų darbai mūsų tyrinėjimui teikia lyginamosios medžiagos.

Kaip matome, istorinės literatūros apie Mažosios Lietuvos lietuvius bei jų gyventą teritoriją gana daug, tačiau nėra veikalų, kuriame tautinė Prūsijos lietuvių padėtis būtų nagrinėjama siejant ją su socialinėmis ekonominėmis sąlygomis bei Prūsijos valdžios vykdyta prievartine lietuvių asimiliacija. Nedaug yra tyrinėjimų, kuriuose bent kiek išsamiau būtų parodomi atskiri šioje knygoje tiriamos problemos aspektai, kaitu ir išėję veikalai ne visi autoriui prieinami ir žinomi. Taigi ir norima bent iš dalies užpildyti šią spragą.

Daugelis monografijoje panaudotų šaltinių jau yra publikuoti. XVIII a.—XX a. pradžioje vokiečiai savo darbuose panaudojo svarbiausius dokumentus, buvusius Slaptajame valstybiniame Berlyno, valstybiniuose Karaliaučiaus, Gumbinės administracinių apygardų, Dancigo, Getingeno, Potsdamo, Klaipėdos, Tilžės, Štettino ir kitų miestų archyvuose, taip pat kolonizacijos vadovų A. Donos, A. Bliumentalio archyvinius fondus ir kitus šaltinius. Per Antrąjį pasaulinį karą dalis Rytų Prūsijos archyvų žuvo, kiti atsidūrė Getingene (*Göttingen*, VFR; neseniai pervežta į Vakarų Berlyną) ir Olštine (LLR). Jais pasinaudoti nebuvo galimybių. Paskelbtus dokumentus, be abejo, teko kritiškai vertinti, lyginti su kitais šaltiniais, nes buržuaziniai vokiečių istorikai juos tendencingai interpretuodavo arba ir visiškai nutylėdavo, ypač R. Štadelmano, A. Skalveito, M. Beheimo-Švarcbacho publikacijas, demaskuojančias germanizacinius Prūsijos valdžios siekius Mažojoje Lietuvoje. Todėl, vadovaujantis marksistine-leninine metodologija, visą šią medžiagą ir buvo galima naujai įtraukti į mokslinę apyvartą.

Visus monografijoje naudojamus istorijos šaltinius galima suskirstyti į **tris grupes**.

Pirmąją, reikšmingiausią, grupę sudaro įvairūs valdžios skelbti dokumentai: aktai, ediktai, dekretai, įsakai, įsakymai, įstatymai,

⁷⁰ Huebner H. Das Preussentum, seine Gesellschaftlichen Traeger und Apologeten // Węzłowe problemy dziejów Prus XVII—XX wieku. Poznań, 1971. S. 23—38. Revanšistinę VFR istoriografiją, kurioje rehabilituojamas Prūsijos militarizmas ir kolonijinė politika, kritikuoja H. Lėmanas (Žr.: Lehmann H. Bemerkungen zum Zusammenhang von Preussenbild und Absolutismusbegriff in der Historiographie in der BRD // Ten pat. P. 148—157).

vyriausybės posėdžių protokolai, valdžios atstovų pareiškimai ir kt. Svarbiausieji XVII a. pabaigos — XVIII a. pradžios valstybės įstatymai bei potvarkiai išleisti rinkiniu „Acta Borussica“ (3 t., 1730—1732), kuris XIX a. pabaigoje buvo papildytas naujomis publikacijomis.

Susikūrus Vokietijos imperijai, Prūsijoje sustiprėjus karalių Frydrichų kultui, R. Štadelmanas keliasdešimčia tomų paskelbė šaltinių iš šių karalių valdymo laikotarpio⁷¹. Tai paties karaliaus, ministrų, feodalų junkerių sumanymai ir planai, konferencijų bei susirinkimų medžiaga, įvairiausi įsakai, instrukcijos, asmeninė korespondencija, valdžios atstovų ir paties valdovo inspekcinė kelionių iš Berlyno į Prūsiją apžvalgos ir ataskaitos, nurodymai vietinei valdžiai dėl kolonizavimo akcijos, dėl Prūsijos pajungimo Brandenburgo diktatui. Iš šių šaltinių sužinome vyriausybės sudarytą Mažosios Lietuvos kolonizavimo ir germanizavimo programą, jos vykdymą. Tuo pačiu metu M. Beheimas-Švarcbachas paskelbė kone visus Prūsijos valdžios ediktus dėl kolonizacijos ir kolonistų iš Vakarų germaniškųjų kraštų kvietimo⁷². Iš šių dokumentų aiškėja, kokiais tikslais kolonistai vyko į Mažąją Lietuvą, kas jie buvo ir ko siekė Prūsijos valdžia.

Labai reikšmingų Frydricho Vilhelmo I įsakų, įgalinančių nustatyti lietuvių ir vokiečių valstiečių socialinės ekonominės padėties skirtumus, savo veikalo pabaigoje pateikė A. Skalveitas (ši klausimą spręsti padeda dar nepublikuotas ir nepanaudotas Potsdamo archyve esantis Kairio **memorandumas**, kuriame atsispindi ir slapti valdžios planai lietuviams nutautinti⁷³). V. Altmanas, Heringas surinko ir paskelbė Prūsijos agrarinius įstatymus, tarp jų ir visą 1791 m. Žemės teisiną.

Labai svarbūs yra P. Pakarklio surinkti ir K. Jablonskio parengti spaudai Prūsijos karalių įsakai lietuviams valstiečiams⁷⁴ jų gimtąja kalba, atskleidžiantys šių valstiečių padėtį, smulkmenišką jos reguliavimą per didžiulį biurokratinį-policinį valstybės aparatą.

Dar 1721 m. G. Grubė paskelbė didžiųjų kurfiurstų ir karalių potvarkius bei dekretus, bažnyčių vizitatorių aktus religijos ir švietimo klausimais. Juose yra žinių apie pirmąsias lietuviškas mokyklas ir lietuvių kalbos vartojimą bažnyčioje⁷⁵. XIX a. pabaigoje buvo paskelbtas lietuviškų mokyklų germanizatoriaus H. Lyzijaus

⁷¹ *Stadelmann R.* Publikationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven // Friedrich Wilhelm I. in seiner Thätigkeit für die Landescultur Preussens (toliau — Publikationen. . .). Leipzig, 1878. Bd. 2; *Stadelmann R.* Friedrich der Grosse. Leipzig, 1882. Bd. 11.

⁷² *Behelm-Schwarzbach M.* Colonisatorisches aus Ostpreussen // AM, Königsberg, 1877. Bd. 14. S. 1—37.

⁷³ *Kaltes.* Litauer in Preussen und ihre Bestrebungen // Deutsches Zentralarchiv (toliau — DZA). Potsdam. Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 4084.

⁷⁴ Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams (toliau — Gromatos. . .). V., 1960.

⁷⁵ *Grube G.* Corpus Constitutionum Prutenicarum. Koenigsberg, 1721. Bd. 1—3.

kalbų rinkinys⁷⁶. Faberis išleido Frydricho II pasisakymus apie lietuvius ir jų kultūrą⁷⁷.

Antrajai šaltinių grupei priskirtini amžininkų atsiminimai, Mažosios Lietuvos kultūros veikėjų surinkta ir išleista etnografinė medžiaga. Šie šaltiniai atskleidžia Prūsijos lietuvių arealo dinamiką, valdančiosios klasės požiūrį į lietuvius prūsiškosios-lietuviškosios politinės krypties laikais. Siaurėjant lietuvių teritorijai, vokiečių kultūros atstovai stengėsi mokslo reikalams fiksuoti tautotyrynę medžiagą, kol ji dar nebuvo išnykusi. Mūsų tyrinėjimui svarbūs keliautojo S. Kychelio, 1861 m. politinės manifestacijos Vilniuje dalyvio, Lenkijos darbininkų judėjimo veikėjo, istoriko, sociologo ir publicisto B. Limanovskio, geografo ir kartografo K. Henenbergerio, istoriko ir rašytojo L. Bačkos atsiminimai bei Mažosios Lietuvos aprašymai.

Žinių apie lietuvius, savitą materialinę ir dvasinę jų kultūrą, požiūrį į karalių ir jo pareigūnus bei naujuosius kolonistus pateikė B. Žervė (Gervais), A. Krauzė, A. Lukanas, A. Proisas. G. Gekingas apibūdino vietinius Prūsijos gyventojus ir ateivius iš Vakarų Europos. Svarbus XVIII a. Mažosios Lietuvos lietuvių gyvenimo dokumentas, galima sakyti buities enciklopedija, yra K. Doneičio poema „Metai“.

Duomenų apie liaudies švietimą yra P. Ruigio, F. Hako, K. G. Milkaus, K. Hartknocho, G. Ostermejerio darbuose.

M. Lylientalio redaguotame ir leistame tęstiniame leidinyje „*Erläutertes Preussen*“ (4 t., 1724—1728, 1742) paskelbta daug medžiagos iš Mažosios Lietuvos etnografijos, archeologijos, istorijos, raštijos, švietimo istorijos.

Be minėtų didelių šaltinių publikacijų, nemažai įvairaus pobūdžio duomenų apie Prūsijos vietinius gyventojus surinko XIX a.—XX a. pradžios vokiečių mokslo draugijos. Ypač daug lituanistikos ir prūsistikos darbų paskelbė Karaliaučiaus karališkoji vokiečių draugija (*Königliche deutsche Gesellschaft zu Königsberg*; veikė nuo 1741 m. iki Antrojo pasaulinio karo) tęstiniuose leidiniuose „*Preussische Provinzial-Blätter* (1829—1845 m.), „*Neue Preussische Provinzial-Blätter*“ (1846—1864 m.), „*Altpreussische Monatsschrift*“ (1864—1922 m.), taip pat Tilžėje veikusi (1879—1923 m.) Lietuvių literatūros draugija (*Litauische literarische Gesellschaft*) žurnale „*Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft*“ (1880—1912 m., išėjo 31 sąsiuvinis), Įsruties senovės draugija (*Altertumsgesellschaft Insterburg* (1880—1944 m.?) tęstiniame leidinyje „*Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg*“ (22 t., 1888—1939 m.).

Ūkinė ir demografinė statistika, gimimų ir mirimų registracija, gyvenamųjų vietų sąrašai sudaro trečiąją šaltinių grupę.

Ūkio statistikos ir socialinių santykių istorijos medžiagos paskelbė J. Goldbekas, L. Krugas, H. Mejeris, A. Hornas, J. Kopas,

⁷⁶ Ausgewählte Reden des Lysias. Leipzig, 1880.

⁷⁷ Faber. Friedrich der Grosse über die Kultur Litauens // PPB. Königsberg, 1831. Bd. 6.

A. Bitensas (Bitėnas), G. Krauzė ir kiti vokiečių mokslininkai. Vis dėlto ši statistika, ypač demografinė, ligi XIX a. tebuvo **fragmentiška**. Pirmasis visuotinis gyventojų surašymas įvyko tik 1816 m. Gyventojų apskaita pagal gimtąją kalbą prasidėjo dar vėliau — nuo 1825—1836 m. surašymo. Iš dalies gyventojų surašymo duomenis galėtų kompensuoti bažnytiniai parapijiečių sąrašai, gimimo ir konfirmacijų įrašai, tačiau jų išliko tik nuotrupos, daugiausia apie maro padarinius ir kolonistų pasiskirstymą. Demografiniais šaltiniais laikytini ir valstiečių mokesčių už malimą ir žemę sąrašai. Remdamasis daugiausia jais, O. Natau nustatė Piliakalnio (Pilkalnis; *Pillekallen, Pillkallen, Dobrowolsk*) apskrities lietuvių ir vokiečių tautybės gyventojų santykį, valstiečių turtinį susiskirstymą XVIII a. viduryje⁷⁸.

Apskritai Mažosios Lietuvos kaimo gyventojų tautybę geriausiai atskleidžia XVIII a. ketvirtąjo dešimtmečio šaltiniai. Kolonizuojant Mažąją Lietuvą, buvo išleistas įsakymas patikrinti valstybinių valstiečių padėtį. Surinktos žinios rodo Lietuvos provincijos domenų valstiečių skaičių, jų pasiskirstymą tautybėmis. Ši medžiaga buvo Gumbinės ir Karaliaučiaus archyvuose. M. Beheimas-Svarcbachas ją panaudojo savo monografijoje, paskelbė lenteles apie vokiečių ir lietuvių baudžiauninkų (turinčių ūkius) teritorinį pasiskirstymą visuose minėtos provincijos kaimuose, valsčiuose ir apskrityse. Berlyno slaptajame valstybiniame archyve buvo kolonistų sąrašai, iš kurių galima nustatyti daugumos kolonistų kilmę⁷⁹. Jų duomenys paskelbti G. Gekingo, G. Šmolerio, A. Skalveito tyrinėjimuose.

Mūsų darbui svarbus šaltinis yra Prūsijos vietovių pavadinimai bei jų pakeitimai. V. Kalvaitis surinko ir išleido Mažosios Lietuvos valsčių, kaimų, upių, asmenų vardus⁸⁰.

Remiantis nurodyta literatūra ir istorijos šaltiniais, juos gretinant, kritiškai vertinant, yra įmanoma šioje knygoje keliamas problemas spręsti objektyviau, kartu atsakyti į Vydūno klausimą, kodėl lietuviams tėvynėje neliko vietos?

⁷⁸ *Natau O.* Mundart und Siedlung im nordöstlichen Ostpreussen // *SchrU. Königsberg*; Berlin, 1937. Bd. 4. Tab. 1—8. S. 236—287.

⁷⁹ *Beheim-Schwarzbach M.* Friedrich Wilhelm I. Colonisationswerk in Litauen (toliau — Colonisationswerk...). Beilage. Königsberg, 1879. S. 259—401; žr.: *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. Beilage. S. 513—636.

⁸⁰ *Kalvaitis W.* Lietuwiszku Wardų Klėtele. Tilžėje, 1910.

LIETUVIŲ TERITORIJA PRŪSIJOJE IR 1709—1711 m. MARO PADARINIAI

Lietuvių teritorijos pietinė riba XVIII a. pradžioje

Tiriant Prūsijos lietuvių tautinę padėtį, pirmiausia svarbu nustatyti, kur jie gyveno. Rytinės ir šiaurinės Mažosios Lietuvos ribos buvo išvestos dar 1422 m. Melno taika, vakarines skalauja Baltija, o dėl pietinių mokslininkai nesutaria.

Prūsijos valstybės teisiniuose dokumentuose vadinamoji Prūsų Lietuva, Lietuvos provincija apėmė ne visą iki XVIII a. iš tikrųjų lietuvių gyventą plotą, nes pietinė jos siena ėjo tik per Nadruvos žemę. XVII a. lietuviai gyveno toliau į pietus ir pietvakarius nuo Lietuvos provincijos, bet iki kur, ligi šiol tiksliai nenustatyta.

Aišku tik tiek, kad iki XVIII a., t. y. iki didžiojo maro ir didžiosios vokiečių kolonizacijos, pietinė riba mažai keitėsi. Lietuviai daugiausia gyveno kompaktiška mase, tarp jų — svetimtaučiai tik vietinės administracijos atstovai, feodalai. Miestai — vokietinimo židiniai — buvo tarytum salos lietuvių baudžiauninkų gyvenamame krašte.

Tiksliai nustatyti minėtą ribą sunku dar ir dėl etnogeografinių tyrinėjimų **metodologijos**. Šią problemą iškėlė P. Kušneris savo studijos prakalboje: „[...] gyventojų nacionalinė sudėtis kol kas nustatoma skirtingais metodais“, „[...] bet kuriai tautai, genčiai, etninei grupei iširti pirmiausia būtina nustatyti, kioje teritorijoje jos gyvena, tiksliai apibrėžti jų gyvenamos teritorijos sienas“¹.

Sakysime, T. Florinskis etnine riba laikė tokią teritoriją, kurioje gyvena ne mažiau kaip 50% tiriamos tautybės gyventojų, o G. Kuratovskis šį rodiklį padidino net iki 75%. Visai teisingai Kušneris tokiam metodui prieštaravo, nes jo negalima taikyti tai teritorijos daliai, kurioje „atskira tautybė kiekybiškai nėra pranašesnė už kitas nacionalines grupes“. Tiksliausiu metodu etninėms riboms nustatyti jis laiko demografinės statistikos metodą, nes, juo remdamiesi, sužinome, „kiek kokių tautybių gyventojų gyvena toje srityje“². Nagrinėjant tautinę gyventojų sudėtį, kaimo vietovės turi būti tiriamos atskirai nuo miesto, nes miestai yra mišresni, gyventojai juose greičiau asimiliuojasi negu kaime.

Veikiant politiniams ir ekonominiams procesams, Prūsijos valdžiai vykdant lietuvių žemių kolonizavimo ir gyventojų asimiliavimo politiką, tautybių gyvenamos ribos palaipsniui keitėsi.

Svarbiausias **etninės priklausomybės** požymis yra gimtoji kalba. Teoriškai pirmasis tai pagrindė XIX a. vidurio vokiečių demografas R. Bekas³. Dar XVI a. M. Daukša garsiojoje „Prakalboje į ma-

¹ Кушнер П. И. Указ. соч.

² Ten pat. P. 16—19.

³ Boeckh R. Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität // ZVS. 1866. Bd. 4. H. 3. S. 261.

lonųjį skaitytoją“, kurią istoriniu požiūriu interpretavo ir tinkamai įvertino tarybiniai Lietuvos mokslininkai, tautos pamatu laikė kalbą, be kurios tauta jau nebe tauta. Lietuvių kalbos paplitimo riba neretai laikoma **Tepeno-Becenbergerio linija**, kitaip dar vadinama **Deimėnos siena**. Šie XIX a. vokiečių mokslininkai buvo įsitikinę, kad skalviai ir nadruviai buvo lietuviai autochtonai. M. Tepenas pagal istorinius šaltinius rinėną liniją (žr. etninę žemėlapi; jame pažymėta gyvenviečių, kurios atsirado ir vėliau — po kolonizacijos) nubrėžė maždaug senovinės Nadruvos žemės pietine riba, tai yra nuo Labguvos Deimėnos upe (Deimė; vok. *Deime, Deine, Laba*, dab. *Deima*), Priegliumi aukštyn, Alnos žemupiu, Ašvinės (Ašvena; vok. *Swine, Aschweine*, lenk. *Swina*, rus. *Putilovka*) aukštupiu, per Nordenburgą (Ašvėnai; *Nordenburg, Krylovo*, Pravdinsko raj.), Angerburgą (Ungura; *Angerburg*, lenk. *Węgorzewo*), Geldapę (Guldapė, Galdapė, Geldupė; vok. *Goldapp*; lenk. *Gołdap*) link Dubeninkų (Dubenykai, Dubininkai, Dūbininkai; vok. *Dubeningken*, lenk. *Dubeninki*; visos trys gyvenvietės Suvalkų vaivadijoje) ⁴. A. Becenbergeris, remdamasis lingvistiniais, geografiniais bei archeoliniais duomenimis, padarė tas pačias išvadas. Kadangi prūsiškai sodžius vadinamas kaimu, o lietuviškai kiemu, tai atitinkamai vietovardžiai lietuvių kalbos paplitimo plote turėtų baigtis priesaga *-kiemiai* (*-kiemis* arba *-kėmiai*), o prūsų kalbos paplitimo plote *-kaimis*. Išanalizavęs Prūsijos toponimiką, Becenbergeris nustatė, kad vietovardžiai su priesaga *-kiemiai* arba *-kėmiai* prasideda į rytus nuo Deimėnos ir Alnos, o su priesaga *-kaimis* arba *-kaimiai* — į vakarus nuo šių upių. Jis išvedė prūsų kalbos paplitimo į šiaurę ir rytus tokią ribą: Didysis Kirsnakaimis (*Gross Kirschnakeim, Fevralskoje*, Polesko raj.; į pietryčius nuo Labguvos), Ripkaimis (*Ripkeim*; į rytus nuo Vėluvos, arba Vėliavos; *Velowe, Wehlau, Znamensk*, Gvardėisko raj.), Kutkiemis (*Kutkehmen, Pregelau, Ušakovsk*; į vakarus nuo Norkyčių, arba Narkyčių; *Norkitten, Meždurečje*, abu Černiachovsko raj.), Koskaimis (*Koskeim*, lenk. *Koskajmy*; į pietus nuo Girdavos, arba Girduvos, Gerduvos, Gerdavos, Girdavų; vok. *Girdaw, Gerdauen*, dab. *Železnodorožnyj*; Pravdinsko — *Friedland, Frydlandas* (Romuva) — raj.), Starkaimis — *Starkeim*; į rytus nuo Nordenburgo, Zilckaimis (*Silzkeim*, lenk. *Gumniska*; į pietus nuo Bartų — vok. *Barten*, lenk. *Barciany*), Vindkaimis (vok. *Windtkeim*, lenk. *Windykajmy*; į pietus nuo Kentšino (*Rastenburg, Kętrzyn*), Redikaimiai (vok. *Redigkainen*, lenk. *Redykałny*; į šiaurės vakarus nuo Olštino, arba Alenšteino — *Allenstein, Olsztyn*), Trakaimiai (Trukaimiai; *Trukeimen*, lenk. *Trokajny*, netoli Galindų — *Gallinden*, lenk. *Ględy*), Kaimiai (Kaimas; *Kaymen, Kaimen*, lenk. *Kajmy* — vietovardžiai, pradedant Koskaimiu, — Olštino vaivadijoje); į šiaurės rytus nuo Prūsų Olandijos — *Preussisch-Holland, Pasłęk* — Elbliongo vaivadija), Kaimkalniai (*Keimkallen, Krasnodonskoje*, Bagrationovsko raj.; į šiaurę nuo Šventapilio, arba Šventapilės — *Helligenbeil, Hei-*

⁴ *Toeppen M. Historisch-Comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858. S. 21—23, 34; Tas pat. // SRP. Leipzig, 1861. Bd. 1. S. 51.*

ligpeil, Mamonovo)⁵. Maždaug iki Nordenburgo ir Bartų ši riba skyrė prūsus nuo vakarinių lietuvių (žr. etninį žemėlapi). Kitame straipsnyje Becenbergeris pateikė tolesnių tyrimų rezultatus: vietovardžiai su priesaga *-garbis* ir *-apė* yra prūsų, o su priesaga *-kalnas* ir *-upė* — lietuvių kalbos paplitimo plote. R. Batūra atkreipė dėmesį į tai, kad pastaruoju metu vietovardžių su priesaga *-garbis* rasta ir jotvingių (rytinių baltų) teritorijoje⁶.

Panaudojusio **toponimikos metodą** Becenbergerio tyrinėjimų gautinė išvada ta, kad prūsų ir lietuvių kalbų riba ėjo nuo Didžiųjų pelkių Baltijos pakrantėje Semboje per Norkyčius į žemes, kuriose yra Aukskalnis (*Auxkallen, Jasnopolskoje*, Černiachovsko raj.; kitas Aukskalnis prie Darkiemio, dab. Ozersko), Balupėnai (*Ballupönen, Dubovaja Rošča?*, Nesterovo raj.), Baltupėnai (*Baltupöhnen, Bałupiany?* prie Geldapės miesto), Barkiemis (*Barkehmen*, Geldapės upės pakrantėje) ir Gleisgarbis (*Gleisgarben*, lenk. *Jagoczany*, Suvalkų vaivadija; į vakarus nuo Geldapės)⁷, — apytikriai pietine Nadruva.

K. Lomejeris irgi teigė, kad pietryčiuose Mažosios Lietuvos riba siekė didžiąją Barkėnų (Barkiemis; *Barkehnen*) girią rytiniame Angerburgo apskrities kyšulyje⁸. Panašias ribas, bet mažiau argumentuotas, keletą metų anksčiau už A. Becenbergerį išvedė F. Kuršaitis⁹. Becenbergeriu pasekė A. Cvekas: „Pačią šiaur rytinę Rytų Prūsijos dalį užima Lietuva, pietuose Geldapės upės nuo Mozūrijos atskirta, vakaruose siekianti Alną ir Deimeną. Nuo Deimenos žiočių iki Kranto (Krancas; vok. *Cranz*, dab. *Zelenogradsk.* — A. M.) siena su Semba eina pietine Kuršių marių dalimi [...]. Pietvakariuose — nuo Geldapės žiočių per Nordenburgą ir Girdavą ligi Frydlando“¹⁰. Ši jo apibrėžta iki XVIII a. Mažosios Lietuvos teritorija užima 11 430 km². Žinoma, visos šios ribos nėra tikslios. Remiantis kitais kriterijais, galima jas pakoreguoti.

Apibūdinami lietuvių pietinę ribą iki didžiosios kolonizacijos, su Tepenu ir Becenbergeriu iš esmės sutiko ir Mažosios Lietuvos kultūros ir visuomenės veikėjai: A. Bruožis, E. Jagomastas, Vydūnas. Visi šie tyrinėtojai sudaro **I grupę**.

Remiantis minėtais rezultatais, istoriografijoje susidarė tradicija Nadruvos ir Skalvos žemes su Klaipėdos apylinkėmis vadinti lietuviškomis sritimis, Prūsų, arba Mažąja, Lietuva, nors lietuviai gyveno toliau į pietus ir pietvakarius. Mažąja Lietuva reikia vadinti visą Prūsijos lietuvių gyventą teritoriją.

⁵ *Bezenberger A. Die litauisch-preussische Grenze // AM. Königsberg, 1882. Bd. 19. S. 651.*

⁶ *Толпов В. Н. Прусский язык: Словарь. Е — Н. 1979. С. 156 — 158.* Šiai problematikai svarbus veikalas: *Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. V., 1988. T. 1 (A—H).*

⁷ *Bezenberger A. Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen // AM. Königsberg, 1883. Bd. 20. S. 123.*

⁸ *Lohmeyer K. Geschichte von Ost-und Westpreussen. Gotha, 1881. S. 7, 17—18.*

⁹ *Kurschat F. Grammatik der littauischen Sprache. Halle, 1876. S. 9.*

¹⁰ *Zweck A. Litauen. Stuttgart, 1898. S. 3; plg.: Swillus F. Unser Ostpreussen. Leipzig; Berlin, 1917. S. 143.*

Prūsijos mokslininkai išvedė senovės prūsų ir nadruvių bei sūduvių kalbinę ribą. Jie neturėjo tikslo nustatyti tikrąją lietuvių kalbos paplitimo ligi XVIII a. plotą. Dėl to ši riba neatspindi naujaisiais laikais įvykusių demografinių pakitimų. XIX a. ir XX a. pirmosios pusės vokiečių ir jais sekę lietuvių mokslininkai bei visuomenės veikėjai, bandydami nustatyti iki vokiečių kolonizacijos buvusį lietuvių kalbos paplitimo plotą, neatsižvelgė į tai, kad XVI—XVII a., kai prūsai kaip tautybė baigė nykti, į gretimus jų kaimus atsikėlė ne vokiečių valstiečiai, o lietuvininkai, kad patys prūsai lietuvejė. Tiesa, į tolimesnes prūsų sritis kėlėsi valstiečiai ir iš Vakarų Europos. Lietuvių įsikūrimas prūsų žemėse turėjo ir socialines šaknis. Į šiuos procesus atkreipė dėmesį F. Tecneris; jis nurodė, kad XIV a. „[...] per 85 metus prieš užmušta ir paimta į nelaisvę apie 1/4 milijono [...]. Ištuštėjusiose srityse prie Deimėnos ir Alnos apsigyveno pavergti lietuviai“¹¹. Tačiau belaisviai paprastai savų kolonijų nesudarydavo.

II grupę sudaro mokslininkai, kurie lietuvių plotų Prūsijoje neriboja upėmis, o nukelia juos tolyn į pietus bei pietvakarius.

Sakysime, R. Valsonokas žemėlapyje XVII a. pabaigos pietvakarinę ribą nukėlė iki linijos Naujakuršiai (*Neukuhren, Pionerskij*; Baltijos pakrantėje Semboje) — Tepliava (*Tepliuva; Tapiowe, Tapiaw, Gvardeisk*), kuri praeina pro pat Karaliaučių (prūsiškai *Tvankstė, Tvanksta, Tvangstė; Königsberg, Königsberg, Kalininograd*). Jis priskyrė lietuviams pusę Sembos pusiasalio (**žr. etninį žemėlapij**). Tiesa, nuo Tepliavos pietinė siena pastumta į šiaurę ir išvesta per Juodlaukius (*İodlauken, Jodlaucken, Volodarovka, Černiachovsko raj.*), Darkiemį (*Darkehmen, Ozersk*), Geldapę, Dubėninkus ir nesiekia piečiau einančios Tepeno-Becenbergerio linijos¹². Žemės ruožą, apribotą linijos Geldapė—Norkyčiai—Deimėna ir Karaliaučius—Kremėtai (*Krimyčiai; Cremitten, Kremitten, Lozovoje, Gvardeisko raj.*) — Girdava—Nordenburgas—Lėcėnas (*Lėcius; Lötzen, Giżycko, Suvalkų vaivadija*) — Galindai žemėlapyje K. Karpas pavadino mišria prūsų ir lietuvių teritorija¹³.

A. Veiso ir A. Rogės duomenimis, XVIII a. lietuviai gyveno šiaurinėse Alėckos (*Oleckas; vok. Oletzko, lenk. Olecko, Suvalkų vaivadija*), Angerburgo apskričių dalyse (pietinėse — sporadiškai), apie Nordenburgą, o Geldapės miesto bažnyčioje ir XIX a. pamokslai buvo sakomi lietuviškai, lenkiškai bei vokiškai. Veiso nuomone, Luko (*Likas, Lykas, Lekas; vok. Lyck, lenk. Ełk, Suvalkų vaivadija*) apskrities gyventojai esą sūduvių, lietuvių ir lenkų mišinys¹⁴. H. Lovmianskis ištyrė, kad netgi XV a. pradžioje lietuviai gyveno ir teritorijoje tarp Luko ir Raigardo (*Rajgród, Suvalkų vaivadija*)¹⁵.

¹¹ Tetzner F. Die Slawen in Deutschland. Braunschweig, 1902. S. 39.

¹² Valsonokas R. Klaipėdos problema. Klaipėda, 1932. P. 5.

¹³ Karp. Beiträge zur ältesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauen. Memel, 1934.

¹⁴ Weis A. Preussisch-Litauen und Masuren. Rudolstadt, 1879. Bd. 2. S. 215—221, 225; Rogge A. Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 5, 10—11.

¹⁵ Łowmiański H. Studia nad dziejami. . . S. 51.

Šatulinių gyvenviečių (apie šatulinę kolonizaciją ir šatuliškus rašoma kituose skyriuose) tyrinėtojas H. Rykenbergas nustatė, kad XVII a.—XVIII a. pradžioje lietuviai gyveno Angerburgo apskrities Astraviškių (*Astrawischken*), Barkėnų ir Skališkių (*Skallischken*) girių plote, apie Alną, Girdavą, Nordenburgą, netgi Ščitną (*Ortelzburg, Szczytno, Olštino vaivadija*)¹⁶.

XIX a. Lenkijos geografijos žodyne nurodyta, kad XVIII a. daug lietuvių dar gyveno Geldapės, Angerburgo, netgi Jansborko (*Johannisburg*, lenk. *Jansbork, Pisz*, Suvalkų vaivadija) apskrityse, ir „šiandien [apie 1884 m. — A. M.] lietuviai ten gyvena labai spardiškai“¹⁷. Tautinių klausimų žinovas V. Velhorskis teigė, kad „prieš amžius į vakarus nuo Geldapės, maždaug Morongo [Morungas; *Mohrungen, Morąg*, Olštino vaivadija. — A. M.] link, kaip parodė tyrinėjimai, susisiekė lenkų ir lietuvių kalbų plotai“, nes mozūrai gyveno iki linijos Morongas—Geldapė. Praėjus porai dešimtmečių, jis rašė, esą lietuvių kalbos plotai apėmė pusę Senovės Prūsijos teritorijos. Dar prieš Velhorskį prie tokios pačios išvados buvo priėjęs kitas lenkų mokslininkas V. Vakaras¹⁸. V. Kuzmickas pažymėjo, jog K. Donelaičio laikais (XVIII a. antrojoje pusėje) vokiečių kunigai buvo mokomi lietuvių kalbos, kad lietuviškai galėtų sakyti pamokslus ir už Darkiemo, Geldapės, „kur anuomet didelę gyventojų dalį sudarė lietuviai“¹⁹.

V. Vileišiui ir P. Pakarkliui, kaip ir jų pirmtakams, Mažosios Lietuvos sienos ir lietuvių kalbos vartojimo ribos buvo ne tas pat. Mažąja Lietuva jie vadino plotą, kuris apėmė Klaipėdos, Ragainės, Tilžės, Įsruties ir Labguvos (iki Deimenos) apskritis ir atitiko (be Labguvos apskrities) Lietuvos provinciją.

Tačiau, nustatydami lietuvių kalbos vartojimo pietvakarines ir pietines ribas, šie mokslininkai išplėtė lietuvių gyventą teritoriją už vadinamosios Deimenos sienos. Vileišis manė, kad apie 1600 m. tos ribos buvo už Deimenos ir Geldapės upių: prasidėjo Kuršių nerijos pietuose esančia Šarkuva (*Sarckau, Lesnoj*, Zelenogradsko raj.),ėjo pro Šakius (*Kirche Schaacken, Žemčiuznoje*, Gurjevsko raj.) į Labgavą, toliau — į Vėluvą, Bamblius (Bamboliai; *Bamblen*) prie Frydlando, iš jų — į Lagagarbį (Lagarbis; vok. *Laggarben, Lamgarben*, lenk. *Garbno*, Olštino vaivadija), o iš čia į Nordenburgą, Engelšteiną (*Engelstein*, lenk. *Węgielsztyn*), Benkaimį (*Benkheim, Banie Mazurskie*), Gurnius (*Gurnen*, lenk. *Górne*) iki Dubeninkų (visos gyvenvietės Suvalkų vaivadijoje). Vileišis pabrėžė, kad iki minėtos linijos ligi XVIII a. vyravo lietuvių kalba, kad ir piečiau nuo

¹⁶ *Rieckenberg H.* Die Schatullssiedlung in Preussen bis zum Jahre 1714 // *AF. Königsberg*, 1939. Jg. 16, H. 1. S. 30—36, 45—47.

¹⁷ *Słownik geograficzny.* Warszawa, 1884. T. 5. S. 344.

¹⁸ *Wielhorski W.* Etnografiniai klausimai Rytų Prūsijoje. Kaunas, 1931. P. 23, 29; *Wakar W.* Rozwój terytorialny narodowości Polskiej. Kielce, 1918. Cz. 1. S. 60; *Wakar W.* Struktura demograficzna Prus Wschodnich. Prusy Wschodnie. Poznań, 1932. S. 185.

¹⁹ *Kuzmickas V.* Kristijonas Donelaitis. V., 1983. P. 90.

jos gyveno lietuvių²⁰ (žr. etninį žemėlapi). Pakarklis konkrečiau ribos nenurodė, bet pastebėjo, kad „gerokai toliau į vakarus bei pietus 16 a. gausiai gyveno lietuviai“, lietuvių gyveno ir visoje Įsruties apskrityje²¹.

K. Henenbergeris 1595 m. pranešime pažymėjo, kad Įsruties apskrities gyventojai yra „beveik vieni lietuviai“ (*fast eitel Litauer*)²². Jis, kaip ir XVII a. rašęs K. Hartknochas, paliudijo, kad lietuvių gyveno iki Vėluvos ir netgi Rastenburgo²³. Iš valstybinių Berlyno, Karaliaučiaus, Gumbinės administracinės apygardos ir Darkiemių miesto magistrato archyvų medžiagos paaiškėjo, kad 1446 m. sudaryta Įsruties apskritis (*Hauptamt Insterburg*) XVI a. pabaigoje — XVII a. apėmė labai plačią teritoriją (apie 100 mylių² = apie 5600 km², arba apie 1/7 Prūsijos kunigaikštystės). Jai priklausė, be kitų, Vėluvos, Tarplaukių (Taplaukiai, Toplaukis; vok. *Taplacken*, dab. *Talpak*, Gvardeisko raj.), Norkyčių, Girdavos, Angerburgo, Frydlando, Didžiojo Vonsdorfo (Unsatapis; *Gross Wohnsdorf*, *Wansdorf*, Pravdinsko raj.) valsčiai; Bamblių, Didžiųjų Rudupėnų (*Gross Rudupönen*, *Pirožkovo*, Gusevo raj.), Auktalytės (Auktalitas; *Ochtolite*, *Auklitten*, *Auglitten*, *Progres*, Pravdinsko raj.), Žabynų (Žabynė; vok. *Szabienen*, *Gross Schabienen*, lenk. *Żabin*, Suvalkų vaivadija), Alnos (Alenburgas; *Allenburg*, *Družba*, Pravdinsko raj.), Nordenburgo, Kalinavos (vok. *Kallinowen*, lenk. *Kalinowo*), Grabavos (*Grabowen*, lenk. *Grabovo*; visos Suvalkų vaivadijoje), Gurnių, Vilkų (*Wilken*, *Vilken*, Nesterovo raj.) parapijų, Pamitės (*Pamitten*) ir Daumarų (*Damerau*, *Degtiarevo*, Pravdinsko raj.) atskirų feodalų dvarai. R. Virchovas priminė, kad iki maro „lietuvių kalbos sienaėjo kur kas toliau į pietus“ nuo Nadruvos²⁴. Iš gyventojų pavardžių irgi galima spręsti, kad XV a. — XVII a. pirmojoje pusėje minėtuose valsčiuose gyventojų daugumą sudarė lietuviai ir prūsai, tik amatininkai, smuklininkai, feodalai bei nuolat daugėjantys kulmiškiai (pastarųjų buvo ir nevokiečių) buvo vokiečiai²⁵.

Etnografines sienas nustatyti padeda ir nacionalinės architektūros paplitimas. Jau vokiečių tyrinėtojai pastebėjo lietuvių ir vokiečių namų statybos skirtumus: priešingai negu vokiečių kaimuose, lietuvių sodybos nesutelktos vienoje vietoje, o pasklidusios to-

²⁰ *Vileišis V. Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje*. P. 121. V. Ogbartelis (*Ogbartel W. Der Regierungsbezirk Gumbinnen. Insterburg*, 1912. S. 349) irgi rašė, kad Benkaimis yra „Lietuvos ir Mozūrijos riboje“.

²¹ *Pakarklis P. Mažoji Lietuva...* P. 10, 67; *Pakarklis P. Lietuvių vokietinimas...* P. 2.

²² *Hennenberger C. Erclaerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen. Koenigsberg*, 1595; *Toeppen M. Historisch-Comparative Geographie von Preussen*. S. 33, 35, 37—38.

²³ *Hartknoch Ch. Preussische Kirchen-Historia. Frankfurt am Mein*, 1686; žr.: *Jučas M. Min. veik.* P. 36—37.

²⁴ *Horn A. Urkunden zur Geschichte des ehem. Hauptamts Insterburg (toliau — Urkunden...)*. Insterburg, 1895. S. XI, XIII, 6—12, 26—27, 109, 120, 131, 174—175, 208, 215—217; *Horn A. Das Hauptamt Insterburg // ZAI. Insterburg*, 1888. H. 1. S. 40; *Wirchow R. Die altpreussische Bevölkerung, namentlich Letten und Litauer // ZE. Berlin*, 1891. Bd. 23. S. 769.

²⁵ *Froelich G. Zur Topographie und Namens Kunde des ehemaligen Hauptamts Insterburg // ZAI. Insterburg*, 1905. H. 9. S. 35.

liau viena nuo kitos. A. Cvekas rašė, jog lietuvių sodybos skyrėsi trobesiais, vietos sodybai parinkimu ir sodybos išplanavimu. A. Haxthauseno teigimu, kaimo dydis rodė ir gyventojų tautybę: lietuviai gyveno mažuose, o vokiečiai ir mozūrai (lenkai) dideliuose kaimuose. Lietuviško sodžiaus ribą jis nukėlė iki Prūsų Ylupos (Ylava; *Preussisch-Eylau, Bagrationovsk*) ir Brunsbergo (Braunsbergas; *Brunsborg, Braunsberg*, lenk. *Braniewo*, Elbliongo vaivadija)²⁶. G. Frélichas nustatė, kad lietuviškais žirgeliais namai buvo puošiami Sembos ir Bartos prūsų žemėse. O. Šneidereito teigimu, prūsų rėstinių namų buvo išlikusių iki XX a.²⁷

Remdamasis kitų vokiečių architektų tyrinėjimais, V. Pesleris nustatė lietuviško architektūros tipo paplitimo teritoriją. Jis rašė: „Lietuviško statybos tipo paplitimo sritis siekia toliau už šių dienų smarkiai sumažėjusią lietuvių kalbos sritį ir apytikriai nustato šios tautotyrai ir kalbotyrai taip svarbios tautos senąsias ribas“²⁸. Jo sudarytame žemėlapyje Sembos pusiasalis priskiriamas lietuviškajam statybos tipui, o teritorija į pietus nuo Karaliaučiaus ir Priegliaus žemupio pažymėta kaip mišri — pastatai „lietuviškos-vokiškos formos“.

Mažosios Lietuvos architektūros specifiką lieti ir J. Gimbutas. Jis pritarė Pesleriui ir priėjo išvadą, kad „M. Lietuvos kultūros ribos telpa maždaug tarp Peslerio vad. mišriosios statybos juostos ir Tetznerio lietuvių kalbos ribos“, kad lietuviai šimtmečius išlaikė vienodą kaimo architektūrą, o valstiečių sodybos su būdingais trobesiais, lietuvių liaudies menu liudija, „kur lietuvių gyventa ar tebegyvenama. Mažoji Lietuva yra maždaug pusė buv. Rytprūsių teritorijos į rytus ir į šiaurę nuo Karaliaučiaus“²⁹. Tai pažymėjo ir R. Detlezenas, A. Haberlantas, A. Beticheris, K. Tydė. S. Abramausko nuomone, lietuvių kaimo architektūra iki XVIII a. buvo panaši į vakarinių žemaičių.

Vadinasi, tyrinėtojai, kurie remiasi nacionalinės kaimo architektūros paplitimu, žengė žingsnį į pietus ir vakarus: Sembos pusiasalį priskyrė lietuvių arealui, o sritį į pietus nuo Karaliaučiaus ir Priegliaus žemupio laikė mišria zona.

Vienas iš kriterijų kalbinėms riboms tam tikru laikotarpiu išvesti yra bažnyčiose sakomų pamokslų kalba. Šis kriterijus ne visai atspindi tikrąją padėtį, nes mišrioje teritorijoje, kurioje lietuviai negyveno kompaktiškai, pamaldos gimtąja kalba būdavo atliekamos rečiau arba galėjo visai jų nebūti, nors 1435 m. Bazelio baž-

²⁶ *Haxthausen A.* Die ländliche Verfassung in den Provinzen Ost-und Westpreussen. Königsberg, 1839. Bd. 1. S. 69, 73; plg.: *Rieckenberg H.* Op. cit. S. 32, 201—204.

²⁷ *Froelich G.* Dachgiebelverzierungen in Preussisch-Litauen // *ZAI.* Insterburg, 1893. H. 3. S. 34; *Šneidereitas O.* Min. veik. P. 39.

²⁸ *Pesler W.* Die Haustypengebiete im Deutschen Reiche // *DE.* Berlin, 1908. Bd. 7. H. 1. S. 22.

²⁹ *Gimbutas J.* Lietuvių sodžiaus architektūra Mažojoje Lietuvoje // *Mažoji Lietuva.* New York, 1958. P. 153, 203.

nytinis susirinkimas nutarė, kad Sembos vyskupija visas savo parapijas aprūpintų kunigais, mokančiais vietos žmonių kalbą³⁰.

F. Tecneris, remdamasis bažnytkaimių, kuriuose pamokslai buvo sakomi lietuviškai, 1719 m. sąrašu, sudarė žemėlapi ir nubrėžė pietinę lietuvių parapijų ribą (vadinamoji **Tecnerio linija**; žr. **etninį žemėlapi**): Labguva—Petersdorfas (Peterkiemis; *Peterskehmen, Petersdorf, Kuibyševskoje*, Gvardeisko raj.) — Norkyčiai—Muldžiai (*Muldszen, Poltavskoje, Przdinsko raj.*) — Juodlaukiai—Trepai (*Trempen, Novostrojevo, Ozersko raj.*) — Darkiemis—Žabynai—Geldapė—Dubeninkai. Jis rašė: „Šioje dalyje veikė 62 lietuvių kunigai [...], o piečiau nuo šios linijos irgi gyveno pavienių lietuvių šeimų“³¹. Kairys minėtame memorandume pažymėjo, kad pagal 1719 m. duomenis Tecnerio išvesta linija visą laiką buvo piečiausia lietuvių gyventa riba³².

Toliausiai į pietus lietuvių gyventoms sritims nurodyti ši linija netinka. Daugelis Prūsijos tautų nacionalinių santykių tyrinėtojų neatkreipė dėmesio į dvi svarbias Tecnerio mintis, du skirtingus teiginius. Pirma, lietuvių kalbos vartojimo bažnyčiose pietinė riba neapima Sembos pusiasalio (kurį, kaip toliau matysime, jis priskyrė Mažajai Lietuvai), o pasitraukusi nuo Žuvininkų, Karaliaučiaus iki Tepliaivos, eina tiesiai į Labguvą. Į tai atsižvelgė R. Valsonokas; jis teigė, kad plotas, likęs tarp Labguvos ir jūros, suvokietintas, lietuvybė „netekusi Karaliaučiaus apygardos [...]“³³. V. Vileišis tiek tepažymėjo, kad „1719 m. sąrašė esančias kraštines parapijas negalima laikyti tik paskutinėmis vietovėmis, kur tuomet buvo laikomos pamaldos lietuvių kalba, bet paskutinėmis vietomis, kur lietuviškai kalbantys gyventojai sudarė daugumą“³⁴. Mintis visiškai teisinga, nes tai pati rodo ir evangelikų bažnyčios istorijos tyrinėtojų D. H. Arnolto, A. Harnocho, F. Pastenacio ir L. G. Rėzos pateikti duomenys apie visus Prūsijos kunigus.

Nustatant kalbų ribas šiuo metodu, XVII a. ir 1719 m. ribos labai skiriasi. Per 1709—1711 m. marą lietuvių parapijose išmirė daugiau kaip 20 kunigų, pramokusių lietuvių kalbos³⁵, todėl ir bažnyčių, kuriose pirmaisiais po maro metais pamokslai buvo sakomi lietuviškai, linija pasitraukė iki Labguvos—Vėluvos. Šie ir kiti procesai keitė gyventojų tautinę sudėtį. Juk ne veltui Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I, norėdamas žinoti Mažosios Lietuvos ir Mozūrijos bažnyčių padėtį ir parūpinti joms vietines kalbas mokančių kunigų, 1718. VII. 2 pasirašė įsaką atlikti šių kraštų bažnyčių generalinį inspektavimą³⁶. 1719 m. ir buvo sudarytas bažnyt-

³⁰ *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai, P. 22—23. Sembos vyskupo jurisdikcijai priklausė ne tik Sembos (žemė), bet ir Nadruvos, Skalvos ir kitos parapijos iki sienos su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste — tai yra visa Sembos sritis (ji aptarta aukščiau).

³¹ *Tetzner F.* Op. cit. S. 28—29.

³² DZA. Potsdam, Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 4084, Bl. 17.

³³ *Valsonokas R.* Min. veik. P. 6.

³⁴ *Vileišis V.* Min. veik. P. 140.

³⁵ *Arnoldt D. H.* Kurzgefasste Kirchengeschichte. Koenigsberg, 1769. S. 707.

³⁶ *Hubatsch W.* Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens (toliau — Geschichte...), Göttingen, 1968, Bd. 1, S. 182.

kaimių sąrašas (*Recessus generalis*). Be abejo, jis neišsamus, nes kiti duomenys rodo, jog į pietus nuo minėtos linijos daugelyje vietovių XVIII a. pamaldos vyko lietuvių kalba. Galima manyti, kad H. Lyzijus, pagarsėjęs savo planais per mokyklas ir bažnyčias germanizuoti lietuvių jaunimą, surašė tik tuos bažnytikaimius, kuriuose pamokslai buvo sakomi vien lietuviškai. Juk šių parapijų ribos sutampa su Lietuvos provincijos pietinėmis sienomis. Matyt, jis suregistravo tik šios provincijos bažnytikaimius. Be to, ir iki maro labai trūko lietuviškai mokančių kunigų, todėl kai kuriose pietinėse lietuvių gyvenamose Prūsijos srityse, kur jie nesudarė daugumos, pamokslai dažniausiai būdavo sakomi vokiškai arba su vertėju.

Antra, Tecneris, išvedęs 1719 m. liniją, toliau teigia: „Prieš 300 metų čia beveik niekur nebuvo girdėti vokiškos kalbos; dargi prieš 200 metų [apie 1700 m. — A. M.] į lietuvių kalbos plotą, neskaitant dešimties dabartinių Rytų Prūsijos apskričių, įėjo dar šios: Karaliaučiaus, Žuvininkų, Vėluvos, Girdavos, Darkiemio ir Gumbinės [..]. Muldžiuose, Girdavos apskrityje, taip pat Žuvininkų pakrantės kaimuose ir Karaliaučiaus apskrityje lietuviški pamokslai baigėsi praeitame šimtmetyje“³⁷ (XIX a.). Tecneris nurodo, kad XVII a. pabaigoje visame krašte į šiaurę nuo Priegliaus žemupio buvo paplitusi lietuvių kalba, kad didžiųjų kurfiurstų laikais, iki XVIII a., Prūsijoje siena tarp lietuviškai ir lenkiškai kalbančių gyventojų ėjo linija Karaliaučius—Prūsų Yluva—Barštinas (Bartėnai, Bartenšteinas; *Bartenstein*, lenk. *Bartoszyce*, Olštino vaivadija) — Dombrova (vok. *Dombrowken*, lenk. *Dąmbrowka*, Suvalkų vaivadija) — Angerburgas—Benkaimis—Žabynai—Geldapė—Dubeninkai³⁸.

Pradėkime nuo ginčytinų teritorijų. Kunigaikštis (hercogas) Albrechtas (Albertas) Brandenburgietis 1536 m. vyskupo P. Sperato raštu prašė, kad šis parūpintų Luko (Elko) parapijai pamokslininką, kuris „būtų įgudęs lenkiškai ir lietuviškai kalbėti“³⁹. Tais metais kunigas Jonas Tartilavičius pabėgo iš Šilalės (LDK) į Tilžę ir vėliau gavo kunigo vietą Luke⁴⁰. 1545 m. minėtasis vyskupas prašė Karaliaučiaus universiteto profesoriaus S. Rapolionio jo rekomenduojamą gabų lietuvių parengti evangelikų pamokslininku: Pamedės vyskupijoje turįs tik vieną lietuviškai mokantį kunigą, būtent, Engelšteine prie Angerburgo⁴¹. Engelšteino ir Angerburgo (pastarajai apskrčiai priklausė Benkaimio, Engelšteino, Grabavos, Kučių, (Kutai; *Kutten*, lenk. *Kuty*, Suvalkų vaivadija), Gurnių (dar 1848 m. šioje parapijoje iš 2597 gyventojų apie 600 kalbėjo lietuviškai⁴²) ir kitos bažnyčios) parapijose kunigavo iš Luko persikėlęs Tartilavičius. Jo įpėdinis nuo 1579 m. buvo D. Sėla (Seel), o XVII a.

³⁷ Tetzner F. Die Slawen in Deutschland. S. 28—29; plg.: Tetzner F. Das litauische Sprachgebiet // Globus. Braunschweig, 1897. Bd. 71. N 24. S. 382—383.

³⁸ Tetzner F. Die Slawen in Deutschland. S. 182.

³⁹ Tschackert P. Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preussen. Leipzig, 1890. Bd. 2. S. 340

⁴⁰ Hubatsch W. Geschichte. . . S. 89.

⁴¹ Tschackert P. Op. cit. Bd. 3. S. 97; Hubatsch W. Geschichte. . . S. 89

⁴² Villeišis V. Min. veik. P. 121.

pirmojoje pusėje Engelšteine lietuviškus pamokslus jau sakė jo sūnus Jonas. Jie abu taisė J. Bretkūno į lietuvių kalbą išverstos Biblijos korektūrą. Po J. Sėlos apie 40 metų čia kunigavo K. Reimeris, vėliau Jonas Madeika⁴³.

Geldapės superintendentas (dvasininkas, vadovaujantis bažnytinei apygardai) D. Šrėderis rašė, kad žabynietis F. Cholevijus nuo 1767 m. kantoriavo (kantorius — protestantų bažnyčios choro vadovas, dirigentas ir giedojimo mokytojas, vargonininkas) Vėluvoje, o 1772 m. tapo kunigu ir mokytoju „lietuviškoje Dombrovkoje“. Lietuviški pamokslai čia skambėjo dar XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Pats Šrėderis XIX a. pirmosios pusės Geldapės istorijoje pažymėtas kaip šio miesto vokiečių ir lietuvių kunigas⁴⁴. J. Goldbeko duomenimis, dar 1785 m. Žabynuose ir Klišuose (Klišiai, Klešuva; *Klischen, Kleschowen, Kleschau, Kleszowen, Kutuzovo, Ozerko* raj.) buvo pamokslininkaujama trim kalbomis. Prie Žabynų, Krikštonių kaime, gimęs F. Tribukaitis kronikoje rašė, kad jo senelis Jonas net XVIII a. antroje pusėje nemokėjęs vokiškai⁴⁵. S. Kychelis 1586 m. kelionės į Karaliaučių ir iš čia į Gardiną aprašymuose mini Lagagarbį ir pažymi, kad jame kalbama lietuviškai. 1820 m. į šį bažnytkaimį buvo perkeltas Labguvos lietuvių kunigas Jonas Rakauskas (kilęs nuo Gumbinės)⁴⁶.

Marxistiniai lenkų istorikai irgi nustatė, kad XVI—XVII a. Alėkos, Angerburgo ir Luko apskrityse drauge su lenkais (mozūrais) gyveno lietuvių (Engelšteine — labai gausiai), o kaimų lietuviški pavadinimai išliko iki 1945 m.⁴⁷ E. Martuševskis ištyrė, kad Dubeninkų, Geldapės, Žabynų, Dombrovkos, Nordenburgo parapijose gyventojai kalbėjo mišria lietuvių ir lenkų (mozūrų) kalba (*dyfuzja polsko-litewska*). Dėl germanizacijos XIX a. Geldapės apskrityje išnyko lietuvių ir lenkų kalbų riba ir „nutrūko abiejų etninių grupių tiesioginiai kontaktai“⁴⁸. Martuševskis pritaria J. G. Hofmano XIX a. viduryje paskelbtam teiginiui, kad lenkų kalba vyravo ne tik Mozūrijos ir Šiaurės Varmės kaimuose, bet ir miestuose, ir A. Haksthauzeno nuomonei, kad mozūrai, priešingai negu lietuviai, nesileidžia išstumiami iš miesto (iš 21 miesto lenkai vyrauja 12). Šie duomenys, ypač Martuševskio, kad Mažojoje Lietuvoje 1734 m. tegyveno apie 100 000 lietuvių, 1825 m. — 130 000,

⁴³ *Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Königsberg; Berlin, 1941. S. 240, 251—254; EP. Koenigsberg, 1724. Bd. 2. S. 233; Arnoldt D. H. Kurzgefasste Nachrichten von allen Predigern (toliau — Kurzgefasste Nachrichten. . .). Koenigsberg, 1777. Teil 1. S. 81; Teil 2. S. 113, 308, 313—314.*

⁴⁴ *Schröder D. Einige Nachrichten über die Jubelprediger in Ostpreussen // PNB. Königsberg, 1832. Bd. 8. S. 33—34.*

⁴⁵ *Goldbeck J. Vollständige Topographie des Königreichs Preussen. Koenigsberg; Leipzig, 1785. Teil 1. S. 38.; Tribukeit F. Chronik. Insterburg, 1894.*

⁴⁶ *Samuel Kiechel über Kassuben // AM. Königsberg, 1872. Bd. 9. S. 371.; Rhesa L. Kurzgefasste Nachrichten . . . S. 103.*

⁴⁷ *Warmia i Mazury. Poznań, 1953. Cz. 1. S. 165—167, 259; plg.: Göring H. Schatulliedlungen im Amte Olezko // MVGO. Königsberg, 1938. Jg. 13. N 1. S. 6—17.*

⁴⁸ *Martuszewski E. Polscy i nie polscy prusacy. Olsztyn, 1974. S. 80, 83.*

Karaliaučiuje 1875 m. tik apie 7000 „suvokietintų lietuvių“⁴⁹, yra abejotini arba nepatikimi.

XVIII a. pabaigoje F. Bokas rašė, kad tuo metu Karaliaučiuje, Nordenburge, Damétraukoje, Žabynuose, Geldapėje „viešosios pamaldos buvo laikomos visomis trim kalbomis ir jaunimas taip pat jų mokomas“⁵⁰. S. Srokovskis pažymėjo, kad netgi Barštine, Olštine, Vartoje (Vartenburgas; *Wartenburg, Barczewo*, Olštino vaivadija) XVIII a. evangeliškos pamaldos būdavo atliekamos lenkų, vokiečių ir lietuvių kalbomis⁵¹. 1723 m. Zalfeldo (*Saalfeld*, lenk. *Zalowo* — Morongo pavietas, Olštino vaivadija) dekanas nurodė, kad jo vyskupijoj yra 30 bažnyčių, kurioms reikėtų lietuviškos „Postilės“. Taigi XVIII a. pirmajame ketvirtyje, jau po didžiojo maro, Zalfeldo žemėje dar buvo lietuviškai kalbančių gyventojų⁵². Tai **tolimiausios** mums žinomos **pietinės** Prūsijos parapijos, kuriose dar skambėjo lietuviškas žodis.

1638 m. Prūsijos kunigaikščio Georgo Vilhelmo išleistas įstatymas *Recessus Generalis der Kirchen-Visitation Insterburgischen und anderen Litawischen Embter im Herzogthum Preussen* dėl lietuviškų bažnyčių, be kitų, palietė tolimesnes Labguvos, Vėluvos, Angerburgo, Geldapės, Šakių ir Tarplaukių apskritis bei valsčius. Labguvos, Jurbarko (Spargė, Georgenburgas; *Georgenburg, Majevka*, Černiachovsko raj.), Tarplaukių, Želvų (Želvai, Zelva; *Saalau, Kamenskoje*, Černiachovsko raj.), Šakių valsčiuose pamaldos vyko vien lietuviškai⁵³. 1732 m. pabaigoje karalius Frydrichas Vilhelmas I sušaukė bažnyčių ir mokyklų komisiją, vadinamąją Vyriausiąją inspekciją, Lietuvos provincijai. Kitais metais šias įstaigas ji pradėjo tvarkyti už provincijos ribų, lietuviškoje Šakių parapijoje⁵⁴. Nuo 1655 m. lietuviškus pamokslus Šakiuose sakė E. Valdekas, prieš tai kunigavęs lietuviškoje bažnyčioje Karaliaučiuje⁵⁵. Vėluvos apskrityje lietuvių kalba mirė tiktai XIX a. viduryje, pasiklausiai Plybiškės (Plybiškiai, Plyviškiai; *Plibischken, Gluškovo*, Černiachovsko raj.) parapijoje⁵⁶. Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Frydrichas 1600. V. 6 raštu Karaliaučiaus universiteto rektoriui primate, kad teologijos studentas P. Bauaras, besimokantis lietuvių kalbos, prašėsi leidžiamas pamokslininkauti ir kartu mokytojauti į Didįjį Goldbachą (*Gross Goldbach, Slavinsk*, Gvardeisko raj.), nes čia dirbęs kunigas Lampertas perkeltas į bažnytkaimį prie Prūsų Olandijos. Rašte pabrėžiama, kad tai parapijai būtinai reikalingas

⁴⁹ *Martuszewski E.* Op. cit. S. 7, 77, 81—82.

⁵⁰ *Bock F.* Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost-und Westpreussen. Dessau, 1782. Bd. 1. S. 121—122.

⁵¹ *Srokowski St.* Pamiątki polskie w Prusiech Wschodnich. Poznań, 1932. S. 115.

⁵² *Kaunas D.* Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų). V., 1987. P. 25—26.

⁵³ PPK. Königsberg, 1843. Bd. 5. S. 262; DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 16.

⁵⁴ *Hubatsch W.* Geschichte. . . S. 187.

⁵⁵ *Borzuski R.* Dr. Bernhard von Sanden // ZAI. Insterburg, 1901. H. 7. S. 9.

⁵⁶ *Zweck A.* Op. cit. S. 141.

lietuviškai mokantis kunigas, nes joje „esama daug lietuvių“⁵⁷. L. Edenbergas nuo 1562 m. Barštine buvo mokyklos vedėjas, o vėliau tapo Noihauzeno (*Neuhausen, Gurjevsk*) parapijos lietuvių kunigu. Tuo metu Kaimiuose (*Kaimas; Caymen, Kaymen, Kaimen, Zarečje, Gurjevsko raj.*) kunigavo Jonas Verneris. Įsrutiškis F. Eler-tas 1683 m. buvo Didžiųjų Laigycių (*Legyciai; Gross Legitten, Mordovskoje, Polesko raj.*) pamokslininkas, pirmasis dekanas lietuviškos Noihauzeno ir Labguvos parapijomis⁵⁸.

Sembos pusiasalio ne tik rytinėje, bet ir vakarinėje dalyje gyveno lietuvių; tai rodo, kad Žuvininkų apskrities kai kuriuose kaimuose lietuviškus pamokslus nustota sakyti tik XIX a. Be to, XVIII a. pabaigoje šį pusiasalį buvo planuojama kolonizuoti — apgyvendinti vokiečius, tačiau, autochtonams nutaustant, tai tapo nebeaktualu⁵⁹. Semboje, Pabėčių (*Pabečiai, Pabetai; Pobethen, Romanovo, Zelenogradsko raj.*) parapijoje XVI a. pirmojoje pusėje pamokslininkavo vienas pirmųjų protestantų kunigų Mažojoje Lietuvoje Martynas Vilis (*Will*). Jo giminaitis pabėcietis Abelis Vilis (anot V. Mažiulio, veikiausiai vokietis ar suvokietėjęs prūsas), 1540 m. perėmęs parapiją, tapo prūsų raštijos pradininku. Į prūsų kalbą versti M. Liuterio „*Enchiridioną*“ jam padėjo (kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio įpareigotas) vietos prūsas — laisvasis valstietis Paulius Mėgotas. Parapijiečiams jis iš vokiečių kalbos vertė į prūsų, lietuvių ir kuršių kalbas bažnytinius pamokslus⁶⁰. Lankęsis Karaliaučiuje XVI a. LDK kronikininkas M. Strijkovskis rašė, kad apylinkėse žmonės kalba žemaitiškai⁶¹. Karaliaučiaus mieste bei apylinkėse lietuviškos pamaldos vyko XVI ir vėlesniais amžiais. M. Mažvydo pusbrolis B. Vilentas, kilęs iš Didžiosios Lietuvos, nuo 1550 m. buvo paskirtas Šteindamo, vienos iš svarbiausių Karaliaučiaus lietuvių evangelikų parapijų, klebonu; juo išbuvo apie 40 metų. 1571 m. badmečiu į Karaliaučių atvykus būriams lietuvių valstiečių, Vilentas juos šelpė⁶². Prieš 1863 m. sukilimą iš Vilniaus per Karaliaučių emigravęs B. Limanovskis pastebėjo, kad gana daug kaimiečių kalba lietuviškai⁶³. Tai rodo, kad ne tik mieste, kur

⁵⁷ *Falkenhahn V.* Op. cit. S. 55—56. Goldbache nuo 1818 m. kunigavo K. Ostermejeris, prieš tai buvęs lietuvių pamokslininku Klaipėdoje — žr.: *Rhesa L.* *Kurzgefaste Nachrichten...* S. 176.

⁵⁸ EP. Bd. 2. S. 722—727; *Arnoldt D. H.* *Kurzgefaste Nachrichten...* Bd. 2. S. 22, 37, 47—50; *Falkenhahn V.* Op. cit. S. 74.

⁵⁹ *Tetzner F.* Die Slawen in Deutschland. S. 29; *Kallweit E.* Die wirtschaftsgeographische Entwicklung Ostpreussens. Königsberg, 1933. S. 39—41.

⁶⁰ *Tschackert P.* Op. cit. Bd. 1. S. 341; Bd. 2. S. 391; *Arnoldt D. H.* *Kurzgefaste Nachrichten...* S. 28—29; *Rogge A.* Cultur-und kirchenhistorische Streifzüge im Kirchspiel Pobethen // AM. Königsberg, 1874. Bd. 11. S. 535—536; *Gerullis G.* Ein Bittgesuch von Abel Wills Tolken // Filologu biedribas raksti. Rigā, 1928. Sēj. VIII. Lpp. 50—53; *Biržiška V.* Aleksandrynas. Čikaga, 1960. D. 1. P. 71—73; *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai. V., 1981. T. 2. P. 39—40. 247.

⁶¹ *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 1. S. 148—149.

⁶² *Arnoldt D. H.* *Kurzgefaste Nachrichten...* Bd. 1. S. 22, 239—240; *Rhesa L.* Geschichte der litauischen Bibel. Königsberg, 1816. S. 5; *Bezzenberger A.* Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache. Göttingen, 1877. S. XX—XXI.

⁶³ *Limanowski B.* Pamiętniki. 1835—1870. Warszawa, 1937. T. 1. S. 211.

XVIII—XIX a. pastoviai dirbo lietuviškai kalbantis kunigas, nors lietuvių riba jau buvo pasitraukusi į šiaurę, bet ir apskrityje gyveno daug lietuvių.

1587 m. mirus Vilentui, jo vietą užėmė J. Bretkūnas. Gimęs Bambluose (5 km nuo Frydlando), jis gerai mokėjo ne tik prūsiskai, bet ir lietuviškai: apylinkėse šios kalbos buvo gyvos⁶⁴. Frydlande, Girdavoje ir Bartuose XVI a. antrojoje pusėje kunigavo iš Kauno atvykęs Kristupas Šperberis. Jo brolis Kristijonas tuo metu precentoriavo (precentorius — paprinės protestantų bažnyčios vaikų mokytojas) Karaliaučiaus lietuviškoje bažnyčioje⁶⁵.

K. Henenbergeris XVI a. šeštajame dešimtmetyje buvo paskirtas Brandenburgo žemės Jurgenavos (*Georgenau, Jurgenu*) kunigu ir Damnavos (Domnava; *Domnau*, dab. *Domnovo*, Pravdinsko raj.) diakonu (žemiausiu dvasininku). Dar jis dvasininku buvo Miulhauzene (*Mühlhausen, Gvardeiskoje*, Bagationovsko raj.), o 1590 m. tapo Lebenichto (*Loebenicht*; nuo 1724 m. sujungtas su Karaliaučiumi) prieglaudos kunigu, kur aptarnavo gausius šios parapijos lietuvius ir lenkus. Apskritai Karaliaučiuje, J. Tumelio teigimu, pastoviai lietuviškai pamokslininkaujama buvo nuo 1526 m.⁶⁶

V. Falkenhanas įrodinėjo, kad XVI a. lietuviškai buvo kalbama gana toli į pietus nuo Karaliaučiaus. Kumėnų (*Kumehnen, Kumainen*, dab. *Kumačevo*, Zelenogradsko raj.) kunigas Jurgis Martinis 1629 m. buvo perkeltas į Šventapilio parapiją, kurioje dvasininku buvo iki mirties — iki 1666 m. Manoma, kad Martiniai yra atsikėlusio iš LDK į Mažąją Lietuvą Mažvydo bendradarbio kunigo Stanislovo Marcijano-Martinaičio-Musos palikuonys ir kad Jurgio sūnus buvo Vilhelmas Martinis, vienas iš D. Kleino lietuviškos gramatikos redaktorių, Klaipėdos krašto lietuvių kunigas⁶⁷. Įsruityje gimę dvasininkai Zandenai gerai mokėjo lietuviškai. Jauniausias brolis Jonas 1673—1706 m. kunigavo Šventapilyje⁶⁸.

Atrodo, kad ši vietovė Aistmarių (*Aismarės; Estmere, Esthen Meer, Frisches Haff, Kaliningradskij zaliv, Zalew Wiślany*) pakranteje yra vienas labiausiai į pietvakarius nutolusių taškų, kuriame gyveno lietuviai.

⁶⁴ *Falkenhahn V. Op. cit. S. 1—9, 20—22, 28—30, 41, 47—50, 61; Ostermeyer G. Erste Littauische Liedergeschichte. Königsberg, 1793. S. 18; Biržiška V. Min. veik. D. 1. P. 158, 161; Sabaliauskas A. Min. veik. P. 69.*

⁶⁵ *Kopp J. Sechs Brüder Sperber // AG. Königsberg, 1928. Jg. 2, H. 1. S. 11—12; Sahn W. Geschichte der Stadt Friedland. Königsberg, 1913. S. 256; Grunert W. Insterburger Kirchenrechnung von 1594 // AG. Hamburg, 1964. Jg. 12, H. 1. S. 1—2.*

⁶⁶ *Arnoldt D. H. Kurzgefasste Nachrichten... Bd. 1. S. 26; Bd. 2. S. 181, 194; Pierson W. Aus einem Kollektanenbuch K. Hennenbergers // ZPL. Königsberg, 1873. Bd. 10. S. 63; 1874. Bd. 11. S. 28, 85, 357; Boysen K. Beiträge zur Lebensgeschichte des Preussischen Kartographen und Historiker // AM. Königsberg, 1908. Bd. 45. S. 71, 93; Biržiška V. Min. veik. D. 1. P. 145—146; Stanislovas Rapolionis. V., 1986. P. 22.*

⁶⁷ *EP. Bd. 2. S. 138; Bertuleit J. Die Reformation unter den preussischen Littauern // JS. Königsberg, 1933/34. Bd. 2. S. 19—21; Arnoldt D. H. Kurzgefasste Nachrichten... Bd. 1. S. 8; Bd. 2. S. 162, 165—166, 203; Falkenhahn V. Op. cit. S. 330—331, 335—336, 342, 351; Biržiška V. Min. veik. P. 98, 317.*

⁶⁸ *Borzuski R. Op. cit. S. 41, 65—67.*

Labai svarbūs yra Pilypo Ruigio pastebėjimai iš XVIII a. pirmosios pusės. Jis teigė, kad tuomet lietuvių kalba dar buvo vartojama ir dalyje Notangos, Sembos, „iš dalies kitose Prūsijos karalystės apygardose“, net pačiame „Karaliaučiuje gyvena nemaža lietuvių“⁶⁹.

Rašydamas apie XVIII a. pabaigą, L. Bačka pabrėžė, kad „ta visa tauta, kuri sumaišyta su daugeliu vokiečių kolonistų gyvena nuo Klaipėdos iki Labguvos, nuo Širvintos [*Schirwindt, Kutuzovo, Krasnoznamensko raj. — A. M.*] iki Nordenburgo, save vadina lietuvininkais, o savo šalį Lietuva“⁷⁰.

Kai kurie tyrinėtojai nustatė, kad ir XX a. pradžioje Geldapės, Vėluvos, Sembos pusiasalio, Karaliaučiaus ir Notangos apskrityse gyveno lietuviškai kalbančių senelių. Frydlande dar 1928 m. buvo spausdinamas dvikalbis (vokiečių ir lietuvių kalbomis) periodinis leidinys „Pakajaus paslas“. Tai piečiausias lietuviškos spaudos židinys⁷¹.

Teritorijos, esančios į šiaurę nuo linijos Šventapolis—Žintai—Prūsų Yluva—Barštinas—Angerburgas—Dubeninkai, bažnyčios priklausė Sembos konsistorijai.

Taigi Prūsijos (Senovės Prūsijos, Rytų Prūsijos) pietuose maždaug iki linijos Šventapolis—Prūsų Yluva—Barštinas—Bartai—Lagagarbis—Mėrūniškiai—Dubeninkai buvo nemažai vietovių, kuriose iki 1709—1711 m. didžiojo maro buvo kalbama lietuviškai. Ši linija laikytina **Mažosios Lietuvos pietine riba (žr. etninį žemėlapi)**. Toji lietuvių gyvenama teritorija=apie 18 000 km². Į pietus nuo jos, Mozūrijos Alėckos, Luko, Jansborko, Lėceno apskrityse irgi gyveno lietuviai. Toje teritorijoje gyveno ir prūsų.

Kompaktiškiausiai lietuviai gyveno apytikriai į šiaurę nuo linijos Žuvininkai—Karaliaučius—Frydlandas—Engelšteinas—Nordenburgas—Angerburgas—Geldapė—Gurniai—Dubeninkai.

1709—1711 m. maras Lietuvos provincijoje ir jo padariniai

Nėra tikslesnių duomenų, kiek XVIII a. pradžioje, iki didžiojo maro, Prūsijoje ir atskirai Lietuvos provincijoje gyveno žmonių. Tyrinėtojų nuomonės labai jau skirtingos. Vieni nustatė, kad Prūsijoje gyveno 600 000, kiti, kad 700 000, netgi 900 000 žmonių⁷².

⁶⁹ *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės... tyrinėjimai. P. 283, 301.

⁷⁰ *Baczko L.* Nankes Wanderungen durch Preussen, Hamburg, 1800, Bd. 1. S. 196—197. Nordenburge tiktai 1802.IX.20 Prūsijos Valstybės taryba uždraudė pamokslininkauti lietuviškai ir lenkiškai — žr.: *Rhesa L.* Kurzgefaste Nachrichten... S. 67.

⁷¹ *Kaunas D.* Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524—1940 metais. V., 1987. P. 54.

⁷² *Schmoller G.* Die Verwaltung Ostpreussens unter Friedrich Wilhelm I. (toliau — Die Verwaltung...) // HZ. München, 1873. Bd. 30. S. 46; *Skalweit A.* Reblissement Litauens. S. 10; *Hagen.* Die Pest in Preussen 1709/11 // BKP. Königsberg, 1821. Bd. 4. S. 46; *Töppen M.* Geschichte Masurens. Danzig, 1870. S. 296; *Reinhard M., Armengaud A.* Histoire générale de la civilisation mondiale. Paris, 1961. P. 175.

Mažosios Lietuvos ribose V. Vileišis (jo nuomone, ji apėmė Lietuvos provinciją ir Labguvos apskritį) ir P. Žostautaitė priskaičiavo apie 300 000 gyventojų, kurių daugumą sudarė lietuviai ⁷³. E. Martuševskis rašo, kad Lietuvoje iki maro gyveno 200 000 žmonių, po jo liko tik apie 50 000 ⁷⁴.

Reikia manyti, kad iki maro Prūsijoje gyveno ne mažiau kaip 700 000, o Lietuvos provincijoje ir Labguvos apskrityje — iki 300 000 žmonių, gal mažiau.

Mokslininkai pateikia skirtingą ir bendrą mirusiųjų maru skaičių. Vieni teigia, kad 1709—1710 m. Prūsijoje maru išmirė 200 000 arba daugiau, kiti — 235 800, treči — 250 000, ketvirti — 260 000 žmonių. A. Vakarо manymu, 1709—1711 m. išmirė apie pusę to krašto gyventojų ⁷⁵. Studijos apie marą autorius V. Zamas, remdamasis Karaliaučiaus ir Berlyno archyvų šaltiniais, bažnyčių registracijos knygomis, apskaičiavo, kad dėl epidemijos Prūsija neteko 241 171 žmogaus ⁷⁶.

Pagaliau atskirą grupę sudaro autoriai, kurie gaivalinės nelaimės aukų skaičių sumažino iki 150 000. Tačiau jie, matyt, Prūsiją painioja su Lietuvos provincija ir bendrą provincijos mirusių gyventojų skaičių taiko visai Prūsijai, tai yra ir kitai, be Lietuvos provincijos, Prūsijos daliai, nes teigia, kad išmirė $\frac{1}{2}$ Rytų Prūsijos gyventojų ⁷⁷. Argi visoje Prūsijoje gyveno tik 300 000 žmonių? Juk apie tiek gyveno vien minėtoje provincijoje ir Labguvos apskrityje.

Kiek gyventojų neteko Lietuvos provincija? Nuomonės čia irgi skiriasi: skaičiai svyruoja nuo 128 000 iki 160 000 ir siekia 180 000 žmonių.

V. Vileišis remiasi minėto V. Zamo duomenimis, paimtais iš bažnytinių knygų. Vileišio apskaičiavimais, jos rodo, kad 1709—1710 m. tik maru mirė apie 128 000 gyventojų, ir čia pat priduria, jog tyrinėtojai gal kiek perdėjo „skaitydami M. Lietuvoje mirus 160 000“. Tačiau Vileišis mano, jog, „galimas dalykas, kad mirė daugiau, negu rodo parapijinės knygos“. Anot jo, per dvejus (1709—1710) metus išmirė 42—50% žmonių ⁷⁸. 1711 m., palyginti su praėjusiais dvejais metais, maru mirė mažai. Antra, pats V. Zamas, kaip toliau matysime, bažnytinių knygų faktus laiko pernelyg neišsamiais. Matyt, todėl J. Totoraitis pasakė tik tiek, kad Prūsijos

⁷³ Vileišis V. Min. veik. P. 123; Žostautaitė P. Prūsijos lietuvių valstiečių padėtis XVIII a. antrojoje pusėje // LTSR MAD. Serija A. V., 1962. T. 1 (12). P. 93.

⁷⁴ Martuszewski E. Op. cit. S. 77.

⁷⁵ Baczko L. Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens (toliau — Handbuch. . .). Königsberg; Leipzig, 1803. Teil 2. S. 126; Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 10; Stadelmann R. Publikationen. . . S. 35; Süßmilch J. Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts. Berlin, 1761. Bd. 1. S. 83, 114, 256, 320; Wakar A. O polskości Warmii i Mazur w dawnych wiekach. Olsztyn, 1969. S. 36.

⁷⁶ Sahn W. Geschichte der Pest in Ostpreussen. Leipzig, 1905. S. 150.

⁷⁷ Кушнер П. И. Указ. соч. С. 194; Nausėdas V. Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI—XVIII amžiais // ILKI. V., 1959. T. 2. P. 322. Tos pačios nuomonės yra daugiau autorių.

⁷⁸ Vileišis V. Min. veik. P. 122, 123.

lietuvių išmirė nuo 128 000 iki 160 000. Taigi jis pakartoja tą patį V. Vileišio pateiktą skaičių. Tiesa, vėliau J. Totoraitis duomenis sukonkretino — nurodė, kad mirė 160 000 žmonių. Tokius pačius, dvejų (1709—1710 m.) metų, duomenis pateikė Vydūnas. Jis teigė, kad lietuvių Prūsijoje mirė apie pusę, nors vėliau šią sumą padidino iki 180 000⁷⁹.

Lietuvių mokslininkės P. Dundulienės nuomone, 1709—1710 m. Mažojoje Lietuvoje išmirė 160 000 žmonių, nors „gal kiek ir perdėtai to laiko duomenimis“. Pavienėse jos srityse maras išnaikino 42—53% visų gyventojų⁸⁰.

Kai kurie vokiečių tyrinėtojai (M. Hainas nurodė 150 000, bet be Klaipėdos apskritys) laikėsi vieningos nuomonės, kad Lietuvos provincija 1709—1710 m. neteko 155 000 žmonių, kad iš Prūsijos karalystės provincijų labiausiai nukentėjo Lietuva. O R. Štadelmanas ir F. Tecneris tarė po epidemijos likus vos $\frac{1}{4}$ senųjų gyventojų (A. Haxsthausenas — mažiau kaip pusę)⁸¹. Kiti teigė, kad vien Lietuvos provincijoje per dvejus metus nuo maro žuvo $\frac{4}{5}$ visų per tą laiką mirusių Prūsijos gyventojų⁸². Tai, kad Mažosios Lietuvos branduolyje išmirė daugiau kaip pusė, būtent 160 000 gyventojų, kurių dauguma buvo lietuviai, pažymi ir kiti autoriai. V. Kriugeris teigia, kad Prūsijos lietuviškose srityse išmirė netgi apie 200 000 žmonių⁸³. Dauguma išvardytų tyrinėtojų, pateikdami bendrus duomenis, apsiribojo dvejais metais, kai maro epidemija buvo pasiekusi apogėjų.

Sosto įpėdinis Frydrichas⁸⁴ 1739.VII.27 iš Įsiruties rašė Volterui į Prancūziją, kad nuo maro epidemijos Rytų Prūsijoje žuvo daugiau kaip 300 000 žmonių, be gyventojų liko 12—15 miestų, 400—500 kaimų, kad Lietuvos „derlinga ir žydinti provincija virto baisiausia dykyne“⁸⁵. Mirusiųjų skaičius čia, žinoma, smarkiai padidintas.

V. Zamas nustatė, kad tuose Prūsijos valsčiuose, kuriuos maras ypač stipriai nusiaubė, apie mirusiuosius labai trūksta duomenų, iš kai kurių valsčių į apskritis vietinė valdžia informacijos iš

⁷⁹ Totoraitis J. Sūduvos-Suvalkijos istorija. K., 1938. T. 1. P. 227, 246; Vydūnas. Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. Tilsit, 1932. S. 279, 316, 399.

⁸⁰ Dundulienė P. Badas ir maras Lietuvoje feodalizmo laikais // AMMD. Istorija. V., 1963. T. 4. P. 113.

⁸¹ Stadelmann R. Publikationen. . . S. 35; Tetzner F. Die Slawen in Deutschland. S. 41; Haxthausen A. Op. cit. S. 90; Hein M. Nassau und Ostpreussen // AF. Königsberg, 1934. Jg. 11. S. 228; Hagen. Op. cit. S. 46.

⁸² Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 10; Baczeko L. Geschichte Preussens. Königsberg, 1800. Bd. 6. S. 333; Keyser E. Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. Leipzig, 1943. S. 438.

⁸³ Krüger W. Die Stadt Pillkallen 1724—1924. Pillkallen, 1924. S. 29.

⁸⁴ 1740 m. tapęs karaliumi, pasivadino Frydrichu II ir toliau vykdė tėvo Frydricho Vilhelmo I (valdė 1713—1740 m.) kolonizacinę politiką Rytų Prūsijoje, ypač Vakarų Prūsijoje, prie Prūsijos karalystės po Lenkijos ir Lietuvos valstybės I padalijimo (1772 m.) prijungus Lenkijos vakarinių žemių.

⁸⁵ AM. Königsberg, 1885. Bd. 21. S. 1888; Stadelmann R. Friedrich Wilhelm I. in seiner Thätigkeit für die Landescultur Preussens. Leipzig, 1878. S. 144—145.

viso nepasiuntė. Dėl to tikslesnio maro aukų skaičiaus nustatyti iš specialių savaitinių pranešimų, kuriuos parapijų kunigai epidemijos metais privalėjo kas savaitę pateikti apskričių viršininkams (*Hauptmann*), neįmanoma. Kiek išsamesni yra 1709—1711 m. bendri (ne vien nuo maro) mirimų duomenys, dvasininkų surašyti bažnytinėse registracijos knygosė. V. Zamas atkreipė dėmesį į tai, kad ir jose kartais visai nėra arba trūksta duomenų, jie nesistemiški, todėl mirusiųjų Lietuvos krašte skaičius būtina didesnis. Tiesa, prie Lietuvos provincijos jis priskyrė Labguvos apskritį ir Tarplaukių valsčių. A. Rogė irgi buvo tos nuomonės, kad dalis bažnytinių knygų dingę, be to, ne viskas užregistruota⁸⁶, juo labiau kad mirtis dažnai išplėsdavo iš gyvųjų tarpo ir dvasininkus. Vien Įsruties apskrityje 1710 m. buvo 17 laisvų kunigų vietų, todėl parapija paprastai apimdavo 20—40 kaimų, neretai 70—80, net iki 100⁸⁷.

Iš tų duomenų, kuriuos V. Zamas laiko neišsamiais, matyti, kad epidemija labiausiai siautėjo 1710 m., daugiausia gyventojų mirė Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskrityse (1 lent.). Per trejus metus (1709—1711 m.) mažiausiai gyventojų mirė šiaurinėje Lietuvos provincijos dalyje — Klaipėdos krašte, o daugiausia — pietinėse žemėse. Lietuvos provincijoje 1709—1710 m. išmirė 135 038, o drauge su Labguvos apskritimi — 141 582 žmonės. Į pietus nuo Lietuvos provincijos esančiuose valsčiuose, kuriuose lietuviai dar sudarė daugumą, žmonių mirė mažiau (2 lent.).

Sudėję 1 ir 2 lentelėje nurodytus bendruosius skaičius, gauname, kad toje Mažosios Lietuvos teritorijoje, iš kurios turime duomenų ir kurioje daugumą sudarė lietuviai, 1709—1710 m. išmirė 161 796, o 1709—1711 m. — 164 257 gyventojai. Iš 3 lentelės duomenų matyti, kad kitose Mažosios Lietuvos apskrityse ir valsčiuose (kai kurių iš jų Mažajai Lietuvai priklauso tik šiaurinės dalys, o pietinės — Mozūrijai arba buvo vokiškos) žmonių mirtingumas, išskyrus Angerburgo apskritį, buvo kur kas mažesnis negu Lietuvos provincijoje. Šiose šiaurinėse apskrityse ir valsčiuose kartu su kitų tautybių gyventojais (lenkais, vokiečiais ir prūsais) gyveno ir lietuviai. Tam tikras maro aukų skaičiaus procentas tenka ir lietuviams. Remiantis santykiniu Mažajai Lietuvai tenkančio ploto dydžiu, atrodo, kad iš 39 000 šioje lentelėje nurodytų mirusiųjų apie 26 000 iš Mažosios Lietuvos.

Kadangi statistikos duomenys nepakankamai išsamūs, matyt, galima sutikti su kai kurių aukščiau išvardytų autorių nuomone, kad Lietuvos provincijoje ir Labguvos apskrityje 1709—1711 m. maru išmirė ne 143 000 (apie 48%), bet apie 160 000 (53%), vien Lietuvos provincijoje galbūt apie 150 000 ar mažiau, o visoje Mažojoje Lietuvoje (1+2+3 lent.) maždaug 207 000 gyventojų (apie 77% visų Prūsijoje mirusiųjų), kurių dauguma buvo lietuviai.

⁸⁶ Rogge A. Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 65.

⁸⁷ Hennig. Ueber die Verdienste Friedrich Wilhelm I. in Kirchen- und Schultalten, besonders in Preussen und Litauen // PA. Koenigsberg; Elbing, 1798. Bd. 9. S. 383.

Taigi Lietuvos provincijoje ir žemėse, kuriose lietuviai sudarė daugumą (1+2 lent.), išmirė apie 180 000, o visoje Prūsijoje apie 272 000, arba 39%, žmonių. Vien Lietuvos provincijai, kuri plotu truputį daugiau kaip tris kartus mažesnė už visą Prūsiją (be Varmės), tenka 55% visų mirusiųjų Prūsijoje badu ir maru; Lietuvos provincijai ir Labguvos apskrčiai — 59%.

Be lietuviškų valsčių, labiausiai nukentėjo Mozūrija — apytikriai mirė 48 000 ar daugiau žmonių. Mažiausiai mirė — tik 3611 — Oberlande.

Kyla klausimas, ar iš tikrųjų Lietuvos provincijoje išmirė tiek daug žmonių? Kodėl kitose Prūsijos žemėse gyventojų mirė kur kas mažiau?

Lietuvių istorikai dar neištyrė maro eigos, didelio žmonių mirtinumo priežastys dar apskritai nenagrinėtos. Prūsijos istorikai per mažai dėmesio kreipė į maro socialines šaknis.

Manoma, kad maro epidemija kilo dėl Šiaurės karo (1700—1721). 1706—1708 m. buvo nederlingi, ypač Lietuvos provincijoje. Nepaprastai šalta ir ilga 1708—1709 m. žiema sunaikino pasėlius. Kadangi javų išvežimas iš Prūsijos nebuvo uždraustas, tai 1709 m. vasarą pradėjo trūkti grūdų, prasidėjo brangymetis, kilo badas, fiziškai nusilpę žmonės negalėjo priešintis ligai. Dėl blogų sanitarijų sąlygų epidemija šalyje, ypač lietuviškuose valsčiuose, greitai plito⁸⁸.

Badas pirmiausia palietė tankiai gyvenamą Lietuvos provinciją. Jurgaičių (*Jurgaitschen, Judino, Ozersko raj.*) domeno nuomininkas 1708.X.20 pranešė Karaliaučiaus vyresnybei, kad čia yra 96 visai nuskurdę, nei saiko javų nepasėję valstiečiai, kurie beveik kasdien jį prašo duonos, nes „kitaip jie tikrai mirs badu“⁸⁹.

1708 m. rugpjūčio pabaigoje maras iš Lenkijos per Soldiną (*Soldin, dab. Myślibórz, Gožovo vaivadija*) ir Bialutą (*Białuty, Cechanovo vaivadija*) pasiekė Prūsiją. Bialuto kaimo gyventojai per mėnesį beveik visi išmirė⁹⁰. Pirmoji baisi žinia apie marą Karaliaučiaus vyresnybę pasiekė iš Pilupėnų (*Pillupöhnen, Nevskoje, Nesterovo raj.*) bažnytkaimio. Tenykštis dvasininkas 1709.I.4 informavo, kad maru jau mirė 20 gyventojų. Epidemijos priežastis — badas⁹¹.

Įsiruties apskrities kronikininkas irgi patvirtino, kad svarbiausia daugelio valstiečių mirties priežastis yra skurdas. Įsiruties apskrities 37 vietovėse išliko mažiau kaip $\frac{1}{3}$ gyventojų, kai kuriuose kaimuose liko gyventi vos 1—3 žmonės, o kai kur neliko nė vieno. Iš 464 valstiečių ūkių gyventojų išliko tik 121 ūkyje⁹².

Be maro, daug aukų pareikalavo drugys, dizenterija ir raupai. Išmirė dalis medicinos personalo, trūko vaistų. Įsteigta Sveikatos

⁸⁸ Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 10; Baczeko L. Handbuch... Teil 2. S. 125—126.

⁸⁹ Sahn W. Op. cit. S. 41.

⁹⁰ Hagen. Op. cit. S. 29—30; Sahn W. Op. cit. S. 38.

⁹¹ Harmjanž H. Ostpreussische Bauern. Königsberg, 1939. S. 79—80.

⁹² Sahn W. Op. cit. S. 82—83.

apsaugos kolegija pradėjo veikti jau 1709 m. pradžioje, tačiau savo veiklą išplėtojo tik rudenį, Karaliaučiaus vyresnybei pabėgus į Vėluvą. Nusiūstas į Lietuvos provinciją kolegijos narys gydytojas prof. dr. G. Emerichas rašė: „Daugelis lietuvių turi valgyti avižų ir pelų duoną [...], kurią vos šunys arba kiaulės, kaip jie patys skundžiasi, ėda [...]. Jie valgo tik vakare [...].“⁹³

Skurdžią būklę Lietuvos provincijoje pripažino ir Prūsijos karalystės vyriausybė. 1709.X.20 pranešime iš Berlyno sakoma, kad **badas — svarbiausia** mirties priežastis. Rytų Prūsijos vyresnybė 1709.XII.2 iš Vėluvos pasiuntė žinią į Berlyną, kad žmonės beveik ja mirti maru negu lėta bado mirtimi⁹⁴.

1709 m. buvo paskelbtas maro ediktas, kuriuo į Lietuvos provincijos rajonus, atsižvelgiant į jų dydį, buvo siunčiami 2—4 šventikai ir chirurgai. Lietuvos provincijai, kurioje mirtingumas buvo didžiausias, teko mažiausiai gydytojų. **Vokiečiai nenorėjo** tarnauti „Lietuvos dykvietėje“ — šitaip vokiečių administracija vadino Lietuvos provinciją. Jurgaičių valsčiaus maro kvartirmeisteris apie ten paskirtą chirurgą Kochą atsiliepė kaip apie nuožmų žmogų, kuris savo pareigas atlikinėjo nenoromis, su pykčiu jojo į lietuviškus kaimus⁹⁵. Ir V. Zamas pažymi, kad lietuviai valstiečiai gydytoją vokiečių laikė priešiu, „ligoniai mieliau norėjo mirti negu gydytis pagal gydytojo nurodymus [...]“. 1710.VI.25 Įsruties apskrities valstiečiai skundėsi valdžiai, kad gydytojai Emerichas ir Resleris nesirūpina ligoniais, o geria ir linksminasi⁹⁶.

Prekybos apribojimas sukėlė masinį, ypač miestų varguomenės, nedarbą, badas plėtėsi. Alkani žmonės traukė iš Lietuvos kaimų į Karaliaučių tikėdamiesi rasti duonos. Jie apsistodavo priemiesčiuose, atsidurdavo užkrėstuose namuose. Frydricho kanalu (dab. *Daima, Primorskij* kanalai) atvykstantiems žvejams buvo uždrausta priplaukti prie lietuvių gyvenamo miesto rajono, „kadangi čia jie gali užėiti į labai skurdžias pirkias ir užsikrėsti“⁹⁷. Dieną ir naktį gatvėse patručiai policija, nes varguomenė bruzdėjo, užpuldavo turtuolių namus. Iš viso Karaliaučiuje per 8 mėnesius mirė 9827, o per metus iki 18 000 žmonių, kurių dauguma buvo vargšai⁹⁸.

A. Skalveitas klydo, jog 1710 m. Mažojoje Lietuvoje maras atsinajino dėl to, kad šiame krašte žmonės neatsargiai pasiimdavę mirusiųjų turtą, jų drabužius, naudojęsi lovomis⁹⁹. 1710 m. Lietuvos provincijoje epidemija pasiekė kulminaciją. Porai dešimtmečių praėjus, G. Gekingas rašė, kad namai, ypač Tilžėje, užrakinti, bažnyčios tuščios, kolegija neveikia. Vasarą išmirė pusė, o iki epidemijos siautėjimo pabaigos — $\frac{2}{3}$ Tilžės miesto gyventojų. Kaimuo-

⁹³ Ten pat. P. 84—85.

⁹⁴ Ten pat. P. 66, 85.

⁹⁵ Ten pat. P. 90—92.

⁹⁶ Ten pat. P. 87, 91—92.

⁹⁷ Ten pat. P. 49.

⁹⁸ *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 136; *Schmol-
ter G.* Die Verwaltung. . . S. 46.

⁹⁹ *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 10.

se, kur prieš marą gyveno 300 ir daugiau žmonių, po jo buvo galima rasti vos vieną arba du gyvus žmones. Per keletą mylių buvo sunku sutikti žmogų¹⁰⁰.

Oficialiame 1710 m. rugpjūčio mėnesio valdžios pranešime buvo aprašytas siaubingas vaizdas Mažojoje Lietuvoje: „Tilžės, Ragainės, Įsruties, Labguvos apskrityse kas savaitę miršta iki 600 žmonių“¹⁰¹. Ragainės apylinkėse po trejų epidemijos metų išliko tik 1/5 valstiečių. Gumbinės žemė neteko 1/3 lietuvių.

Daugybė jų ūkių ištuštėjo: valstiečiai arba išmirė, arba apleido savo sodybas. Prūsijoje liko 10 834 visiškai tušti ūkiai, kurių dauguma — 8411 — buvo Lietuvos provincijoje: Įsruties apskrityje 4620, Ragainės — 1613, Tilžės — 1307 ir Klaipėdos — 871. Be to, lietuvių gyvenamose žemėse: Labguvos apskrityje liko 386, Kaukiemio (Kaukėnai; *Kaukehmen, Kaukehnen, Kuckerneese, Jasnoje*, Slavsko raj.) valsčiuje — 138, Tarplaukių valsčiuje — 66, įeinančioje į Mažąją Lietuvą šiaurinėje Angerburgo apskrities dalyje — maždaug 85 tokie ūkiai. Taigi iš viso maždaug 9086 ūkiai. Mozūrų gyventose žemėse ištuštėjo 1547, o kituose Prūsijos valsčiuose — tik 201 sodyba, arba mažiau kaip 2% bendro jų skaičiaus¹⁰².

Šių įvykių amžininkas A. Lukanas teigia, kad Lietuvos provincijoje liko apie 60 000 ūbų nedarbomos žemės¹⁰³, kurios dalį Prūsijos valdžia prijungė prie karališkųjų palivarkų ir paskyrė kurdintis vokiečiams kolonistams. Dėl to (pridėjus dar šatulines, tai yra girių žemes) domenų žemėvalda padidėjo nuo 53 000 (1663 m.) iki 123 156 ūbų (1723 m.). 1696 m. buvo 69 valstybiniai domenų valsčiai, o prijungus maru išmirusių lietuvių valstiečių žemes, 1724 m. jų padaugėjo iki 90, 1736 m. iki 112¹⁰⁴. Buvo įsteigti 164 valstybiniai dvarai, nuomojami patikimiems vokiečiams, daugiausia kolonistams. 1713 m. karalius Frydrichas Vilhelmas I įsaku uždraudė domenų pardavinėti (leista tik 1808 m. Prūsijos lantago įstatymu), galima buvo tik nuomoti.

Jau iš pateiktos maro eigos atsiskleidžia sunki Prūsijos lietuvių tautinė, ypač socialinė padėtis.

Parapijų kunigai, medicinos kolegija, valsčių valdžia ir net Prūsijos karalystės vyriausybė pripažino, kad skurdas ir badas buvo didelio mirtingumo Lietuvos provincijoje priežastis, tačiau nenurodė, dėl ko kaip tik lietuviškose žemėse viešpatavo skurdas.

¹⁰⁰ Göcking G. Op. cit. Teil 2. S. 74—75.

¹⁰¹ Sahm W. Op. cit. S. 81.

¹⁰² DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 20; Skalweit A. Re-tablissement Litauens. S. 246.

¹⁰³ Žr.: Lucanus A. Op. cit. Iki 1577 m. Senovės Prūsijoje žemė buvo matuojama senuoju kulminiu (16,8 ha; 1 margas = 0,56 ha), po to naujuoju kulminiu (17,3 ha; 1 margas = 0,58 ha) ūbu. Per kolonizaciją, 1721 m., Mažojoje Lietuvoje valstiečių žemėms matuoti buvo įvestas alėckinis ūbas (15,7 ha; 1 margas = 0,52 ha). 1755 m. jis buvo pakeistas magdeburginiu (7,5 ha; 1 margas = 0,25 ha), iki tol vartotu daugelyje Prūsijos karalystės provincijų. Kulminį ir alėckinį margą sudarė 300 kv. rykščių (mastų), o magdeburginį — 180 kv. rykščių. Karaliaus domenų ūbas = 120—160 margų = 30—70 ha. Žemaitijoje, Užnemunėje ir Mažojoje Lietuvoje vadintas ir duba. Kartu ūbas buvo neapibrėžto dydžio žemės sklypas (ūkis).

¹⁰⁴ Vydūnas. Op. cit. S. 283; Skalweit A. Re-tablissement Litauens. S. 133; Endzinas A. Tolminkiemio parapija XVIII amžiuje // LK. V., 1965. Nr. 7. P. 148.

Jau Vokiečių ordino laikais kryžiuočiai Prūsijoje vykdė užkariautų genčių ekonominio išnaudojimo ir socialinio engimo politiką. Vietos gyventojai (dauguma jų buvo valstiečiai prūsai) buvo verčiami baudžiauninkais, o dar kitiems laisviesiems valstiečiams buvo duodama perpūs, dukart ir triskart mažesni žemės sklypai negu vokiečiams kolonistams; pastariesiems neretai atitekdavo autochtonų įdirbtos žemės. Vietiniams gyventojams buvo draudžiama mokytis amatų ir gyventi miestuose, jie negalėjo turėti malūnų ir laikyti smuklių. Buvo apribota teisė medžioti ir žvejoti, paveldėti nuosavybę. Vietos gyventojai tegalėjo eiti pačias žemiausias pareigas, o už valstiečio nužudymą buvo baudžiama 2—4 kartus mažesne bauda negu už kolonisto, teisiama pagal atskirą Vokiečių teisę. Prievolės ir duoklės buvo keliskart didesnės negu vokiečių. Ypač sunki buvo karo prievolė, paprastai neribota. Vokiečių valstiečiai (kolonizavę Ordino valstybės pietinę teritoriją) buvo laisvi ne tik nuo baudžios prievolių, bet ir karinė prievolė jiems buvo daug lengvesnė. Įstatymai baltams draudė: „[.] jokiam prūsui nė vienoje jų gyvenamoje srityje, nė mieste, pilyje ar kaime neturi būti leista eiti tarnybines pareigas, taip pat verstis smukliąja prekyba bei laikyti smukles; bet jie turi apdirbti laukus ir užsiimti gyvulininkyste“. 1420 m. krašto santvarkos įstatymo 83-čiame straipsnyje pabrėžta: „Prūsai neturi būti priimti miestuose ir vokiečių kaimuose nei tarnauti, nei gyventi“. 1427 m. svarbiausias krašto įstatymas skelbė: „Miestuose, priemiesčiuose, vokiškuose kaimuose, smuklėse ir alaus parduotuvėse nė vienas prūsas, nė viena prūsė neturi teisės tarnauti, pardavinėti alų, jų niekas neturi samdyti ir priimti. Jei kas tai darys, turės mokėti valdžiai baudą“. 1474 m. įstatymo nuostatas skelbė: „Taip pat niekas nei miestuose, nei žemietijų smuklėse neturi laikyti nė vieno prūsio tarno ir neturi leisti jo mokytis kokio amato“¹⁰⁵.

Panašiai buvo diskriminuojami, tik jau Prūsijos kunigaikštystės valdžios XVI—XVII a., ir lietuvininkai Mažojoje Lietuvoje. XVII a. baudžiavai stiprėjant, lietuvių padėtis vis blogėjo. Dėl to Mažosios Lietuvos valsčiuose, kuriuose buvo daugiau lažininkų ir lažas būdavo einamas kiekvieną savaitės dieną, gyventojų maru mirė daugiausia¹⁰⁶. 1701 m. iš 54 428 Prūsijos domenuose einančių lažą valstiečių (dar buvo apie 8000 činšininkų) Lietuvos provincijai teko net 30 092 lažininkai. Lietuviškų valsčių privačių dvarininkų ūkiuose činšininkų nebuvo. Iš visų 68 504 Prūsijos bernų, mergų ir valstiečių vaikų minėtoje provincijoje dirbo daugiau kaip trečdalis — 24 451¹⁰⁷.

Per metus lietuviai baudžiauninkai turėjo mokėti 28 įvairius tie-

¹⁰⁵ Pakarklis P. Raštai. V., 1987. P. 152, 153—164. Plačiau apie tai žr.: Pakarklis P. Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. K., 1948. P. 49—62, 79—179.

¹⁰⁶ Plg.: Mignat J. Der Kreis Goldap // Oß. Würzburg, 1965. Bd. 36. S. 77.

¹⁰⁷ Horn A. Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säkularisation, 1525—1875. Königsberg, 1890. S. 90; Bergmann R. Geschichte der ostpreussischen Stände und Steuern 1688 bis 1704. Leipzig, 1901. S. 209; Toeppen M. Historisch... S. 263; Ungnad W. Deutsche Freibauern, Kölmer und Kolonisten. Hamburg, 1932.

sioginius ir netiesioginius mokesčius¹⁰⁸, kurių pagrindiniai buvo pagalvės, ūbų, ragų ir nagų (galvijų); pastarąjį feodalai už savo gyvulius vertė mokėti valstiečius. Ypač juos skurdino vienos didžiausių Europoje — Prūsijos valstybės — kariuomenės kavalerijos daliniai, kurie būdavo įkurdinami kaimuose, ir gyventojai turėdavo juos maitinti bei duoti arkliams pašarą. Kontribucija kariuomenei išlaikyti buvo didesnė už činšą. 1713 m. karalystės kariuomenę sudarė 38 000 durtuvų — 2,3% visų gyventojų (metinės išlaidos jai išlaikyti siekė 1,8—2,5 mln. talerių (talis — sidabrinė moneta = 29,232 gramo sidabro), nacionalinės pajamos buvo 4,1 mln. tal.), o 1740 m. buvo padidinta dvigubai — iki 80 000 kareivių (atitinkamai 3,8%, išlaidos — 5 mln. tal., o nacionalinės pajamos — 6,9 mln. tal.)¹⁰⁹. Svarbiausias Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I rūpestis buvo papildyti iždą ir išlaikyti karinį-policinį aparatą, todėl jo valdymo metais mokesčiai buvo padvigubinti¹¹⁰.

1721.VII.6 Prūsijos vyriausybės ministrų ir aukštų valdininkų konferencijoje Alėckoje (Mozūrijoje), svarsčiuose naujų domenų sudarymo planus, karalius pripažino, kad „lietuviai baudžiauninkai buvo ypač žiauriai plakami „pastronkais“ [rimbais. — A. M.], laikomi vergais“, kad valdžia „apvagia, apiplėšia, apgrobia ir spaudžia pavaldinius, meluoja [...]“¹¹¹.

Ekonominiu Prūsijos krašto nuosmikiu susirūpino patys feodalai. 1710.X.14 K. Lubenas raštu Frydrichui I siūlė administracines ir ekonomines reformas. Anot jo, amtmonai turi pernelyg didelę valią valstiečiams, kurie, „apdėti sunkiomis egiptietiškomis prievolėmis ir mokesčiais, griežtomis pabaudomis. Jų ūkiai nualinti karinių prievolių, juose apgyvendinti kareiviai, kaskart didinama nuoma, lažas, činšas, kontribucija, todėl iš valstiečių jau daugiau „negalima išspausti mokesčių ir kontribucijos“. Kaip vieną iš ūkinės krizės priežasčių Lubenas ir nurodė nepaliamą monarchijos kariuomenės didinimą¹¹².

Tyrusi padėtį komisija pakėlė aliarmą dėl katastrofiškos Lietuvos provincijos būklės. Didelio lietuvių mirtingumo priežastimi buvo nurodyta valstiečių nusikurdymas dėl kontribucijos ir rekrutų prievolės, neteisingos finansinės politikos, netolygaus mokesčių paskirstymo, alinančio vergiško darbo, vietinės administracijos (edemonų, amtmonų, amtsrotų, pakamorių, vakmistrų) savivalės; dėl lėšų, skirtų maro epidemijos apimtiems rajonams, pasisavinimo ir iššvaistymo, dėl kontrolės nebuvimo ir Prūsijos valdžios nesirūpinimo masių padėtimi. Atskleidusi šiuos nepaneigiamus faktus, komi-

¹⁰⁸ *Behelm-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 138. Plačiau žr.: *Matulevičius A.* 1709—1711 m. maras Prūsijos karalystės Lietuvos provincijoje ir jo padariniai // *MAD.* Serija A. V., 1972. T. 2 (39).

¹⁰⁹ *Schmoller G.* Preussische Verfassungs-Verwaltungs-und Finanzgeschichte. Berlin, 1921. S. 112; *Schmoller G.* Umriss und Untersuchungen. Leipzig, 1898. S. 144.

¹¹⁰ *Kopp J.* Geschichte des Landkreises Tilsit. Tilsit, 1918. S. 18.

¹¹¹ *Stadelmann R.* Publikationen. . . S. 250; *AB.* Berlin, 1900. Bd. 3. S. 164.

¹¹² *Stadelmann R.* Publikationen. . . S. 213—218.

sija buvo paleista¹¹³. Marui rimstant, 1711.II.16 buvo sudaryta nauja komisija, vadovaujama stambaus junkerio grafo A. Donos, 1714 m. tapusio Rytų Prūsijos Domenų rūmų (kamaros) vadovu. Jai buvo iškeltas uždavinys ištirti padėtį ir imtis priemonių atkurti sugriautą ekonomiką ir kiek pagerinti valstiečių padėtį, kad jie pajėgtų mokėti valstybei mokesčius ir atlikti ūkinius darbus. Komisijai nurodyta **kolonizuoti Lietuvos provinciją**¹¹⁴. Ir ši komisija, faktų spiriama, buvo priversta konstatuoti visišką lietuvių baudžiauninkų nuskurdimą, fizines ir moralines jėgas viršijantį išnaudojimą. Pabrėžta, kad maras paverčiamas atpirkimo ožiu siekiant paslėpti feodalų niekšišumą ir savivalę, kad „valdininkai elgiasi kaip plėšikaujantys vilkai [...]”. Valstietis užkemša visiems nasrus, iš jo per metus tiek daug išviliojama, išspaudžiama ir išprievartaujama, kad jis savo prievolių negalėtų atlikti per kažin kiek metų [...]“¹¹⁵.

Feodaliniai agrariniai santykiai, susiklostę Prūsijos monarchijoje nuo XVI a. vidurio, plėtojant palivarkinę ūkio sistemą, išliko iki XVIII a. pabaigos.

Didelio lietuvių mirtingumo Prūsijoje priežastys — socialiniai santykiai, ekonominės gyvenimo sąlygos, žemas gamybinių jėgų išsivystymas. **Socialinė ir nacionalinė priespauda nulėmė Prūsijos lietuvių ekonominį ir buitinių gyvenimą, sudarė palankias sąlygas maro epidemijai, po kurios lietuvių žemes kolonizavo vokiečių valstiečiai.**

¹¹³ *Behem-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 137; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 9.

¹¹⁴ *AB.* Berlin, 1894. Bd. 1. S. 137; *AB.* Berlin, 1899. Bd. 2. S. 44.

¹¹⁵ *Skalweit A.* Op. cit. S. 134—135, 215; *Terveen F.* Op. cit. S. 20.

DIDŽIOJI KOLONIZACIJA XVIII a. PIRMOJOJE PUSĖJE

Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu

Vienas svarbiausių Prūsijos valdžios politikos Mažojoje Lietuvoje klausimų buvo užsienio kolonizacija¹. Ką vadinti kolonistu, tyrinėtojų nuomonės skyrėsi. Vieni kolonistu vadino kiekvieną naujakurį, kuris gaudavo „tuščių ūbų ir sodybą“; kiti — kiekvieną užsienietį, net to paties krašto pilietį, atvykusį iš kitų provincijų; treči tuo vardu vadino ir senuosius Mažosios Lietuvos gyventojus, jei jie prie savo seno sklypo dar gaudavo po maro likusių tuščių ūbų. Dėl to kolonistų sąrašuose kartais patys Lietuvos provincijos lietuviai laikomi kolonistais. Vėliau „tikrais“ kolonistais buvo vadinami tik užsieniečiai, ir tik tie, kurie atvyko su kolonizacijos patentais, suteikusiai jiems ypatingas privilegijas. Šiaip atvykę, tačiau lengvatų nereikalavę asmenys kolonistais nebuvo registruojami². Atrodo, kad kolonistu laikytinas kiekvienas svetimtautis, vietinis (Prūsijos) ar užsienietis, atvykęs (su grupe ar pavieniui) į Lietuvos provinciją pagal valdžios Berlyne išleistus patentus bei ediktus, nesvarbu, ar jis gavo patentuose skelbtas privilegijas, ar jų negavo, apsigyveno kolonijoje, ar už jos ribų.

Kyla ir kitas klausimas: ar buvo vokiečių valstiečių Lietuvos provincijoje iki didžiojo maro? M. Beheimas-Švarcbachas 10 valsčių rado tikslius ir smulkius 1736 m. Lietuvos provincijos valstiečių sąrašus, kuriuose nurodyti visi ūkius gavę kolonistai, tarp jų ir lietuviai baudžiauninkai. Išnagrinėjęs šių valsčių gyventojų tautinę sudėtį, autorius priėjo išvadą, kad juose gyveno tik lietuviai ir kolonistai, atsikėlę po didžiojo maro ir „padėję pagrindus nuolatiniam ir stiprėjančiam Lietuvos germanizavimui“, kad anksčiau Lietuvos provincijoje, išskyrus „tikruosius kaimų senbuvius, vokiečių nebuvo“³. Lygiai tokią pat mintį, bet prieš 150 metų, pasakė ir visų šių įvykių liudininkas G. Gekingas⁴. O. Natau, 11 valsčių kolonistų sąrašuose suradęs 59 vokiškas pavardes, mėgino paneigti M. Beheimo-Švarcbacho išvadą; jis teigė, kad tie vokiečių valstiečiai ir iki didžiojo maro gyveno lietuviškuose valsčiuose. Tačiau O. Natau savo prielaidų niekuo nepagrindė; antra, neatkreipė dėmesio ir į tai, kad po maro iš LDK atvykę lietuviai kartais būdavo įtraukiami į kolonistų sąrašų skiltį „Lietuviai“ drauge su vietos gyventojais, gavusiais kolonistams skirtus ūbus. Šie vokiečių valstiečiai galėjo būti į kaimus atsikėlę miestiečiai arba net bažnytkaimių amatininkai, smulkūs smuklininkai. Matyt, dėl to šaltyšiai (šulcai) tokių sulietuvėjusių vokiečių pavardes Miuler, Šneider

¹ Kolonizacija iš esmės vyko ne visoje Mažojoje Lietuvoje, o daugiausia jos branduolyje — Lietuvos provincijoje; kaip jau rašyta, čia labiausiai siautėjo maras ir badas.

² *Schmoller G. Die preussische Kolonisation...* S. 8.

³ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 78.

⁴ *Göcking G. Op. cit. Teil 2. S. 82.*

transkribavo į Miuleraitis, Šneideraitis ir pan. A. Veiso duomenimis, tarp lietuvių gyvenę žemesnieji vokiečių valdininkai taip su-lietuvėjo, kad kalbėjo ir suprato tik lietuviškai. Kita vertus, vienas kitas vokiečių valstietis į lietuvių kaimą pietiniuose valsčiuose galėjo įsiterpti ir prieš 1709 m., bet tai tegalėjo būti atsitiktinis reiškinys, kuris nekeičia esmės. Be to, patsai O. Natau, radęs Pilia-kalnio apskrities Lazdėnų (Lazdynai; *Lasdehnen, Krasnoznamensk*) parapijos krikšto registracijos knygoje 1629 ir vėlesniais metais įrašytas vien lietuviškas pavardes, pripažino, kad XVI—XVII a. kolonistai buvo tik turtingi miestiečiai. A. Haksthauzenas teigė, kad XVIII a. pradžioje 200 kv. mylių (11 200 km²) teritorijoje gyveno vien lietuviai valstiečiai, o E. Muretas, — kad iki maro vokiečių valstiečių į lietuvių gyvenamas žemes nevyko. Ištyręs šatuliškių pavardes ir gyvenvietes, H. Rykenbergas Lietuvos provincijoje rado XVIII a. pradžioje gyvenus tik valstiečius lietuvius⁵. Už jos ribų, pavyzdžiui, Karaliaučiaus komtūrijoje, jau XV a. iš 3269 valstiečių 1106 buvo vokiečiai⁶.

Taigi iki 1709 m. Lietuvos provincijoje vokiečių valstiečių, galima sakyti, nebuvo: dėl nuolatinių karų ir kaimynystės su LDK, Lietuvos galios vokiečių valdžia šiaurinėje valstybės dalyje (ypač Nadruvoje, Skalvoje, Lamatoje, Pilsote) buvo palyginti silpna, vokiečių feodalai ir ypač valstiečiai kolonistai į Mažąją Lietuvą kėlėsi nenoriai. Be to, pirmąją didelę vokiečių valstiečių kolonizaciją į Ordino žemes sustabdė Žalgirio mūšis (1410 m.): jie įsikūrė tik pietinėje dalyje. Vėliau kryžiuočiai neįstengė kolonistų gabenti į šiaurinę valstybės dalį dėl Trylikamečio karo (1454—1466 m.) su Lenkija. 1466 m. Torūnės taikos sutartimi Lenkija gavo Ordino vakarinę teritoriją: Rytų Pamarių, Kulmo, Michalovo, Marienburgo (*Malbork*, Elbliungo vaivadija), Elbingo (*Elbing*, dab. *Elbląg*) žemes, Varmės vyskupiją. Ordinas, kaip minėta, tapo Lenkijos vasalu. Taip jo teritorija buvo atskirta nuo kitų vokiečių valstybių Vakaruose. Prūsijos valstybei nepalanki situacija pasikeitė nuo 1660 m., ypač XVIII a. pradžioje, kas jau aptarta aukščiau.

Vis dėlto bandymų kolonizuoti Mažąją Lietuvą iki didžiojo maro yra buvę. Prūsijos valdžios apologetų skelbta tezė, esą vokiečių kolonizacija į rytinius valstybės pakraščius vykusį tik po maro, smarkiai sumažėjęs tų žemių gyventojų, yra nepagrįsta.

Jau kunigaikščio Georgo Vilhelmo valdymo (1619—1640 m.) pabaigoje bandyta kolonizuoti Mažąją Lietuvą. 1638 m. teisės mokslų daktaras K. Vinkė pasiūlė kunigaikščiui nedirbamose arba tuščiose žemėse apgyvendinti olandus, vokiečius iš Vestfalijos, Saksonijos ir Aukštutinės Vokietijos. Kolonistus — iš viso apie 1000 vyrų — jis planavo įkurdinti Klaipėdos, Ragainės, Tilžės, Įsruties, Labguvos, Šakių apskrityse. Prūsijos valdovas sutiko su šiuo Vinkės planu ir davė jam įgaliojimus pradėti kolonizaciją — 1638.IX.21

⁵ Natau O. Op. cit. S. 183, 187, 213; Weiss A. Op. cit. Bd. 1. S. 171; Haxthausen A. Op. cit. S. 82; Muret E. Geschichte der französischen Kolonie. Berlin, 1885. S. 234; Rieckenberg H. Op. cit. S. 48, 194—196.

⁶ Šneideraitis O. Min. veik. P. 201, 229.

buvo paskelbtas patentas. Tačiau šis sumanymas tuomet nebuvo įgyvendintas ⁷.

1685 m. panaikinus Nanto ediktą ⁸, tais pačiais metais Brandenburgo kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas (valdė 1640—1688 m.; jis laikomas Brandenburgo-Prūsijos jungtinės valstybės įkūrėju) paskelbė įstatymą, kuriuo Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV išvartiesiems hugenotams buvo suteiktas prieglobstis ir lengvatų. Brandenburge jų apsigyveno apie 12 000, Prūsijoje — apie 8000. Šiek tiek prancūzų ir vokiečių amatininkų (bėgo daugiausia miestiečiai, o ne dvarininkai) apsigyveno Gumbinės ir Stalupėnų miesteliuose. Ilgainiui jie sulietuvėjo arba išsikėlė, o kolonija liovėsi gyvavusi. Pačioje pietinėje Lietuvos provincijos dalyje apsigyveno Mozūrijos lenkų, kurie pietinėse Įsruties apskrities žemėse iškirto bei išdeginę girią ir įkūrė Grabavos, Lugavos (*Lygava; Lugowen, Lygowen, Čaikovskoje, Pravedinsko raj.*), Baginskio (*Baginsky, dab. Baginski; nepakeistas pavadinimas; Černiachovsko raj.*) gyvenvietes (vad. **šatulinė**, arba vidinė, kolonizacija). Jie greitai sulietuvėjo, o vėliau suvokietėjo ⁹. Platesniai Prūsijos kunigaikštystės, jos dalies Mažosios Lietuvos, kolonizavimui trūko lėšų, nes valstybei brangiai atsiėjo karai ¹⁰. Apskritai lenkų į Prūsiją daugiausia ėmė keltis tada, kai po Trylikamečio karo XV a. viduryje Vokiečių ordinas tapo Lenkijos vasalu. Čia Lenkijos karaliai Jogailaičiai dovanojo žemių savo bajorams.

Paskutinis kunigaikštis Frydrichas III (valdė 1688—1701 m.) išleido keletą patentų kviesdamas kolonistais užsieniečius. 1701 m. tapęs pirmuoju Prūsijos karaliumi ir pasivadinęs Frydrichu I, tais pačiais metais jis ediktu kvietė svetimtaučius apsigyventi „tuščiose žemėse“, žadėjo duoti naujakuriams prie sodybų esančius ariamus laukus, suteikti daugelį laisvių. 1704.II.25 buvo paskelbtas dar vienas ediktas ¹¹.

Naujas, **lemiamas Mažosios Lietuvos kolonizacijos etapas prasidėjo XVIII a.** Jį galima suskirstyti į 3 laikotarpius:

- 1) 1710—1721 m. — kolonistų atsikėlimo pradžia ir sąlygų parengimas masinei kolonizacijai;
- 2) 1722—1736 m. — masinė kolonizacija;
- 3) 1736—1756 m. — didžiosios kolonizacijos programos užbaigimas.

Labai išretėjus Lietuvos provincijos gyventojams, sumažėjo darbo jėgos valstybiniuose domenuose ir privačiuose dvaruose, feodalų pajamos, ištuštėjo valstybės iždo kasa. Reikėjo atkurti ekonomiką, labiausiai žemės ūkį. Štai tada ir atsirado terminai *Retablis-*

⁷ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisatorisches...* S. 2.

⁸ Prancūzijos karaliaus Henriko IV ediktas, išleistas 1598 m. Nante, pasibaigus hugenotų karams. Juo evangelikai reformatai hugenotai gavo tikėjimo laisvę, politinių teisių; bet dominuojanti religija šalyje liko katalikybė.

⁹ DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 20; *Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen*, S. 100—106, 141—142; *Schmoller G. Die preussische Kolonisation...* S. 15; *Zweck A. Op. cit.* S. 133—134.

¹⁰ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 8.

¹¹ *Stadelmann R. Publikationen...* Bd. 2. S. 10.

sement, Repeuplierung, kurie ir reiškė kolonizaciją, tai yra administracines, ūkines, kultūros bei švietimo ir bažnyčios reformas, paruošusias dirvą lietuviams germanizuoti.

Lietuvių žemių kolonizavimu užsiėmė daugelis Prūsijos karalystės įstaigų ir ministrų, visa Rytų Prūsijos valdžia. Kolonizacijos ir ūkinių reformų sėkmę sąlygojo karaliaus Frydricho Vilhelmo I stipriai centralizuotas valstybės mechanizmas. Į administracinį valdymo aparatą jis įtraukė veiklių, ryžtingų ir monarchijai ištikimų valdininkų: stambiųjų dvarininkų (junkerių), aukštųjų karininkų, kurių dauguma buvo kilę ne iš Prūsijos, bet iš Brandenburgo; įvykdė finansų, domenų, teismo, kariuomenės bei kitas reformas. Centrine visų reformų figūra tapo atsargos karininkas, dvarininkas junkeris, Prūsijos karo komisariato prezidentas grafas K. Valdburgas. 1714 m. plačiame memorandume jis išdėstė priemones Prūsijos kraštui iš „ekonominio atsilikimo pakelti“. 1720 m. Valdburgas buvo paskirtas Prūsijos oberprezidentu. Jo rankose buvo sutelkta finansų, mokesčių, domenų, teismo, policijos ir karinė valdžia, tiesiogiai pavaldi vyriausybei Berlyne¹².

Mažojeje Lietuvoje irgi atsirado naujų įstaigų, kurių svarbiausia funkcija buvo kolonizuoti kraštą ir sustabdyti po maro kilusį ūkio smukimą.

1714 m. rudenį naujasis karalius Frydrichas Vilhelmas I, ištikimybės priesaikos jam davimo dieną lankydamasis Karaliaučiuje ir Tilžėje, Karaliaučiaus valsčių vadybą (kamara, rūmai; *Amtskammer*) padalijo į dvi savarankiškas įstaigas: į Prūsijos vokiškąją vadybą (rūmus) Karaliaučiuje (*preussische teutsche Amtskammer*; vadovas Miunchovas), administravusią daugiausia vokiškus valsčius, ir Prūsijos lietuviškąją valsčių vadybą (rūmus) Tilžėje (*preussische litauische Amtskammer*), kuriai priklausė Lietuvos provincijos valsčiai ir dalis Mozūrijos valsčių. Abiejų vadybų šefu buvo paskirtas A. Dona¹³. 1723 m. vietoj Karaliaučiaus vokiškųjų valsčių vadybos ir Karo komisariato buvo įsteigta Karaliaučiaus karo ir domenų vadyba (*Königsberger Kriegs-und Domänenkammer*; dar buvo vadinama Rytų Prūsijos karo ir domenų vadyba). Lietuvos provincijai administruoti 1724 m. Gumbinėje įsteigta Lietuvos deputacijos kolegija (*Deputationscollegium in Lithauen*); bet ši nurodymus gaudavo iš Karaliaučiaus vadybos. Abiem įstaigoms vadovavo K. Valdburgas su patarėjais. 1736 m. Lietuvos deputacijos kolegija Gumbinėje buvo perorganizuota į savarankišką Gumbinės karo ir domenų vadybą (*Gumbinner Kriegs-und Domänenkammer*; dar buvo vadinama Lietuvos karo ir domenų vadyba; K. Donelaitis šią įstaigą vadino dar karališkaisiais aukštaisiais Lietuvos karo ir domenų rūmais). Jai vadovavo aistringas kolonizatorius A. Bliumentalis. Ši vadyba buvo centrinė lietuviškų (daugumos) ir lenkiškų valsčių įstaiga: ji administravo ne tik Lietuvos provinciją, bet ir gre-

¹² AB. Berlin, 1900. Bd. 3. S. 307, 449; *Schmoller G.* Die Verwaltung... Bd. 30. S. 50; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 48—54, 57—60, 74, 84—85.

¹³ AB. Berlin, 1898. Bd. 2. S. 44; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 33—40; *Horn A.* Die Verwaltung... S. 285.

timą Mozūriją (apie 7000 km²).¹⁴ Lietuvos provincija su Mozūrija sudarė rytinės ir šiaurinės Prūsijos dalies teritorinį administracinį vienetą — Lietuvos departamentą (*Litauisches Kammerdepartement, Litauisches Departement*)¹⁵. Lietuvos departamento (1736—1818 m.) centras — Gumbinė. 1752 m. Prūsiją suskirsčius į didelius kreizus (apygardėles; administravo landratai), buvusioje Sembos srityje (sritys jau aptartos p. 5) atsirado Šakių, Teplivos ir Įsruties kreizai, Notangos srityje — Brandenburgo, Rastenburgo, Alėckos ir Zėhesteno, Oberlando srityje — Morongo ir Neidenburgo (*Neidenburg, lenk. Nidzica, Olštino vaivadija*). Po Respublikos (Žečpospolitos) I padalijimo (1772 m.) į Prūsijos karalystę įėjusioje Varmėje buvo sudaryti du kreizai: Brunsbergo (Notangos srityje) ir Heilsbergo (Oberlando srityje). Pavyslyje tuomet buvo sudarytas trečias departamentas — Marienverderio (7 kreizai). Į Lietuvos departamentą įėjo trys kreizai: Įsruties (Lietuvos provincija), Alėckos ir Zėhesteno (Mozūrija). Įsruties kreize buvo Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskritys. Alėckos kreize — Alėckos, Luko ir Jansboroko apskritys. Zėhesteno kreize (iki 1775 m. dalis jo teritorijos įėjo į Rytų Prūsijos departamentą; pastarajam gavus naujai sudarytus Brunsbergo ir Heilsbergo (*Heilsberg, Lidzbark Warmiński*) kreizus, Lietuvos departamentui priklausė visas Zėhesteno kreizas) — Angerburgo, Lėceno, Zėhesteno (*Seehesten, Szczestno*), Reino (*Rhein, lenk. Ryn, Suvalkų vaivadija*) apskritys ir Noihofo (*Neuhof*) feodalų giminei priklausomas valsčius.

1800 m. Lietuvos departamento plotas buvo apie 17 000 km²; gyveno apie 343 000 žmonių, iš jų bajorų žemėse apie 32 000 (dauguma lietuviai ir lenkai, vokiečių valstiečių atkelta per XVIII a. pirmosios pusės kolonizaciją). 64 valstybiniai valsčiai su 3256 valsctiečių kaimais. Į Lietuvos departamentą įėjo LTSR dab. Klaipėdos rajonas ir diduma Šilutės rajono. Taip Lietuvos provincija tapo nuo Karaliaučiaus vyresnybės beveik nepriklausomu administraciniu vienetu, tiesiogiai pavaldžiu Berlyno vyriausybei, reziduojančiai Brandenbuge. Iš bendrųjų įstaigų Karaliaučiuje liko, pavyz-

¹⁴ Mozūrija — istorinė sritis dab. Lenkijos šiaurės rytuose (Cechanovo, Olštino ir Suvalkų vaivadijų žemių dalis). Apima Mozūrijos aukštumą su ežerynu ir Senprūsijų žemumos pietinę dalį. Susidarė XIV—XVII a., kai Prūsijos pietryčius apgyveno kolonistai iš Mazovijos (Vyslos vidurupio baseino) mazoviečiai. Iki tol čia gyveno baltų gentys: bartai, galindai (šie jau XII a. antrojeje pusėje buvo stumiami iš Galindos, apsigyveno Jotvingijoje ir Semboje), palekiai (poleksėnai), dalis nadruvių ir sūdavių. Jas XIII a. užkariavo Vokiečių ordinas. Iki XIX a. tas kraštas dažniausiai buvo vadinamas Lenkų valsčiais, Lenkų apygarda, sritimi (*Poilsche Kreis*). Prūsijos karaliaus valdžia germanizaciniais sumetimais, norėdama pabrėžti krašto skirtumą nuo Lenkijos, jį ėmė vadinti Mozūrija, gyventojus — mozūrais. Mozūrijos šiaurėje gausiai gyveno lietuviai. 1736—1818 m. Mozūrija įėjo į Lietuvos departamentą, 1818—1945 m. — į vietoj jo sudarytą Gumbinės apygardą (XX a. pradžioje toje apygardoje teliko Alėckos apskritis, kita dalis Mozūrijos prijungta prie 1905 m. sudarytos Alenšteino (Olštino) apygardos).

¹⁵ DZA. Potsdam. Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 16—17; *Stadelmann R.* Publikationen. . . Bd. 2. S. 105, 115, 267; *Schmoller G.* Die Verwaltung. . . S. 59—60; *Horn A.* Die Verwaltung. . . S. 288; *Donelaitis K.* Raštai. V., 1977. P. 516—518 ir kt.

džiui, oberprezidento instancija, kurio jurisdikcijai priklausė visa Prūsija (Senovės Prūsija). Antai K. Donelaitis, skųsdamasis Tolminkiemio (*Tollmingkehmen, Čistyje Prudy, Nesterovo raj.*) dvaro amtmonu T. Ruigiu (žemių separacijos byla), iš pradžių rašė Gumbinės karo ir domenų vadybai, o vėliau — aukštesniajai, „Karališkajai valdžiai Karaliaučiuje“ (archyvinė medžiaga prie Donelaičio Raštų). Tačiau įsiruties teismo kolegijos sprendimai lietuviams būdavo galutiniai. Lietuvos provincija su irgi lietuviška Labguvos apskritimi buvo vadinama *Klein Litauen, Preussisch-Litauen, Littauische Kreis*. Prūsijos vakarinės dalies centrinė administracinė įstaiiga — Karaliaučiaus karo ir domenų vadyba administravo Rytų Prūsijos departamentą (*Ostpreussisches Kammerdepartement, Ostpreussisches Departement*); kartais jis buvo vadinamas tiesiog Rytų Prūsija¹⁶. Centras — Karaliaučius. Rytų Prūsijos departamentą po 1752 m. reformos sudarė 8 dideli kreizai (apygardėlės): Šakių, Teplivos, Brandenburgo, Rastenburgo, Brunsbergo, Heilsbergo (pastarieji du įėjo po 1772 m.), Morongo ir Neidenburgo. Jo plotas 1801 m. buvo apie 20 000 km² (su jūros plotu — 22 360 km²); gyveno apie 414 000 žmonių. 59 valstybiniai valsčiai su 1652 valstiečių kaimais. 47 miestai. Iš pradžių departamento šiaurinėje dalyje (Labguvos, Teplivos, Šakių apskrityse, dalyje Karaliaučiaus apskrities) gyveno daugiausia lietuvių, rytinėje ir iš dalies pietinėje — lenkų (jie dar prieš vokiečių invaziją su prūsais gyveno Kulmo, Liubavo (*Lubovia, Lubawa*) žemėse; kaip ir pirmieji XIII a. vokiečių kolonistai, XVI—XVII a. lenkų atsikėlė į prūsų Pagudės (*Pogezanija; Pogesania, Pogesanien*), Pamedės ir Sasnos (*Sassen*) žemes, nuo XV a. antrosios pusės — į Varmės pietus, kur jau gyveno vokiečių ir išlikę prūsai), vakarinėje ir centrinėje — vokiečių (nuo XIII a.). Taigi dalis lietuvių gyvenamos teritorijos priklausė ne Lietuvos, o Rytų Prūsijos departamentui, kuriame vyravo vokiečiai. Apskritai abiejuose departamentuose, tai yra visoje Prūsijoje, iki maro ir didžiosios vokiečių kolonizacijos vyravo lietuviai ir lenkai.

Neretai lietuvių istoriografijoje, ypač literatūroje, istoriniai terminai painiojami su teritoriniais-administraciniais vienetais (Rytų Prūsija, kaip provincija, su Rytų Prūsijos departamentu, o Lietuvos provincija, Mažoji Lietuva — su Lietuvos departamentu, Prūsijos valstybė su Rytų Prūsija). Dar blogiau, kai, kalbant netgi apie XVI a. įvykius, kraštas nuo Klaipėdos iki Vyslos vadinamas Rytų Prūsija. Šio pavadinimo nerasime jokiam XVI a. šaltinyje. Norint rytinę karalystės dalį (buvusią Senąją Prūsiją — *Altpreussen*) atskirti nuo Brandenburgo, ir po 1618 m. unijos buvusį Prūsijos kunigaikštystės teritorija tebebuvo vadinama Prūsija. Kai 1701 m. jungtinė valstybė tapo karalyste, Prūsija virto tos karalystės viena provincijų (*Provinz Preussen*). Bet ir karalystė dažnai buvo vadinama tiesiog Prūsija (o ne Prūsija-Brandenburgu). Dėl to Prūsiją (provincija) pamažu imta vadinti Rytų Prūsija. Juo labiau kad 1772 ir 1793 m. iš prisijungtų Lenkijos vakarinių žemių Vyslos žemupio kairiajame krante — Rytų Pamaro (Gdansko Pamaro) ir Elbingo—Marienverderio—Kulmo prūsų žemių (buv. Karališkoji Prūsija) dešiniajame krante susidarė Vakarų Prūsijos provincija (*Provinz Westpreussen*). Nuo 1648 m. diduma, nuo 1815 m. visas Vakarų Pamarys priklausė Brandenburgui. Rytų Prūsijos vardas įsigalėjo XIX a., kai 1815 m. ji tapo provincija.

¹⁶ MAB. Žemėlapiai K-1848, K-860, K-2540, K-874, K-1201 ir kt.

Rytų Prūsijos, kaip Prūsijos karalystės valdos, teritorija keitėsi. 1701—1772 m. ši valda apėmė tik buvusios Prūsijos kunigaikštystės teritoriją, 1772—1793 (po Lenkijos ir Lietuvos valstybės I padalijimo), 1815—1919 m. — ir Kulmo žemę, Varmę, Marienburgo ir Elbingo apylinkes (ši teritorija Pavyslyje, išskyrus Varmę, priklausė, kaip provincijai, Vakarų Prūsijai), 1795—1807 m. (po minėtos valstybės III padalijimo) dar ir Lomžos, Bialistoko apylinkes, Užnemunę (ši teritorija buvo pavadinta *Neuostpreussen* — Naujoji Rytų Prūsija). Pagal Versalio taiką (1919 m.) nuo Rytų Prūsijos buvo atskirta Klaipėdos kraštas ir Kulmo žemė. Rytų Prūsija dažniausiai ir vadinama tik ta teritorija, kuri liko Vokietijai po Pirmojo pasaulinio karo ir 1922—1939 m. sudarė jos provinciją.

Rytų Prūsija kaip Prūsijos karalystės provincija 1815—1824 ir 1878—1945 m. buvo atskira, 1824—1878 m. sujungta su Vakarų Prūsijos provincija (*Provinzen Ost-und Westpreussen*; administravo oberprezidentas); pastarąją sudarė Dancigo (*Danzig, Gdańsk*) ir Marienverderio (*Marienwerder, Kwidzyn*) apygardos. Per 1815—1818 m. reformą Rytų Prūsijos provincijos Lietuvos departamentas buvo pertvarkytas į Gumbinės apygardą (*Regierungsbezirk Gumbinnen*; sudaryta 16 apskričių (*landrätliche Kreise*) — Šilutės, Lankos, arba Pakalnės, Tilžės, Ragainės, Piliakalnio, Stalupėnų, Gumbinės, Įsruties, Darkiemio, Geldapės (sudarė Lietuvos provinciją) ir Alėckos, Luko, Anderburgo, Lėceno, Jansborko, Zensburgo (*Sensburg, Mrągowo*; sudarė Mozūriją); apie 17 000 km²), o Rytų Prūsijos departamentas — į Karaliaučiaus apygardą (*Regierungsbezirk Königsberg*; 20 apskričių — Karaliaučiaus miesto ir atskirai kaimo, Klaipėdos, Labguvos, Vėluvos, Girdavos, Frydlando, Žuvininkų, Rešliaus (*Reselis; Rössel*, lenk. *Reszel*), Šventapilio, Brunsbergo, Heilsbergo, Prūsų Yluvos, Rastenburgo, Olštino, Morongo, Neidenburgo, Ortelsburgo, Ostrudos (*Osterohde*, lenk. *Ostróda*, į vakarus nuo Olštino) ir Prūsų Olandijos; apie 23 000 km²). Apskritys turėjo statusą, jos pakeitė hauptamtus. Apygardos gyvavo iki 1944—1945 m. Taip lietuviškiausia Klaipėdos apskritis su prekybos centru ir uostu, iki 1818 m. priklausiusi Lietuvos departamentui, buvo priskirta (diduma jos teritorijos — į šiaurę nuo Nemuno) Karaliaučiaus apygardai. Gumbinės apygarda kaip kompensaciją gavo Karaliaučiaus apygardos gretimos teritorijos (lietuviškų ir mozūriškų parapijų). Apskritai per šią reformą visa Prūsijos karalystė buvo suskirstyta į 10 provincijų, o šios — į apygardas. Rytų Prūsijos provinciją sudarė 3 apygardos: minėtos Karaliaučiaus ir Gumbinės bei Alenšteino (Olštino; *Regierungsbezirk Allenstein*). Plačiau žr.: *Toeppen M.* Op. cit.; *Topographische Uebersicht des Verwaltungs-Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen. Königsberg, 1820; Schlott A.* Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Königsberg. Tilsit, 1848.

Platų kolonizacijos sumanymą rodo ir naujų miestų, kaip vietinės administracijos, ekonomikos, vokiškos kultūros, religijos ir kolonizacijos centrų, steigimas. Lietuvos provincijoje buvo šie senieji miestai: Klaipėda, Tilžė, Įsrutis ir Geldapė. 1722—1725 m. karalius suteikė miestų teises patogioje geografinėje padėtyje esantiems dideliems bažnytkaimiams arba pasienio miesteliams: Gumbinei, Ragainei, Širvintai, Piliakalniui, Darkiemiu ir Stalupėnams. Šiuose naujuose miestuose susitelkė kolonistai pirkliai, amatininkai ir manufaktūrų savininkai¹⁷. A. Lukano duomenimis, iki 1726 m. Lietuvos provincijoje buvo įkurti 6 miestai, 49 domenų valsčiai, apgyvendinti 332 tušti kaimai, įsteigta 11 bažnytinių parapijų. Vien 1721—1727 m. provincijos kolonizavimui ir reformoms buvo skirta 2,4, o visai Prūsijai — 6 mln. talerių¹⁸. Kolonistams apgyven-

¹⁷ *Schmoller G.* Die Verwaltung. . . S. 63—64.

¹⁸ *Lucanus A.* Op. cit. S. 203—204, 303.

dinti Lietuvos provincijoje buvo skirta 30 palivarkų, 818 valstiečių sodybų, 178 miestiečių namai ir kt.¹⁹

1709.VIII.29 posėdyje Berlyne vyriausybė nutarė epidemijos nusiaubtas sritis ištaisai kolonizuoti. Karštu kolonizacijos vykdytoju tapo Prūsijos armijos generolas, buvęs Prūsijos pasiuntinys Stokholme A. Dona. Jis agitavo už didelio masto kolonizaciją ir kolonistais siūlė kviestis užsieniečius, ypač šveicarus²⁰ (1711 m. jis buvo paskirtas Prūsijos domenų generaliniu valdytoju ir Domenų komisijos, tyrusios maro padarinius ir rengusios reformas bei sąlygas kolonizacijai, pirmininku). 1710.VIII.25 karalius raštu kreipėsi į Prūsijos krašto valdžią patarimo dėl sunkios jo būklės. Šioji pasiūlė kraštą kolonizuoti²¹. Kolonizavimui Berlyne buvo parengta specialią instrukciją, sudaryta ypatingoji komisija, kuriai pavesta „labai rimtai užsiimti šiais reikalais“²². Domenų nuomininkų kontrakte buvo įrašytas paragrafas, kuriuo jie įpareigoti savo domene kurdinti kolonistus vokiečius²³.

1710 m. Lietuvos provincijoje prasidėjo didžioji kolonizacija, kuriai vadovavo Prūsijos karalystės vyriausybė ir centrinis valdžios aparatas. Iš ten po Europos valstybių sostines ir miestus sklido raginimai vykti į „pažadėtąją žemę Lietuvą“. Visose vokiečių ir kitose šalyse, kariuomenėje buvo platinami atsišaukimai, valdžios leidžiami patentai (iki maro — daugiau ediktai), kuriuose vokiečiai kviečiami apsigyventi Mažojoje Lietuvoje; idealizuojami jos socialiniai ekonominiai bei nacionaliniai santykiai, kolonistams žadamos įvairios privilegijos bei pašalpos²⁴.

Kolonistai buvo trijų kategorijų: a) vieni jų savo lėšomis keliavo ir galėjo įsikurti Lietuvos provincijoje; tokie buvo labiausiai pageidaujami, bet jų buvo reta; b) kiti apsimokėdavo kelionės išlaidas, bet įsikurti savo lėšomis negalėjo; c) tretieji norėjo, kad iš valstybės išdo jiems būtų apmokėtos ir kelionės, ir įsikūrimo išlaidos. Atitinkamai kiekvienai kolonistų grupei ir buvo duodami laisvi nuo prievolių metai bei kitos privilegijos. Jau I patente (1711.IV.16) buvo skelbiama, kad kolonistai atleidžiami nuo činšo, kontribucijos, lažo, apskritai nuo visų prievolių. II patentu (1711.X.24) padvigubintas laisvų metų (iki 6) skaičius. Siekdama suaktyvinti kolonizaciją, Prūsijos vyriausybė 1718 m. patentu suteikė kolonistams dar didesnes privilegijas: savo lėšomis persikėlę ir įsikūrę kolonistai gauna 9, o vargingieji — 2 laisvus metus, atitinkamai atvykę iš Prūsijos vidinių sričių — 6 ir 1 laisvus metus (pagal turto cenzą). Kiekvienas kolonistas turėjo gauti du ūbus žemės. Neturtingiems kolonistams iš valdžios išdo pažadėta duoti pinigų išgyyti gyvuliams, paukščiams, sėklai, duoniniams javams, padargams.

¹⁹ Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 294—296.

²⁰ Beheim-Schwarzbach M. Colonisatorisches. . . S. 18.

²¹ Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk. . . S. 315.

²² Skalweit A. Op. cit. S. 247—249.

²³ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. Memel, 1918. S. 160.

²⁴ Vydūnas. Op. cit. S. 282.

Į miestus buvo kviečiami įvairių specialybių amatininkai (II, III, XIII, XIV, XVI patentai). Atvykę ir įsikūrę savo lėšomis, turėjo gauti meistrų ir miestiečių teises, būdavo atleidžiami nuo mokesčių. 1723 m. patentu (XIII) laisvų metų skaičius padidintas iki 9. Persikėlusiam iš kaimo amatininkui būdavo suteikiami treji laisvi metai. III ir VII patentai skelbė, kad kolonistai, jų vaikai ir tarnai nebus verbuojami į kariuomenę²⁵.

Minėtuose patentuose surašytos privilegijos ir pažadai nebuvo visiškai įvykdyti, nes ekonomiškai atsilikusias baudžiatvines Prūsijos, ypač Mažosios Lietuvos, sąlygos dažnai vertė elgtis kitaip: karaliaus norėjo, kad kolonistai kuo greičiau mokėtų mokesčius ir vykdytų prievoleles.

Tačiau, nepaisant to, Prūsijos karaliaus, jo agentų ir valstybinių įstaigų pastangos, rūpinimasis bei sistemingas kolonistų kvietimas spartino lietuvių žemių kolonizavimą. Tuo ypač rūpinosi Frydrichas Vilhelmas I. Jo valdymo metais į visas valstybines įstaigas, į visuomeninį gyvenimą skverbėsi militarizmas, klostėsi specifinis vadinamasis prūsiškasis despotizmas (kaip tik Prūsijoje, dėl to vadinamas prūsiškuoju), nacionalistinė ideologija, vokiškasis šovinizmas ir jo atrama — junkerių karininkijos korpusas. Žiauraus būdo Frydrichas Vilhelmas I įsteigė stiprų policinį-karinį valdžios aparatą, sukūrė trečią pagal dydį kariuomenę Europoje. Įvedė prūsiškąją muštrą ir planingai iki smulkmenų pagal savo paties sudarytas taisykles nustatė kolonistų teises ir pareigas²⁶. Sekdamas, kaip ministrai ir kiti urėdai vykdė jo planus, ir siekdamas paspartinti Lietuvos provincijos kolonizavimo tempus, karalius daugiau kaip 10 kartų lankėsi Prūsijoje, kartu ir Mažojoje Lietuvoje. Tai buvo ne šiaip reprezentaciniai vojažai, o darbinės kelionės: griežtas inspektavimas, vadovavimas ir kontrolė. Būdamas kareivių karalius, kaip jį vadino jau amžininkai, nekentė mokslininkų ir menininkų.

1718.XI.7 karalius A. Donai įsakė: „Visos tuščios vietos turi būti apgyvendintos. Tai mano noras. Juo daugiau vokiečių, juo geriau [. . .]. Mes sutinkame, kad naujieji žmonės būtų šveicarai, pfalciečiai, nasauiečiai ir kiti vokiečiai, bet jokių menonitų [sektantų olandų. — A. M.] nereikia“²⁷.

Vis dėlto 1718—1720 m. daugiausia atvykdavo pavienių nenuoramų. Dalis jų, susipažinę su tikrove, pabėgdavo. Apie jų gaudynes liudija ediktai ir įsakai. Kai savanorių vis mažėjo, Pamaryje (Pomeranija; vok. *Pommern*, lenk. *Pomorze*), Brandenburge ir kitoje karalystės provincijose imta gaudyti baudžiauninkus ir gabenti į lietuvių žemes²⁸. Nors kolonistų antplūdis ir sumažėjo, tačiau

²⁵ Göcking G. Op. cit. Teil 2. S. 75—78; Stadelmann R. Publikationen. . . Bd. 2. S. 35—41, 281—283; Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 38—48, 161—165.

²⁶ Vogler G., Vetter K. Preussen von den Anfängen bis zur Reichsgründung. Berlin, 1970. S. 57. Apie militarizmo ir reakcinio prūsiškumo stiprėjimą žr.: Węzlowe problemy dziejów Prus XVII—XX wieku. Poznań, 1971.

²⁷ Maire S. Art und Kosten litauischer Kolonistenansiedlungen im Jahre 1719 (toliau — Art und Kosten. . .) // AM. Königsberg, 1910. Bd. 47. S. 614.

²⁸ Lucanus A. Op. cit. S. 205.

Prūsijos karalystės vyriausybė 1719.XI.23 išleido generalinį patentą, kuriuo į Lietuvos provinciją (tiksliau — į Mažąją Lietuvą) uždraudė keltis žemaičiams (apskritai LDK gyventojams), lenkams, žydams ir čigonams. Draudžiamieji patentai (VI, XIII, XIV) buvo pakartoti 1725, 1739 ir kitais metais²⁹. 1723.VIII.4 karalius Ragainės konferencijoje (tokiose konferencijose paprastai, be aukštųjų valstybės pareigūnų, dalyvaudavo ir junkerių, generolų) Prūsijos krašto ministrams (Bredovui, Gernei, Grumbkovui, Lezgevangui ir kt.) paliepė iš „visų lenkų ir žemaičių naujakurių ūkius atimti“, o šiam potvarkiui nusižengusius valdininkus karti³⁰. Mažojejoje Lietuvoje Prūsijos karalystės valdžia norėjo apgyvendinti **vien vokiečius**. Pirmuoju kolonizacijos laikotarpiu (1710—1721 m.) stengtasi kolonistais pakeisti maru mirusius Lietuvos provincijos gyventojus, o antruoju (1722—1736 m.) — pakeisti tautinę vietinių gyventojų sudėtį, įvežti kuo daugiau vokiečių. Šį planą turėjo įgyvendinti tuo tikslu 1723 m. įsteigtos minėtos Karaliaučiaus Karo ir domenų vadyba ir Lietuvos deputacijos kolegija Gumbinėje. 1721—1726 m. išleisti ir daugelyje šalių paskelbti patentai siūlė kolonistams kaip niekad palankias įsikūrimo sąlygas³¹.

Kolonizacijos intensyvinimą ir ūkinės suirutės įveikimą Prūsijos karalystės vyriausybė svarstė septyniose Berlyno konferencijose, įvykusiose 1721 m. žiemą. Ministrai nesutarė dėl šių problemų sprendimo metodų ir būdų. Viena grupuotė žemės ūkį norėjo tvarkyti atsižvelgdama į specifines krašto sąlygas, kita (tarp jų ir karalius), — kad jis plėtotųsi pagal vokišką magdeburginį ūkininkavimo būdą, kad domenų administruotų arba nuomotų ateiviai iš Vokietijos, kad visur vietoj „prūsiškosios“ būtų įvesta vokiška tvarka.

Vasario 28 d. posėdyje buvo sudarytas planas, kaip išplėsti „tuščio krašto atkūrimą bei apgyvendinimą [kolonizavimą. — A. M.] ir, visapusiškai ištyrus provinciją, rasti bazę ekonominiam reguliavimui“. Kaip vadyba, sprendė karalystės valdovas: „Aš darau tai, ką noriu [. . .]“³². Per trejus metus karalius planavo atgabenti į Prūsiją 8000 vokiečių valstiečių ir įsteigti 30 palivarkų, kuriuose šie kolonistai įsikurtų. Iš pareigų buvo atleisti senieji Karaliaučiaus ir Gumbinės valsčių vadybų prezidentai Miunchovas ir Ostenas. Visiems šiems uždaviniams įvykdyti Berlyno vyriausybė paskyrė K. Valdburgą³³. Jis vadovavo vadinamajai prūsiškajai partijai (Prūsijos krašto gyventojų feodalų), kuri įvairiomis reformomis norėjo pakelti krašto ekonomiką, normalizuoti agrarinius santykius vadovaudamasi vidinėmis krašto jėgomis. Vadinamajai vokiečių partijai (atvykėlių iš vokiečių valstybių) atstovavo ūkio ministras ir 1721 m.

²⁹ *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisatorisches... S. 20; *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk... S. 11, 318; *Schmoller G.* Die preussische Kolonisation... S. 17.

³⁰ *Stadelmann R.* Publikationen... Bd. 2. S. 317.

³¹ 1721.II.5 ir 1726.VI.26 patentai lietuviškuose valsčiuose apsigyvenusiems kolonistams žadėjo dovanai duoti sodybas, darbo inventorių, gyvulių ir kt. — plg.: *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisatorisches... S. 20; *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 631.

³² *Terveen F.* Op. cit. S. 28.

³³ Ten pat.

įsteigtos Didžiosios domenų komisijos, įgyvendinančios kolonizaciją, pirmininko (K. Valdburgo) pavaduotojas, plačios kolonizacijos šalininkas ir vykdytojas F. Gernė. 1721.II.3—4 Berlyno konferencijoje K. Valdburgas pateikė Prūsijos krašto pertvarkymo ir kolonizavimo planą. Po trijų dienų jis nusiuntė karaliui memorandumą, kuriame siūlė padaryti administracinių ir ūkinių reformų, sudėtingą mokesčių sistemą pakeisti vienu generaliniu ūbų mokesčiu. Kartu jis rekomendavo nusavinti tuščias lietuvių žemes ir jose pirmiausia apgyvendinti imigrantus iš Lenkijos ir Lietuvos, užkirsti kelią (tai yra pagerinti gyvenimo sąlygas) valstiečių bėgimui į LDK ir Lenkiją ir taip privilioti į lietuvių žemes vokiečių valstiečių. Karalius pritarė K. Valdburgui, bet kurdinti kaip kolonistus įsakė tik vokiečius³⁴.

1721 m. liepos 5—6 d. Mozūrijos apskrityje, Alėckoje, įvyko svarbiausia Prūsijos valdančiosios klasės veikėjų konferencija, parengusi direktyvas vėlesniems lietuvių ir mozūrų valsčių pertvarkymams bei įstatymams. Be karaliaus, joje dalyvavo jo bendramintis ir svainis kunigaikštis, generolas feldmaršalas Leopoldas fon Anhaltas-Desau³⁵ ir kiti aukšti pareigūnai, stambieji feodalai. Konferencijoje buvo apsvarstyta išmirusių valstiečių žemės nusavinimas ir naujų domenų, kuriuose apsigyventų kolonistai, steigimas. Pradėti darbą buvo nutarta Alėckos apskrities valsčiuose, o tęsti lietuviškose Įsruties, Angerburgo, Ragainės apylinkėse. K. Valdburgas pasiūlė į Lietuvos provinciją atgabenti kolonistų iš tos pačios tankiai gyvenamos Alėckos apskrities, bet karalius vėl pareiškė savo veto: naujakuriai būsia tiktai vokiečiai³⁶. Be to, jei iki tol kolonistai būdavo įkurdinami kur pakliuvo, mišriai su lietuviais, tai, kad jie nesulietuvėtų (jau Pilypas Ruigys pastebėjo, kad „jau ni kolonistai šveicarai ir prancūzai lengvai pramoksta lietuviškai“³⁷), konferencijos dalyviams karalius įsakė Lietuvos provincijoje, kur yra tuščių kaimų, „tautybių nemaišyti, o kiekviename kaime apgyvendinti tik vienos tautybės žmones“. Jis taip pat nurodė, kad lenkų valsčiuose, kurie yra toli nuo Karaliaučiaus (sunku vežti javus į uostą), palivarkų statyti kaip galima mažiau, o „Lietuvos ir Sembos valsčiuose palivarkas turi būti prie palivarko, ir todėl čia reikią įkurti daug kaimų, kad palivarkai būtų aprūpinti lažui reikalinga darbo jėga“³⁸.

³⁴ AB. Bd. 3. S. 291; *Skalweit* A. Retablissement Litauens. S. 53—56, 256, 309—327.

³⁵ L. fon Anhaltas atsikėlė iš Vokietijos, prie Įsruties iš senos giminės vokiečio dvarininko nupirko keletą dvarų (Didžiuosius Bubainius (Bubainiai, Bubainys; *Gross Bubainen, Berežkovskoje, Černiachovsko raj.*), Norkyčius ir kt.) ir bandė juose sukurti pavyzdinius ūkius, kad čia apsigyventų vokiečiai kolonistai. Šis turtingiausias Prūsijos junkeris buvo Frydricho Vilhelmo I patarėjas ekonomiais ir tautiniais klausimais, lydėdavo jį kelionėse po Prūsiją. Žr.: *Krauske* A. Friedrich Wilhelm I. und Leopold von Dessau // HZ. München, 1895. Bd. 75; *Horn* A. Urkunden... S. VII.

³⁶ Žr. F. Gernės 1740.VI.3 memorandumą karaliui dėl Prūsijos kolonizavimo: *Skalweit* A. Op. cit. Urkunden. S. 336—337.

³⁷ *Ruigys* P. Min. veik. P. 301.

³⁸ *Stadelmann* R. Publikationen... Bd. 2. S. 117—119, 244—250; *Schmoller* G. Die Verwaltung... S. 64—65.

Tų pačių metų rudenį mirus K. Valdburgiui, Didžiosios domenų komisijos šefu buvo paskirtas karaliaus malonę pelnęs F. Gernė, kuris energingiau plėtė kolonizaciją. 1721.X.17 raštu, pasirašytu Potsdame, Frydrichas Vilhelmas I F. Gernei įsakė statyti kolonistams sodybas, o lapkričio 6 d. raštu — sudaryti žemės fondą, kad kiekvienas kolonistas gautų dviejų ūbų žemės sklypą³⁹. Alėckoje priimtų nutarimų pagrindu Berlyno konferencijoje (1722.III.24) buvo sudaryti „Reguliuojamieji principai“ (*Principia regulativa*). Jais remiantis, buvo pradėtos matuoti domenų žemės, o išmirusių lietuvių baudžiauninkų ūkiai perduodami kolonistų fondui⁴⁰. Taip buvo pradėti vykdyti plačiai pagarsėję „retablissementas“ ir „repopulirungas“.

Nepavykus eksperimentui Alėckoje (apskritis buvo tankiai gyvenama, o žemės trūko), 1722.VI.21 Kiautuose (*Kiauten*; Įsruties apskrities valsčius; dab. *Smirnovo*, Ozersko raj.) įvykusioje konferencijoje buvo nutarta jį pakartoti Lietuvos provincijoje⁴¹. Po metų Ragainėje įvykusi konferencija apibendrino žemių matavimo, kaimų ir palivarkų kolonistams statybos, kolonistų apgyvendinimo rezultatus. Lietuvių valstiečių žemes permatavo kareivių komandos, paskirstytos po valsčius ir vadovaujamos karininkų, nes bijota valstiečių priešinimosi. Iš tikrųjų lietuviai pasipiktino šiais vokiečių valdžios darbais. Tai pažymėjo ir F. Gernė 1722.XI.17 pranešime karaliui į Berlyną. Ragainės konferencijoje Lietuvos deputacijos vadovas Lėvenšprungas pasiūlė 200 lietuvių ūkių apgyvendinti 400 kolonistų šeimų, nes esą iš pusės tų ūkių planuojama lietuvius iškrausti. Karalius paliepė tose Įsruties apskrities vietovėse, kur domenų komisijai atrodoys galima, įkurti kolonistams naujų palivarkų, 200 valstiečių skirti po du ūbus žemės, o lietuvius iš ūkių iškelti. Posėdyje dalyvavusiems ministrams Frydrichas Vilhelmas I dar kartą pareiškė, kad visi ūkiai iš žemaičių ir lenkų naujakurių būtų atimti ir juose apgyvendinti kolonistai vokiečiai⁴².

Nuo 1722 m. Prūsijos karalystės valdovas potvarkiais, įsakais, ediktais primygtinai reikalavo įvesti lietuvių žemėse **vokišką magdeburginį** ūkininkavimo būdą⁴³, nors vadinamoji prūsiškoji par-

³⁹ *Stadelmann R. Publikationen. . . Bd. 2. S. 252—254.*

⁴⁰ *Stadelmann R. Publikationen. . . Bd. 2. S. 260—263; Schmoller G. Die Verwaltung. . . S. 64; Schmoller G. Die preussische Kolonisation. . . S. 31.*

⁴¹ *Stadelmann R. Publikationen. . . Bd. 2. S. 275—278.*

⁴² *Stadelmann R. Publikationen. . . Bd. 2. S. 304, 311—314, 317; Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 77—83.*

⁴³ Magdeburginis ūkininkavimas, karaliaus supratimu, reiškė domenų palivarkų pervedimą iš administravimo į nuomą, vietinius amtmonus pakeičiant atvykėliais iš Vokietijos valstybių; kolonistų įkurdinimą lietuvių ūkiuose, juos degraduojant į žemesnius socialinius sluoksnius; valstiečių su jų samdiniais ir ekonomų atgabendimą iš Magdeburgo (dab. VDR) provincijos, norint „įdiegti pažangaus ūkio metodus“; žagrės pakeitimą plūgu su geležiniu noragu bei kitų agrotechninių naujovių panaudojimą. Valstybės ministrams Frydrichas Vilhelmas I nurodė: „Aš absoliučiai nenoriu nė vieno vietinio bajoro imti nuomininku“. Prūsiją jis siekė tvirtai įjungti į visos karalystės organizmą, užgniaužti Karaliaučiaus vyresnybės separatizmo tendencijas, priversti paklusti vokiškajam Brandenburgui, Hohencolernų valdžiai, sostinei Berlynui. Dėl to vietiniai junkeriai vokiečiai, vadinami prūsais (XVIII a. tautovardis „prūsas“ reiškė ne tautybę, o pilietybę; bet kuris

tija tam prieštaravo. 1722.IX.3 Vusterhauzene (Potsdamo srityje, dab. VDR) karalius pasirašė įsakymą M. Bredovui dėl vokiečių valdininkų paskyrimo į tarnybas Rytų Prūsijoje: „Tenykštis kraštas turi būti kiek galima gausiau apgyvendintas vokiečių, kurių, kaip Jūs žinote, vietinė nacija [lietuvių. — A. M.] labai neapkenčia ir kuriuos persekioja, todėl vokiečius kaip tik reikia pasirinkti tarnybiniam personalui“. Netrukus panašus įsakymas buvo duotas ir F. Gernei⁴⁴. 1724.IV.17—19 Berlyne įvykusiam Generalinės finansų, karo ir domenų vadybos pareigūnų pasitarime karalius atmetė kai kurių dalyvių siūlymą į lietuvių prašymą sulėtinti kolonizavimo tempus. Jis pareiškė: „Aš manau apgyvendinti 3000 šeimų, bet jei į čia [į Lietuvą. — A. M.] atvyktų 10 000 žmonių, tai būtų galima ir visus įkurdinti“. Rezoliucijoje, kurioje atsispindėjo F. Gernės ir M. Bredovo skirtingos nuomonės, karalius įrašė: „Į Lietuvą turi būti siunčiama tiek vokiečių žmonių, kiek bus nurodyta. Juo daugiau atvyks vokiečių, juo mieliau ir geriau: jais reikia pakeisti lietuvius, nes lietuviai nemoka ūkininkauti [. . .]. Juos reikia atiduoti į kariuomenę, o kitus apgyvendinti palivarkuose“⁴⁵, tai yra paversti kumečiais, kampininkais, daržininkais. Šios rezoliucijos 3 paragrafas skelbė: „[. . .] blogi Lietuvai ir lenkų valsčių ūkininkai privalo būti iškelti, jie taps piemenimis ir kampininkais arba kumečiais, jų ūkiuose, žinoma, norės apsigyventi kiti geresni žmonės; dalis tokių apsileidusių lietuvių ūkininkų, kurie neatlieka prievolių, jeigu jie tinkami tarnauti kariuomenėje, bus atiduoti į pulkus, bet ne anksčiau, kol jų sodybose galės apsigyventi kitos tautybės žmonės; o kiti lietuviai, pamatę, jog tokie pavyzdžiai virsta įstatymu, turės teiktis geriau ūkininkauti“⁴⁶. Lietuviai, nors ir protestavo, bet privalėjo palikti savo sodybas, įdirbtus laukus, nes geriausios žemės buvo atiduodamos kolonistams vokiečiams⁴⁷. Iki 1724 m. pabaigos, M. Beheimo-Švarcbacho duomenimis, vien Įsruities ir Ragainės apskrityse 949 kolonistų šeimos įsikūrė 1620 ūbų laisvoje žemėje, o 446 — išvytų lietuvių ūkiuose su 579 ūbais. 1725 m. 1565 kolonistų šeimos (apie 8000—9000 žm.) iš viso valdė 2451 ūbą dirbamos žemės⁴⁸.

Kokia padėtis buvo ir kaip ji keitėsi į Mažąją Lietuvą iš Zalcburgo krašto atkeliavus vokiečiams zalcburgiečiams? (nuo 1732 m.; apie jų skaičių ir juos pačius skaityti toliau.) Tuomet išmirusių maru lietuvių ūkiuose jau gyveno jų kaimynai arba atvykę kiek seniau svetimtaučiai kolonistai, o naujų sodybų buvo pastatyta nedaug. Dėl to naujieji kolonistai apsigyveno palapinėse, o žiemai buvo

ateivis iš kitų kraštų, apsigyvenęs Senovės Prūsijoje, tapdavo Prūsijos valstybės piliečiu, buvo vadinamas prūsu — tuo pačiu vardu kaip ir vietinis gyventojas), iki tol valstybiniuose domenuose ar privačiuose dvaruose naudojęsi neribota laisve ir teisėmis, buvo nepatenkinti tomis reformomis: jos stiprino Šventosios Romos imperijos vokiečių valstybių feodalų išgalėjimą ir monarcho absoliutinę valdžią.

⁴⁴ *Stadelmann R.* Publikationen. . . Bd. 2. S. 280, 284, 287—288, 292—297.

⁴⁵ Ten pat. P. 327.

⁴⁶ Ten pat. P. 331.

⁴⁷ *Schmoller G.* Die preussische Kolonisation. . . S. 31.

⁴⁸ *Behem-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 518—519.

perkelti į lietuvių gyvenamus namus, vadinamus *Winter Quartieren*. Lietuviai buvo įpareigoti maitinti šią daugiatūkstantinę minią. Įsiruties apskrityje tuomet buvo 4897, Ragainės — 2011, Tilžės — 1789, iš viso — 8697 lietuvių valstybinių valstiečių sodybos. Kai kuriose jų apsigyveno po 3—5 zalcburgiečių šeimas⁴⁹. 1732 m. vasarą vėl imta šalinti lietuvių baudžiauninkus iš ūkių (tik šikart daug platesniu mastu), degraduoti juos į bežemių sluoksnį. Kolonistai buvo įkurdinami lietuvių sodybose ir įdirbtose žemėse, nes dirvonų plėšti jie nenorėjo. Teisinis šio prievartinio lietuvių iškeldinimo pagrindas buvo 1732.VII.13 karaliaus įsakas dėl visų valstybinių baudžiauninkų ūkių būklės patikrinimo. Jame sakoma: „Blogus lietuvių ūkininkus varykite iš ūkių, o jų vietoje apgyvendinkite zalcburgiečius. Iškeltuosius valstiečius panaudokite darbui daržuose ir kaimuose kaip tarnus arba išdalykite kilmingiesiems, kurie pageidauja įsigyti šeimynykščių; bet būtina sekti, kad jie nepaspruktų arba neišsikraustytų į kitą kraštą“⁵⁰. 1733.V.7 patentu karalius garantavo zalcburgiečiams, kad jie lietuvių sodybose liks amžinai⁵¹. Ūkių atėmimo akcijai tiesiogiai vadovavo Lietuvos deputacijos kolegija Gumbinėje, o speciali vyriausybė komisija tyrė, kurie ūkiai „geri“ ir kurie „blogi“. Tyrimo rezultatai pateikia pirmąsias žinias apie Lietuvos provincijos (4 apskričių) valstybinių valstiečių kiekį ir jų pasiskirstymą tautybėmis. M. Beheimas-Švarcbachas pažymėjo, kad sąvokos „geras“ ir „blogas“, „darbštus“ ir „apsileidęs“ yra subjektyvios ir reliatyvios, nes valstiečių likimas dažnai priklausė nuo amtmono. Beveik kasmet karalius skelbė amtmonų atsiųstus „blogų“ ir „gerų“ baudžiauninkų ūkių sąrašus. Archyvuose buvo surasti svarbūs 1736 m. aktai. Oficialiais valdžios duomenimis, 84,4% kolonistų ūkių užregistruoti „gerais“, 15,6% — „blogais“, o lietuvių — atitinkamai 85,7% ir 14,3% (4 lent.). Mažiausiai „blogų“ lietuvių ūkių užregistruota Klaipėdos apskrityje (167), todėl valdžia čia neturėjo pagrindo masiškai šalinti lietuvius iš ūkių, o apgyvendino tik paskirus kolonistus (kelias šeimas; reikia pastebėti, kad gyventi Nemuno dešiniajame krante vokiečiai tuomet neturėjo noro). Daugiausia „blogų“ ūkių rasta Įsiruties apskrityje (512), kurioje labiausiai siautėjo maras ir į kurią buvo privežta daugiausia kolonistų. Taigi, nors valdžia ir stengėsi pašalinti lietuvius iš ūkių, kolonistai dar blogiau ūkininkavo (jų blogų ūkių santykinis procentas netgi didesnis), be abejo, dalį jų irgi reikėjo degraduoti į žemesnius socialinius sluoksnius.

Domenų žemėje valstiečių ūkius iki 1734 m. imtinai gavo apie 600 zalcburgiečių šeimų: apie 200 šeimų apsigyveno naujai pastatytose sodybose, apie 200 šeimų — iškeldintų lietuvių ūkiuose, apie 100 šeimų — išmirusių maru arba pabėgusių lietuvių ūkiuose, o dar apie 100 šeimų įsikūrė į dykvietes iškeltų lietuvių baudžiaun-

⁴⁹ Göcking G. Op. cit. Teil 2. S. 219—220; *Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen*. S. 209; *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 141. 144—146.

⁵⁰ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 149—151; *Aubin G. Op. cit.* S. 173.

⁵¹ Göcking G. Op. cit. S. 221—223.

ninkų sodybose. Taigi apie 400 zalcburgiečių šeimų įsikūrė lietuvių ūkiuose⁵². Be to, atsikėlė dar 267 trobelninkų (grytelninkų) šeimos. Vadinas, iš viso zalcburgiečių buvo 867 šeimos, arba 5400 žmonių⁵³.

Karaliaučiaus karo ir domenų vadybai karalius buvo įsakęs: „[...] būtina juos [zalcburgiečius. — A. M.] kiek galima apgyvendinti tam tikruose distriktuose ir kaimuose, neišskirstyti, kad jie galėtų geriau vienas kitam pagalbos ranką ištiesti“⁵⁴. Zalcburgiečiai ir patys reikalavo apgyvendinti juos atskiruose kaimuose, grupėmis. Nedidelę dalį šių kolonistų savo Norkyčių valdoje įkurdino kunigaikštis L. fon Anhaltas-Desau.

1735 m. karališkoji vyriausybė parengė projektą vienu ūbu sumažinti lietuvių sklypus ir iš to sudaryti fondą zalcburgiečiams, tačiau šis planas nebuvo iki galo įgyvendintas⁵⁵.

Apie 1734—1736 m. Lietuvos provincijos masinė kolonizacija buvo baigta: tuščių žemių beveik neliko, darbo jėgos dvaruose pakako. Tačiau kviečiamieji patentai nesiliovė, lietuvių žemės buvo toliau kolonizuojamos. Tiesa, 1734.III.30 patentas jau nežada tiek daug privilegijų ir nereklamuoja visokeriopos „gerovės“, o rekomenduoja apsigyventi bajorų žemėje (jie kolonistų paprastai nepriimdavo) ir miestuose amatininkais. 1735.X.12 naujasis Gumbinės karo ir domenų vadybos vadovas A. Bliumentalis pareiškė karaliui, kad „kraštas dar nėra pakankamai kolonizuotas“⁵⁶. Lygiai po trejų metų Frydrichas Vilhelmas I iš Vusterhauzeno jam rašė: „[...] Apie prižiūrimų valdinių dezertyravimą į Lenkiją [turima galvoje ir Didžioji Lietuva. — A. M.] aš seniai sakiau — lietuviai nereikalingi. Todėl būtų geriausia, jei Jūs šiuos žmones, ypač Romos katalikų tikėjimo, iškeldintumėte ir apgyvendintumėte šalies viduje, o į jų vietą šiose pasienio vietovėse įkurdintumėte gerus valstiečius vokiečius protestantus, kurie nepabėgs“⁵⁷. Kaip rodo istorijos šaltiniai ir kiti faktai, kuriuos aptiko F. Tervėnas, vokiečių valstiečiai kolonistai per sieną bėgo gausiau⁵⁸. Jų kova su valdžia dėl savo teisių, pabėgimai ir protestai buvo skatinantis pavyzdys valstiečiams lietuviams, jų klasiniam sąmonėjimui. Keletą mėnesių prieš mirtį Frydrichas Vilhelmas I planavo didžiulę Prūsijos kolonizaciją: buvo numatyta užverbuoti 50 000 vokiečių valstiečių ir perduoti jiems vietos valstiečių ūkius (1739.VIII.19, IX.9 ir XII.8 vyriausybės nutarimai). Nekrologe karaliui fon Anhaltas-Desau parašė, kad „Frydricho Vilhelmo I atliktas Lietuvos retablesimentas prilygs-

⁵² *Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 275, 283.*

⁵³ Ten pat. P. 284.

⁵⁴ *Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 166; Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk. . . S. 319; Schmoller G. Die Verwaltung. . . S. 66.*

⁵⁵ AB, Bd. 3. S. 52; *Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 223; Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk. . . S. 172—173.*

⁵⁶ *Terveen F. Op. cit. S. 79—80.*

⁵⁷ *Skalweit A. Op. cit. S. 336.* Kaip liudija dokumentai, iš pasienio zonos buvo iškeldinami ir apgyvendinami tarp vokiečių taip pat lenkai. Žr.: *Historia Polski. Tom I do roku 1764 / Pod. red. T. Manteuffla. Warszawa, 1969. Cz. 2. S. 786.*

⁵⁸ *Terveen F. Op. cit. S. 183*

ta jo nuopelnams Prūsijos armijai. Rytai tapo kultūringa ir vokiška provincija⁵⁹. Po Frydricho Vilhelmo I mirties jo sūnus Frydrichas II rengė naują vokiečių kolonizaciją. Anot jo šmaikštaus pasakymo, monarchijos rytinėse žemėse (lietuvių) apsigyveno „ne žemdirbiai, bet barzdaskučiai ir komediantai“. Pirmaisiais dešimtmečiais dauguma kolonistų nesugebėjo arba nepanoro prisiderinti prie Mažosios Lietuvos sąlygų, o karalystės vyriausybė stokojo lėšų tolesnei kolonizacijai; be to, XVIII a. viduryje iškilo aktualių politinių problemų, todėl kolonizacija buvo atidėta⁶⁰. Po Lenkijos ir Lietuvos valstybės I padalijimo daugumą kolonistų karalystės valdžia pasiuntė į prisijungtas vakarines Lenkijos žemes. Vokiečių buržuazinėje istoriografijoje pagrįstai aukštinamas šis monarchas, kurio pastangomis vokiečių kolonistai rytinėse žemėse turėję atlikti politinius uždavinius. Tačiau dėl minėtų ir kitų priežasčių vokiečių valdžia XVIII a. dar neįstengė išstumti vietos gyventojų kalbos iš viešojo gyvenimo.

Atsižvelgiant į visa tai, negalima sutikti su daugumos vokiečių mokslininkų, labiausiai ostforšerių, teiginiu (jį kartojo kai kurie lietuvių tyrinėtojai), esą „blogi“ ūkininkai lietuviai vyriausybės sudarytos komisijos buvo iškeldinami iš savo ūkių todėl, kad nebuvo kur apgyvendinti tūkstančiais atvykusių (1732—1734 m.) Zalcburgo krašto gyventojų. Pateikti faktai rodo, kad ši akcija buvo pradėta vykdyti daug anksčiau, o masinis naujų kolonistų antplūdis iš tikrųjų buvo tik pretekstas paversti lietuvių valstiečius palivarkų, kuriuose jie greičiau nutausdavo, žemės ūkio darbininkais.

Dar XIX a. M. Beheimas-Svarcbachas nurodė: „Jau nuo 1726 m. tolesnis kolonistų antplūdis nebuvo pageidaujamas [...]. Taigi dar kartą: Lietuva buvo toliau apgyvendinama, kadangi atvyko zalcburgiečių ir juos reikėjo kur nors nugabenti [...]. Tai svarbiausia Lietuvos kolonizavimo priemonė“⁶¹. Jis prieštaravo G. Gekingui, maniusiam, kad Lietuva tuometu buvo dar retai gyvenama, o žemės sklypai likę laisvi dėl to, kad trūkę žmonių, būtent — kolonistų.

Įvertindami Prūsijos karalystės valdžios priemones lietuvių atžvilgiu, be to, pritardami V. Vileišio nuomonei⁶², norėtume paprieštarauti V. Hubacui ir kitiems VFR ostforšerinės krypties istoriografijos atstovams, teigiantiems, kad „nacionalinių mažumų klausimas Rytų Prūsijoje nebuvo žinomas“, kad Frydrichui Vilhelmui I tautybė neturėjusi jokios reikšmės⁶³. Pavyzdžiui, ostforšeris F. Tervenas pripažino, kad „kolonistų imigracija vyko pirmiausia kokybei pagerinti“, todėl, anot jo, karalius ir įsakęs „nemaišyti tautų!“ „Valstiečių ir miestiečių iš užsienio įkurdinimas, vykęs XVIII a. pradžioje, Prūsijai iš esmės nieko naujo nedavė, tačiau [...] ši kolonizacija, esant visiems kitiems skirtumams, tiesiog priminė ko-

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 95—102; *Skalweit A. Op. cit.* S. 91—94.

⁶¹ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk...* S. 135—136.

⁶² *Vileišis V. Min. veik.* P. 128.

⁶³ *Hubatsch W. Preussenland...* Bd. 1. S. 16.

lonizacinę Ordino veiklą [..]; atvykus svetimtaučiams, ypač į prūsų—lietuvių distriktus [apskritis. — A. M.], turėjo visai išnykti senieji vietos gyventojai. Amžininkai tai aiškiai pajuto" [A. Lukanas ir kiti. — A. M.]. Tačiau F. Tervėnas, remdamasis T. Šyderio teze apie „ypatingą Rytų Prūsijos krašto dvasinį gyvenimą [..], politinę Prūsijos šalies energiją [..]“, pateisino kolonizaciją ir traktavo ją „kaip naujo valstybinio valdymo būtinumą“⁶⁴. Lietuvos departamento valdžia (Gumbinėje) jau XVIII a. pabaigoje pasiskelbė, kad yra „viena nacija“, tai yra vokiečių nacija⁶⁵. Šie tyrinėtojai užmiršta arba ignoruoja mūsų minėtus faktus bei tai, kad neatsitiktinai ir Frydricho II laikais daugiau kaip 95% visų užsieniečių buvo vokiečiai. Vietiniams, tai yra lietuviams ir lenkams, buvo uždrausta imti tuščius ūbus. Jis reikalavo tik vokiečių, tik juos oberprezidentui Domhartui įsakė kurdinti vakarinėse Lenkijos žemėse. U. Frézė atvirai pareiškė, kad iš vokiečių kolonistų šis karalius siekė sukurti „vientisą vokiečių imperiją“, „vokiečių naciją“, o kolonizacija buvusi ne verslas, bet „politinis reikalas“, „vokiečių valstietijos sutelkimo Rytuose uždavinys“⁶⁶. Vokiečių kolonistų reikšmę asimiliacijos procesui geriausiai įvertino P. Rorbachas. XX a. pradžioje jis rašė, kad dėl LDK galios Žemaitija liko vokiečių riterių neužkariauta, jos teritorija perskyrė Prūsijos ir Livonijos kraštus, dėl to į Livoniją „nepavyko ten nugabenti vokiečių valstietį, tą tikrąjį kolonizavimo bei vokiečių nesėją, kaip kad buvo padaryta slavų srityje ir Ordino žemėje Prūsijoje“⁶⁷.

Kolonizacija smarkiai keitė tautinę gyventojų sudėtį. A. Lukanas 1748 m. rašė, jog Prūsija iš kitų karalysčių ir kitokio tipo valstybių išsiskiria tuo, kad joje drauge gyvena tiek daug tautybių, skirtingų „kalba, religija, drabužiais, gyvenimo būdu, papročiais ir įpročiais“⁶⁸. Tačiau minėti vokiečių valdžios nutarimai, potvarkiai, įsakymai ir įstatymai rodo, kad Prūsijos karalystės vyriausybė ir Prūsijos krašto valdantieji sluoksniai sąmoningai ir planingai, bet kokiomis priemonėmis siekė kolonizuoti (ir tai buvo padaryta) Mažąją Lietuvą ir prievarta asimiliuoti vietinius gyventojus.

Kolonistų kiekis ir pasiskirstymas

Prūsijos valdžios žiniomis, jau 1711 m. pabaigoje Lietuvos provincijoje iš 10 834 tuščių sodybų 4241 (39%) turėjo naujus šeimininkus, kurie beveik visi buvo kilę iš tos pačios Rytų Prūsijos arba kitų Prūsijos karalystės provincijų⁶⁹. Tačiau, be abejo, šio migracinio

⁶⁴ Terveen F. Op. cit. S. 76, 182.

⁶⁵ Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk... S. 235.

⁶⁶ BRR. Heidelberg; Berlin, 1938. Bd. 5. S. 11—15, 58—59, 67, 73, 85—90, 100.

⁶⁷ Rohrbach P. Der Kampf um Livland. München, 1917. S. 34; cit. iš: Pakarklis P. Raštai. P. 193.

⁶⁸ Lucanus A. Op. cit. S. 181, 188.

⁶⁹ DZA. Potsdam. Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 20; Keyser E. Op. cit. S. 438.

judėjimo negalima pagrįsti vien tokiais argumentais, kad „daugelis ūkių, kurių savininkai buvo išmirę, atiduota netoli gyvenusiems lietuviams“, kad „Lietuvoje buvo taip tiršta gyventojų, jog didžioji kiemų dalis vėl buvo užimta“⁷⁰. Pirma, minėtas apgyvendintas 4241 ūkis buvo visoje Prūsijoje, nors dauguma jų priklausė Lietuvos provincijai. Antra, provincijoje tuščių ūkių buvo apie 8500; trečia, joje išmirė daugiau negu pusė gyventojų. Žinoma, jei kartu su vietiniais lietuviais skaičiuosime atsikėlėlius iš kitų Senovės Prūsijos sričių ir iš LDK, kurie taip pat gavo ūkiai (vėliau buvo pašalinti), be to, jei neapsiribosime vien 1711 m., tai tuomet galbūt galime teigti, kad daugiausia tuščiuose ūkiuose įsikūrė ne kolonistų užsieniečių iš kitų vokiečių valstybių (šveicarų, pfalciečių, nasauiečių ir kitų vokiečių), bet aukščiau išvardytų gyventojų. Galima spėti, kad vietiniai lietuviai (ir jų sūnūs) gavo apie pusę, bet ne daugiau, apleistų savo kaimynų ūkių.

Kartais tvirtinama, kad pirmieji svetimšaliai buvo atvykę iš LDK, nes „kolonizacija iš gretimos Lietuvos [Didžiosios Lietuvos.— A. M.] priviliodavo gausius imigrantus, kurie tikėjosi, Prūsijos valstybės įstatymų saugomi, gyventi palankesnėmis sąlygomis“.⁷¹ A. Skalveitas pabrėžė, kad šios, vidinės, kolonizacijos mastas buvo didžiausias, ji buvo pigiausia ir lengviausia įvykdoma. Kaip jau minėta, vietinių lietuvių, užėmusių apleistus savo kaimynų ūkiai, vadinti kolonistais negalima. Atrodo, kiek leidžia spręsti negausūs šaltiniai, A. Skalveitas perdėjo lietuvių ir lenkų atsikėlimo iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės mastą. Dėl to jis nepagrįstai manė, jog „galbūt Beheimo-Svarcbacho didžiausia klaida, kad jis nepakankamai atsižvelgė į lietuvių bei lenkų kolonistus“⁷². Iš tikrųjų Lietuvos provincijoje kolonistais kurdinosi žemaičiai (tai rodo ir vėlesnis valdžios draudimas neleisti jiems apsigyventi Prūsijoje), apie ką ir rašė M. Beheimas-Svarcbachas atkreipdamas dėmesį į tai, kad juos apgyvendinti buvo pigiau negu iš toli atvykusius atėjūnus⁷³. Yra žinoma, kad daugelis žemaičių ėjo lažą vokiečių dvaruose ir dėl per didelio išnaudojimo ar dėl to, kad Prūsijos valdžia draudė jiems nešioti tautinius drabužius (dar 1681 m. kunigaikštis Frydrichas Vilhelmas potvarkiu uždraudė lietuviams rengtis kaip vokiečiams), grupėmis bėgo atgal į Žemaitiją⁷⁴. Taigi pabėgėlių valstiečių iš šių gretimų valstybių pasitaikydavo, bet, palyginti su vokiečių kolonistais, jų buvo nedaug. Kai kurių tyrėjų nuomone,

⁷⁰ Pakarklis P. Mažoji Lietuva... P. 12, 22.

⁷¹ Hubatsch W. Geschichte... Bd. 1. S. 181; Hubatsch W. Preussenland // Schr. Würzburg, 1966. Bd. 1. S. 16.

⁷² Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 282. O. Natau, išnagrinėjęs šruties apskrities šiaurytinių valsčių kolonistų tautinę sudėtį, nustatė, kad 1711—1713 m. tarp kolonistų buvę atėjūnų iš Dancigo, Elbingo, taip pat iš Sembos, Notangos sričių, ypač Oberlando. Taigi jis pabrėžė, kad vokiečių valstiečiai plūdo iš kitų Senovės Prūsijos žemių, bet ne lietuviai ar lenkai iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės. Žr.: Natau O. Op. cit. S. 180; plg.: Mitzka W. Dialektogeographie der Danziger Nehrung // ZM. Berlin, 1923. H. 3—4. S. 134.

⁷³ Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk... S. 116—117.

⁷⁴ Kyuuep II. H. Указ. соч. С. 197.

kolonizacijos pradžioje tik „kelios šeimos“ iš LDK apsigyveno tuščiuose ūkiuose⁷⁵.

Tais laikais Šveicarijoje, Pfalce, Zalcburge ir kitur vyko religinės kovos: katalikai persekiojo evangelikus liuteronus, reformatus ir menonitus, gyvenančius Romos bažnyčios valdose. Alpių kraštas buvo tirštai gyvenamas, jį ištikdavo nederliai, prasidėdavo brangymėčiai. Tų kraštų gyventojams tai būdavo priežastis palikti savo tėvynę, o Prūsijos karaliaus kviečiantys ediktai ir patentai skatino vykti į šią protestantizmo šalį. Svetimtaučius atėjūnus lietuviai sutikdavo priešiška. Dar Frydrichas I grasino „piktiesiems žmonėms, kurie pašėlusiai elgiasi su kolonistais“⁷⁶.

Lietuvos provincijoje kolonistai paprastai gyveno bendruomenėmis, nors buvo ir pavienių. Didžiausios kolonijos buvo šveicarų, pfalciečių-nasauečių ir zalcburgiečių.

Iš šaltinių matyti, kad pfalciečiai, arba prancūzai (netikri šveicarai), buvo vieni pirmųjų (1710—1711 m.) Lietuvos provincijos kolonistų, dauguma atvykę savo lėšomis ir sudarę šveicarų kolonijos Jučiuose (prie Įsruties; *Iudtschen, Judschen, Kanthausen, Veselovka*, Černiachovsko raj.) branduolį. Vadinamuosiuose šveicarų kaimuose dar gyveno kolonistų iš Pfalco, Heseno (abi — Vokietijos kunigaikštystės, dab. VFR teritorija), Ukermarkos, Frankonijos (Vokietijos istorinės sritys). Tarp užsirašiusių šveicarais buvo net lietuvių: kolonija rūpinosi savo narių gerove, nereikėjo eiti lažo, būdavo teikiamos dar ir kitos privilegijos. Didžiųjų Beržkurių (*Gross Berschkuhren, Šachovskoje*, Gusevo raj.) apylinkėse 22 šveicarais užsirašiusios valstiečių šeimos buvo kilusios iš šių kraštų: 7 — iš Nasau, 4 — iš Pfalco, 4 — iš Heseno, 6 buvo lietuvių ir tik 1 tikrųjų šveicarų. Kolonistai stengėsi apsigyventi kaip galima arčiau vienas kito, susiburti į didesnes bendruomenes. Jų globėjas A. Dona šias pastangas rėmė⁷⁷. 1738 m. šveicarai pareikalavo daugiau žemės, kad visi lietuviai nuo Įsruties iki Žilių (*Szillen, Schillen*, rus. *Žilino*, Nemano raj.) būtų iškeldinti, nes kolonija išsiplėtė (ankstesniuose šaltiniuose nurodyta 51, o vėlesniuose — 67 šveicarų gyvenamos vietovės). Gumbinės karo ir domenų vadyba tokiai akcijai nesiryžo. Nacionaliniai kivirčiai ypač išsiplėtė mišriataučiam Jučių kaime. Lietuviai priešinosi šveicarų siekiams užimti jų sodybas, kaimus, gynė savo gyvavimą⁷⁸.

1712—1713 m. Lietuvos provincijos tuščiuose ūkiuose apsigyveno 318 šveicarų, 921 vokiečių ir 435 vietinių gyventojų lietuvių (arba dalis iš LDK) šeimos, iš viso 1239 užsieniečių šeimos, o su vietiniais — 1674 šeimos. Su minėta 4241 šeima, anksčiau gavusia tuščius ūkius, iki 1714 m. 5915 tuščių ūkių jau turėjo naujus šeimi-

⁷⁵ Prūsų Lietuva ir jos suvokietinimas. Tilžė, 1932. P. 9.

⁷⁶ *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 144; *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 31; *Tetzner F.* Die Slawen in Deutschland. S. 43.

⁷⁷ *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 264; *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 110.

⁷⁸ *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 108, 113.

ninkus⁷⁹, kuriuos visus valdžia laikė kolonistais. Skaičiuojant, kad vidutiniškai šeimą sudarė 5 žmonės (pagal M. *Beheimq-Svarcbachq*), išeitų, kad atsikėlė apie 6200 šveicarų ir vokiečių, o skaičiuojant, kad 4,5 žmogaus (pagal A. Skalveitą) — 5575. Vadinas, su vietiniais bei atsikėlėliais iš Lenkijos ir Lietuvos tuščiose sodybose per pirmuosius kelerius pomario metus apsigyveno apie 27 000—30 000 žmonių.

Šveicarų dauguma įsikūrė Įsruties apskrityje, o pfallciečiai — tarp Įsruties apylinkių ir Nemuno. Iki zalcburgiečių atvykimo žymiausia ir didžiausia po šveicarų buvo pfallciečių-nasauiečių (nasaviečių) kolonija. Berlyno slaptojo valstybinio archyvo duomenimis, iš Pfallco, Nasau, Heseno Kaselio (1866—1944 m. buvo Prūsijos valstybės provincija) ir kitų žemių 1721—1726 m. į Lietuvos provinciją atvyko 1565 šeimos, arba 9539 žmonės. 446 vokiečių šeimos (2660 žmonių) buvo apgyvendintos į dykvietes perkeltų lietuvių valstiečių ūkiuose, 949 šeimos (5865 žmonės) įsikūrė laisvoje žemėje, o kiti atvykėliai tapo kumečiais⁸⁰.

Ilgainiui abi šios kolonijos sunyko: šveicarai, pfallciečiai, nasauiečiai ir kiti kolonistai sumišo su zalcburgiečiais, kurie ir dominavo tarp kolonistų.

Zalcburgiečių kolonizacija buvo didžiausia ir, anot A. Skalveito, politiniu atžvilgiu svarbiausia. 1732 m. tūkstantinės zalcburgiečių minios (manoma, apie 32 000 žmonių) užplūdo Austrijos kelius. Į Prūsijos karalystę atkeliavo 20 694 Zalcburgo vokiečiai protestantai. Į Karaliaučių (Rytų Prūsiją) jų atvyko 13 944⁸¹. Berlyne, Karaliaučiuje ir kituose miestuose, pro kuriuos keliavo zalcburgiečiai, juos, kaip tikėjimo kankinius ir didvyrius, entuziastingai sveikino miestų valdžia, didikai, dvasininkija, o eiliniai gyventojai džiaugsmo nerodė, nes atėjūnai jiems pridarydavo tik nereikalingų rūpesčių. 1732 m. rugpjūčio mėn. F. Gernė garantavo karaliui, kad planas įkurdinti Lietuvos provincijoje 20 000 kolonistų bus įvykdytas⁸². Lietuviai pasipiktino tokia monarchijos valdžios politine akcija.

Kiek zalcbugriečių atvyko į Lietuvos provinciją 1732—1734 m.? Tyrinėtojai nurodo skirtingus, neretai pernelyg didelius skaičius, nes remiasi įvairiais istorijos šaltiniais. Vieni istorikai rašė, kad į Senovės Prūsiją atvyko 17 000 arba 20 000 zalcburgiečių⁸³ (iš jų, patikrintais duomenimis, apie 2000 apsigyveno Rytų Prūsijos depar-

⁷⁹ *Skalweit A.* Op. cit. S. 282—283.

⁸⁰ *Schmoller G.* Die preussische Kolonisation. . . S. 18, 28; *Schmoller G.* Umriss und Untersuchungen. S. 603.

⁸¹ *Göcking G.* Op. cit. Teil 2. S. 114, 199—206. M. Beheimas-Svarcbachas į Prūsijos karalystę atkeliavusiųjų pateikė 20 000—30 000, iš kurių Rytų Prūsiją pasiekė 17 000. Žr.: *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 203, 206—207; *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 129—132, 166.

⁸² *Göcking G.* Op. cit. S. 218.

⁸³ *Baczko L.* Handbuch. . . Teil 2. S. 142; G. Šmolerio duomenimis, vien Lietuvos provincijoje įsikūrė daugiau kaip 12 000 zalcburgiečių (*Schmoller G.* Die Verwaltung. . . S. 66), o H. Harmjanco nuomone, — 18 000 (*Harmjanz H.* Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens // NF. Berlin, 1936. Bd. 9. S. 83). Lenkijos istorijoje teigiama, kad „1731 m. Prūsų Lietuvoje, iš dalies šiaurinėje Mozūrijos dalyje, apsigyveno 20 000 zalcburgiečių“ (*Historia Polski.* T. 1 Cz. 2. S. 786).

tamento valsčiuose ir miestuose, o likusieji — Lietuvos provincijoje), kiti, — kad 1734 m. zalcburgiečių Prūsijoje buvo 13 009 žmonės, iš kurių Lietuvos provincijoje įsikūrė 11 155 asmenys⁸⁴; pagaliau treči mano, jog atvyko atitinkamai 11 989 ir 10 048 kolonistai⁸⁵.

Palyginus ir apskaičiavus visus duomenis, galima teigti, kad nuo 1732 m. iki 1734 m. rudens į Prūsiją atvyko 13 944 zalcburgiečiai, bet per tuos dvejus metus dėl atšiauresnio už Alpių vietinio klimato, ligų ir kitų priežasčių dalis jų išmirė, todėl liko 11 989 žmonės. Iš jų Rytų Prūsijos departamento valsčiuose, bajorų dvaruose bei miestuose 1734 m. rudenį tegyveno 1854 žmonės, o kiti 10 135 — Lietuvos provincijoje, daugiausia Gumbinės žemėje, taip pat Geldapės, Įsruties, Tilžės apylinkėse, palei Nemuną (5 lent.). 1744 m. statistiniais duomenimis, Lietuvos provincijoje gyveno 10 410 zalcburgiečių, iš kurių 9096 — valsčiuose, 154 — junkerių dvaruose ir 1160 — miestuose⁸⁶. Visai nedidelis šių kolonistų priaugis paaikškinamas dideliu mirtingumu ir tuo, kad dalis jų, pasibaigus laisviems metams ir valdžiai netesint pažadų, iš Prūsijos bėgo⁸⁷. Dalis zalcburgiečių apsigyveno Sūduvoje (čia juos vadino zambrais).

Lietuvos provincijoje įsikūrę zalcburgiečiai (1600 šeimų), 1734 m. duomenimis, pagal socialinę ir ekonominę padėtį pasiskirstė taip: valstybės lėšomis domenų žemėje apsigyveno 3836 žmonės (658 šeimos, iš jų 400 — lietuvių ūkiuose); nepaisant teikiamų privilegijų, tik 55 valstiečių šeimos (346 žmonės) pirko kulmines žemes ir tapo kulmiškiais, 405 asmenys (129 šeimos) buvo įkurdinti daržininkais. Vadinas, iš viso žemės gavo 842 šeimos (4587 žmonės). 3232 padienininkai, bernai bei mergos dirbo valstybiniuose palivarkuose, o 320 asmenų (60 šeimų) neturėjo pastovios gyvenamosios vietos⁸⁸.

1736 m. valstiečių sąrašai įgalina nustatyti, kad iš 3723 kolonistų ūkių 766 (apie 3800 žmonių) priklausė zalcburgiečiams. Taigi iš 9076 zalcburgiečių tik 41,9% tebuvo gavę valstiečių, daugiausia

⁸⁴ *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 165—166. Tačiau iš tikrųjų, remiantis tais pačiais autoriaus duomenimis, Lietuvos provincijoje tada gyveno ne 11 155, o 10 135, visoje Senovės Prūsijoje — ne 13 009, o 11 989 zalcburgiečiai; tokius pačius skaičius (10 135 ir 11 989), pateikė ir G. Gekingas, kuris baigė rašyti knygą tada, kai dauguma zalcburgiečių jau buvo atvykę, ir kuris pirmasis naudojosi šaltiniais apie šiuos kolonistus (žr.: *Göcking G.* Op. cit. S. 223, 231). Dėl to A. Skalveitas teisingai pabrėžė, kad M. Beheimas-Svarcbachas iš kitų šaltinių pateikė kitokius negu jo paties duomenis, tačiau Skalveitas nepastebėjo, kad M. Beheimas-Svarcbacho duomenys tikslūs, tik jų skaičiai klaidingi (žr.: *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 272).

⁸⁵ *Skalweit A.* Op. cit. S. 271—272; *Dundullenė P.* Min. veik. P. 116.

⁸⁶ *Göcking G.* Op. cit. Teil 2. S. 224, 226; *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 190, 253, 382—383. Negalima sutikti su O. Natau pareikšta nuomone, kad „ypač gausiai vokiečių kolonistų atvyko pirmąjį dešimtmetį po maro (1710—1719 m.), nes, anot jo, 1719—1744 m. jų skaičius tepadidėjo 50%. Žr.: *Natau O.* Op. cit. S. 195.

⁸⁷ *Terveen F.* Op. cit. S. 183; Prūsijos valdžios gromatos. V., 1960. P. 22, 147—150.

⁸⁸ *Skalweit A.* Op. cit. S. 274; *Beheim-Schwarzbach M.* Op. cit. S. 165—166, 190.

pašalintų nuo žemės lietuvių, ūkius⁸⁹. Dalis vargingųjų, kaip manė Vydūnas, greičiausiai dar gyveno lietuvių namuose, gulėjo užkrosnyje ir norėjo, kad juos aprūpintų lietuviai⁹⁰. Tarp jų galėjo būti ir tokių, kuriuos ūkiškai pajėgesni lietuviai priėmė dirbti padienininkais⁹¹. Ilgainiui dalis ir šių kolonistų gavo ūkius. 1743 m. iš Stalupėnų (dirbo mokyklos rektoriumi) atvykęs kunigauti į Tolminkiemį K. Donelaitis buvo paskutiniųjų zalcburgiečių (zalcbergierai) įkudininimo ir lietuvių iškeldinimo iš jų ūkių liudininkas. Tuomet parapijoje buvo amtmonas, domenų nuomotojas, 5 kulmiškiai (Donelaičio ir kitų lietuvininkų vadinami karališkaisiais kelmėnais) ir 200 lažininkų. Jis rašė, kad, valdant amtmonui K. H. Beringui, keli lietuvių valstiečiai (būrai) buvo iškeldinti, o jų žemė priskirta prie dvaro žemės. Jo įpėdinis T. Ruigys rašte (apie 1743 m.) Gumbinės karo ir domenų vadybai pranešė: „[...] prie Tolminkiemio gyvenę valstiečiai buvo iškelti į kitus kaimus, o buvusios jų žemės prijungtos prie dvaro [...]“. Tas pat Tolminkiemyje buvo padaryta dar 1732 m., zalcburgiečių atvykimo metais, įsteigus karališkąją (valstybinę) dvarą⁹². Yra žinoma, kad Tolminkiemio valsčiuje zalcburgiečiai ir kiti vokiečiai, gavę valstybinėse žemėse valstiečių ūkius, sudarė apie 65% tokių pat lietuvių ūkių (šeimų; 8 lent.). Abejotina, ar XVIII a. viduryje Tolminkiemio parapijoje 2/3 gyventojų sudarė vokiečiai⁹³. 35% lietuvių yra tik tie, kurie dar išlaikė savo ūkius (nebuvo iš jų išvaryti), o juk buvo neturinčių ūkių ir prieš kolonizaciją. Taigi tuomet įvairių socialinių sluoksnių lietuvių, dar nepradėjusių nutausti, Tolminkiemio valsčiuje gyveno gerokai daugiau (skaičiaus nežinome — nėra statistinių duomenų), veikiausiai gausiau negu atėjūnų. Vienodas kolonistų ir lietuvių kaimų skaičius (po 23), kuriuose gyveno ūkininkai (8 lent.). Kas kita, kai manoma, kad XVIII a. antroje pusėje pačiame Tolminkiemyje lietuvių teliko 1/4⁹⁴. Kolonistai buvo įkurdinami lietuvių ūkiuose, todėl jie išplito grupėmis plačioje teritorijoje, įsimaišė į lietuvių gyvenamus kaimus. Iš 6 lentelės matyti, kad viename kaime vidutiniškai buvo trys zalcburgiečių ūkiai. Nuo XVIII a. vidurio kolonistai jau buvo apgyvendinami tik ištiniais kaimais (tokios gyvenvietės buvo vadinamos zalcburgiečių kaimais), kompaktinėmis grupėmis. Iš 7 lentelės matyti, kokia marga kolonistų masė (32 tautybių ir kraštų) įsimaišė į čiabuvių lietuvių tarpą. 3/4 jų sudarė Pietinės Vokietijos vokiečiai.

Frydricho Vilhelmo I planas tuščiuose Lietuvos provincijos kaimuose apgyvendinti tik vokiečių tautybės žmones ypač silpnai bu-

⁸⁹ *Schmoller G.* Umriss und Untersuchungen. S. 588; *Vileišis V.* Min. veik. P. 127. Pastarasis pateikė 38%, nes apskaičiavo iš visų zalcburgiečių (10 000), o reikia imti tik kaimo žmones.

⁹⁰ *Vydūnas.* Op. cit. S. 288.

⁹¹ *Beheim-Schwarzbach M.* Op. cit. S. 151—152.

⁹² *Donelaitis K.* Raštai. P. 429, 457; *Tetzner F.* Die Slawen in Deutschland. S. 44.

⁹³ *Kuznickas V.* Min. veik. P. 164; *Donelaitis K.* Raštai / Įvadas L. Gineičio. P. 10.

⁹⁴ *Lebedys J.* Senoji lietuvių literatūra. P. 198.

vo įvykdytas šiaurinėje Lietuvos provincijos dalyje: Klaipėdos ir Tilžės apskričių septyniuose valsčiuose nebuvo nė vieno kolonisto. Apskritai Klaipėdos apskrityje tegyveno trys vokiečių (ne zalcburgiečių) valstiečių šeimos (Priekulės valsčiuje). Kitų 42 šios provincijos valsčių gyventojai buvo įvairių tautybių. 35 valsčių 153 kaimuose (8,7% visų kaimų) atskiriomis kolonijomis buvo įsikūrę vien kolonistai, 946 kaimuose (54%) gyveno tikiai lietuviai⁹⁵, o kiti 654 kaimai (37,3%) buvo įvairiataučiai (8 lent.). Skaičiuojant iš visų Lietuvos provincijos (49 valsčių) kaimų skaičiaus (1753), viename jų vidutiniškai gyveno 2,1 kolonisto ir 4,8 lietuvių šeimos, iš viso — septynios lietuvių ir kolonistų valstybinių valstiečių šeimos. Įvairiataučiuose 42 valsčiuose gyveno 5903 lietuvių ir 3723 vokiečių šeimos, t. y. lietuvių buvo 2180 šeimų daugiau. 17 valsčių⁹⁶ (16 jų buvo Įsruties ir 1 Ragainės apskr.) kolonistų buvo 605 šeimomis daugiau negu lietuvių: vokiečių 2183 ir lietuvių 1478 šeimos (8 lent.).

Apskritai Lietuvos provincijos trijose apskrityse (Įsruties, Ragainės ir Tilžės), kur apsigyveno visi šios provincijos kolonistai, 1736 m. buvo 6137 lietuvių valstybinių valstiečių ūkiai ir 3720 tokių pat kolonistų ūkių. Vadinas, kolonistai šiose lietuviškose žemėse sudarė 37,7% visų valstybinių valstiečių⁹⁷ (8 lent.). Daugiausia kolonistų buvo Mažosios Lietuvos pietryčiuose ir rytuose. Labiausiai kolonizuotos — Gumbinės, Stalupėnų, Geldapės, Darkiemio ir Piliakalnio apylinkės, tai yra pasienio su Didžiąja Lietuva zona, dėl ko ir lietuvių asimiliacija XIX a. čia vyko sparčiausiai.

1751—1756 m. į lietuviškus valsčius atsikėlė dar apie 1220 kolonistų, bet po Septynerių metų karo kaimiečiai daugiau beveik nevyko. XVIII a. antrojoje pusėje kolonistai keliavo į miestus. Todėl tuo metu vokiečių, kaip ir lietuvių, kaimiečių padaugėdavo dėl natūralaus prieaugio, ir ilgainiui kiekybinis tautybių santykis turėjo keistis. Dėl šių priežasčių XVIII a. antrojoje pusėje kolonistų ir santykinai, ir absoliučiai sumažėjo, o lietuvių padaugėjo. 1736 m. Valdaukelio (Valdaukadėlis; *Waldaukell*, *Waldaukadell*,

⁹⁵ Nežinia, kuo motyvuodamas ir iš kokių šaltinių paėmęs duomenis, V. Nausėdas apskaičiavo, kad iš „buvusių 1830 lietuviškų kaimų nemišrių tautybės atžvilgiu išliko tik 35. Daugelis kaimų virto ištisai vokiškais“. Bet juk vien Klaipėdos apskrityje iš 430 kaimų tik trijuose gyveno trys vokiečių šeimos. Grynai vokiškų kaimų, kaip rodo 8 lentelė, buvo 153. Plg.: *Nausėdas V. Min. veik. P. 323.*

⁹⁶ P. Kušneris (Указ. сов. С. 194—196) rašė, kad 10-ye valsčių vokiečių kolonistų šeimų buvo daugiau negu lietuvių, tačiau tai klaidinga.

⁹⁷ Kai kurie tyrinėtojai teigė, kad nurodyti kolonistai sudarė šitokį visų Lietuvos provincijos gyventojų procentą. Tačiau negalima pamiršti, kad čia yra tik valstybinių valstiečių ūkiai (lietuvių buvo 12 090 šeimų, arba 55 000—60 000 žmonių, mūsų procentas išvestas iš maždaug 35% šios provincijos gyventojų, tiksliau, iš 40% kaimiečių). Šių kategorijų valstiečių ypač padaugėjo zalcburgiečių kolonizacijos (1732—1736) metais, kai keli šimtai lietuvių šeimų buvo iškeldintos iš ūkių ir paverstos bežemėmis. Dėl to Įsruties apskrityje lietuviai sudarė 52% ūkių turinčių valstybinių valstiečių, bet, palyginti su bendru tos apskrities gyventojų skaičiumi, lietuvių procentas buvo gerokai didesnis. Atitinkamai visoje Lietuvos provincijoje lietuvių procentas (valstybiniai valstiečiai sudarė 69,2%, plg. 8 lent.) irgi turėtų būti didesnis.

Stepnoje, Nesterovo raj.) valsčiuje turinčių ūkius lietuvių buvo mažiausiai iš visų Lietuvos provincijos valsčių (33%; šiame valsčiuje smarkiai siautėjo maras; 8 lent.), o 1760 m. padaugėjo daugiau kaip dvigubai (iki 70,5%). Panašūs demografiniai procesai vyko Tolminkiemio ir kai kuriuose kituose valsčiuose⁹⁸. Antra vertus, O. Natau, išnagrinėjęs keturių Ragainės apskrities (Diržkiemio, Grumbkovkaičių (*Grumbkowskaieten, Grumbkowsfelde, Pravdino*), Užpajūnių (*Uschpajunen, Nikitovka*), Liepgalio (*Loepgallen, Löbegallen, Tolstovo*); visos gyvenvietės Krasnoznamensko raj.) ir dviejų Įsruties apskrities (Kusų (*Kussen, Vesnovo, Krasnoznamensko raj.*) ir Brokupėnų (*Brackupoenen, Brakupönen, Kubanovka, Gusevo raj.*) valsčių (visi XX a. pirmojoje pusėje sudarė atskirą Piliakalnio apskritį) gyventojų pavardes pagal malimo ir žemės mokesčių sąrašus, teigė, kad nuo 1736 iki 1744 m. valstiečių santykis pagal tautybę iš esmės nepasikeitė, nors pietinėje dalyje vokiečių netgi šiek tiek padidėjo⁹⁹. Bet jau nuo XIX a. kalbančiųjų lietuviškai nuolat mažėjo, ir kuo toliau į pietus, tuo labiau (nors lietuvių pagal kilmę daugėjo). XVIII a. nutautimas vyko lėtai, o XIX a. — gana sparčiai.

Tad kiekgi iš viso kolonistų apsigyveno Lietuvos provincijoje nuo 1710 m. iki XVIII a. vidurio? Ir šiuo atveju tyrinėtojų nuomonės skirtingos. Pateikti skaičiai svyruoja tarp 17 000 ir 30 000 asmenų¹⁰⁰. Tikslėsnį kolonistų skaičių nustatyti sunku, nes tuščios žemės buvo duodamos ne tik kolonistams. Kolonizacijos statistika nepastoviai registruodavo pabėgusius kolonistus, ir nežinoma, kiek tokių pabėgimų būdavo nutylima. Apskritai nuolatinė valstiečių judėjimo dinamika nebuvo tiksliai registruojama.

M. Beheimas-Švarcbachas pateikė labai vertingus 1736 m. duomenis, apibūdinančius Lietuvos provincijos valstybinių dvarų baudžiauninkų (šeimomis) pasiskirstymą tautybėmis pagal kaimus¹⁰¹.

Apibendrinus visus duomenis ir palyginus tyrinėtojų nuomones, galima teigti, kad 1710—1736 m. masinės kolonizacijos laikotarpiu Lietuvos provincijoje įsikūrė apie 23 000, o iki Septynerių metų karo pradžios — 24 000 svetimtaučių kolonistų iš Vidurio ir Vakarų Europos kraštų (tai yra, jų padaugėjo tūkstančiu). Kurią Lietuvos

⁹⁸ *Vileišis V.* Min. veik. P. 130; *Endzinas A.* Tolminkiemio parapija XVIII amžiuje. P. 145.

⁹⁹ *Natau O.* Op. cit. S. 193.

¹⁰⁰ Negalima sutikti su P. Kušneriu, teigusiu, kad 1719—1736 m. į Lietuvos provinciją persikėlė 30 000 kolonistų, kurių dalis buvo apgyvendinta „Gumbinės rajone“, o apie 18 000 (3727 šeimos) — Įsruties, Ragainės ir Klaipėdos apskrityse. Jeigu ir sutiktume, kad atvyko 30 000 kolonistų, tai, oficialiais statistiniais 1736 m. duomenimis, 3723 (arba 3727) šeimos gavo ūkius Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskrityse, o kiti savo ūkių kol kas neturėjo; taigi negalima laikyti, kad tik „Gumbinės rajone“ apgyvendinti kolonistai ūkių negavo, o įsikūrę kituose valsčiuose — gavo. Be to, Klaipėdos apskritis galima ir neminėti, tačiau nereikia praleisti Tilžės apskrities (žr. *Кушнер П. И.* Указ. соч. С. 194). Vieni tyrinėtojai apsiribojo 1719—1736 m., tai yra intensyviausios kolonizacijos metais, kiti — karaliaus Frydricho Vilhelmo I mirtimi (1740 m.); kai kurie nepaisė 1710—1719 m. laikotarpio. Tiksliau būtų galutine chronologine riba laikyti Septynerių metų karo pradžią, t. y. XVIII a. vidurį, kai kolonistai liovėsi vykę į Lietuvos provincijos kaimus.

¹⁰¹ *Behelm-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 110—298.

provincijos gyventojų dalį jie sudarė? Pirmiausia reikia nustatyti bendrą minėtos provincijos gyventojų skaičių. Lietuvos ir Mozūrijos valsčiuose 1735 m. gyveno 201 800 žmonių, bajorų dvaruose — 14 245, iš viso — 216 045 žmonės. Dešimtyje Lietuvos provincijos miestų gyveno 22 542 žmonės, o aštuoniuose Mozūrijos miestuose — 7945, iš viso — 30 487 gyventojai. Apskritai Lietuvos provincijoje ir Mozūrijoje buvo 246 532 gyventojai; iš jų Lietuvos provincijoje — apie 172 000¹⁰², kurių apie 23 000 buvo kolonistai. Atėmę Lietuvos provincijos 10 miestų apie 15 000 gyventojų vokiečių (reikia manyti, kad iš 22 542 miestiečių ne mažiau kaip 6000—8000 buvo lietuviai; vokiečių feodalų ir administracijos buvo nedaug), gauname, kad 1736 m. Lietuvos provincijoje gyveno apie 134 000 (78,0%; galbūt iki 80%, arba 137 000) tikrų lietuvių. **Kolonistai tesudarė 13,4%,** arba 1/7—1/8, šios provincijos gyventojų dalį¹⁰³.

Deja, neturime žinių apie kitų lietuviškų žemių, buvusių už Lietuvos provincijos ribų (ypač Labguvos, Vėluvos, Šakių, Žuvininkų, Girdavos, Nordenburgo, Angerburgo, Frydlando valsčių), kolonizavimą. Bet čia XVIII a. pirmojoje pusėje kolonizacija buvo kur kas mažesnė.

Prūsijoje 1713 m. gyveno apie 440 000 žmonių. Dėl natūralaus prieaugio ir kolonistų antplūdžio 1740 m. šio krašto gyventojų padaugėjo iki 600 000, o 1755 m. čia gyveno 700 000 žmonių, tai yra tiek pat arba daugiau gyventojų negu jų buvo iki 1709—1711 m. didžiojo maro¹⁰⁴.

Be abejonės, po maro ir kolonizacijos Prūsijos lietuviai gyveno ne taip kompaktiškai kaip anksčiau, nes daugelyje kaimų įsikūrė kitų tautybių žmoniai. Tačiau bent jau Lietuvos provincijoje ir Labguvos apskrityje (iki Deimenos) lietuvių kalbos riba nepakito. XVIII a. ši provincija gyventojų dauguma (ir vietovardžiais) iš esmės liko lietuviška, oficialiai vadinta *Litauen* (arba *Litthauen*), juridškai ji tapo atskiru nuo Karaliaučiaus priklausomos Prūsijos dalies vienetu.

Lietuvių lyginamasis svoris vėl ėmė keistis jau vėliau — XIX a., kai, kapitalizmui plėtojantis, susilpnėjo luominis sluoksnių uždarumas ir patys lietuviai ėmė sparčiai asimiliuotis.

¹⁰² *Behelm-Schwarzbach M.* Op. cit. S. 61.

¹⁰³ *Vydūnas* (Op. cit. S. 284, 316) rašė, kad kolonistų apsigyveno 20 000, o lietuvių buvo 160 000 — 180 000, taigi kolonistai tesudarė 1/8—1/9 visų gyventojų dalį. *Pakarklis* (Mažoji Lietuva... P. 12—13, 21) teigė, kad po maro išliko apie 160 000—200 000 lietuvių, o kolonistai tesudarė 1/6 dalį. Jis reziuumuoja: „Prileidus, kad, be zalcburgiečių, į Lieuvą būtų buvę atgabenta dar apie 10 000 kitokių kolonistų, tai ir tuomet lietuviai sudarytų virš 80% visų gyventojų“.

¹⁰⁴ *Schmoller G.* Die Verwaltung... S. 67; Žr. K. Lomejerio recenziją // *AM.* Königsberg, 1789. Bd. 16. S. 480; *Bock F.* Op. cit. Bd. 1. S. 226—228.

SOCIALINĖS EKONOMINĖS IR TEISINĖS LIETUVIŲ PADETIES YPATYBĖS XVIII a.

Žemėvaldos bei žemėnaudos pasiskirstymas

Tautinę lietuvių valstiečių padėtį lėmė ir socialinės ekonominės jų gyvenimo sąlygos. Kalbant apie pastarąsias, visų pirma reikia iširti feodalų ir valstybinės (domenų) žemėvaldos bei ten gyvenusių valstiečių teritorinį pasiskirstymą.

Vokiečių ordino laikais Lietuvos provincijoje, Mozūrijoje bei Šakių apylinkėse (Semboje) riteriai valdų mažai teturėjo. Sembos pusiasalio vokietybė beveik nepalietė, vokiečių činšinių kaimų buvo nedaug. Po Torūnės taikos (1466 m.), ypač kunigaikštystės laikais, atsirado pavienių bajorų dvarų, pirmiausia Reino, Lėceno ir Angerburgo (Mozūrijoje) bei Geldapės apylinkėse. Notangos sritis, ypač teritorija tarp Vėluvos, Alnos, Frydlando ir Girdavos, buvo anksčiau sukrikščioninta negu karų arena tapusios Nadruva ir Skalva. Notangos srityje apsigyventi ir ūkininkauti susidarė palankesnės sąlygos, dideles feodales valdas čia įsigijo vokiečių feodalai — didikai, Prūsijos ministrai ir generolai: V. Oilenburgas (prie Barštino), A. ir H. Tetau (Angerburgą su apylinkėmis), Finkenšteinas, Farenhaidas ir kiti¹. XVIII a. pradžioje junkeriams atiteko dideli Brandenburgo (*Ušakovo*, Gurjevsko raj.), Kentšino, Morongo, Šventapilio, Prūsų Ylupos apskričių valstybinių žemių (domenų) masyvai. Daugiau kaip 800 ūbų (13 600 ha) dvarų kompleksą Norkyčiuose ir kituose valsčiuose tada pirko Lietuvos karaliumi vadinamas Leopoldas fon Anhaltas-Desau², Girdava ir Nordenburgas su apylinkėmis priklausė pagarsėjusių junkerių Šlybenų dinastijai³. Savo dvarus feodalai ėmė kurti ir Semboje. Šiaurinė Lietuvos provincijos dalis buvo vėliausiai kolonizuota, junkerių tėvonių joje buvo rečiausiai. Šilutės ir Lankos (Pakalnė; *Niederung*) apylinkės XVII a. daugiausia sudarė raistai ir pelkės. Savo dvarams feodalai rinkosi derlingiausias žemes⁴. Svarbiausia priežastis (kitos — Ordino laikais — aptartos p. 49), dėl ko šiaurinėse lietuviškose srityse mažiausiai buvo bajorų dvarų, yra ta, kad kunigaikščių valdymo metais atgyveno sena Vokiečių ordino viešpatavimo epochos riterių tarnyba. Lietuvos provincija buvo apgyvendinama tokiu metu, kai laisvų žemių su valstiečiais jau nebuvo, todėl kurti naujus dvarus nebuvo sąlygų. Antra vertus, Mažojoje Lietuvoje buvo daug medžioklei tinkamų plotų, todėl kunigaikščiai neskubėjo dalyti didelių valdų feodalams.

¹ Horn A. Urkunden... S. 208; Horn A. Das Hauptamt Insterburg. S. 50.

² Kopp J. Beiträge zur Chronik des ostpreussischen Grundbesitzes. Memel, 1913. Bd. 1. S. 74.

³ Horn A. Urkunden... S. 208; Horn A. Das Hauptamt Insterburg. S. 50; Görnitz W. Op. cit. S. 100, 151.

⁴ Behelm-Schwarzbach M. Colonisatorisches... S. 1; Kopp J. Beiträge zur Chronik... S. 56, 74, 100.

Iš 9 lentelės matyti, kad daugiausia (60% Prūsijos dvarų) ir didžiausių privačių dvarų XVIII a. pirmojoje pusėje buvo Notangos srityje. 6—12 ūbų (100—200 ha) dvarai Prūsijoje buvo laikomi vidutiniais. Didelį dvarą sudarė mažiausiai 25 ūbai (425 ha) žemės. Bajorų, dvarų, turinčių 12—30 ūbų (200—500 ha) žemės, buvo daugiausia, o 3—4 ūbų (50—70 ha) ūkius valdė kulmiškiai. Ši lentelė rodo ne visas dvarininkų žemes, bet ūkių dydį, nes buvo feodalų žemėvaldų, kurias sudarė keletas kompleksinių dvarų, vidutinio dydžio palivarkų skirtinguose valsčiuose ir net apskrityse.

Sunykusius bajorų ir kulmiškių dvarus pirkė Frydrichas Vilhelmas I ir steigė juose domenų, kuriuose apsigyveno kolonistų⁵. 1720 m. Prūsijoje buvo 576 bajorų dvarai, arba 11% visų dvarų⁶. Iš 10 lentelės galima nustatyti, kad XVIII a. pabaigoje, Prūsijos karaliams pradėjus nuomoti ir perleisti domenų bajorams, privačios žemėvaldos gerokai padidėjo. Antai XVIII a. pradžioje 100—200 ha dvarai buvo laikomi vidutiniais, o prieš baudžiavos panaikinimą tokio dydžio dvarai tapo smulkiais, vidutiniais — 400—1000 ha, dideliais — 1000—5000 ha, labai dideliais — iki 10 000 ir daugiau ha. Apskritai, kaip rado 10 lentelė, daugiausia junkerių dvarų (4/5) buvo Oberlando ir Notangos srityse, t. y. Prūsijos vakarinėje, pietinėje ir centrinėje dalyse, kur tada gyveno dauguma vokiečių, suvokietėjusių prūsų ir lenkų (įdomu, kad jau Ordino laikais prūsų valstiečių mažiausiai buvo Marienburgo, Elbingo, Ostrudos komtūrijose: kryžiuočiai tas žemes pirmiausia užkariavo, ir prūsai bėgo į gretimas, dar neužkariautas teritorijas). 2000—5000 ha dvarai sudarė 7% visos bajorų žemėvaldos. Tai paneigia daugelio VFR istorikų, ekonomistų, sociologų (V. Gerlico, V. Kūno, F. Heningo⁷ ir kt.) tvirtinimus, kad Prūsijoje nebuvo junkerių latifundijų, o tik įprastiniai dvarai, todėl, anot jų, junkerija nesudarė ekonomiškai stipraus luomo; tarybiniai tyrinėtojai esą pervertina jos politinį svorį ir reakcinį vaidmenį stiprinant prūsiškąjį militarizmą bei absoliutizmą. Junkerių politinė galia buvo stipri: ostforšeriai neatsižvelgia, kad Prūsijoje tuomet miestų buvo mažai ir tie patys menki (žymesni tik Karaliaučius, Klaipėda, Tilžė). Prūsijos oberprezidento barono J. Šrėterio duomenimis, 1802 m. Lietuvos departamente 117 510 magdeburginių ūbų žemės sudarė domenai, o bajorai valdė 16 612 ūbų. Rytų Prūsijos departamente — atitinkamai 101 848 ir 84 401 ūbas⁸. Apskritai Rytų Prūsijos departamente domenų žemėvalda sudarė 51,3% visos dirbamos žemės, o Lietuvos — 86,5%. XVIII a. pabaigoje Prūsijoje 65% žemės priklausė domenams (su kulmiškių ir laisvųjų valstiečių nuosavybe), 30% — bajorams ir 5% — miestams. 55% valstiečių ūkių buvo karaliaus, 20% — bajorų valdžioje, o 25% — laisvųjų valstiečių nuosavybė⁹. Lietuvos de-

⁵ Lucanus A. Op. cit. S. 185, 239—240; Goldbeck J. Op. cit. Teil 1. S. 66; Ausgewählte Urkunden / Herausg. von W. Altmann. Bd. 1. S. 96—99.

⁶ Wächter H. Ostpreussische Domänenverwerke im 16. und 17. Jahrhundert. Würzburg, 1958. S. 91.

⁷ Görllitz W. Op. cit.; Kuhn W. Op. cit.; Henning F. Op. cit.

⁸ Kopp J. Geschichte des Landkreises Tilsit. S. 41.

⁹ Preussen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Berlin, 1964. S. 20.

partamente bajorams priklausė vos 7% (2300 ūkių) visų valstiečių, o Rytų Prūsijos — 33% (8400)¹⁰. Vadinasi, didžioji privačių feodalų valdų dalis telkėsi vokiškose ir lenkiškose apskrityse, o lietuviškoje vyravo valstybinė žemėvalda. Tačiau reikia nustatyti, kuriuose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose dominavo privati žemėvalda, o kuriuose domenai: tai turėjo reikšmės lietuvių asimiliacijai. Daugiausia junkerių dvarų (19) buvo Darkiemio¹¹, Įsruties ir Geldapės apskrityse: atitinkamai 3/8, 1/5 ir 2/9 visos dirbamos žemės ploto (toks pat santykis Mozūrijos Angerburgo ir Alėckos apskrityse); taip pat Norkyčių, Didžiųjų Bubainių, Puškiemio (*Puschdorf, Puškarevo*, Černiachovsko raj.), Rautenburgo (Rautenburkis, Rautenberkis; *Rautenburg, Uzlovoje*; dabartinė gyvenvietė susikūrė Rautenburgą sujungus su Barašeliais (*Baraschelen*) ir Kamantais (*Kamanten*) — Krasnoznamensko raj.), Ernstburgo (*Ernstburg, Sady*, Ozersko raj.) dvarų kompleksai¹². Savų valdų junkeriai neturėjo Šilutės ir, galima sakyti, Stalupėnų (tepriklausė vos 1/35 dalis visos žemės) apskrityse, tik keli jų dvarai buvo Klaipėdos, Tilžės, Gumbinės ir Piliakalnio apskrityse. Lietuviai valstiečiai daugiau žemės turėjo ten, kur vokiečiai valdė mažesnes feodales tėvonijas: Šilutės ir Piliakalnio apskrityse 4/5 visos dirbamos žemės, Stalupėnų — 8/11, Tilžės — 5/6, Gumbinės — 3/4¹³. Taigi didžiausia vokiečių junkerių žemėvalda susidarė Lietuvos provincijos pietuose bei pietryčiuose, gerokai mažiau jų dvarų buvo centrinėje ir rytinėje dalyje, o mažiausiai — šiaurėje (Klaipėdos krašte; sąvoka ir teritorinis-administracinis vienetas atsirado po Pirmojo pasaulinio karo).

XVIII a. pabaigoje Lietuvos provincijoje buvo 23 000 valstybinių ir tiktai 1800 bajorų valstiečių ūkių¹⁴. Beveik visi kolonistai vokiečiai ir dauguma lietuvių buvo valstybinių dvarų valstiečiai. Tačiau XVIII a. pabaigoje karalius Prūsijos valstybinius dvarus ėmė gausiau nuomoti, užrašinėti ar pardavinėti feodalams. Dėl to iki baudžios panaikinimo dauguma lietuvių baudžiaunininkų atsidūrė tiesioginėje jų valdžioje, o vokiečiai kolonistai iš esmės toliau liko karališkieji valstiečiai — paprastai gyveno neišnuomotose domenu

¹⁰ *Henning F. Bauernwirtschaft und Bauerneinkommen in Ostpreussen im 18. Jahrhundert (toliau — Bauernwirtschaft...)*. Würzburg, 1969. S. 1; *Henning F. Herrschaft und Bauernuntertänigkeit // JAU. Würzburg, 1964. Bd. 14. S. 113.*

¹¹ Teritoriniai vienetai imami pagal 1815—1818 m. teritorinį administracinį suskirstymą, kai Lietuvos provincija vietoj 4 hauptamtų buvo padalyta į 10 apskričių (Landrätliche Kreis — statusą turinti apskritis): Darkiemio, Geldapės, Gumbinės, Įsruties, Lankos, Piliakalnio, Ragainės, Stalupėnų, Šilutės ir Tilžės. Didesnė Klaipėdos apskr. dalis perduota Karaliaučiaus apygardai.

¹² *Der Regierungs-Bezirk Gumbinnen... Gumbinnen, 1818. S. 5—20, 33—45, 62—75, 89—100; Lucanus A. Op. cit. S. 390—393, 400—403, 414—416, 433; Horn A. Urkunden... S. VII, XIII—XV, 218—220; Rogge A. Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 42—55; Kopp J. Beiträge zur Chronik... S. 23—31, 48—52, 57—58, 63—78, 96—99, 105—106, 169—250.*

¹³ *Goldbeck J. Op. cit.; Haxthausen A. Op. cit. Bd. 1; Der Regierungsbezirk Gumbinnen... S. 20—27, 79—89, 108—123; Bittens A. Heimatkunde des Kreises Memel. Memel, 1914. S. 23—24; Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. S. 32, 36—42, 49—50, 58—61, 63, 78—79, 91—96, 99—100.*

¹⁴ *Kern A. Beiträge zur Agrargeschichte Ostpreussens // FBPG. Leipzig, 1901. Bd. 14. S. 182—183.*

dalyse (1800 m. tokios dalys sudarė 11%)¹⁵. Gausiausi ir turtingiausi bajorams priklausomų valstiečių kaimai buvo vokiečių kaimai: Oberlando ir Notangos srityse. Brandenburgo, Kentšino, Neidenburgo ir Morongo apskrityse gyveno 80% visų Rytų Prūsijos departamento privačių dvarų valstiečių. Mažiausiai tokių ūkių buvo Sembos srityje¹⁶.

Apskritai Lietuvos provincija buvo labiau domenų (karališkųjų žemių) kraštas. Sembos pusiasalyje vyravo dvarų su laisvaisiais žmonėmis ūkis, Marienverderio provincija — laisvųjų činšininkų, o Mozūrija — kulmiškių žemė. Kulmiškiai (*Kölmische Gutsbesitzer, Kölmer*), matyt, priskirtini valstiečių luomui¹⁷, tačiau kaip sluoksnis yra labiau tarpinis tarp valstiečių ir bajorų (būdingesnis kulmiškiams vokiečiams). Tai laisvieji žmonės, jie patys disponavo savo ūkiais. Galėjo turėti nuosavų valstiečių, mokėdavo įprastą kontribuciją (piniginę rinkliavą), taip pat riterių mokesį, būdingą tik bajorų luomo žmonėms. Kulminiai buvo alodiniai ūkiai, vaikų paveldimi lygiomis teisėmis. Jų savininkai turėjo teisę medžioti, žvejoti, varyti degtinę, laikyti smuklę ar malūną. Gyvenvietė iš keliolikos kulminių ūkių buvo vadinama kulminiu kaimu, nes turėjo Kulmo teisę. Pagal ją valstietis nuosavybėn gaudavo apie 3 ūbus (apie 45 ha) dirbamos žemės. Iki maro ir kolonizacijos kulminiai ūkiai neretai atsirasdavo padalijus seno dvaro žemę. Vokiečių ordino laikais kulmiškiais daugiausia buvo kolonistai vokiečiai, išikūrę šios valstybės pietuose. Vietos gyventojai prūsai, lietuviai, lenkai, kuršiai kulmiškiais virsdavo retai ir tik už ypatingus nuopelnus riteriams, vėliau Prūsijos kunigaikštystės feodalams. Jie dažniausiai gaudavo ribotą Kulmo teisę (daugiau pareigų, mažiau teisių). Pasibaigus kryžiuočių karams su LDK (1422 m. Melno taika), ypač po 1525 m. Ordino sekularizacijos (kai imta kolonizuoti laisvas žemes Prūsijos kunigaikštystės šiaurėje), kulmiškiais tapo daugiausiai lietuvių. Kulmo teisės teikimas daliai vietos gyventojų buvo viena jų vokiėtinimo priemonių. Per XVIII a. pirmosios pusės kolonizaciją gavę iš karalystės valdžios kulminius ūkius vokiečių valstiečiai Mažojoje Lietuvoje tapo viena didžiausių ekonominių jėgų. 1807 m. Prūsijoje pradėjus naikinti baudžiavą, kulmiškiai ilgainiui susiliejo su kitais valstiečiais. XVII—XVIII a. mozūrų ir lietuvių žemėse (ypač Romintos, arba Ramintos, Romintės, vok. *Rominte*, lenk. *Rominta*, rus. *Krasnaja*) didžiulėje girioje; dar XX a. pradžioje — apie 24 000 ha) vyko sparti šatulnė (vidinė) kolonizacija — valdovui priklausomuose miškuose, kirtavietėse buvo steigiamos nausėdijos (apie tai plačiau p. 93—94). Vokiškai *Schatulle* — dėžutė, valdovo išdas. Mažojoje Lietuvoje šatuliškiai lietuvininkų buvo vadinami šatulninkais, skatulninkais. Tie šatuliškiai, kurie girioje gaudavo nuosavybėn ūbus Kulmo teise, vadinami šatulniais kulmiškiais (*Schatullkölmer*). Jie irgi priklausė kulmiškių, tai yra smulkių feodalinių savininkų, sluoksniui. Daugybė ša-

¹⁵ Abel W. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart, 1967. S. 292.

¹⁶ Plehn H. *Op. cit.* Bd. 18. S. 83, 116—117; Stein R. *Op. cit.* S. 238—239, 282.

¹⁷ *Historia Polski*. T. 2. Cz. 1. S. 271, 274.

tulinių kulmiškių ūkių įsisteigė po didžiojo maro, atsiradus laisvos žemės. A. Skalveito nuomonė, kad Kulmo teisė būdavo įgyjama tik perkant ūkį, o A. Haksthauzeno, — kad šatuliniai kulmiškiai atsirado tik po didžiojo maro, yra klaidingos. Šią teisę, kaip ir bajoro vardą, seniau kunigaikščiai suteikdavo atskira privilegija, o šatulinių kulmiškių šiek tiek jau buvo XVII a. Jie buvo atleisti nuo visų valstietiškų prievolių, pilies tarnybos, daugelis ir nuo pagalvės mokesčio, temokėjo žemės činšą. Šatuliniai valstiečiai Mažojoje Lietuvoje maždaug prilygo kitiems valstiečiams.

11 lentelės duomenys rodo, kad XVIII a. smarkiai daugėjo kulmiškių ūkių (pateikti drauge su laisvaisiais valstiečiais) lietuviškuose ir lenkiškuose valsčiuose (1,6 karto, o vokiškuose — 1,3 karto). XIX a. pradžioje šios kategorijos žmonių čia buvo $\frac{1}{3}$ daugiau negu vokiškuose valsčiuose. Tirščiausiai kulmiškiai gyveno Brandenburgo, Tepliavos, Šakių ir Įsruties žemėse. XVIII a. pabaigoje Lietuvos departamente kulmiškių ir šatulinių kulmiškių buvo dvigubai daugiau negu Rytų Prūsijos departamente (**11 lent.**), nes didžiosios kolonizacijos metais kulmiškių ir laisvųjų valstiečių teises gaudavo atėjūnai vokiečiai. Karaliaučiaus apygardoje (*Regierungsbezirk Königsberg*) visi šatuliniai ūkiai, kadangi jie turėjo visišką nuosavybę, buvo priskirti kulmiškiams, Gumbinės apygardoje (*Regierungsbezirk Gumbinnen*) — tik šatuliniai kulminiai ūkiai prilyginti kulmiškiams, o šatuliniai valstiečiai — domenų valstiečiams¹⁸. Apskritai kulminiai dvarai bei ūkiai ir šatuliniai kulminiai ūkiai buvo išdalyti vokiečiams, juos, maro nusmukdytus, pirkto pasiturintys zalcburgiečiai¹⁹. Vadinas, Lietuvos departamente vyravo kulmiškių ūkis. Prūsijos lietuviškuose ir mozūriškuose valsčiuose dominavo domenų lažinis, šatuliškių ir kulmiškių ūkis.

Ar buvo kulmiškių lietuvių? Gerokai mažiau negu vokiečių, be to, lietuviai daugiau buvo šatuliniai kulmiškiai. Pavyzdžiui, Kulmo teisę 5 ūbams XVII a. pradžioje gavo D. Musa ir Lazdėnų (Lazdynai; *Lasdehnen, Krasnoznamensk*) seniūnas L. Girulaitis. Anot D. Musos, „mūsų giminės žmonės visi buvo kulmiškiai“. Musos kadaise atkeliavo iš LDK (kai kurie jų buvo protestantų kunigai). 1719 m. žiniomis, šiame valsčiuje kone visi kulmiškiai buvo vokiečiai, ir tik keli lietuviai (P. Virškalvaitis Patilžiuose (*Patilszen, Patilschen, Tilsen*), J. ir A. Žvirbliai Šilininkuose (*Schillingenken, Chlebnikovo, Neman*o raj.))²⁰. O Natau, panaudojęs malimo ir žemės mokesčių duomenis, sudarė lentelę. Ji rodo, kad XVIII a. viduryje Piliakalnio valsčiuje lietuvių kulmiškių, amatininkų ir valdininkų tebuvo vienas kitas, o smuklininko nė vieno. Lietuviai dirbo paprastais šatuliniais valstiečiais (atlikinėjo baudžiamos prievoles), o vokiečiai, tapę girių vyresniaisiais, gaudavo šatulinių kulmiškių teises (be

¹⁸ *Stein R.* Op. cit. S. 180.

¹⁹ *Stadelmann R.* Friedrich Wilhelm I. ... S. 47; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 140—142.

²⁰ *Schultze P.* 350 Jahre eine Stätte des Evangeliums in der Ostmark (toliau — 350 Jahre. . .) Königsberg, 1907. S. 7; *Natau O.* Op. cit. S. 146—154, 175—176, 179; *Horn A.* Urkunden. . . S. 114—120, 131, 158—159, 163, 169—170, 194—195; *Kuck J.* Die Siedlungen im westlichen Nadrauen. Leipzig, 1909. S. 20.

baudžiaivos prievolių, tik už mokesį valdovo išdui)²¹. Poeto Kristijono Donelaičio senelis Hansas (gimtinė Didžiuosiuose Baičiuose (*Gross Baitschen, Podgorovka*, — dab. gyvenvietė susikūrė Didžiuosius Baičius sujungus su Mažaisiais (*Klein Baitschen, Liubimovka*) ir Šrėterlaukiais (*Schröterlauken, Onežskoje*) — Gusevo raj.) ir tėvas Kristupas buvo lietuviai ir valdė šatulinį ūkį Kulmo teise (kulmiškius poetas vadino karališkaisiais kelmėnais). Dėl to būsimasis būrų dainius turėjo teisę ir sąlygas studijuoti Karaliaučiaus universitete²². Apskritai prieš kolonizavimą visas Lazdynėlių (*Lasdinehlen*, apie 5 km nuo Gusevo; gyvenvietė išnykusi) kaimas, kurį įkūrė H. Donelaitis su dviem kaimynais, buvo lietuviškas.

Amtmonais daugiausia dirbo Prūsijoje gimę vokiečiai, nes, nepaisant visų pastangų, Frydrichui Vilhelmui I nelabai pavyko priverlioti generalinių nuomininkų iš kitų vokiečių valstybių. Kai kurie nevokiečių tautybės amtmonai kiek palankiau elgėsi su lietuviais ir nemėgo kolonistų. Tokius karalius pašalindavo ir į jų vietą skirdavo vokiečius²³.

Domenų ir bajorų valstiečiai, jų prievolių formos

Valstiečių klasę feodalizmo santvarkoje sudarė įvairūs sluoksniai, todėl svarbu nustatyti, kuriems jų priklausė lietuviai. Teisinė žemės priklausomybė Prūsijoje galutinai diferencijavosi XVII a. Žemėnauda buvo skirstoma į tris grupes: bajorų, kulmiškių ir valstiečių. Pagal asmens priklausomybės laipsnį ir nuosavybės teises į žemę formas Prūsijos domenų valstiečiai buvo skirstomi į asmeniškai priklausomus, laisvuosius bei šatulinius, o pagal prievolių rūšį — į lažininkus, činšininkus ir vadinamuosius laisvuosius žmones, arba samdinius.

Lažinių ir činšinių valstiečių skirtumai rėmėsi senomis juridinėmis normomis: jau kryžiuočių riterių valdymo metais prūsai ir vakariniai lietuviai buvo lažininkai, o vokiečių valstiečiai — daugiausia činšininkai. Tautybė nulėmė socialinę ekonominę padėtį. Tarpinė grupė buvo vadinamieji grynieji činšininkai (*Hochzinsler*): tai dažniausiai maro nusiaubtoje ir po epidemijos išdalytoje palivarko žemėje įsikūrę kolonistai, kuriems tebuvo padidintas įprastasis činšas²⁴. Savotiškomis teisėmis žemes valdė paveldimieji činšininkai (*Erbzinsler*) ir emfiteutiniai valstiečiai (emfiteutai; gr. *Em-*

²¹ *Natau O.* Op. cit. S. 266; *Mignat J.* Op. cit. S. 79; *Sembritzki J., Bittens A.* Geschichte des Kreises Heydekrug. Memel, 1920. S. 148—153; *Kopp J.* Geschichte des Landkreises Tilsit. S. 98—129.

²² *Vydūnas.* Op. cit. S. 305.

²³ *Haxthausen A.* Op. cit. S. 186, 203, 224—225; *Stadelmann R.* Publikationen. . . Bd. 2. S. 102; *Rogge A.* Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 14; *Mignat J.* Op. cit. S. 99; *Sembritzki J.* Geschichte des Kreises Memel. S. 35.

²⁴ *Krug L.* Topographisch-statistisches Wörterbuch des königlichen Preussischen Staates. Halle, 1820. Bd. 1. S. 3; *Haxthausen A.* Op. cit. S. 202, 212—213, 224; *Самарин Ю.* Упразднение крепостного права в Пруссии. М., 1878. Соч. Т. 2. С. 200.

phyteuten; emfiteuzė — paveldima žemės nuoma): už metinį nuomos mokesį dvarininkas kolonistams išnuomodavo 30—40 metų sklypus ir netgi ištisus kaimus. Pasibaigus nuomos terminui, būdavo sudaroma nauja sutartis.

Iš 12 lentelės matyti, kad XVIII a. pradžioje Prūsijoje činšininkų buvo 13%, lažininkų 87%, o atitinkamai Lietuvos provincijoje — 6% ir 94%, vokiškuose valsčiuose — 40% ir 60%, lenkiškuose — 10% ir 90%. Per visą XVIII a. nuolat daugėjo činšininkų. 1701 m. Prūsijos domenuose tebuvo 5730 činšininkų (šeimų), 42 215 (87%) lažininkų, o 1802 m. vien Rytų Prūsijos departamente iš 10 719 domenų valstiečių ūkių činšininkų jau buvo 5011 (47%); 1805 m. jame lažinių ūkių teliko 2832²⁵. Vokiečių gyvenamuose valsčiuose laisvieji činšininkai sudarė iki 30% visų ūkių, o lietuviškuose — vos 5%²⁶. Rytų Prūsijos departamente iš XVIII a. pabaigoje domenams priklausiusių 17 400 nebajorų žemvaldžių šeimų 40% priskiriama lažininkams ir 25% — činšininkams, o 35% šeimų buvo laisvieji, kulmiškiai ir šatuliniai valstiečiai²⁷. Iš Lietuvos departamento domenuose turinčių ūkius 29 000 šeimų 29% — činšininkai, 40% — lažininkai, kiti 31% — kulmiškiai, šatuliškiai ir laisvieji²⁸. Prisimintina, kad lietuviškuose domenuose činšininkai daugiausia buvo kolonistai, o Rytų Prūsijos departamentą sudarė ne tik vokiški, bet ir dalis lietuviškų valsčių. Tiesa, pasibaigus laisviems nuo prievolių metams, kai kuriose vietose kolonistai (ypač gyvenantys ne bendruomenėse) buvo verčiami eiti lažą; tam jie priešinosi, skundėsi karaliui ir savęs baudžiauninkais nelaikė. Lažo feodalai reikalavo ir iš vokiečių valstiečių senbuvų, gyvenančių, kaip minėta, kitose Prūsijos srityse. Šie taip pat protestavo ir vienuodų prievolių (laždienių mažiau) su prūsų ar lietuvių baudžiauninkais iš seno neatlikinėjo.

Domenuose keisti lažą samdomuoju darbu pradėjo Frydrichas II vokiškuose (vokiečių senbuvų gyvenamuose) valsčiuose — Rytų Prūsijos departamente. Valstiečių lažas į XVIII a. pabaigą buvo panaikintas paveldimon nuomon atiduotuose palivarkuose, kuriuose paveldimieji nuomininkai pradėjo ūkininkauti naudodamiesi samdomąja darbo jėga. Kai kuriuose vokiškuose valsčiuose lažo visai nebeliko, nes į paveldimą nuomą buvo atiduoti ištisi domenai²⁹. Lietuvos departamento valsčiuose buvo kitaip. Domenų nuomininkai čia priešinosi karalių potvarkiams, bet kokioms radikalesnėms reformoms, nes intensyvus lažas ir dideli valstiečių mokesčiai jiems teikė pakankamai pajamų. Dėl to Lietuvos departamento domenuose XVIII a. pabaigoje lažininkai (daugiausia lietuviai ir lenkai) dar

²⁵ Stein R. Op. cit. S. 347.

²⁶ Müller E. Zur Wirtschaftsgeschichte Preussenlandes... S. 488—489; plg.: Gineitis L. Min. veik. P. 43.

²⁷ Henning F. Herrschaft und Bauernuntertänigkeit S. 113.

²⁸ Krug L. Betrachtungen über den National-Reichtum. Berlin, 1805. Bd. 1. S. 472, 474, 476; Henning F. Bauernwirtschaft... S. 139—140; Henning F. Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 1969. S. 8.

²⁹ Stein R. Op. cit. S. 50, 70—72, 91, 330, 335—342; Plehn H. Op. cit. Bd. 17. S. 111—115; Henning F. Dienste und Abgaben... S. 9.

sudarė 56% visų valstiečių šeimų: iš 23 400 — 13 200 šeimų³⁰. Net 1808 m. Šilutės apskrityje, kur mažai gyveno valstiečių vokiečių, buvo 19 kulminių, laisvųjų ūkių bei kaimų, 8 šatulinių kulmiškių ir 11 paprastų šatuliškių vietovių, 71 mišrus (*melirte*), 12 lažininkų ir tik 1 vienų činšininkų kaimas³¹. Pavieniai lietuviai činšininkais būdavo paverčiami jau į XVIII a. pabaigą, kai didumoje Rytų Prūsijos departamento teritorijos lažininkų smarkiai sumažėjo, o jos centre ir pajūryje visai neliko³². Iki baudžiovos panaikinimo lažas išliko Lietuvos provincijoje (ypač Klaipėdos krašte) ir Mozūrijoje³³. Taigi karalių reikalavimai lažą keisti činšu buvo įgyvendinti daugiausia vokiečių senbuvių valsčiuose.

Patsai lažas lietuviams ir vokiečiams buvo irgi nelygus. Vakarinėje ir pietinėje Prūsijos dalyse (vokiečių senbuvių valsčiuose) jis buvo griežtai normuotas (*gemessene Frohnen*), o rytinėje ir šiaurinėje (lietuviškuose ir lenkiškuose) — nenormuotas (*ungemessene Frohnen*)³⁴. Tiesa, Gumbinės vadybos administruojamuose domenuose lažą pavyko sumažinti nuo 6 iki 3—4, o XVIII a. antrojoje pusėje iki 2—3, daugiausia 4 dienų per savaitę. Tačiau iš tikrųjų nurodymų retai kas paisė. Feodalams priešinant, privačiuose dvaruose lažas liko iki 5—6 dienų per savaitę³⁵. Lietuvos provincijos pietuose ir Mozūrijos šiaurėje buvusiuose Šteinorto ir Angerapės (Vangrapės) feodalų dvaruose per metus baudžiauninkai atlikdavo 96 važiutus ir 288 pėsčius laždienius, Didžiuosiuose Baininguose (Beiniūnai; *Gross Beynuhnen, Černyševka, Ozersko raj.*) — atitinkamai 280 ir 120, o domenuose — 40—60 laždienių. Apie dvarininkų valstiečius valdiškuose pranešimuose būdavo rašoma: „Bajoras reikalauja kasdieninio lažo“³⁶. Prūsijos karalystės vyriausybės pranešime konstatuojama, kad valstiečių padėtis labai smarkiai pablogėjusi. Gumbinės vadybos vyresnybės 1799.VI.21 ataskaitoje rašoma, kad tik 35 valsčiuose valdininkai vykdė Berlyno valdžios nurodymus domenuose naudoti samdomąją darbo jėgą; devyniolikoje valsčių normuotą lažą atlikdavo vien lietuviai (vokiečiai jo beveik nėjo), o Klaipėdos apskrityje tebebuvo praktikuojamas nenormuotas, kasdieninis lažas³⁷. Iki XVIII a. pabaigos daugelyje bajorų dvarų lietuviai ir lenkai buvo verčiami atlikti tokias sunkias feodales prievoles, kad neretai būdavo priversti apleisti savo ūkį³⁸. Pavie-

³⁰ *Stein R. Op. cit. S. 351; Henning F. Bauernwirtschaft...* S. 138.

³¹ *Füllhaase A. Geschichtliche Heimatkunde des Kreises Heydekrug. Heydekrug, 1904. S. 93—95.*

³² *Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 148—153; Kopp J. Geschichte des Landkreises Tilsit. S. 98—129; Ganss J. Die völkischen Verhältnisse des Memellandes. Berlin, 1925. S. 34.*

³³ *Harmjan H. Ostpreussische Bauern. S. 97.*

³⁴ *Khann Г. Ф. Указ. соч. С. 19.*

³⁵ *Stadelmann R. Friedrich Wilhelm I. ... S. 77; Kern A. Op. cit. S. 176; Aubin G. Op. cit. S. 178—179; Skalweit A. Gutsherrschaft und Landarbeiter // JGR. Leipzig, 1911. Jg. 35, H. 3. S. 315.*

³⁶ *Böhme K. Op. cit. S. 8, 9, 11—15.*

³⁷ *Kern A. Op. cit. S. 165—166; Stein R. Op. cit. S. 348—350; Stadelmann R. Friedrich Wilhelm I. ... S. 46.*

³⁸ *Böhme K. Op. cit. S. 20; Henning F. Dienste und Abgaben... S. 13, 14.*

niui, ne kolonijose ar bendruomenėse, gyvenusius kolonistus domėnų generaliniai nuomininkai bandė versti eiti lažą. 1772 m. jiems pasiskundus karaliui, šis Gumbinės vadybai paliepė tokius kolonistus nuo šios prievolės atleisti³⁹.

Ne tik atodirbinės rentos, bet ir činšo bei kitų mokesčių koeficientas lietuvių ir vokiečių valstiečiams buvo skirtingas. Detaliam ištyręs Prūsijos bajorų valstiečių natūrinės ir pinigines prievolės XVIII a., F. Heningas teigia, kad kuo ūkis būdavo didesnis, tuo prievolės mažesnės, kuo sodyba toliau nuo Karaliaučiaus, tuo prievolės didesnės⁴⁰. Tačiau jis nepadarė išvados, kad vokiečių valstiečių ūkiai buvo didesni, o prievolės santykinai mažesnės. Juk Karaliaučiaus sritis į pietus nuo miesto tuomet jau buvo daugiausia gyvenama vokiečių senbuvių ir suvokietėjusių autochtonų. Činšiniai ir lažiniai valstiečiai mokėjo dvigubai didesnius mokesčius už kulmiškius ar laisvuosius, o savo ponui bajorui — daugiau kaip dvigubai didesnius negu šis valstybei. Bajorai būdavo atleidžiami nuo generalinio ūbų mokesčio, nes už juos mokėjo valstiečiai. Feodalai, kaip minėta, mokėjo tik nedidelius riterio tarnybos pinigus⁴¹. 1716—1717 m. Gumbinės vadyba surinko 26 475 talerius mokesčių, o Karaliaučiaus — 6928 talerius. Kitais metais surinkta atitinkamai 14 551 ir 3428 taleriai⁴². Vadinas, iš lietuviškųjų (ir daugumos mozūriškųjų) valsčių gyventojų valdžia išplėšė keturis kartus daugiau pinigų negu iš vokiškųjų (Rytų Prūsijos departamento senbuvių), nors pastarųjų buvo gerokai daugiau. Po maro kulminius ūkius karalius iš viso ketveriems metams atleido nuo visų mokesčių, todėl valstiečiai lietuviai privalėjo atlikti prievolės ir už šiuos smulkiuosius savininkus⁴³. Ekonominio nuosmukio 1728 m. vokiškųjų domėnų valstiečiai sumokėjo 5967 talerius, o lietuviškųjų ir lenkiškųjų — 7300 talerių činšo⁴⁴. Dėl šių priežasčių lietuviai nuvyko skūstis vyresnybei į Gumbinę, o vietose masiškai priešinosi. Be to, daug jų bėgo į LDK.

Pagal sutartis su valdžia kolonistai įsipareigodavo mokėti sulig žemės dydžiu nustatytą ir nekeičiamą piniginę rentą, be jokių natūrinių duoklių ir lažo. Geresnę valdymo teisę turintys vokiečių laisvieji, šatuliškiai ir kitos valstiečių grupės mokėjo labai mažą činšą, svarbiausią jų prievolių dalį sudarė kontribucija. Lietuviai baudžiauninkai atlikdavo dvigubai didesnes feodales prievolės. Lietuviai lažininkai XVIII a. turėjo mokėti maždaug tiek pat činšo, kiek činšininkai vokiečiai. Kai kuriuose valsčiuose činšininkų ir lažininkų mokesčių skirtumas tesudarė vidutiniškai 0,12—0,18 talerio. Įsruities apskrities Plikių (*Plicken*, dab. *Pliken*, Nesterovo

³⁹ *Lucanus A.* Op. cit. S. 210; *Krug L.* Ueber Leibeigenschaft oder Erbunterhänigkeit der Landbewohner in dem preussischen Staaten. Halle, 1798. S. 56. Negalima pritari H. Plėnui, maniusiam, kad „dauguma kolonistų buvo apgyvendinta kaip lažiniai valstiečiai“. Žr.: *Plehn H.* Op. cit. Bd. 18. S. 117—118.

⁴⁰ *Henning F.* Dienste und Abgaben... S. 16, 18.

⁴¹ *Goldbeck J.* Op. cit. Teil 1. S. 61; AB. Bd. 2. S. 195; *Henning F.* Dienste und Abgaben... S. 21—23, 31—32.

⁴² *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 35, 175.

⁴³ *Lucanus A.* Op. cit. S. 204.

⁴⁴ *Stadelmann R.* Friedrich Wilhelm I. ... S. 127.

raj.) valsčiaus Bibelių (*Bibehlen, Pokrovskoje*, — dab. gyvenvietė susidarė Bibeliams susijungus su Vaivarais (*Walwern, Novoselje*) — Gusevo raj.) kaime kiekvienas iš 11 kolonistų činšininkų nuo 1 ūbo turėjo mokėti 17 talerių, o lietuviai — po 14 talerių. Žirgupėnų (*Szirgupöhnen, Schirgupönen, Dalneje*, Nesterovo raj.) valsčiaus Prūsikiuose (*Pruschischken, Brianskoje*, Gusevo raj.) 16 kolonistų ir 3 lietuvių ūkiai turėjo po 82 margus žemės. Pirmieji mokėjo po 21 talerį 60 grašių, antrieji, lažininkai, po 20 talerių činšo. Už kulminį ūbą šveicarams buvo nustatytas 8—10 talerių činšas. Karaliui Frydrichui II leidus, 1740 m. sugrįžę ir Balgardžio (*Ballgarden*) valsčiaus (Tilžės žemuma) Plaušvarių (*Plauschwaren*) palivarke įsikūrę olandai menonitai pagal keturiasdešimčiai metų sudarytą kontraktą per metus vidutiniškai mokėjo po 8 talerius 50 grašių. Gumbinės vyresnybės ataskaitoje apskaičiuota, kad nuo 305 ūbų lažininkai sumokėjo 4258 talerius, o činšininkai šveicarai — 4742 talerius⁴⁵. Ištikus nelaimei, vokiečiai būdavo atleidžiami nuo činšo, nemokamai gaudavo statybinių medžiagų ir pan.⁴⁶

Valstiečių lažininkų ir činšininkų mokėtas činšas Mažosios Lietuvos privačiuose dvaruose irgi nedaug tesiskyrė: pirmieji per metus mokėjo 6—10 arba 15 talerių, antrieji — 10—14 arba 18 talerių činšinių pinigų. Taigi kolonistų činšas kai kuriuose valsčiuose beveik prilygo lažininkų lietuvių bei lenkų mokėtam činšui, o junkerių dvaruose buvo netgi 4—8 taleriais didesnis⁴⁷. Už geriausią žemę lietuvių mokesčiai neretai viršydavo pajamas 10,1 talerio, už vidutinę — 14,4 talerio, blogą — 28,7 talerio⁴⁸.

Ryšium su mokesčių reforma, kuria 1723 m. buvo įvestas vienas, generalinis, ūbų mokestis, priklausomas nuo žemės kokybės, Prūsijos kariuomenės kavalerija, kuri iki šiol stovėdavo valstiečių kaimuose (kareiviai gyvendavo lietuvių sodybose ir būdavo jų maitinami), dabar buvo perkelta į miestą. Kaime ji buvo laikoma „dėl neramumų“. Kavalerijos eskadronų išlaikymas atsiėjo apie 119 016 talerių, kuriuos įnešdavo beveik vien lietuviai nelaisvieji valstiečiai, nes bajorai ir kulmiškiai mokėjo vos 16 000 talerių riterių tarnybos mokesčio⁴⁹. F. Gernė apkaltino Karaliaučiaus vyresnybę, kad ji nefinansavo Lietuvos deputacijos Gumbinėje siekdama „pakenkti Lietuvai ir ją diskredituoti“⁵⁰. Kai kurie Prūsijos istorijos tyrinėtojai vokiečiai manė, kad, įvedus generalinį ūbų mokestį, valstiečių prievolės sumažėjo. Pasinaudojęs gausiais archyvų duomenimis, F. Heningas nustatė, kad jos nuolat didėjo, ypač po reformos; tiktai natūrinės prievolės buvo pakeistos piniginiu mokesčiu⁵¹. Didžiausi mokesčiai (14 talerių) buvo Tilžės, o mažiausi

⁴⁵ *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk. . . S. 113.*

⁴⁶ *Henning H. Dienste und Abgaben. . . S. 20, 41, 115; Schmoller G. Die preussische Kolonisation. . . S. 39; Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 262—263; Stein R. Op. cit. S. 108—111, 119.*

⁴⁷ *Böhme K. Op. cit. S. 11—15; Stein R. Op. cit. S. 373.*

⁴⁸ *Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 212.*

⁴⁹ *Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 49—52; Kopp J. Geschichte des Landkreises Tilsit. S. 18.*

⁵⁰ *Skalweit A. Retablissement Litauens. Urkunden. S. 109.*

⁵¹ *Henning F. Dienste und Abgaben. . . S. 18—20.*

(30 grašių) Hohenšteino (*Hohenstein, Olsztynek*, į pietus nuo Olštino) apskrityse⁵². Kad išvengtų didelių pagalvės mokesčių, lietuviai slėpė naujagimius nuo bažnyčios, krikštijo juos LDK. 1751.VII.17 ir 1778.VIII.23 nutarimais karalystės vyriausybė sumažino valstiečiams duoklę ir nustatė tvirtą jos dydį visame Senovės Prūsijos krašte, išskyrus dešinėje Nemuno pusėje esančius valsčius⁵³. Dėl to 1800 m. vidutinės lažininkų pajamos Prūsų Yluvos valsčiuje siekė 29,2, Kentšino — 4, Ostrudos — 13,3 talerio, o Ragainės valsčiuje lažininkai turėjo netgi po 2,9 talerio nuostolių⁵⁴. Vadinas, lengvatos visų pirma buvo daromos ten, kur telkėsi vokiečių valstiečių diduma.

Lietuviai valstiečiai nuo vokiečių skyrėsi ne tik feodalinės rentos forma ir jos norma, bet ir skirtinio sklypo dydžiu. Gumbinės karo ir domenų vadyba didesnius („pilnus“) valstiečių ūkius (*Vollbauern Wirtschaft*; du ar daugiau ūbų, kuriems įdirbti reikėjo bent poros arklių ir jaučių; iš tokio skirtinio sklypo valstietis pragyvendavo, nereikėjo verstis pašaliniais uždarbiais ar amatais) dažniausiai skirdavo vokiečių kolonistams, rečiau — lietuviams. Lietuviškuose valsčiuose buvo gausybė smulkių (*Halbbauern-Stelle*) lietuvių valstiečių ūkių⁵⁵. Apskritai Lietuvos departamente (ypač Angerburgo, Lėcono, Pelenų (*Pellehnen*, dab. *Pelenen*, Nemano raj.) valsčiuose) dviejų ir daugiau ūbų vietinių valstiečių ūkių buvo nedaug. XVIII a. antroje pusėje pusūbininkų ir vienaūbininkų pagausėjo todėl, kad junkeriai ir domenų valdytojai bei nuomininkai dalį dirbamos žemės iš lietuvių atimdavo arba juos visai nuvarydavo nuo skirtinio sklypo. Dažnai antras ūbas būdavo duodamas kolonistams vokiečiams, nors šie dar blogiau (ypač iš pradžių) ūkininkavo ir jų skirtinės žemės neretai dirvonavo. 1764.VIII.2 Karaliaučiaus vyresnybė nurodė, jog iš valstiečių, turinčių tris ir daugiau ūbų žemės, reikia atimti toliau esančius sklypus ir juose kurti naujas sodybas vokiečiams⁵⁶. Prie Nemuno žemupio ir į šiaurę nuo šios upės esančiuose valsčiuose vyravo maži ūkiai. Daugelio jų dydis buvo $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ kulminio ūbo. Kaip rodo 1808 m. valstiečių išlaisvinimo iš baudžiavos sąrašai, iš daugiau kaip 500 Šilutės valsčiaus valstiečių tik 34 turėjo po 1—1,5 ūbo žemės, o 41 — mažiau kaip po 10 margų; daugelis naudojosi 15—20, dalis — 10—30 margų sklypais⁵⁷. Netgi su Lietuvos provincija besiribojančiuose, tačiau Rytų Prūsijos departamentui priklausančiuose lietuviškuose Mielaukių (Mielaukis; *Mehlauken, Zalesje*, Polesko raj.), Senųjų Lapėnų (*Alt Lappöhnen, Dačnoje*, Černiachovsko raj.) ir Želvos

⁵² Zakrzewski C. A. Die wichtigeren preussischen Reformen // SSP. Leipzig, 1877. Bd. 17. H. 2. S. 9; Stein R. Op. cit. S. 15, 18.

⁵³ Haxthausen A. Op. cit. Bd. 1. S. 220—221.

⁵⁴ Brase K. Der Einfluss der Bauernbefreiung auf die Belastung der Scharwerksbauern in Ostpreussen. Göttingen, 1969. S. 77.

⁵⁵ Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 205—206.

⁵⁶ AB. Bd. 3. S. 52; Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 223—224; Henning F. Bauernwirtschaft. . . S. 138.

⁵⁷ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 142; plg.: Hoffmann B., Hurtig T. Ostpreussen. Land und Leute. Königsberg, S. a. S. 183.

(iki XVIII a. vidurio šis buvo Lietuvos provincijos sudėtyje) valsčiuose valstiečių ūkiai dydžiu skyrėsi nuo to paties departamento vokiškųjų valsčių: pirmuosiuose vyravo pusūbininkiai. 1777 m. vokiškose srityse lažinių valstybinių valstiečių vienam ūkiui vidutiniškai teko šitiek magdeburginių margų: Balgos (*Honeda, Vundena, Vuntenovė; Veseloje, Bagrationovsko raj.*) apskrityje — 210, Brandenburgo ir Barštino — 152, Šakių — 148, Kentšino — 145 ir panašiai. Neretai čia buvo didesnių negu 3 ūbų valstiečių ūkių, o kai kur ištisu kaimų valstiečiai turėjo po 4 ūbus⁵⁸. Nors Varmė, kaip ir Mažoji Lietuva, buvo valstietiškesnis kraštas, tačiau joje vyravo dideli ūkiai (mat iki 1772 m. Varmė buvo Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalis): Frauenburgo (*Frauenburg, lenk. Frombork*) apskrityje skirtingai valstiečių sklypai vidutiniškai buvo 4,1, Olštino — 4, Brunsbergo — 3,3, Melzako (*Mehlsack, Pieniężno*) — 3,1, Vormdito (*Wormditt, Ornety*) — 3, Heilsbergo: (visos gyvenvietės Olštino vaidijoje) — 2,9 kulminio ūbo⁵⁹.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad XVIII a. pabaigoje Karaliaučiaus vadybos administruojamų valsčių 10 719 valstiečių (įskaičiuoti ir kulmiškiai) turėjo 2 062 825 magdeburginius margus skirtingės žemės, tai yra vienam ūkiui vidutiniškai teko 190 margų, o Gumbinės vadybos administruojamų valsčių 23 400 valstiečių (irgi su kulmiškiais) — 2 473 290 margų, tai yra vienam ūkiui vidutiniškai teko 106 margai. Rytų Prūsijos departamente vyravo 2—3 ūbų valstiečių ūkiai, Lietuvos departamente — pusūbiniai ir vienaūbiniai.

Taigi vokiškųjų valsčių valstietis vidutiniškai turėjo beveik dvigubai daugiau žemės už lietuviškųjų valsčių valstietį. Be to, nereikia pamiršti, kad lietuvių žemėse vokiečiai kolonistai valdė daugiau žemės už lietuvius, čia ir kulmiškių gyveno gausiau, todėl lietuvių skirtingės žemės vidurkis buvo dar mažesnis. Kolonizacijos metais Karaliaučiaus vadybos valsčių kaimuose susikūrę dideli valstiečių ūkiai liko nepalieti net ir tada, kai valstiečiai buvo nuvaromi nuo žemės: čia vyravo 2—3 ūbų ūkiai, sodybų su mažiau kaip 30 ha žemės retai kur buvo, o 5—20 ha ir mažesnių sklypų vokiečių valstiečiai beveik neturėjo⁶⁰. Privačiuose dvaruose lietuvių ūkiai dar sparčiau mažėjo.

Vadinasi, nuskurdusių valstiečių lietuvių žemėse gausiai atsirado ne tiek dėl XVII a. karų su švedais ir Septynerių metų karo (1756—1763) su rusais, kaip tvirtino vokiečių mokslininkai (priešingai, po karų, kaip ir po marų, laisvos žemės padaugėja), bet, svarbiausia, dėl vokiečių valdžios politikos.

Prūsijos valstiečių asmeninė laisvė, jų teisė į žemę ir santykiai su ponu (*Herr, Grundherr, Oberherr*), galutinai išreikšti juridinėmis vergystės (*Leibeigenschaft*), baudžiavinės priklausomybės (*Eigengehörigkeit, Gutspflichtigkeit*) ir paveldimo pajungimo (*Erbunterthänigkeit*) sąvokomis, buvo lėtos ir nuoseklios, itin sudėtingos

⁵⁸ Stein R. Op. cit. S. 83, 85, 86.

⁵⁹ Ten pat. P. 83—86, 363—371.

⁶⁰ Baczo L. Handbuch... Teil 2. S. 20, 37; Henning F. Bauernwirtschaft... S. 138.

visų valstybinių ir visuomeninių institucijų raidos rezultatas. Dėl to Prūsijoje susiformavo juridinių normų įvairovė: sudėtinga terminija, daugybė vietinių teisių (Prūsų, Kulmo, Magdeburgo ir kitų), luominių taisyklių (*Landtags-Recesse*) ir įstatų, įstatymų — apie valstiečius, šeimynykščius (*Bauern-Gesinde, Untertanen Eigenthums Ordnungen*).

Laikini nuomininkai valstiečiai (*Zeitpachtbauern*) dirbo bajorų ir kulmiškių ūkiuose, ypač Mažajoje Lietuvoje ir Pamaryje. Jie neturėjo ūkio paveldėjimo teisės, dažniausiai tik šešerius metus nuomojo bajoro ar kulmiškio žemės sklypą. Įprastinė ir laikinoji nuoma niekuo nesiskyrė. Panaši į paveldimo čišo teisę buvo paveldima nuoma (*Erbpacht*), sudaroma tarp asmeniškai laisvų žmonių. Sakysime, 1773 m. Kiautų valsčiuje iš Kumečio palivarko buvo sudaryta 19 paveldimų laisvų su 2517 margų žemės ūkių, už kuriuos kolonistai sumokėjo 205 talerius. Jurgaičių valsčiuje Šnipelių 776 margų palivarkas buvo padalytas keturiems šveicarams. Paveldimos nuosavybės teisėmis 20 kolonistų, kurie liko laisvi nuo visų valstietišku prievolių, Balgardžio valsčiuje buvo išdalyti Šventainio (*Schwentainen*) ir Maričkkiemio (*Maritschkehmen*) palivarkai (40 ūbų)⁶¹. Paveldimai žemę laikančių daugiau buvo valstybiniuose dvaruose, ypač vakarinėse karalystės provincijose. Laikinių ir iki gyvos galvos laikytojų buvo visur, jie sudarė baudžiauninkų daugumą, ypač Prūsijos lietuviškose apskrityse. Paveldimos ir laikinos ar iki gyvos galvos žemės valdymo teisės skirtumas turėjo istorinį pagrindą. Teisė iki gyvos galvos buvo vadinama Venedų teise, nes galiojo Vokiečių ordino užkariautose srityse. Paveldimąją, vadinamąją Vokiečių, teisę teturėjo vokiečių kolonistų palikuonys⁶².

Kolonizacijos metais ėmė įsigalėti ekonominė, teisinė ir tautinė lietuvių ir vokiečių valstiečių nelygybė. Patentai ir juridinės sutartys, valstybės finansinė ir ekonominė bei moralinė parama kolonistams sudarė palankias sąlygas formuoti atskirai vokiečių žemdirbių kastai. Jau vien dėl to, kad jie gavo po kelis ar keliolika laisvų nuo visų feodalinių prievolių metų (avantiūristai iš viso vengė dirbti), visa padidėjusi mokesčių našta, plėšinių įdirbimas, maro padarinių likvidavimas užgulė lietuvių pečius. Be to, lietuviai iš pradžių turėjo įdirbti kolonistams skirtus sklypus.

Mokslininkai skirtingai traktavo kolonistų nuosavybės teisę į jiems duotus ūkius. Gumbinės valdžia vokiečių valstiečius laikė savininkais, mažiausiai — paveldimais čišininkais. 1748.VII.12 potvarkiu ji paskelbė, jog žemės ūbai kolonistams duoti paveldimon nuosavybėn (*Erb-und Eigenthümlich zu freyen Rechten*)⁶³, tai yra kolonistai prilyginti laisviesiems valstiečiams. 1755.IV.28 potvarkiu jiems leista, sutikus Gumbinės karo ir domenų vadybai, parduoti savo ūkius, bet nebrangiau kaip už 300 talerių. Sodyba be jokių

⁶¹ Kopp J. Beiträge zur Chronik. . . S. 50; Stein R. Op. cit. S. 134.

⁶² Haxthausen A. Op. cit. Bd. 1. S. 205—208, 226—227; Stein R. Op. cit. S. 118—120, 124—125; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 207.

⁶³ Mignat J. Op. cit. S. 99. Kad vokiečių valstiečiai turėjo asmeninę laisvę, rodo šaltiniai: Stadelmann R. Friedrich der Grosse; plg.: Muret E. Op. cit. S. 236.

išlygų buvo vokiečių valstiečių nuosavybė⁶⁴. Dėl tos priežasties, 1808 m. pradėjus Prūsijos karalystėje naikinti baudžiamąją, kolonistai, remdamiesi savo senomis sutartimis su šia vadyba, atsisakė visiems valstiečiams lygių nuosavybės teikimo sąlygų: esą jie yra savo ūkių **savininkai**. Karalystės vyriausybė Berlyne su tuo sutiko. Kolonijos nariams duotos sodybos svetimiams nebūdavo perduodamos. Apie jų teisinę padėtį F. Engelsas rašė: „Kai dėl žemių ir rytus nuo Elbės, tai ten tvirtai įsigalėjo vokiečių valstiečių laisvė dėl kolonizacijos“⁶⁵ (pabraukta mano. — A. M.).

Kolonistai turėjo atskirą vietinę administraciją ir teismą. Jų buvo negalima bausti fizinėmis bausmėmis. Nors XVIII a. Prūsijoje tokios bausmės be teismo sprendimo oficialiai buvo uždraustos, amtonai, amstrotai ir kiti pareigūnai su lietuviais valstiečiais susidorodavo ir be teismo. Įstatymas valstietį vokiečių labiau už lietuvių saugojo nuo dvarininko savivalės: pirmasis, gindamas savo teises į žemę, bylinėtis ir apeliuoti galėjo į dvi instancijas ir į trečią, aukštesniąją, o antrajam jau antros instancijos teismo sprendimas buvo neapspundžiamas ir įgydavo įstatymo galią⁶⁶. Beje, Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties apskrįčių, taip pat Labguvos apskrities valstiečius lietuvius, bajorus, kulmiškius teisė Įsruties teismo kolegija (įsteigta 1723 ar 1724 m. Įsruties pilyje), dar vadinama Lietuvos rūmų teismu. 1781 m. ji buvo pertvarkyta į Prūsijos krašto teismo rūmus.

Mažajoje Lietuvoje vietinė administracija ir dvasininkija kolonistus priėmė kaip „išrinktosios tautos“ atstovus, kuriems pavesta misija germanizuoti lietuvius ir lenkus ir sukurti vieningą vokiečių naciją. Karalių įsakuose ir kitų aukštųjų Prūsijos karalystės pareigūnų skelbimuose, raštuose nuolatos buvo pabrėžiamas skirtumas tarp lietuvių ir vokiečių, pastarieji buvo laikomi aukštesnės kultūros žmonėmis. Prūsijos valdovai niekino lietuvius, laikė juos žemesnės rūšies žmonėmis, skirtais vergauti vokiečiams. Vienam draugui Frydrichas II rašė: „jei Jūs būtumėte čia, tai aš leisčiau Jums pasirinkti mandagiausią lietuvių mergaitę ir gražiausią veislinę mano kumelę; mergina nuo kumelės skiriasi tik tuo, kad vaikšto dviem, o anoji keturiomis kojomis. Turtingas arklių, gerai sutvarkytas ir apgyvendintas šis kraštas nedavė nė vienos vienintelės maščiančios būtybės [...]“⁶⁷. Karaliaus nedomino M. Mažvydas, J. Bretkūnas, K. Donelaitis ir kiti lietuviai rašytojai, išgarsinę ir visos Prūsijos karalystės vardą.

Lietuviai lažininkai sklypo valdymo teisėmis naudojosi iki mirties, laikinai, o kartais neribotai, bet retai — paveldimai. Tai buvo nustatyta jau XVII a. vidurio agrariniais įstatymais. Mirus valstie-

⁶⁴ Harmjanž H. Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens // NF. Berlin, 1936. Bd. 9. S. 19.

⁶⁵ Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. V., 1962. P. 149.

⁶⁶ Muret E. Op. cit. S. 235; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 207.

⁶⁷ Franz W., Krause E. Deutsches Grenzland Ostpreussen. Pillkallen, (s. a.). S. 83; Baren O. Der Zorn Friedrichs des Grossen über Ostpreussen // AM. Königsberg, 1885. Bd. 22. S. 186. Plg.: Pakarklis P. Lietuvių vokietinimas Mažajoje Lietuvoje. Maskva, 1942. P. 11.

čiui arba pasibaigus žemės valdymo nuomos kontraktui, jei sklypas būdavo išnuomotas nepaveldimai, domeno valdytojas ar privačios valdos dvarininkas sodybą galėjo perleisti kam norėjo (dažnai — vokiečiui). Sudarydamas kontraktą su kitu valstiečiu, jis turėjo teisę padidinti prievoles⁶⁸.

Bajorų valstiečių, ypač lietuvių ir mozūrų, ekonominė ir teisinė padėtis XVIII a. buvo blogiausia. Jie buvo vadinami *Leibeigene* — Prūsijoje tai buvo beveik tolygu vergui. Vokiečių valdininkai ir mokslo visuomenė baudžiauninko sąvokai vartojo dar kitą, švelnesnę formą, labiau tinkamą domenų valstiečiams: *Erbunterthänig*, tai yra paveldimai priklausomas, susietas su sklypu, su ūkiu. Vienu aspektu lietuvių ir lenkų valstiečio padėtis Prūsijoje buvo geresnė negu Lenkijos ir Lietuvos valstybėje: jis turėjo teisę kreiptis į valstybės teismą; tai atsispindi ir Žemės teisyne. Pati patrimoninė jurisdikcija įgijo objektyvesnio teisėtumo formas.

Lietuviai valstiečiai skųsdavosi karaliui ir jo ministrams. 1792 m. jau minėtas Prūsijos oberprezidentas baronas J. Šrėteris nurodė, kad jis kiekvieną dieną gaunąs lietuvių valstiečių skundų dėl kasdieninio lažo, dėl vertimo įdirbti ir valdininkų žemes. Grįžęs iš inspekcinės kelionės, minėtas A. Bliumentalis karaliui pranešė, kad „skundai vietinei lietuvių nacijai tapo įpročiu“⁶⁹. 1780 m. Frydrichas II pareiškė nepasitenkinimą tuo, kad „paprasti žmonės“ skundžiasi „teisingsiais įstatymais“, rašytiniais teismo sprendimais ir pakartotiniais nuteisimais. Tokių skundėjų buvo daug, todėl jiems nustatytos bausmės: sunkiųjų darbų kalėjimas arba kūno sužalojimas. Baudžiami buvo ir skundų rašytojai arba iniciatoriai. Dėl to Klaipėdos krašto baudžiauninkai lietuvių pakilo į organizuotą ir atkaklią kovą prieš feodalinę priespaudą (beje, lietuvių istorinėje literatūroje ji kol kas neatspindėta). Šis judėjimas vyko visą XVIII a., dažnai reikšdamasis ginkluotais susirėmimais su kariuomene ir žandarais. Ypač atkakliai 1705, 1716, 1734, 1740, 1748—1750, 1775 m. kovojo ginkluoti Šilutės valsčiaus Auričių ir Vižeikių apylinkių valstiečiai⁷⁰. Tarp lietuvių valstiečių sklido kalbos apie baudžiamos panaikinimą, todėl ir kitų valsčių valstiečiai atsisakė eiti lažą⁷¹. Antibaudžiamos idėjas kaimuose dažniausiai platino, griebėsi ginklo ir vadovavo kovai buvę Prūsijos kariuomenės kareiviai lietuviai.

Slaptame rašte kabineto slaptajam patarėjui Bėmei J. Šrėteris 1798 m. pranešė apie „domenų valstiečių lietuvių bruzdėjimą“⁷². Rytų Prūsijos ir Lietuvos departamentams paskirtas Prūsijos karalystės generalinis komisaras pareiškė, kad daugiausia bruzdėjimų įvyko Mažojoje Lietuvoje. Jų priežastimi komisaras nepagrįstai laikė tautinį gyventojų mišrumą, tai, kad drauge gyveno vals-

⁶⁸ Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 207.

⁶⁹ Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 165.

⁷⁰ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 136—142; Gervais. Notizen von Preussen mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Litauen, Königsberg, 1795. Teil 1. S. 54.

⁷¹ Rumler M. Die Bestrebungen zur Befreiung der Privatbauern in Preussen 1797—1806 // FBPG. Leipzig, 1921. Bd. 34. S. 1.

⁷² Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 142; Stein R. Op. cit. S. 150.

tiečiai lietuviai ir vokiečiai⁷³. L. Bačka rašė, kad „Klaipėdos, Priekulės ir Šilutės valsčių lietuviai dėl priešinimosi dažnai yra šmeižiami ir ne kartą karine jėga priversti atlikti prievoles. Yra pavyzdžių, kad jie patys priešinosi karinei komandai“⁷⁴.

Vadinasi, Mažojoje Lietuvoje klasių kova stiprėjo, kartais net peraugdavo į ginkluotas lietuvių akcijas prieš monarchinę valdžią. Kartu ji įgydavo priešinimosi tautinei priespaudai formas. Kova plėtojosi lietuviškuose valsčiuose ir kaimuose. Tačiau valstiečių sąjūdis buvo lokalinis, nekėlė reikalavimo pakeisti valstybės politinę santvarką. Marksizmo-leninizmo klasikai nurodė, kad Rusijos, Prūsijos ir visos Europos feodalizmo epochos valstiečių judėjimų ideologijai būdingos monarchistinės pažiūros. Jie kovojo prieš vietinius amtmonus, edelmonus, bet garbino monarchą. Apibūdinamas visuomeninius santykius Rusijoje, F. Engelsas rašė: „Rusijos liaudis, šis „revolucionierius iš instinkto“, tiesa, darė nesuskaitomus atskirus valstiečių sukilimus prieš bajoriją ir prieš atskirus valdininkus, bet prieš carą — niekuomet [...]. Priešingai, caras valstiečiui atrodo žemės dievu: dievas aukštai, caras toli [...]“⁷⁵ (*pabraukta autoriaus*). V. Leninas pabrėžė, kad „valstiečiai reikalavo panaikinti baudžiąvą, nesipriešindami caro valdžiai ir tikėdami caru“⁷⁶. Tai buvo būdinga ir Prūsijos valstiečiams.

Reformos ir valstiečiai lietuviai

Jau XVIII a. pradžioje Prūsijoje feodalizmas pradėjo irti, seni gamybiniai santykiai neatitiko augančių naujų gamybinių jėgų. Europoje plėtėsi antibaudžiavinis judėjimas. Norint pakelti žemės ūkio pajamingumą, imtasi tvarkyti teisinę ir lietuvių (drauge ir kitų) valstiečių padėtį. XVIII a. pradžioje Prūsijos valstybės Slaptasis patarėjas K. Lubenas pasiūlė karaliui baudžiąvos panaikinimo planą: padalyti domenų palivarkus į mažus sklypus ir juos išnuomoti turtingesniems valstiečiams. Tuo siekta padidinti išdajamas, pagyvinti ekonominį gyvenimą, pakelti gyventojų prieaugį, plėtoti kapitalistinį fermerių ūkį. Lubeno nuomone, šią žemę įdirbtų šeimynykščiai arba samdomi darbininkai. Tiems laikams pažangi reforma nebuvo realizuota. Prieš feodalinės santvarkos pagrindo — stambiosios žemėvaldos — panaikinimą, už tolesnį baudžiąvos stiprinimą stoji feodalų klasė, ypač jos viršūnė junkeriai. Nenuostabu, kad Lubenas buvo atleistas iš pareigų ir atiduotas teisti. Vietoj siūlyto palivarkų parceliavimo, valstybinių dvarų sistemos naikinimo buvo įvestas paveldimas jų nuomojimas stambiesiems junkeriams, aukštiesiems valdžios pareigūnams⁷⁷. Prūsijos karalystės

⁷³ *Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. S. 158—159.*

⁷⁴ *Baczko L. Nankes Wanderungen durch Preussen. Bd. 1. S. 154.*

⁷⁵ *Marksas K., Engelsas F. Rinkiniai raštai. V. 1950. T. 2. P. 47; Engelsas F. Min. veik. P.108, 144, 146, 151.*

⁷⁶ *Leninas V. Pilnas raštų rinkinys. V., 1977. T. 5. P. 74.*

⁷⁷ *Grube G. Op. cit. Teil. 3. S. 445; Stadelmann R. Friedrich Wilhelm I. ... S. 13—17, 23, 24, 212; Khann F. Ф. Указ. соч. С. 44, 45, 70, 71.*

valdžia padidino pajamas pakėlusį kontribuciją, vykdydama merkantilizmo politiką. Domenus pradėta nuomoti ne paveldimai, bet laikinai, o generaliniai nuomininkai bajorai buvo pakeisti miestiečiais valdininkais: vyriausybė susidarė nuomonę, kad pastarieji, atvykę iš Vokietijos miestų, ūkininkauja kapitalistiškai; dėl to šalia dvarininkų bajorų Prūsijos krašte susiformavo miestiečių žemvaldžių sluoksniš⁷⁸. Karaliaus Frydricho Vilhelmo I ketinimai visas valstiečių prievoles pakeisti mokesčiais, įpareigoti palivarkų valdytojus žemę įdirbti savo gyvuliais ir šeimynos darbo jėga, nebuvo įvykdyti.

1719.VII.10 (vokiškiems valsčiams) ir 1720.IV.20 (lietuviškiems ir lenkiškiems valsčiams) patentais karalius paskelbė naikinęs savo domenuose asmeninę valstiečių priklausomybę, už išpirką jie galėsia įsigyti nuosavybėn sodybas ir skirtines žemes, ūkius valdyti paveldimai; sutikus Domenų vadybai, galėsia juos parduoti. Visuotiniame Prūsijos žemės teisyne (*Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten*, įsigaliojo 1794 m.; 1796—1806 m. galiojo ir Užnemunėje) vėlgi deklaruojama, kad baudžiauninkai laikomi laisvais valstybės piliečiais⁷⁹.

Daugelis vokiečių bajoriškųjų ir buržuazinių istoriografų tai įvertino kaip baudžios panaikinimo aktą. Iš tikrųjų baudžios teisė neišnyko, juridiniai santykiai tarp domeno valdytojo ir baudžiauninko liko nepakitę. Valstiečiams lietuviams lažas nebuvo panaikintas, tik sumažintas iki 48 dienų per metus, nebuvo suteikta ir asmeninė laisvė. Priešingai, jie priesaika (*Annehmungsbriefen, Kaufbriefen, Urbarien*) išipareigojo nemesti ūkio. Negalėjo išvykti ir valstiečio vaikai⁸⁰. Ediktais buvo norima sušvelninti domenų valstiečių padėtį ir sudaryti iliuziją, kad jie įgyja teisę paveldimai naudotis ūkiais. Sitokia teisė įsigaliojo tik valstiečiams vokiečiams. Nors skirtinė žemė buvo vadinama paveldėjimu (*Erbe*), bet valstietis lietuvis tokių teisių į ją neturėjo. Šis baudžios „panaikinimas“ tik pakeitė asmeninę priklausomybę švelnesne priklausomybės forma (*Erbunterthänigkeit*): domeno valdytojas negalėjo parduoti valstiečio be žemės, o valstietis galėjo įsigyti turto. Tik retas lietuvis galėjo išsipirkti iš baudžios⁸¹. Šie ir visi kiti vyriausybės patvarkymai, neesminės reformos lieté tik valstybinius, bet ne feodalų valstiečius.

Vadinasi, valstiečiai lietuviai ir toliau negalėjo palikti skirtinės žemės, tik asmeninė priklausomybė nuo gimimo dienos buvo pakeista priesaika nepasitraukti iš dvaro. Čia ir glūdi karaliaus Frydricho II pamėgto posakio „žmogus gimsta laisvas“ esmė. Jei po priesaikos lietuvis mėgindavo pasitraukti nuo savo domeno nuomotojo, būdavo baudžiamas mirtimi.

⁷⁸ Кнапп Г. Ф. Указ. соч. С. 3.

⁷⁹ Ten pat. P. 70, 103.

⁸⁰ Krug L. Ueber Leibeigenschaft... S. 7—9, 20—23; Кнапп Г. Ф. Указ. соч. С. 16, 22, 25, 72, 74, 79, 98; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 212, 214, 254; Aubin G. Op. cit. S. 175—176, 181—182, 186—187; Stein R. Op. cit. S. 72—75, 80.

⁸¹ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 142; Stadelmann R. Friedrich der Grosse... S. 107.

Prūsijos žemės teisyne 2 dalies 3 skirsnio 7 paragrafe sakoma, kad dvarininkų ir baudžiauninkų ekonominiai bei juridiniai santykiai, atsižvelgiant į Prūsijos provincijų, kraštų ypatybes, turi būti reguliuojami pagal tų provincijų įstatymų knygas. Iš tikrųjų tai reiškė, kad Lietuvos provincijoje amtmonai ir edelmonai nevykdė ir esamų ribotų įstatymų bei įsakymų. Teisyne skelbiama ir priedarta: „Tingius, nedrausmingus ir užsispyrusius šeimynykščius ponas gali versti atlikti savo pareigas saikingomis kūno bausmėmis; ši teisė suteikiama ir žemės nuomininkams bei ūkio tarnautojams“⁸². Teisynas tik bandė suvienodinti skirtingus įvairių karalystės provincijų agrarinius santykius⁸³. Prūsijoje baudžiava buvo naikinama pamažu, visą šimtmetį, nuvarant valstiečius nuo žemės (vadinamuoju prūsiškuoju būdu). 1807.X.9 baudžiovos panaikinimo įstatymu (ediktu) valstiečiams tebuvo suteikta asmeninė laisvė, panaikinti luominiai apribojimai verstis prekyba, amatais ir išgyti žemės. Tačiau jie ir toliau turėjo atlikinėti įvairias darbo prievoles, mokėti duokles, o skirtinę žemę privalėjo išsipirkti. Išpirka užtruko dešimtmečius. Svarbiausios baudžiovos liekanos tebebuvo šalinamos iki XIX a. vidurio.

Lietuvos provincijoje ypač buvo pažeidžiami valstiečių ūkių paveldėjimo teisės įstatymai. Jau 1722.X.6 ediktu nustatyta: „Baudžiauninkui mirus, ūkis perduodamas vienam iš jo darbščių sūnų, jei jų nėra — brolvaikiui; kai nėra nei sūnaus, nei brolvaikio, sodyboje turi apsigyventi kitas geras ūkininkas“. Edikte minima ir Lietuva, kur tėvų palikimas galėjo neatitekti vaikams, nes „nuomininkai su gyventojais elgiasi visai savavališkai“⁸⁴. 1720 m. paselbus vadinamąjį baudžiovos panaikinimą, šis įstatymas paveldėjimo teisės neišplėtė, liko tai, ką deklaravo 1620 m. Prūsų žemės teisynas. Tiesa, 1770 m. Teisės tarnybos reglamentu visi valstiečiai buvo pripažinti ne feodalo (kaip buvo LDK), o karaliaus valdiniais, valstybės piliečiais. Žemvaldžiams buvo uždrausta teisti ir bausti valstiečius, daryti egzekuciją, pasisavinti jų turtą. Neatliekančius prievolių ar kitaip nusižengusius valstiečius ponas galėjo skusti teismui. 1779 m. Teisių kolegijos protokole deklaruojama, kad visi (ir elgeta) prieš įstatymą lygūs, visi yra valstybės piliečiai. 1794 m. Visuotiniame Prūsijos žemės teisyne greta feodalinės įrašyta ir besiformuojančios buržuazinės teisės normų. Jame įtvirtinama karaliaus absoliutinė valdžia, privilegijuota dvarininkų padėtis ir baudžiaviniai santykiai. Bažnyčiai leista kištis į šeimos reikalus. Daug dalykų palikta teisėjų nuožiūrai. Iš tikrųjų buržuazinės civilinės teisės normos galiojo tik valdančiajai išnaudotojų klasei, iš dalies buvo taikomos vokiečiams kolonistams. Valstiečiai lietuviai ir toliau neretai būdavo iškeldinami iš ūkių⁸⁵. Apie tai kalbama ir

⁸² *Krug L. Ueber Leibeigenschaft. . . S. 10; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 220—222; Шнейдерейтас О. Мин. veik P. 238—239.*

⁸³ *Plg.: Rumler M. Die Bestrebungen zur Befreiung der Privatbauern in Preussen 1797—1806 // FBPG. Leipzig, 1920. Bd. 33. S. 180, 327.*

⁸⁴ *Haxthausen A. Op. cit. Bd. 1. S. 215; Stein R. Op. cit. S. 76—77.*

⁸⁵ *Haxthausen A. Op. cit. S. 215, 218; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 213.*

1790.V.25 deklaracijoje bei 1799.VI.1 vyriausybės „Žiniose“ (*Amtsberichte*): iki 1777 m. visi Prūsijos karaliaus ir vyriausybės nurodymai bei įstatymai niekad nebuvo vykdomi, žemę ūkininkas valdė tik iki gyvos galvos, jo ūkį ne visada paveldėdavo vaikai ir giminės. Rinktis paveldėtoją iš kelių lietuvių palikuonių turėjo teisę Domenų vadyba, kuri dažnai paveldėtoju skirdavo valdžiai patinkamą vokiečių. 1754.XI.2 Kaimo taisyklės lietuvių žemėse įstatymu įtvirtinta šitokia paveldėjimo tvarka: „Mirus ūkininkui, nėra jokio reikalo sodybą perleisti jo vaikams, nebent vienas jų būtų geras ūkininkas, pranašesnis už svetimąjį“⁸⁶. 1798 m. Įstatymų komisija nutarė: „Mirus paveldimai priklausomam [feodalui. — A. M.] tėvui arba ūkyje likus motinai, dar nesuaugę vaikai tampa laisvais žmonėmis“⁸⁷. Vadinasi, lietuvių vaikai netekdavo teisės į tėvo turtą ir tapdavo šeimynykščiais bernais bei mergomis. Plėtojantis kapitalistiniams santykiams ir didėjant laisvai samdomo darbo poreikiui, keitėsi patriarchalinė šeimos padėtis, Seniau šeimynykščiai mieliau dirbdavo valstiečiui ar kulmiškiui („kartu su jais rūkė pypkę“) negu dvare, kur tapdavo nelaisvais dvariškais, o XVIII a. antroje pusėje, dvaruose paplitus samdomam darbui, šeimos žmonės pradėjo samdytis dvarininkams: pasibaigus nuomos sutarčiai, gaudavo teisę keltis į miestą. Tai ardė patriarchalinius valstiečio ir jo šeimos santykius⁸⁸. Persikėlėliai mieste papildė proletariato sluoksnį, ypač po baudžios panaikinimo. Tai spartino lietuvių asimiliaciją. Lažą keičiant samdomuoju darbu, šeimynykščiui lietuviui buvo sunku gauti skirtinį sklypą ir tapti valstiečiu. Dėl to iki XVIII a. pabaigos lietuviai neretai nepaveldėdavo savo ūkių, jie būdavo perleidžiami kolonistams vokiečiams, o lietuviai papildydavo žemės ūkio darbininkų sluoksnį, tapdavo rekrutais. Jie naudojosi blogiausia nuosavybės teisės forma — nepaveldimaisiais lasitais.

Žemės skirstymas į palivarkinę ir valstiečių naudojamą Prūsijoje turėjo ne tik privačią ar ūkinę, bet ir valstybinę reikšmę. Išdo interesai reikalavo stabdyti kraštutinę valstiečių pauperizaciją, kad valstiečių žemė, kaip prievolių vienetas, būtų nedalijama, nemažėtų. Kapitalizmo raidoje plečiantis prekybai, piniginiams santykiams ir padidėjus grūdų pareikalavimui rinkoje, kilo žemės kaina, drauge spartėjo ir jos grobstymas.

Norėdama garantuoti valstybei materialinių lėšų įplaukas ir prinkirti rekrutų, vyriausybė draudė (1730.III.14, 1739.III.14, 1749.VIII.12, 1755.VII.15, 1764.XII.30 ir 1775.IX.6 įsakais) dvarininkams atimti iš valstiečių žemę ir prisijungti prie savo palivarkų⁸⁹. Frydricho II agrarines reformas buržuaziniai vokiečių istorikai, ekonomistai pavadino „valstiečių gynimo politika“. Tačiau iš esmės jos buvo reakcinės, atitiko dvarininkų interesus. 1807 m. baudžios panaikinimo

⁸⁶ Haxthausen A. Op. cit. S. 216—218, 268—269; Stein R. Op. cit. S. 80—81.

⁸⁷ Rumler M. Die Bestrebungen... Leipzig, 1922. Bd. 34. S. 275, 277; Stadelmann R. Friedrich der Grosse... S. 115.

⁸⁸ Jurginis J. K. Donelaičio „Metai“ kaip istorijos šaltinis. P. 65—67; Skalweit A. Gutsherrschaft und Landarbeiter. S. 319.

⁸⁹ Stadelmann R. Friedrich der Grosse... S. 114—115, 366, 418; Кнапп Г. Ф. Указ. соч. С. 45—50.

įstatymas nedraudė feodalams grobstyti valstiečių žemių. Privačių dvarų valstiečiai netapo paveldimaisiais lasitais, todėl buvo lengva juos nuvaryti nuo žemės ir paversti žemės ūkio darbininkais⁹⁰. Be to, XVIII a. pabaigoje — XX a. pradžioje dalis domenų valstiečių lietuvių, kaip jau rašyta, perėjo dvarininkų valdžion, todėl kai kurie jų irgi neteko žemės.

Valstiečių teisinę padėtį palengvino valstiečio dukterų išpirkos mokesčio panaikinimas. Smarkiai priešinantį Karaliaučiaus valdžiai, 1723.III.24 karalius ediktu paliepė: ištekdamos į bajoro žemę arba atvirksčiai, valsčiaus baudžiauninkės mergaitės išpirkos mokesčio nemoka. Kitų metų lapkričio 6 d. ediktu valstiečio dukterims buvo leista be išpirkos tekėti už kulmiškių⁹¹. Tačiau šis aktas skatino lietuvių nutautimą.

Taigi prūsiškoji kapitalizmo raida žemės ūkyje, vokiečių valdžios politika nulėmė tai, kad daug Prūsijos lietuvių tapo mažžemiais, kumečiais, žemės ūkio darbininkais.

Be lažininkų ir činšininkų, kurie sudarė pirmąją valstiečių grupę, Prūsijoje buvo dar kelios kitos valstiečių kategorijos bei grupės. Lažininkai, atleisti nuo lažo ir činšininkai priklausė paveldimiesiems lasitams, neturintiems nuosavybės teisių į ūkį, o laisvųjų valstiečių juridinė padėtis buvo kitokia, ypač Varmės valstiečių, kurie iš seno turėjo nuosavybės teises į sodybas, gyvenamuosius ir žemės ūkio pastatus⁹².

Antrą naujasėdžių grupę sudarė asekurantai, arba paveldimai laisvieji valstiečiai (*Assekuranten* — taip pavadinti pagal išduotą raštą *Assekuration, Erbfreibauern*), daugiausia po didžiojo maro atvykę kolonistai vokiečiai (1711.IV.16 ediktas „Dėl tuščių valstiečių palikimų apgyvendinimo“) ir senosios valstietijos likučiai (seniūnai, vokiškuose valsčiuose — senovės prūnai ir kiti). Sklypą jie gaudavo kaip paveldimą, bet ribotą nuosavybę (*Eigentums-Recht*), būdavo keletą metų atleidžiami nuo visų mokesčių, o jiems pasibaigus, mokėdavo činšą. Taigi šalia priklausomųjų atsirado laisvųjų činšininkų, tai reiškė, jog feodalizmas irsta⁹³. Laisvųjų činšininkų buvo ir tarp lietuvių. Iš K. Donelaičio raštų ir kitų šaltinių žinome, kad žemesniųjų valdininkų, ypač šaltyšių (šulcų) ar seniūnų, matininkų, pakamorių, žemesniųjų grios prižiūrėtojų (*Forstberitten*) pareigas eidavo ir lietuviai, o pastarąsias — vien lietuviai ir mozūrai. Šaltyšiai savo pareigas dažniausiai perduodavo sūnams, o jų dukterys gaudavo dokumentą, kad yra laisvos. Daugelis tokių laisvųjų valstiečių praturtėdavo⁹⁴. Panaikinus baudžiavą, iš jų susidarė ne-gausius lietuvių kaimo buržuazijos sluoksnis.

⁹⁰ Khann G. Ф. Указ. соч. С. 261—263.

⁹¹ Kern A. Op. cit. S. 173; Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 208; Stein R. Op. cit. S. 77—79, 256—258.

⁹² Haxthausen A. Op. cit. S. 223; Khann G. Ф. Указ. соч. С. 14—15.

⁹³ Wąsicki J. Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wrocław, 1957. S. 89.

⁹⁴ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 148—153; Kopp J. Geschichte des Landkreises Tilsit. S. 98—129; Ganss J. Op. cit. S. 34; Natau O. Op. cit. S. 175—179; Odyniec W. Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu w XVIII w. // KH. Warszawa, 1955. T. 62. N 4/5. S. 200; Rieckenberg H. Op. cit. S. 194—195, 200; Gromatos. . . P. 6.

Mažžemių ir bežemių kolonistų, įsisavinančių naujas bei užgrobiančių lietuvių žemes, kasmet mažėjo, daugelis jų pirkosi nuosavus ūkius (pavyzdžiui, 1732 m. — 237 šeimos). 1732 m. buvo 3232 padienininkai zalcburgiečiai, o 1744 m., kolonizaciją baigiant, jų sumažėjo iki 1731. Visi šie zalcburgiečiai (1501 žmogus) gavo 1253 ūbus žemės, iš kurių 444 ūbai buvo jų nuosavybė⁹⁵.

Ypatingą Prūsijos valstiečių grupę sudarė šatuliniai valstiečiai. Šatulinė, arba vidinė, kolonizacija Mažojoje Lietuvoje — išskirtinis reiškinys karalystėje. Ji prasidėjo XVII a. antroje pusėje, valdant didžiajam kurfiurstui Frydrichui Vilhelmui (valdė 1640—1688 m.). Asmeninis izdas, arba kasa (*Schatoull, Schatull*), buvo atskirtas nuo valstybės izdo, kuriuo valdovas, be didikų žinios, laisvai disponuoti negalėjo. Norėdamas padidinti finansus ir sustiprinti valstybės karinę galią, jis sumanė savo izdą papildyti iš miškų. Juose pradėjo kurti kaimus ir viensėdžius. Miškų administratoriai parengdavo sodyboms plotus ir su būsimais ūkininkais valdovo vardu sudarydavo žemės valdymo sutartis (*Berahmungen*), pagal kurias jiems būdavo suteikiami keleri nuo feodaliųjų prievolių laisvi metai. Dalis jų būdavo kurdinami pagal Kulmo teisę, tai yra gaudavo ūkį nuosavybėn be jokių baudžiavinių prievolių, kita dalis tapdavo šatuliniais valstiečiais, kurių svarbiausia prievolė buvo mokėti į valdovo izdą nuo paskirtų ūbų (ūkis buvo 1 ūbo arba mažesnis) činšą. Tiesioginiai šatuliškiai (*Schatuller*) ūkius valdė kaip paveldimą nuosavybę, prilygo laisviesiems (*Erbtreien*). Skirtingai nuo kulmiškių, šatuliniai valstiečiai ir šatuliškiai, be žemės činšo, mokėjo dar apsaugos, pagalvės ir ragų mokesį, atlikdavo girių tarnybą. Šatuliniai kulmiškiai tesudarė 1/5 šatuliškių ir šatulinių valstiečių. Užuoat ėję įprastinį lažą, šatuliniai valstiečiai atlikdavo įvairius darbus gariose, o vietoj tarnybos pilyse statė gariose pastatus. Teisinė šatuliškių padėtis irgi buvo geresnė negu valsčių valstiečių: jie buvo pavaldūs tik garios valdžios jurisdikcijai. 1713.VIII.27 ediktu ypatinga šatulinių gyventojų padėtis buvo pakeista: jie buvo prijungti (galutiniai 1714.III.23) prie domenų⁹⁶.

Mažojoje Lietuvoje, kur buvo daug girių, šatuliniai ūkiai labai išplito, ypač palei upes: Linkūnų (*Linkuhnen, Rževskoje, Slavsko raj.*), Lapėnų, Želvos, Įsruties, Labguvos, Tarplaukių, Tepliaivos valsčiuose, o labiausiai Mozūrijos gariose. Mielaukių valsčiuje gyveno beveik vien šatuliškiai (40 kaimų). Vadinamoji šatulinė kolonizacija Lietuvos departamente buvo dvigubai intensyvesnė negu Rytų Prūsijos departamente. Šatuliniai ūkiai buvo steigiami to paties valsčiaus arba gretimų Lietuvos provincijos valsčių gyventojų, todėl juos gausiai išgydavo lietuviai. Dauguma paprastųjų šatulinių valstiečių buvo vietiniai lietuviai, kiti (jų gerokai mažiau) — atvykėliai iš vokiečių žemių, o persikėlusieji iš LDK ar Lenkijos visai

⁹⁵ Mitzka W. Grundzüge norddeutscher Sprachgeschichte // DD. Marburg, 1959. Bd. 59. S. 109; Schmoller G. Die preussische Kolonisation. . . S. 23.

⁹⁶ AB. Bd. 1. S. 364; Haxthausen A. Op. cit. S. 204; Kuck J. Op. cit. S. 31, 32; Rieckenberg H. Op. cit. S. 185—188, 192—193; Triebel J. Die Finanzverwaltung des Herzogtums Preussen, Leipzig, 1897. S. 29; Stein. R. Op. cit. S. 162—165.

nebuvo⁹⁷. Beje, šatulinių valstiečių vokiečių ūkiai Piliakalnio valsčiuje sudarė 62% tokių lietuvių ūkių, nes dėl šios vidinės kolonizacijos čia iki XIX a. pradžios atsirado naujų vokiškų kaimų zona, jų pavadinimai buvo vokiški: pasienyje su LDK ir Lenkija apsigyvenę kolonistai vokiečiai turėjo sudaryti tautinį barjerą nuo anapus sienos gyvenančių lietuvių ir lenkų. Iš gavusiųjų šatulines žemes aukštesniųjų girių valdininkų pareigybes daugiausia užėmė irgi vokiečiai⁹⁸.

Mažojoje Lietuvoje buvo ir kitų valstiečių grupių. Miškuose steigėsi bitininkų (*Beutnerdörfer*), Baltijos pajūryje — žvejų (*Fischerdörfer*), pakrančių valstiečių (*Strandbauerdörfer*), miško medžiagos plukdytojų (*Flossbauerdörfer*) kaimai.

XVIII a. paskutiniame ketvirtyje itin pagausėjo išlaisvintų nuo lažo valstiečių, nes domenų palivarkai dažniau buvo išnuomojami arba dalijami sklypais valstiečiams. Tokius į didesnę činšą pervestus valstiečius valdžia vadino *Scharwerksfreie*.

Vadinasi, valstiečių luomą sudarė laisvieji, paveldimai laisvieji, asekurantai, lažininkai, činšininkai, gryniesi činšininkai, laisvi nuo lažo, pakrančių valstiečiai bei žvejai ir bitininkai (drevininkai), dūbininkai, laikinieji nuomininkai (*Zeitpächter*), laikinieji emifiteutiniai (*Zeitemphyteuten*), šatuliniai priklausomi gyventojai ir iš dalies kulmiškiai. Apskritai XVIII a. pabaigoje susidarė 14 žemės nuomotojų grupių.

„Laisvieji“ žmonės

Be minėtų valstiečių, valstybiniuose dvaruose dirbo kumečiai (*Ku-metter*), kamininkai, dvariškiai (*Hausleute, Häusler, Kaufgärtner, Höfner, Būdner, Einlieger*), Prūsijoje vadinti laisvaisiais žmonėmis. Su dvarų valdytojais ar nuomininkais jie sudarydavo trejiems metams darbo sutartį, gaudavo trobą su daržu ir mažą dirbamos, bet neskirtinės žemės sklypelį. Už tai kumečiai kasdien, o kamininkai vasarą po du laždienius per savaitę pėsti dvare ėjo lažą, o kitu metų laiku už menką atlyginimą dirbo kitokius darbus. Už gyvulius jie privalėjo valstybei pristatyti naugų bei ragų mokestį. Didename dvaro name dažniausiai gyvendavo 6—8 kamininkų šeimos. Nuvaryti nuo žemės „laisvieji“ valstiečiai Prūsijoje tapdavo trobelninkais (*Kossäten, Kotsassen, Kötter, Kätner, Eigenkätner*), daržininkais (*Gärtner, Dreschgärtner*), padienininkais (*Tagelöhner, Ynsten, Losleute, Losgänger, Pawirpen, Instleute*; šie neturėjo jokios dirbamos žemės, o gyvenamą butą nuomojo). Laisvieji žmonės, pasibaigus darbo sutarties su ūkininku terminui, galėjo persikelti pas kitą savininką. Panašių socialinių grupių buvo ne tik valstybinėse, bet ir

⁹⁷ Žr.: Kuck J. Op. cit.; Rieckenberg H. Op. cit.; Goldbeck J. Op. cit.

⁹⁸ Kallweit E. Op. cit. S. 98; Natau O. Op. cit. S. 196—200; Sembritzki J., Bittens A. Op. cit.: Kuhn W. Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit. Köln, 1957. Bd. 2. S. 38—39.

privačiose žemėse⁹⁹. Dėl šių priežasčių svarbiausią dvarų darbo jėgą jau XVIII a. pabaigoje sudarė ne valstiečių lažas, bet samdomasis darbas¹⁰⁰.

Rytų Prūsijos departamente nebuvo tam tikros trobelninkų rūšies, vadinamųjų kozėtų (kutniku, ketnerių). Šis terminas atsirado XVIII a.¹⁰¹ Beheimas-Švarcbachas ir Skalveitas rašė apie gausias kozėtų sodybų statybas Lietuvos provincijoje¹⁰². Tačiau šie kozėtai skyrėsi nuo G. Knapo minėtų smulkiųjų ūkininkų tuo, kad naujai įkurtuose kolonistų kaimuose beveik visi vokiečių sklypai buvo kaimo ribose, jie nebuvo tikri trobelninkai, o prilygo vienaūbininkiams. Plečiantis dirbamos žemės plotams, tokie kolonistai tapo valstiečiais su dviem ar daugiau ūbų žemės. Lietuvių ir lenkų žemėse kozėtų buvo daug. Kaip ir LDK trobelninkai, jie turėjo sodybinį sklypą arba tik trobelę (pastarieji dar buvo vadinami kampininkais) kito valstiečio skirtinėje žemėje (sodybos pakraštyje) arba dvaro žemėje. Pagal tai amtmonai juos vadino *ganze Kossäten* ir *halbe Kossäten*. Dažnai Prūsijos valdininkai, nepaisydami socialinių ekonominių santykių, visus mažus ūkius priskirdavo kozėtams¹⁰³. Aistmarių pakrantės vokiečiai žvejai žemės sklypelius gaudavo valdyti netgi Kulmo teise, o Balgos apskrityje trobesiai buvo jų nuosavybė. Lietuvos departamente (jame buvo 64 valsčiai) buvo 920 kozėtų kiemų su sodybiniais sklypais ir 204 — tik su trobele. Vien Klaipėdos krašte 8 valsčiuose atsirado 922, t. y. 4/5 kozėtų kiemų¹⁰⁴. 1721 m. ediktu iš samdomojo darbo gyvenantys bežemiai ir mažžemiai, vadinamieji laisvieji žmonės, tapo nelaisvais¹⁰⁵.

Kumečių, daržininkų, trobelninkų, kampininkų, nusigyvenusių ir nuvarytų nuo žemės bei visų kitų valstiečių vaikai (pigi samdomoji darbo jėga) ėjo į dvarus arba pas kulmiškius bei turtingus valstiečius tarnauti šeimynykščiais (*Gesindezwangsdienst, Hofgesinde, Dienstpflichtige Gesinde, Gesinde Leute*): sukakus nustatytam amžiui, dvarininkas turėjo teisę berną ir mergą pasiimti iš tėvų į dvarą 3—5 ir daugiau metų priverstiniam darbui¹⁰⁶. Valstiečiams vo-

⁹⁹ *Engelsas F.* Valstiečių karas Vokietijoje. P. 125, 135, 189; *Grube G.* Op. cit. Teil 3. S. 193; *Žostautaitė P.* Min. veik. P. 98—99; *Stein R.* Op. cit. S. 112—113, 168—176; *Knann G. Ф.* Указ. соч. С. 10—13, 239—240; 244—245; *Самарин Ю. Ф.* Указ. соч. Т. 2. С. 206—207; *Böhme K.* Op. cit. S. 19, 46—50; *Kern A.* Op. cit. S. 161, 169—170, 198—200, 211, 236.

¹⁰⁰ *Lucanus A.* Op. cit. S. 169—170; *Lütge F.* Geschichte der deutschen Agrarverfassung. Stuttgart, 1967. S. 124—125, 152.

¹⁰¹ *K. Breizigas (Breysig K.* Urkunden... Berlin, 1894, 1899. Bd. 15, 16) apie šią „laisvųjų“ žmonių grupę XVII a. neužsiminė.

¹⁰² *Behelm-Schwarzbach M.* Colonisationswerk... S. 29; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 185.

¹⁰³ *Knann G. Ф.* Указ. соч. С. 12, 20—21, 49, 74, 100, 185, 193, 205, 210—211, 213; Т. 2. С. 369; *Stein R.* Op. cit. S. 112—113.

¹⁰⁴ *Stein R.* Op. cit. S. 106, 113—115, 180.

¹⁰⁵ *Historia Polski.* Т. 1. Cz. 2. S. 787.

¹⁰⁶ *Kern A.* Op. cit. S. 169, 172; *Самарин Ю. Ф.* Указ. Соч. Т. 2. С. 199—200; *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 185; *Žostautaitė P.* Min. veik. P. 99—100; *Plehn H.* Op. cit. Bd. 18. S. 65.

kiečiams valdžia draudė su vietos gyventojais „laisvaisiais žmonėmis“ kalbėti jų gimtąja kalba.

Visų minėtų socialinių grupių teisinė ir socialinė ekonominė padėtis buvo beveik vienoda, valdžia juos laikė „mažaisiais žmonėmis“ (*kleine Leute*). Gavę dirvonojujančius ūbus, jie tapdavo valstiečiais. Į XVIII a. pabaigą sodybinių sklypų (du ir daugiau ūbų) savininkais tapo buvę „laisvieji“ žmonės kolonistai.

Iš 13 lentelės duomenų galima nustatyti, kad Lietuvos departamente žemės ūkio darbininkai 1750 m. sudarė apie 55%, o 1802 m. jau apie 65% Rytų Prūsijos departamento kaimo varguomenės. XVIII a. pabaigoje labiausiai padaugėjo (2 kartus) padienininkų, kuriuos papildė nusigyvenę ar nuo žemės nuvaryti valstiečiai. Jais virsdavo ir daržininkai, o šių vokiškose srityse sumažėjo. Trobelininkų ir daržininkų dėl sparčios vietinių gyventojų socialinės degradacijos lietuvių ir lenkų žemėse padaugėjo apie 4 kartus.

Žemės ūkio darbininkų XVIII a. daugiausia dirbo valstiečių ūkiuose — 45,3% (vokiškuose valsčiuose — 21%, o lietuviškuose ir lenkiškuose — 79%), bajorų dvaruose — 34,7% (atitinkamai — 70% ir 30%), mažiausiai kulmiškių ūkiuose — 20% (atitinkamai — 31% ir 69%; 14 lent.). Lietuvos departamento valstiečių ūkiuose daug samdinių dirbo dėl to, kad čia gyveno daugiausia įvairių kategorijų valstiečių. Rytų Prūsijos departamente dauguma samdinių dirbo bajorų dvaruose, nes čia privati feodalų žemėvalda viršijo valstybinę. Lietuvos departamente kulmiškiai plačiau negu Rytų Prūsijos departamente naudojo samdomąjį darbą todėl, kad čia tankiai kūrėsi kulminiai ūkiai, be to, kulmiškiai galėjo naudotis pigiu lietuvių ir lenkų varguomenės, nuo žemės nuvarytų asmenų darbu. Apskritai samdomasis darbas plačiausiai buvo paplitęs lietuviškų ir lenkiškų valsčių turtingesnių valstiečių, ypač vokiečių kolonistų, ūkiuose, o į XVIII a. pabaigą ir dvaruose. Turtingieji valstiečiai lietuviai neblogiau už vokiečius išnaudojo vargingus savo vientaučius, tai pastebėjo ir Donelaitis.

Daugelis bajorų dvarų XVIII a. buvo įdirbami samdomųjų darbininkų: 1715—1719 m. ūbų mokesčio duomenimis, Oberlando srityje tokie dvarai sudarė 31%, Sembos — 45%, Notangos — 8%¹⁰⁷. Valstiečio įdirbtą sklypą dvarininkas dažniausiai prijungdavo prie palivarko žemės, jį patį paversdavo žemės ūkio darbininku. Tačiau šitai anaipol neintensyveno dvaro ekonomikos, buvo tik plečiami dvaro žemės plotai, bet negerinama jos agrotechninė kultūra. Junkerių dvarai didelėmis kapitalistinėmis žemės ūkio įmonėmis virto valstiečių ūkio kaštais¹⁰⁸.

Samdiniams lietuviams už tą patį darbą buvo mokama mažiau negu vokiečiams. Kas lietuviui mokėdavo didesnę algą negu vokiečiui, tas būdavo baudžiamas pinigine pabauda, o kuris lietuvis išdrįsdavo algos imti daugiau negu vokiečiai, buvo sodinamas į kalėjimą. Vokiečių merga per metus uždirbdavo 30—36 markes, o lie-

¹⁰⁷ Plehn H. Op. cit. Bd. 18. S. 67; Abel W., Op. cit. S. 208.

¹⁰⁸ Skalweit A. Gutsherrschaft und Landarbeiter. S. 312, 316, 330; Самарин Ю. Ф. Указ. соч. Т. 2. С. 220.

tuvaitė už tą patį darbą gaudavo 27—30 markių. Iš kaimo į miestą atvykusi ir dar niekur netarnavusi merga tegaudavo 12—15 markių. Pusmergė tegaudavo drabužius arba 10 markių¹⁰⁹.

Taigi palyginti nedidelėje Lietuvos provincijoje persipynė įvairūs socialiniai santykiai, po vokiečių kolonizacijos jie tapo dar sudėtingesni. Sakysime, derlingoje Nemuno žemumoje, Linkūnų valsčiuje, 1780 m. gyveno 3 bajorai, 455 kulmiškiai, 194 šatuliškiai, 44 laisvieji valstiečiai, 45 paveldimieji činšininkai, 370 grynųjų činšininkų ir emfiteutinių valstiečių (emfiteutų), 12 paveldimųjų smuklininkų ir seniūnų, 95 lažininkai ir 184 trobelninkai¹¹⁰. Šilutės valsčiuje 1730 m. gyveno 17 kulmiškių, 50 šatuliškių, 417 valstiečių (lažininkų ir činšininkų), 27 daržininkai, 24 amatininkai ir 15 žemės ūkio darbininkų. 1792 m. darbininkų (jie buvo lietuviai) padaugėjo iki 387 asmenų. Klaipėdos apskrityje 1817 m. (po baudžios panaikinimo) 5 parapijose buvo 349 gyvenvietės. Jose buvo 3110 sodybų (dūmų, *Feuerstelle*; be Klaipėdos miesto — 2401) su 23 372 (be Klaipėdos miesto — 15 631) gyventojais. Valstiečiai gyveno maždaug 210 kaimų, laisvai paveldimieji — 51, šatuliniai valstiečiai ir šatuliniai kulmiškiai — 24, kulmiškiai — 45, paveldimieji činšininkai (kai kuriuose kaimuose visų minėtų socialinių sluoksnių žmonės gyveno mišriai) — 1 kaime, trobelninkai (*Eigenkätner*) — 2, žvejai — 1; bajorų buvo apie 24 dvarus ar palivarkus¹¹¹.

Taigi jau prieš baudžios panaikinimą Prūsijoje (visoje Rytų Prūsijoje) buvo susidaręs gausus žemės ūkio darbininkų sluoksnis. Lietuvos provincijoje gyveno apie pusę visų Prūsijos valstiečių ir samdinių, o dauguma jų buvo lietuviai valstiečiai lažininkai ir šeimynykščiai. Greta lažinio buvo plačiai naudojamas samdomasis kaimo varguomenės darbas. Prūsijos žemės ūkis pamažu virto kapitalistiniu. Panaikinus baudžią, Prūsijos karalystės ekonomika kilo gana sparčiai, žemės ūkio lygiu ji ėmė pirmauti tarp kitų vokiečių valstybių. Bet tai buvo ir lietuvių įtempto darbo vaisiai.

Senoji vokiečių istoriografija nuolat tvirtino, kad Mažosios Lietuvos žemėse kolonistai pakėlė žemdirbystės kultūrą. Tačiau K. Donelaitis, Vydūnas ir kiti rašė, kad į Prūsiją kolonistai atnešė ydų: rūkymą, kortavimą, girtavimą, tinginavimą. Anot Donelaičio, kolonistai smukdė lietuvių morale.

Be to, iš lietuvių pirmiausia buvo reikalaujama, kad jie suartų vokiečiams laukus. Zalcburgiečiai maištavo: reikalavo vis didesnių privilegijų, norėjo būti vertinami labiau už lietuvius, grasino pabėgsią, gyvendami lietuvių butuose ir valgydami jų duoną, tinginiavo. „Su zalcburgiečiais elgtis švelniai ir atlaidžiai!“ — griežtai įsakė valdininkams karalius Frydrichas Vilhelmas I¹¹².

¹⁰⁹ Füllhaase A. Op. cit. S. 63; Bruožis A. Mažoji Lietuva. Klaipėda, 1929. P. 28; Vanagaitis J. Min. veik. P. 27.

¹¹⁰ Stein R. Op. cit. S. 123.

¹¹¹ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 143. Duomenys iš Klaipėdos apskrities: Topographische Uebersicht des Verwaltungs-Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen. Königsberg, 1820. S. 38—58.

¹¹² Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk... S. 153, 154; plg.: Vileišis V. Min. veik. P. 125.

Daugelis amtmonų atėjūnus apibūdindavo tokiais žodžiais: „Apie zalcburgiečius mažai gero tekalbama. Kuo toliau, tuo didesniais tinginiais jie tampa ir nenori dirbti, o visą laiką praleidžia pažįstamus belankydami, miegodami ar kortuodami“. Kitas amtmonas rašė: „Iš man atsiųstų 50 zalcburgiečių tik 6 pradėjo dirbti. Kiti vaikšto iš vietos į vietą [..]“. Gumbinės valdžiai Jurgaičių (Judino) amtmonas pranešė, esą „daugumas zalcburgiečių gyvena parazitškai“¹¹³. Vienas valdininkas raštu prašė Gumbinės karo ir domenų vadybos ministrą: „Žinau porą ištikimų žmonių, jie lietuviai. Dievo vardu prašau atsiųsti juos čia. Tokie netikę kaip keliolika vokiečių, jie negalėtų būti“¹¹⁴. Kiti amtmonai zalcburgiečius gyrė už darbštumą, stropumą, praktiškumą ir taupumą. Be abejo, ne visi zalcburgiečiai buvo tinginiai, nevykę žemdirbiai, nes vis dėlto jie ilginiui buvo priversti dirbti — reikėjo duoną pelnytis.

Apie lietuvius istoriografijoje yra daug gerų atsiliepimų. Juo labiau kad „nuomonę, jog svetimieji kolonizacijai nėra taip tinkami, kaip patys lietuviai ir prūsai, susidarė Valdburgas, Berlyno komisija ir patsai karalius“¹¹⁵. Aprašomųjų įvykių amžininkas, Gumbinės vadybos karo patarėjas B. Žervė (Gervaisas) XVIII a. pabaigoje rašė: „Apskritai tikslus, tipišką visų Prūsijos ir Lietuvos provincijos gyventojų tyrimas ir stebėjimas įgalina pripažinti, kad, jeigu kalbėsime apie žmogų ir apskritai spėsime pagal daugumą, lietuvių tautybės žmonės visada yra geriausi ir pranašesni už kitus [..]“¹¹⁶. „Lietuvis su dideliu stropumu įdirba lauką“, — žavėjosi A. Rogė. Vydūnas buvo priėjęs išvadą, kad „kolonistai nekėlė žemdirbystės kultūros“, o patys „lietuviai zalcburgiečiams buvo tiesiog žemdirbystės mokytojai [..]. Žemės kultūros kūrėjai savo tėvynėje buvo lietuviai“¹¹⁷. Vietiniai gyventojai, geriau pažindami savo kraštą ir mylėdami žemę, būdami darbštesni, pralenkė kolonistus žemdirbystėje ir amatuose. Tai ugdė lietuvių tautinę savimonę, kėlė išdidumą.

Taigi kodėl daugelis vokiečių tyrinėtojų kolonistus laikė žemdirbystės pažangos diegėjais? Sakysime, G. Aubinas teigė, jog „tik per kolonizaciją Lietuvoje susidarė stipri valstietija, kurios pažangi technika ir dvasinis veiklumas griežtai skyrėsi nuo lietuvių inertiškumo ir tradicinės rutinos“¹¹⁸. Kolonistų dauguma buvo kulmiškiai, laisvieji valstiečiai, šatuliniai kulmiškiai, činšininkai, o lietuvių dauguma — lažininkai ir kitokie žemiausių socialinių sluoksnių, kategorijų bei grupių atstovai. Pirmuosius visokeriopaipai rėmė valstybė, todėl jie už sukauptas ir gautas lėšas galėjo intensyvinėti ūkį, įsigyti geležinių plūgų, akėčių, kitos modernesnės žemės ūkio technikos, plačiai naudotis samdomuoju darbu. Apskritai jų padė-

¹¹³ *Beheim-Schwarzbach M.* Op. cit. S. 158, 197; pgl.: *Vileišis V.* Min. veik. P. 125; *Vydūnas.* Op. cit. S. 290; *Vanagaitis J.* Min. veik. P. 26.

¹¹⁴ *Skalweit A.* Retablissement Litauens, S. 158.

¹¹⁵ Ten pat. P. 256.

¹¹⁶ *Gervais.* Op. cit. Teil 3. S. 27—28, 34, 55, 183—189, 195, 299.

¹¹⁷ *Rogge A.* Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 16; *Vydūnas.* Op. cit. S. 292—293, 295.

¹¹⁸ *Aubin G.* Op. cit. S. 175.

tis teikė galimybių plėtoti prekinį ūkį, tai yra pertvarkyti ekonomiką kapitalistiniais pagrindais. Lietuviai valstiečiai turėjo laikinai naudojamus ir mažesnius ūkius, kuriuose negalėjo pritaikyti naujovių, neturėjo lėšų ir, be kita ko, neretai būdavo iš jų iškeldinami.

Taigi apibūdinome lietuviškų, vokiškų ir lenkiškų valsčių, Lietuvos provincijos ir už jos ribų buvusių lietuviškų žemių valstybinių bei privačių valstiečių socialinės ekonominės ir iš dalies teisinės padėties skirtumus, taip pat Gumbinės ir Karaliaučiaus Domeinų vadybų administruojamų departamentų kai kuriuos ekonominius ypatumus. Minėti istorijos šaltiniai ir pačių vokiečių mokslininkų tyrinėjimai įgalina padaryti bendrą išvadą: blogiausia socialinė ekonominė ir teisinė padėtis buvo lietuvių, taip pat mozūrų valstiečių, o geriausia — vokiečių valstiečių. Skyrėsi netgi Lietuvos provincijos ir gretimų įvairiataučių — lietuviškų-vokiškų — valsčių baudžiauninkai. XVIII a. lietuvių gyvenimas sąlygiškai blogėjo, daugėjo vargingųjų valstiečių ir žemės ūkio darbininkų, ypač junkerių tėvonijose; junkeriai sparčiau įsijungė į prūsiškąją kapitalizmo raidą. Smulkusis valstiečių ūkis vyravo kaip tik lietuvių žemėse.

Taip Prūsijos lietuviai buvo nustumti į žemiausius visuomenės sluoksnius, tokia jų padėtis buvo teisiškai įtvirtinta ir tapo blogesnė negu atitinkamų socialinių kategorijų vokiečių gyventojų. Norėdami įgyti lygias teises su kolonistais, jie turėjo tapti vokiečiais. Dalis lietuvių, siekdami geriau gyventi, įgyti aukštąjį mokslą ar bent išmokti amato, ilgainiui ėmė orientuotis į viešpataujančią tautą: vokiškai kalbėti, vokiečinti savo vardus bei pavardes ir panašiai¹¹⁹. Germanizacija vyko ir per kariuomenę. Iš lietuvių rekrutų, nemonkančių ar prastai mokančių vokiškai, tyčiodavosi vokiečių kareiviai, juos uždavo karininkai.

Lietuviai ir miestas

Dar viduriniais amžiais prūsams ir vakariniams lietuviams buvo uždrausta apsigyventi miestuose. Miestai buvo vokiškos kultūros, ekonominio gyvenimo, kolonizacijos ir vokietinimo centrai. Dėl to nesusidarė lietuvių pirklių, amatininkų ir pramonininkų sluoksnio. Jau K. Donelaičio amžininkai buvo įsitikinę, kad lietuviai, vargais negalais prasimušę į miestą ir išmokę amato, neišvengiamai taps vokiečiais. Tačiau šiek tiek lietuvių vis dėlto gyveno miestuose. Kuo jie ten vertėsi?

Miesto gyventojai buvo skirstomi į turtinguosius (*Grossbürger*) ir varginguosius (*Kleinbürger*). Pirmieji — tai pirkliai, salyklininkai, gelumbės supirkėjai, prieskonių vertelgos, o antrieji — amatininkai. Apskritai 1802 m. Karaliaučiuje gyveno 56 410, Tilžėje — 8656, Įsutyje — 5253, Gumbinėje (naujas miestas, išaugo dėl to, kad buvo departamento centras) — 5246, Klaipėdoje — 5111, Geldapėje — 2855, Vėluvoje — 2697, Labguvoje — 2438, Stalupėnuose — 2262, An-

¹¹⁹ Plg.: Lietuvii nacionalinio išsivadavimo judėjimas. V., 1987. P. 68.

gerburge — 2182, Frydlande — 2118, Ragainėje — 2083, Darkiemyje — 1735, Nordenburge — 1735, Tepliovoje — 1637, Širvintoje — 1331 ir Piliakalnyje — 1290 žmonių ¹²⁰.

1740.XI.18 Frydrichas II nurodė Karaliaučiaus karo ir domenų vadybai, kad tie valstiečiai, kurie domenuose atleisti nuo lažo, t. y. kolonistai, gavę domeno nuomotojo leidimą parduoti ūkį, gali išvykti į miestą. Po 15 metų karalystės kancleris S. Kokejis pasirašė įsakymą, kuriuo nuo baudžiovos atleido mieste apsigyvenusius atitarnavusius kareivius ¹²¹. Vokietis miestietis, gavęs baudžiauninko ūkį, baudžiauninku netapdavo, nes laisvės neprarasdavo ¹²². Iki 1748 m. valstiečių sūnums buvo leidžiama eiti į miestą mokytis gimnazijoje, bet retai kas turėjo tam sąlygas. Vokiečių kvartaluose buvo galima išsipirkti iš baudžiovinės priespaudos už 3—6 talerius. Be to, išsiperkantysis mokėjo atskirą 10% sodybos vertės mokesį, į kurį įėjo visas valstiečio turtas, net drabužiai. Kolonistams būdavo suteikiamos miestiečių ir cechų meistrų teisės, neatlyginamai duodami žemės plotai trobesių statybai, trejus metus jie būdavo laisvi nuo visų mokesčių ir kt. ¹²³

XVII a. per karus su švedais į Karaliaučių atvyko daugybė lietuvių iš Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties, Labguvos valsčių ¹²⁴. Nevokiečiai daugiausia gyveno Karaliaučiaus priemiesčiuose ir vertėsi žvejyba, smulkiais amatais. Lietuviai telkėsi Zakheimo rajone, gyveno kompaktiškais kvartalais; pas vokiečius dauguma jų dirbo bernais ir šeimynykščiais. Sostinėje gyveno ne tik Prūsijos, bet ir LDK, ypač Vilniaus, lietuvių. Manoma, kad XVIII a. viduryje Karaliaučiuje gyveno apie 50 000 žmonių. XIX a. pabaigoje jame liko nesuvokietėjusių lietuvių, atrodo, keli tūkstančiai. Meistrams buvo duotas nurodymas amatininkais priimti tik vokiečių kilmės žmones ¹²⁵. Lietuvių amatininkų cechai nepriimdavo. Antai senas klaipėdietis Lapys 1784 m. sudarė atskirą auksakalių grupę, nes, būdamas nevokietis, cechui nepriklausė. Lietuviai patys gaminosi laivų trosus; kadangi tilžiečiai su jais konkuravo, lietuviai vien iš trosų gaminimo pragyventi negalėjo ¹²⁶. Karaliaučiuje lietuviai pradėjo siūti batus, dėl to vokiečių batsiuviai skundėsi magistratui. Kai kurie šio miesto amatininkai pramokdavo lietuviškai ir lenkiškai, nes jų klientai būdavo šių tautybių žmonės. Iki XVIII a. vidurio Zakheimo rajone lietuvių buvo daugiau negu vokiečių, vėliau pastarųjų padaugėjo ¹²⁷. Mugėse tarp vokiečių ir lietuvių tautiniais motyvais įvykdavo kivirčų.

¹²⁰ *Krug L.* Betrachtungen. . . S. 75.

¹²¹ *Stadelmann R.* Friedrich der Grosse. . . S. 102, 316.

¹²² *Krug L.* Ueber Leibeigenschaft. . . S. 16.

¹²³ *Historia Polski.* T. 2. S. 244; PPB, Königsberg, 1836. Bd. 15. S. 145—146.

¹²⁴ *Hartmann E.* Die Geschichte des Dorfes Ponarth // WBGE. Marburg; Lahn, 1963. N. 69. S. 107.

¹²⁵ *Gause F.* Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen. Köln; Graz, 1965. Bd. 1. S. 116—117, 236, 414, 536.

¹²⁶ *Sembritzki J.* Geschichte der Königlich Preussischen See-und Handelsstadt Memel. Memel, 1926. S. 220, 225, 227.

¹²⁷ *Gause F.* Op. cit. S. 118—119, 412, 434—435.

Lietuvos provincijoje daugiausia vokiečių gyveno senuose Klaipėdos, Tilžės, Įsruties miestuose. XVI—XVII a. Įsrutyje dar gausiai gyveno lietuvių, daugiau negu vokiečių. Tokioje lietuviškoje aplinkoje vokiečiai išmokdavo lietuvių kalbą. Pavyzdžiui, žinomi aukšti dvasininkai Zandenai lietuviškai kalbėjo nuo mažens. Matyt, Tilžėje, Ragainėje ir Klaipėdoje iki maro gyveno daug lietuvių¹²⁸. Prūsijos kunigaikštis Georgas Vilhelmas 1638 m. ediktu nurodė, kad „Tilžės elektorinėje mokykloje būtų laikomas lietuvių kalbą gerai mokantis ir prityręs mokytojas [...]“. Maro epidemija daugybę lietuvių išnaikino ne tik kaimuose, bet ir miestuose. Lenkų mokslininkai nustatė, kad Alėckos, Luko, Ščitno, Ostrudos ir kituose miestuose iki maro gyventojų dauguma buvo lenkai¹²⁹.

Atvykus būriams vokiečių kolonistų ir plėtojantis kapitalistiniams santykiams, XVIII a. miestai gerokai išaugo. 1735 m. Klaipėdoje gyveno 258 miestiečių šeimos, iš kurių 46 buvo lietuvių; jos gyveno viename miesto rajone ir turėjo miestiečių teises. Be 60 pameistrių, mieste dirbo 35 bernai, 85 pusbernai, 150 mergų, 204 padienininkai ir darbininkai. Tikriausiai šią varguomenę sudarė lietuviai. XVIII a. pirmojoje pusėje iš anapus sienos atkeliavę žemaičiai sudarė katalikų bendruomenę — XVIII a. pabaigoje jai priklausė 240—260 žmonių (iš 6300 visų klaipėdiečių). Apie 1800 m. Klaipėda virto kone grynai vokišku miestu¹³⁰.

Prisiminimuose A. Proisas ir L. Bačka rašė, kad Tilžė, Prūsų Lietuvos sostinė, — geriausias Rytų Prūsijos miestas¹³¹. Po kolonizacijos persvarą jame įgijo vokiečiai. Žinių iš XVIII a. neturime, o 1834 m. vokiečių statistikos duomenimis, iš 11 460 gyventojų tik 837 kalbėjo lietuviškai¹³². Kitais duomenimis, tais metais Tilžėje gyveno 10 323 vokiečiai ir 856 lietuviai. Ragainės lietuviai sudarė $\frac{1}{8}$, o Klaipėdos — $\frac{1}{9}$ visų gyventojų; Ragainėje tuomet gyveno 2284 vokiečiai ir 281 lietuvis, o Klaipėdoje — atitinkamai 8100 ir 912 žmonių¹³³. Apie Piliakalnio miestą A. Lukanas yra pasakęs, kad „jame daugiausia apsigyveno frankų ir nasauiečių“¹³⁴. Piliakalnyje, kol dar gyvenvietė neturėjo miesto teisių, gausiai gyveno iš kaimų atvykusių valstiečių, vadinasi, lietuvių¹³⁵. XVIII a. odininkais pameistriais čia dirbo stalupėniškis A. Andrius, F. Butkeraitis, batsiuviais — J. Petras, D. Dikas, račiumi pameistriu — K. Duloma, meistru mėsininku — A. Baltrušaitis iš Ragainės, aludariu — J. Barčius iš Vėluvos, kirpėju — L. Didžiūnas, kalviu — K. Guraitis, meist-

¹²⁸ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. V., 1957. P. 400—401; ZAI. Insterburg, 1888, 1897, 1901. H. 1. S. 101, 115; H. 6. S. 35—49; H. 7. S. 23, 65—66.

¹²⁹ Warmia i Mazury. Poznań, 1953. Cz. 1. S. 167.

¹³⁰ Sembritzki J. Geschichte der... Handelsstadt Memel. S. 216, 290—291.

¹³¹ Preuss A. Bemerkungen auf einer Fussreise durch Preussen und Lithauen in den Jahren 1795 und 1796. Danzig, 1816. Teil 2. S. 319; Baczko L. Handbuch... Teil 2. S. 42.

¹³² Forstreuter K. Deutsche und Litauer // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971. S. 62.

¹³³ Forstreuter K. Die Anfänge der Sprachstatistik in Preussen // ZO. Marburg; Lahn, 1953. Jg. 2. S. 346; Hubatsch W. Masuren und Preussisch-Litauen // ZO. Marburg; Lahn, 1965. Jg. 14. H. 4. S. 662.

¹³⁴ Lucanus A. Op. cit. S. 240.

¹³⁵ Kuck J. Op. cit. S. 46.

rais — F. Bandūnas, Dukinaitis ir kt.¹³⁶ 1789 m. Angerburge gyveno 1195 miestiečiai, 34 jų atsikėlė iš lietuviškų miestų¹³⁷. Lietuvių gyveno Frydlande, Šventapilio mieste bei apskrityje¹³⁸. Geldapėje XVIII a. lietuviai turėjo dvi mokyklas¹³⁹. Iš 33 Šilutės amatininkų lietuviai buvo tik stiklius J. Dauvilaitis ir odininkas J. Vainovskis¹⁴⁰.

Lietuvių miestiečių (*Bürger*) ir namų savininkų (*Hausbesitzer*) Prūsijoje buvo nedaug, nes jie tegalėjo dirbti smulkiaisiais amatininkais, šeimynykščiais, patarnautojais, t. y. sudarė miestų varguomenę¹⁴¹. Jau minėtas C. Heilsbergas nurodė, kad dar nepraradę gimtosios kalbos ir kitų tautinių savybių XVIII a. paskutiniais metais lietuviai sudarė tik nedidelę gyventojų dalį.

Deja, dar neturime tikslesnių statistinių duomenų apie XVIII a. Lietuvos provincijos ir visos Mažosios Lietuvos miestų gyventojų socialinę struktūrą, jų profesijas, pasiskirstymą tautybėmis. Tik per 1825 m. gyventojų surašymą jie jau buvo suskirstyti pagal gimtąją kalbą. 1736 m. statistika įgalino nustatyti vien kaimo gyventojų tautybę. Iš 77 Prūsijos miestiečių sąrašų knygų išliko tik 23 miestų (tarp jų Įsruties, Piliakalnio, Stalupėnų ir Tilžės).

Tikėtina, kad Lietuvos provincijos miestuose XVIII a. lietuviai sudarė $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{8}$ gyventojų. Visuose miestuose buvo lietuviškos parapijos, nors kai kurios nedidelės¹⁴². Lietuvos provincijos miestuose, kaip ir daugelyje Mozūrijos miestelių, vyravo lietuviai¹⁴³.

XVII a. Senovės Prūsijos rinka buvo siaura, pusiau amatininkiška, todėl pramonei mažai reikėjo amatininkų, darbininkų. Vis dėlto jau XVIII a. viduryje miesto gyventojai sudarė 20,2% visų to krašto gyventojų. Amatininkai turėjo būti kvalifikuotesni negu pramonės darbininkai, todėl kaimiečiai lietuviai tegalėjo dirbti pagalbiniais darbininkais¹⁴⁴.

Draudimai lietuviams apsigyventi mieste ir vokiečių užimtos geriausios ekonominės pozicijos trukdė formotis lietuvių miesto buržuazijai, augti nacionalinei inteligentijai, ugdyti tautinę kultūrą, raštiją, kovoti prieš nacionalinę priespaudą, už tautos gyvavimą. Negausią lietuvių inteligentiją sudarė kunigai, vertėjai, mokytojai.

¹³⁶ Kleinau S. Zu-und abziehende Bürger der Stadt Pillkallen // AG. Königsberg, 1934. Jg. 8. H. 3. S. 59—62.

¹³⁷ Grigoleit E. Das Angerburger Bürgerbuch von 1654—1789. S. 1., 1936. S. 4—51.

¹³⁸ Guttzeit J. Ortsfremde in den Kirchenbüchern zu Grunau, Kreis Heiligenbeil // AG. Königsberg, 1928. Jg. 2. H. 4. S. 116—118; Guttzeit J. Heiligenbeil und sein Bürgerbuch von 1770—1918 // AG. Königsberg, 1938. Jg. 12. H. 3. S. 13.

¹³⁹ Mignat J. Op. cit. S. 201.

¹⁴⁰ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 158—159.

¹⁴¹ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. S. 160; Forstreuter K. Deutsche und Litauer. S. 53, 59; plg.: Sahm W. Geschichte der Stadt Friedland. Königsberg, 1913. S. 196.

¹⁴² Žr.: Arnoldt D. H. Kuzgefasste Nachrichten. . . Teil. 1—3.

¹⁴³ Historia Polски. T. 2. S. 277; Sukertowa-Biedrawina E. Działdowo w XVIII w. Działdowo, 1937. S. 90—93.

¹⁴⁴ Schmoller G. Das Städtewesen unter Friedrich Wilhelm I. // ZPL. Berlin, 1873. Bd. 10. S. 293; plg.: Kušner P. I. Min. veik. P. 101.

LIETUVIŲ KALBA, MOKYKLA IR BAŽNYČIA

Politinė ir ekonominė XVIII a. Prūsijos raida sąlygojo ir tenykščių lietuvių kultūrinį gyvenimą. Uždaro feodalinio ūkio irimas didino klasinius prieštaravimus Mažosios Lietuvos kaime. XVIII a. Prūsijoje ėmė plisti antifeodalinės Švietimo epochos idėjos (pabrėžiama žmogaus protas, darbštumas, visi žmonės iš prigimties esą lygūs; keliama nacionalinės kalbos, liaudies kultūros vertė). Tačiau jos skverbėsi palyginti sunkiai — tenykštė buržuazija buvo silpna ekonominiu ir politiniu požiūriu, kraštas atsilikęs, viešpatavo karinis biurokratinis režimas. XVIII a. antroje pusėje Prūsijoje, kaip ir kitur Europoje, plito ir fiziokratų mintys (aukštintas žemdirbio darbas, žemė ir žemdirbystė laikomi vieninteliais turto šaltiniais). Be abejo, dėl šių Vakarų Europos idėjų paveikio Prūsijoje irgi buvo skatinamas švietimas, steigiamos mokyklos. „XVIII a. antroje pusėje gilėjo rašto, apskritai elementarių žinių vertės gyvenime suvokimas, kuris ugdė vidinę nuostatą priimti švietėjų iš viršaus siūlomą pradinį mokymą“¹. Tuo tikslu buvo valstybinama švietimo sistema, kuriama vokiškoji mokykla. Tačiau „palyginti ankstyvas liaudies švietimo centralizavimas ir pavaldumas nacionaliniu bei kultūriniu atžvilgiu visai svetimai valstybei nežadino gyventojų [vietinių. — A. M.] kultūrinio aktyvumo“². Šios priemonės turėjo visų pirma stiprinti absoliutizmą, feodalinę sistemą, tarnauti valdančiajai klasei ir spartinti tautinių mažumų asimiliaciją. Todėl kova dėl lietuvių kalbos teisių XVIII a. smarkiausiai plėtojosi mokykloje. Germanizacinė politika lietuvių atžvilgiu ne visada buvo nuosekli.

Naujoji Prūsijos karalystė stengėsi tapti suvereni kovodama su Vokiečių (Austrijos) imperatoriais katalikais, pretenduojančiais Prūsijos valstybę paversti savo vasale. Prūsijos karalystės valdovai šios globos kratėsi: jie patys norėjo įsiviešpatauti vokiečių žemėse. Kol jie tebebuvo silpni, prūsiškoji-lietuviškoji politinė kryptis buvo viena svarbiausių priemonių apsiginti nuo nepageidaujamos imperatorių globos. Monarchijos istorikai ir ideologai ėmė ieškoti specifinių kultūrinių tradicijų, istorinio paveldimumo prielaidų. Netgi Mažosios Lietuvos lietuvių kalba pradėta laikyti „vieninteliu tikrai tautišku“ Prūsijos krašto dalyku. „Tokiose aplinkybėse, — rašė V. Vileišis, — kilo susidomėjimas lietuvių kalba, kas šiek tiek neutralizavo kolonistų įtaką ir sulėtino germanizacijos tempą“³. Tuomet prieš lietuvių kalbą smurto priemonės nebuvo naudojamos, ja buvo skelbiami pirmųjų karalių potvarkiai.

Mažosios Lietuvos valstiečių švietimo pradžia glaudžiai susijusi

¹ Lukšienė M. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. V., 1985. P. 78.

² Ten pat. P. 77.

³ Vileišis V. Min. veik. P. 132; plg.: *Skrupskelis I. Kultūrinis...* P. 31; *Vanagaitis J. Min. veik. P. 29.*

su reformacijos⁴ įsigalėjimu. Švietimas ir mokykla turėjo stiprinti evangelikų liuteronų bažnyčią Prūsijoje. Bet dėl karų, badmečių ir su tuo susijusio ekonominio nuosmukio XVII a. kultūrinis gyvenimas buvo sulėtėjęs. Atgijo XVIII a. ryšium su Švietimo epochos ir fiziokratizmo naujovėmis bei ekonominėmis reformomis, kapitalizmo elementų atsiradimu. Prūsijos pasaulietinė ir bažnytinė valdžia, siekdama pakelti lietuvių valstiečių darbo našumą naujomis gamybos sąlygomis ir išlaikyti juos feodalinės ideologijos poveikyje, išugdyti klusnų monarchistinių pažiūrų pilietį, nenorėdama atsilikti nuo gretimų šalių, XVIII a. pirmojoje pusėje irgi turėjo leisti vartoti lietuvių kalbą bažnyčioje, steigti lietuvių vaikams pradines kaimo (žemininkų) mokyklas. Ši politika nebuvo nuosekli.

Prūsijos kultūros istorijos senieji tyrėjai vokiečiai (A. Keilas, A. Rogė, V. Bormanas), o labiausiai ostforšeriai iš VFR (F. Tervėnas, V. Hubačas, K. Forstroiteris) didžiuojasi, kad „nepaprasto organizacinio talento“ karalius Frydrichas Vilhelmas I ne tik labai nusipelnė kolonizuodamas Mažąją Lietuvą, bet ir daug padarė keldamas to krašto kultūrą bei šviesdamas lietuvius, kurie „klaidžioję tamsoje ir barbarybėje“. Tačiau jie neparodė arba tik iš dalies parodė šio karaliaus tikruosius tikslus ir veiklos padarinius. VFR ostforšeriai stengiasi įtikinti skaitytoją, kad Berlyno įgaliojimas Mažojoje Lietuvoje H. Lyzijas turėjo tikslą ne germanizuoti lietuvius, o skleisti pietizmą. Vyriausybė toleravusi lietuvių kalbą mokykloje, „XVIII a. nebuvo ketinimų vokiečinti lietuvius“.

Kokią iš tikrųjų funkciją Mažosios Lietuvos liaudies švietimui skyrė valdžia? Ar buvo rūpinamasi vietinių gyventojų kultūros ir kalbos ugdymu, ar vienodas mokymosi sąlygas turėjo lietuvių ir vokiečių valstiečių vaikai? Nejaugi vokiečių kolonizacija neturėjo įtakos lietuvių kalbos padėčiai mokykloje?

Mokykla ir valdžios politika

Pirmąsias mokyklas Mažojoje Lietuvoje ėmė steigti XIII a. kunigai prie bažnyčių, jas prižiūrėjo Sembos konsistorija. Mokyklų tikslas buvo išmokyti vaikus katekizmo, bažnytinių apeigų, diegti ištikimybę Vokiečių ordino, vėliau Prūsijos valstybės valdovams. Jose mokiniai kartais pramokdavo ir šiek tiek skaityti bei rašyti. Iki 1713 m. tik miestų ir senų parapijų bažnyčios turėjo mokyklas (nuo XVI a. vidurio lietuviškos parapiinės mokyklos žinomos Tilžėje, Ragainėje, Rusnėje, Priekulėje, Verdainėje (dab. Šilutės miesto dalis), Vilkyskiuose (Šilutės raj.) ir kitur — iš viso 20⁵), bet mažos kaimų

⁴ Lietuvių kalbos vietą viešajame gyvenime, paplitimą LDK visuomeniniame gyvenime ir raštijoje per reformaciją ir kontreformaciją ištyrė kultūros istorikė I. Lukšaitė veikaluose „Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.“ (1970) ir „Lietuvos kultūros istorijos bruožai“ (1981, su J. Jurginiu).

⁵ Ročka M. Mokykla ir pedagoginė mintis renesanso, reformacijos ir kontreformacijos laikotarpiu (XVI a. — XVIII a. pradžia) // Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. V., 1983. P. 63—64.

bažnytėlės — filijos (*Filialkirchen*) mokyklų neturėjo. Pirmosios kaimo mokyklos atsirado po 1736 m. Prūsijos švietimo reformos. Kolonizuojant Mažąją Lietuvą, XVIII a. pirmojoje pusėje buvo labiau susidomėta liaudies švietimu. Daugelį kartų lankydamasis kolonizuojamame krašte, Frydrichas Vilhelmas I ėmėsi nemažai priemonių, kol po daugelio metų buvo pasiekta pažanga steigiant mokyklas ir organizuojant kaimo švietimą. Jis dažnai kartojo, esą Prūsijai pakaktų dviejų knygų: Biblijos ir karinio statuto. Be abejonės, kiekvienoje epochoje būtina pažanga, be jos neįmanomas kilimas. Klostantis kapitalistiniams santykiams, ekonomikos augimą lydėjo ir kokybiniai valdžios pokyčiai.

Prūsijos karalystės valdžia, tikėdamasi per švietimą sustiprinti savo įtaką masėms, ėmėsi tvarkyti pradinį mokslą. 1712 m. karaliaus Frydricho I potvarkiu iš kiekvieno mažesnio kaimo vienas vaikas, iš didesnio — du turėjo žiemą mokytis parapinėje mokykloje. 1717 m. jo sūnaus Frydricho Vilhelmo I išleistame generaliniame edikte, kuris buvo visos Prūsijos liaudies mokyklų veiklos pagrindas, nurodyta: „[...] ateityje tose vietovėse, kuriose yra mokyklos, tėvai, mokėdami po du lenkiškus grašius savaitinio mokesčio už kiekvieną vaiką, turi siųsti savo vaikus mokytis žiemą kasdien, o vasarą, jei jie tuomet nereikalingi tėvų ūkyje, — mažiausiai vieną arba du kartus per savaitę tam, kad vaikai nepamirštų, ką išmoko žiemą [...]“. Konfirmuoti liepta tik mokančius skaityti, be to, konfirmantus viešai egzaminuoti bažnyčioje per pamaldas. Priešingu atveju buvo grasinama piniginėmis baudomis. Vaikai, išmokę maldų, turėjo jų mokytis visą kaimą. Daugelis Prūsijos švietimo sistemos tyrėjų vokiečių šį ediktą vertino kaip privalomo visuotinio mokymo įvedimą karalystėje. F. Tervėnas teisingai pažymėjo, kad tokie autoriai pervertino jo reikšmę, nes tada trūko svarbiausių dalykų: mokyklos bazės ir mokytojų⁶. Parapijai priklausė 20—40, neretai 70—80, netgi iki 100 kaimų, taigi iki mokyklos būdavo 4—5 mylios (1 mylia = apie 7,5 km) kelio. Dėl to daugelis mokyklų žiemą būdavo tuščios, nes mažesni vaikai jų nelankė, o dvylikamečiai lankydavo tik per patį viduržiemį, nes kitu metų laiku jie privalėjo dirbti šeimynyškiais arba ganyti savo gyvulius. Baudžiauninkų vaikai mokyklą galėdavo lankyti tik vakarais, atlikę baudžiavą. Tuo metu jie jau neberasdavo mokykloje mokytojo, todėl ir nustodavo lankę⁷. Vilkyškių kunigas Šperberis per 10 savo precentoriavimo metų nė dienos nebuvo mokykloje, nes niekas jos nelankė⁸. Taigi viena didžiausių švietimo kliūčių buvo baudžiava. Karalius priėjo išvadą, jog „gyventojai krikščioniškai labai

⁶ *Terveen F.* Op. cit. S. 86; plg.: *Endzinas A.* Mažosios Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XVIII a.—XIX a. — XIX a. viduryje // Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. P. 165.

⁷ *Hennig.* Ueber die Verdienste Friedrich Wilhelm I. ... S. 383; *Endzinas A.* Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje // AMMD. PP. V., 1968. T. 9 (1). P. 89—91.

⁸ *Ostermeyer G.* Ueber die Schullehrer bei den Kirchen in unserem Littauen // PA. Koenigsberg, 1798. Bd. 9. S. 432.

blogai auklėjami dėl to, kad trūksta energingų mokytojų". 1718 m. liepos 2 d. Tilžės reskriptu jis pavedė valstybės ministru A. Kroicui pasirūpinti kadrais; pietistams⁹ prof. H. Lyzijui ir prof. G. Frankei iš Halės — sudaryti mokyklų steigimo bei mokytojų rengimo planus, o A. Kroicui — bendradarbiauti su paskirtu Mažosios Lietuvos mokyklų ir bažnyčių organizatoriumi inspektoriumi H. Lyzijumi; nusprendė kiekviename didesniame kaime įsteigti mokyklą, o mokytojams duoti neapmokestinamą pusės ūbo žemės sklypą. Įvairių išakymų raginami, lietuviai valstiečiai ėmė leisti vaikus į mokyklas. Kaimų bendrijoms teko rūpintis jų statyba, nes vietinė valdžia ir kunigai nepadėjo, o karalius iš savo domenų girių davė tik statybinės medžiagos¹⁰. Jau tada išryškėjo pirmieji Prūsijos valdžios mėginimai panaudoti mokyklas lietuviams vokietinti. Tačiau iš tradicijos protestantizmas buvo skelbiamas kiekvienos tautybės žmonėms jų gimtąja kalba. Tam šiek tiek turėjo reikšmės ir prūsiškoji-lietuviškoji politinė monarchijos kryptis. Inspektavusi Įsruties apskritį Kroico vadovaujama komisija pasiūlė tenai įsteigti 130 vokiškų kaimo mokyklų: čia jau buvo atsikėlusiu kolonistų. Šiai komisijai nieko nenuveikus, 1721 m. buvo sudaryta nauja: iš Žilių kunigo G. Engelio, vyriausiojo Karaliaučiaus rūmų kunigo, generalinio superintendente J. Kvantto ir konsistorijos patarėjo K. Zamės¹¹. Kadangi Kvantas dėl „bažnytinio, konsistorinio ir universitetinio darbo“ neturėjo laiko rūpintis švietimu, tai Engeliui padėti iš Berlyno atvyko Teismo rūmų patarėjas Manzbergas. Mažajoje Lietuvoje jis išbuvo nuo 1722.VII.1 iki 1724.X.19. Ir šis centrinės valdžios įgaliotinis mažai ką tenuveikė, todėl buvo atšauktas.

Komisija, inspektavusi Mažosios Lietuvos bažnyčias ir mokyk-

⁹ Pietizmas — protestantizmo kryptis, būdingiausia liuteronybei. Susidarė XVII a. Vokietijoje kaip priešprieša protestantų teologijos racionalizavimui. Pietistai orientavosi į ankstyvąjį protestantizmą, ragino stiprinti tikėjimą ne dogmomis, o per tikinčiojo jausmus ir tuo atmetė apeigiškumą. Propagavo asketizmą. Būdinga polinkis į misticizmą. Ilgainiui pietizmas buvo naudojamas kovoje su švietėjų filosofinėmis idėjomis. Pietistai veikė rašytojus romantikus. Mažosios Lietuvos pietistai smerkė prievartinę bažnyčios lankymą, nes valstiečiams patogiausią esą melstis gimtąja kalba savo kaimo viename iš namų, o ne tolimoje bažnyčioje klausytis pamokslų nesuprantama vokiečių arba sudarkyta lietuvių kalba. Taip atsirado vadinamieji surinkimininkai — Mažosios Lietuvos evangelikai liuteronai, XVIII a. II ketvirčio — XX a. I pusės pamaldų — surinkimų — privačiuose namuose dalyviai. Čia lietuviai ne tik meldavosi ir giedodavo, bet ir klausydavosi sakytojo lietuviškų pamokslų. Sakytojai (pamaldų vadovai) daugiausia buvo valstiečiai arba amatininkai, baigę pradžios mokyklą, kaimo mokytojai. Daugelis jų ilgainiui ėmė diegti ištikimybę Prūsijos monarchui, skleidė konservatyvias pažiūras. Dalis priešinosi lietuvių vokietinimui, buvo lietuvių raštijos, daugiausia religinės, darbuotojai. Surinkimai — uždaros bendruomenės — iš dalies padėjo lietuviams išlaikyti gimtąją kalbą, archajiškus papročius, izoliuotis nuo vokiečių įtakos; tačiau kartu buvo atsiribojama ir nuo pasaulietinės liaudies kūrybos, nyko etnografiniai jos elementai.

¹⁰ *Stadelmann R. Publikationen ... Bd. 2. S. 234; Terveen F. Op. cit. S. 81—87; Baczeko L. Geschichte Preussens. Bd. 6. S. 437; Bertuleit J. Op. cit. S. 66—67; Keil A. Op. cit. S. 110—116.*

¹¹ *Keil A. Op. cit. S. 116, 119; Baczeko L. Op. cit.*

las, priėjo išvadą, kad be valstybės paramos neįmanoma išspręsti švietimo klausimų.

Atleidus Manzbergą, 1726 m. vasarą į Mažąją Lietuvą atvyko pats karalius. Pakeliui jis antrąkart apsilankė Žiliuose ir pernakvojo klebonijoje pas Engelį, kuriam vėl pavyko įtikinti Frydrichą Vilhelmą I, kad mokyklas lietuviams statyti būtina. Engelis sumanė kiekvienoje lietuviškoje parapijoje įsteigti po 10 pradinių mokyklų. 1727.I.12 jis raštu skundėsi karaliui, kad vietinė dvasininkija „iš dalies niekindama, iš dalies negatyviai vertindama kiekvieną švietimo pažangą, man kliudo“, ir pasiūlė: 1) savo parapijose ercpristeriai (dekanai) turį vykdyti jo nurodymus ir netrukdyti; 2) valsčių administracija irgi turi jį remti ir netrukdyti jam dirbti¹². Mokyklų reikalai nepagerėjo — nepavyko ir šis mėginimas. Tais metais kilo Mažosios Lietuvos kolonizavimo krizė: nustojo į šį kraštą keltis kolonistai. Buvo sustabdyta ir mokyklų statyba. Kaip rodo šaltiniai, Karaliaučiaus vyresnybė, Lietuvos deputacijos kolegija Gumbinėje ir Sembos konsistorija Engeliui trukdė, o vietinė valdžia švietimu visiškai nesirūpino. Mat karaliaus paskirtas 1000 talerių mokyklų statybai nebuvo panaudotas¹³. Tuo, kaip taikliai pastebėjo J. Vanagaitis, norėta „sutrukdyti lietuvių švietimą ir palikti atviras duris germanizacijai“¹⁴. Nepamatuotas I. Skrupskelio teiginys, jog G. Engelio ir jo bendradarbių darbas nepavyko dėl to, kad šie jį bandė atlikti savo krašto jėgomis, „be Brandenburgo paramos, o tai reiškė grįžimą į tą pačią vargingą padėtį, kuri vos tik buvo pataisyta“¹⁵. Skrupskelis turbūt užmiršo, kad Brandenburgas buvo suinteresuotas asimiliacine politika ir kad vyriausybė atsisakė teikti lietuviškoms mokykloms materialinę paramą.

Pagal 1728 m. Karaliaučiaus universiteto profesorių K. Volfo ir G. Rgalio projektą Berlyno valdžia pasiūlė pradėti mokyklas steigti iš pradžių lietuviškuose ir lenkiškuose (mozūrų) pasienio valsčiuose, paskui Oberlando ir Sembos srityse. Šitokia politika paaiškinama štai kuo: tais metais vokiečių kolonizatoriai sumanė pasienyje su LDK ir Lenkija gyvenančius lietuvius ir lenkus izoliuoti nuo anapus sienos gyvenančių tautiečių ir perkelti į vidinius krašto rajonus, o į senbuvų vietą atkelti vokiečius kolonistus. Kaip tik tai tuo metu visu pasieniu prasidėjo šatulinė kolonizacija. Iš esmės ir šios komisijos veikla nedavė rezultatų. 1732—1734 m. atvykus į Mažąją Lietuvą 10 000 kolonistų zalcburgiečių, buvo susirūpinta daugiausia jų, o ne lietuvių švietimu. Sudaryta daug svaresnė, speciali bažnyčių ir mokyklų komisija, vadovaujama Prūsijos švietimo ir finansų ministro J. Kunheimo. Į ją įėjo vyriausiasis Teismo ir rūmų patarėjas Zonentagas ir Karaliaučiaus universiteto prof. F. Šulcas, nuo 1731 m. vadovavęs Lietuvių kalbos seminarui Karaliaučiuje.

¹² Keil A. Op. cit. S. 126—127; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos (toliau — Mažosios Lietuvos mokyklos...). K., 1935. P. 33; Terveen F. Op. cit. S. 94—95.

¹³ Siadelmann R. Publikationen... Bd. 2. S. 278; Keil A. Op. cit. S. 123—125; Terveen F. Op. cit. S. 93—94, 186.

¹⁴ Vanagaitis J. Min. veik. P. 44.

¹⁵ Skrupskelis I. Lietuviai... P. 15.

Techniniais ir materialiniais statybų šefais tapo Mažosios Lietuvos vadovai A. Lezgevangas ir M. Bredovas. Komisijos darbą prižiūrėjo tuometinis karalystės pasiuntinys Švedijoje Biulovas, vėliau tapęs Įsruties teismo rūmų prezidentu ir Prūsijos valstybės patarėju¹⁶. Komisijos svarbiausias tikslas buvo rasti naujus pajamų šaltinius mokykloms steigti ir mokytojams išlaikyti.

Be jau veikusių 320 bažnytinių mokyklų, iki 1740 m. Prūsijoje buvo pastatyta 1160 pradinių kaimo mokyklų, iš kurių 275 — Mažosios Lietuvos Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityse¹⁷. 1795 m. Prūsijos jaunimas lankė 1846 kaimo pradines mokyklas: 1216 valstybinių ir 630 privačių stambiųjų dvarininkų mokyklų¹⁸. Mokyklų steigimo dvarininkai ėmėsi tik į XVIII a. pabaigą. 1790 m. vidutiniškai penkiems Prūsijos kaimams teko viena pradinė mokykla, o 120—150 vaikų — vienas mokytojas; jų ypač trūko Klaipėdos ir Labguvos apskrityse. Bažnytinė ir švietimo vadovybė buvo tos nuomonės, kad Klaipėdos, Gumbinės, Angerburgo, Luko, Šventapilio apylinkėse būtina įsteigti mažiausiai 200 žemininkų mokyklų¹⁹. 1756 m. Prūsijoje iš 1700 (iš jų 1300 naujų) mokyklų grynai vokiškų buvo apie 400, o kitose dėstomoji kalba buvo vien lietuvių ar lenkų arba lietuvių—vokiečių bei lietuvių—lenkų—vokiečių. Iš 1800 m. statistikos matyti, kiek tuomet buvo lietuviškų kaimo mokyklų lietuviškose apskrityse ir valsčiuose: Įsruties — 127, Tilžės — 52, Ragainės — 69, Labguvos — 20, Gumbinės — 58 lietuvių ir 8 vokiečių, Klaipėdos — 85, iš kurių 8 lietuvių—vokiečių, t. y. mišrios mokyklos. Iš viso tuomet Prūsijoje buvo jau apie 1900 žemininkų mokyklų²⁰. Klaipėdos apskrityje, kur beveik nebuvo kolonistų valsčių, daugiausia lietuviškų mokyklų buvo Sendvario (*Althof*), Klemiškės (*Clemenhof*, *Klemenhof*) valsčiuose, Priekulės (*Pröckuls*, *Prökuls*), Vokiečių Kretingos (*Deutsch Crottingen*, *Deutsch Krottingen*) parapijose, Kuršių nerijoje — Juodkrantėje (*Schwarzorth*), Nidoje (*Nidden*), Karvaičiuose (*Carweiten*, *Karwaiten*), Naglyje, Kuncuose (*Kuntzen*, *Krasnorečje*), Sen. Pilkopoje (Pilkupa; *Alt Pilkoppen*, *Morskoje*), Rasytėje (*Rossitten*, *Rybačij*; čia mokėsi L. G. Rėza), Šarkuvoje (*Sarckau*, *Lesnoj*; visos 4 gyvenvietės Zelenogradsko raj.) ir kitur²¹.

¹⁶ *Baczko L. Geschichte Preussens. Bd. 6. S. 437; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos. . . P. 33; Terveen F. Op. cit. S. 100.*

¹⁷ *Hennig. Uebersicht des gesamten protestantischen Schulwesens in Ostpreussen nach seinem jetzigen Zustande (toliau — Uebersicht. . .) // PA. Königsberg, 1790. Bd. 1. S. 266; Baczko L. Geschichte Preussens. Bd. 6. S. 439.*

¹⁸ *Hennig. Uebersicht. . . S. 266; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos. . . P. 38.*

¹⁹ *Hennig. Op. cit. S. 348—349; Zweck A. Litauen. S. 193.*

²⁰ *Vileišis V. Min. veik. P. 142; Skrupskelis J. Kultūrinis. . . P. 38; Bruožis A. Min. veik. P. 36; Endzinas A. Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 94, 166, 168.*

²¹ *Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. S. 117—118; Schlicht O. Die Kurische Nehrung in Wort und Bild. Königsberg, 1927. S. 78—81, 134, 144, 151, 158—159, 161—163.*

Tais metais Mozūrijoje veikė 586 vien lenkiškos ir 16 mišrių kaimo mokyklų²².

Prūsijos valdžia nesistengė steigti atskiras mokyklas vietiniams ir atėjūnams, nes mišrios sudarė sąlygas asimiliacijai spartinti. Buvo bendrų kaimo mokyklų: lietuviai ir vokiečiai mokėsi vienu metu toje pačioje mokykloje, o trūkstant patalpų — drauge, vienoje klasėje. Sakysime, 1736 m. įrengtoje naujoje Darkiemio mokykloje vokietis kantorius mokė 61 vokiečių ir 22 lietuvių vaikus. Dopėnų (*Dopönen, Pokryškino, Nesterovo* raj.) pradinėje mokykloje zalcburgietis mokytojas mokė 30 lietuvių ir vokiečių vaikų, o Vilknavaičiuose — 20 lietuvių ir 14 vokiečių. Meškučių mokykloje vokietis dėstė 33 vokiečiams ir 4 lietuviams jaunuoliams. Mokė abiem kalbomis arba pereidavo į vieną — vokiečių kalbą²³.

Taigi kolonistais gausiai apgyvendintuose pietiniuose Mažosios Lietuvos valsčiuose lietuviškų mokyklų buvo rečiau. Lietuviai turėjo lankyti vokiškas arba mišrias mokyklas. Tokiu atveju suartėti su vokiečiais ir išmokti svetimą kalbą būdavo neišvengiama. XVIII a. lietuviškų mokyklų daugėjo, bet ir gyventojų asimiliacija spartėjo. Suprantama, įsteigus nemažai mokyklų, liaudies raštingumo lygis Mažojoje Lietuvoje buvo aukštesnis negu Didžiojoje Lietuvoje. M. Lukšienė, A. Endzinas pamatuotai akcentuoja, kad, daugėjant kaimo pradinių mokyklų, stiprėjo bažnyčios įtaka jaunimui, nes jis mokėsi iš religinės literatūros. „Vienkalbė vokiška mokykla geriausiai tinka piliečių unifikacijai. [...] Lietuvio valstiečio vaikas mokykloje nebuvo orientuojamas į nacionalinės kultūros vertybes“²⁴. Kultūros reikšmei apibūdinti tautų ir nacijų santykiuose svarbi yra ši Lukšienės nuostata: „Mokymo turinys nuo žemiausio ligi aukščiausio mokyklos laipsnio rėmėsi visų pirma vokiečių nacionaline kultūra, nesvarbu, kuria kalba ji būtų reiškiamą“. Be to, ir valstybingumo idėja Mažojoje Lietuvoje „buvo sutapusi su vokiškumu“²⁵. Dėl to, kai XIX a. pradinė mokykla tapo grynai dvikalbe, ją pertvarkyti į vien vokišką buvo nesunku.

Be parapinių, buvo statomos ir aukštesniosios miesto tipo mokyklos, kurių Prūsijoje veikė 72. 1586 m. įkurtoje Tilžės provincinėje mokykloje vienas mokytojas mokė lietuviškai (su pertraukomis). Karaliaučiuje irgi veikė viena lietuvių mokykla, kurioje, tėvams reikalaujant, buvo mokoma lietuvių kalba. Aukštesniųjų miestų mokyklų atsirado Gumbinėje, Įsrutyje, o Klaipėdoje, Vėluvoje, Ragainėje, Geldapėje jos buvo lietuviškos²⁶. Vadinas, lietuviškų aukštesniojo tipo mokyklų buvo labai nedaug, lietuvių vaikai turėjo eiti į vokiškas mokyklas.

²² Warmia i Mazury / Pod. red. Zajechowskiej. Poznań, 1953. Cz. 1. S. 175.

²³ Rogge A. Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 131; Schultze P. 350 Jahre... S. 38—41, 44—47.

²⁴ Lukšienė M., Endzinas A. Mažosios Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XVIII a. — XIX a. viduryje (toliau — Mažosios Lietuvos mokykla...). P. 175, 177.

²⁵ Lukšienė M. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. P. 68, 69.

²⁶ Sembritzki J. Geschichte der... Handelsstadt Memel. S. 185—200; Nausėdas V. Min. veik. P. 327—329.

A. Keilas, A. Skalveitas, F. Tervėnas, A. Bruožis, V. Vileišis ir kiti žemą liaudies švietimo lygį Prūsijoje, ypač Mažojoje Lietuvoje, teisingo lėšų stoka, o mokyklų statyba kaimuose neva būtų padidinusi mokesčius, kurių gyventojai ir taip nepajėgė sumokėti. Visiškai kitos nuomonės laikėsi A. Endzinas. Jis įrodinėjo, kad bažnyčių surenkama dešimtinė, o ją panaikinus, kiti įvairūs bažnytiniai mokesčiai, kurie buvo griežtai iš valstiečių išreikalaujami ir kurių dalis buvo skirta švietimui, tarp jų ir mokestis už mokslą nuo lankančio vaiko, sudarė nemažas įplaukas į bažnyčios kasą. Nuo 1739 m. kiekvienoje parapijoje prie bažnyčios kasos veikė dar mokyklų kasa, o vėliau prisidėjo ir beturčių kasa, kurias tvarkė vokiečiai. Tuo būdu, anot Endzino, „parapijos turėjo pakankamai lėšų mokyklų išlaikymui“²⁷. Tačiau šaltiniai rodo, kad iki 1732 m., t. y. iki zalcburgiečių atsikėlimo, kunigai surinktos iš valstiečių (ne iš visų) dešimtinės nenorėjo skirti lietuviškų mokyklų steigimui. Viskas pasikeitė po 1732 m. Ir Endzinas pabrėžė, kad po to išleistais įvairiais įstatymais buvo sparčiau steigiamos vokiečių kolonistų vaikams skirtos mokyklos. Baigus svarbiausią kolonizacijos etapą (1736 m.), buvo kuriama tokia vokiška kaimo mokykla, kuri visų pirma tenkintų kolonistų poreikius²⁸.

1734 m. rugpjūčio reskriptu Frydrichas Vilhelmas I komisijai įsakė: „[...] vykti į Lietuvą ir tose vietose, kur įkurdinti zalcburgiečiai, statyti mokyklas, kad vaikams netrūktų būtino mokymo krikščionybės dvasia“²⁹. Po metų iš valstybės biudžeto Prūsijos mokyklų statybai jis paskyrė 50 000 talerių — vadinamąjį *Mons pietatis* fondą³⁰. Tačiau šios lėšos palyginti buvo menkos: metinės valstybės pajamos siekė 6,9 milijono talerių, iš kurių vien savo pulkui išlaikyti karalius kasmet išleisdavo dešimtis tūkstančių talerių³¹. *Mons pietatis* fondas buvo sudarytas kolonizacijos ir religiniais sumetimais³².

1736 m. buvo parengtas svarbiausias mokyklų įstatymas — „Reguliuojamieji principai“ (*Principia regulativa*), pagal kurią mokyklų statyba rūpintis ir mokytojus išlaikyti turėjo patys vietos gyventojai lietuviai. Mokslas visiems 7—14 metų vaikams buvo privalomas. Mokiniai nuo šiol turėjo mokytis ne tiktai tikybės dalykų, bet ir skaityti, rašyti, skaičiuoti³³. 1736 m. Mažojoje Lietuvoje kaimo mokyklų nebuvo, o vėliau jų imta sparčiai steigti, tačiau daugiau gyvenvietėse, kur įsikūrė vokiečiai kolonistai. Dauguma jų buvo statomos domenų kaimuose. Nuskurdę, užguiti lažininkai lietuviai daug kur liko už mokyklos ribų, o čišininkams kolonistams

²⁷ Endzinas A. Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 88.

²⁸ Ten pat. P. 92—93.

²⁹ Keil A. Op. cit. S. 192.

³⁰ Hennig. Uebersicht. . . S. 269.

³¹ Lehmann M. Aus der Geschichte der preussischen Volksschule // PJ. Königsberg, 1910. Bd. 140. S. 219—227.

³² Chronik der Stadt Stallupönen // PPB. Königsberg, 1836. Bd. 15. S. 147.

³³ Keil A. Op. cit. S. 199—206, 214—216; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos. . . P. 35—36; Nausėdas V. Min. veik. P. 323—324, 331.

buvo sudarytos gana palankios sąlygos švietis. Dotacijų kolonistų mokykloms teikė valstybė. Be mokytojo atlyginimo, zalcburgiečiai dar gaudavo 15 talerių priedą iš specialios zalcburgiečiams šelpti kasos Gumbinėje³⁴. Mokyklose, kuriose mokinių daugumą sudarė evangelikai liuteronai, dėstė liuteronų, o kuriose evangelikai reformatai — šio tikėjimo mokytojai³⁵.

Patenkinus minimalius kolonistų ir lietuvių švietimo poreikius, naujasis Prūsijos karalius Frydrichas II 1741 m. pabaigoje mokyklų steigimą Mažojoje Lietuvoje sustabdė: anot jo, „[...] Lietuvoje reikia apsiriboti esamomis mokyklomis“³⁶. Vydūnas apgailestavo: „Palyginus su tuo, kas padaryta vokiškumui, įrodo, kad rimtesnių norų lietuvių kultūrai kelti nėra“³⁷. Apskritai viena didžiausių švietimo kliūčių buvo baudžiava.

Todėl neteisingas yra senųjų ir ypač dabartinių vokiečių buržuazinių istorikų tvirtinimas, esą Prūsijos karalius labai rūpinosi lietuvių švietimu. Antra vertus, valdžios nuomone, lietuviai negalėjo likti be vokiškos kultūros. Kad lietuvis būras integruotųsi į besiformuojančią vokiečių naciją arba taptų bent vokiškos orientacijos ir savimonės, uoliu Prūsijos patriotu, geriau atliktų feodalinės prievolės, reikėjo jį ideologiškai paveikti. Tam savo ruožtu reikėjo, kad jis mokėtų bent kiek skaityti. Feodalinę ideologiją skleidė bažnyčia. Kunigai — vieni svarbiausių tarpininkų tarp valdžios ir valdinių, jos ramstis — kas savaitę katekizmą klausinėjo ne tik vaikus, bet ir suaugusius. Visos valstybės priemonių kompleksas buvo skirtas pagrindiniam tikslui — krašto kolonizacijai ir germanizacijai. Švietimas buvo paverstas sudedamąja kolonizacijos programos dalimi. Kadangi kolonizacija, pagal Berlyno planus, nebuvo galutinai įgyvendinta, todėl, organizuojant švietimą, teko remtis vietos dvasininkais, senu administraciniu aparatu, kuris dažnai buvo priešiška nusiteikęs iš svetur atsikėlusiujų atžvilgiu. Lietuviškų mokyklų kūrimo projektų centrinė valdžia nepalaikė dėl to, kad jai, „remiantis tariamu vietinių žmonių bei įstaigų nesugebėjimu, buvo parankiau vykdyti asimiliacinę politiką“³⁸. Dėl to karalius stengėsi Mažajai Lietuvai parūpinti ne vietinių kunigų, bet iš šalies vakarų. 1727.V.2 raštu jis kreipėsi į G. Franke: „Ir pamokslininkais, ir profesoriais, skiriamais į Prūsiją, siūlyti tokius žmones, kurie nėra prūsai [ne Prūsijos gyventojai. — A. M.], tačiau kilę iš mano nuosavų provincijų [...]“³⁹, tai yra iš Brandenburgo.

³⁴ *Grigat Ch.* Der Kreis Pillkallen. Tilsit, 1901. S. 13; *Mignat J.* Op. cit. S. 97; *Obgartel W.* Op. cit. S. 300; *Maire S.* Die Ersten... S. 448; *Färber A.* Geschichte der Kirchengemeinde Schirwindt. Lasdehnen, 1926. S. 70—71; *Schultze P.* 350 Jahre... S. 41—42, 44.

³⁵ *Skalweit A.* Retablissement Litauens. S. 243.

³⁶ *Keil A.* Op. cit. S. 219.

³⁷ *Vydūnas.* Op. cit. S. 310.

³⁸ *Gineitis L.* Min. veik. P. 51, 52.

³⁹ *Keil A.* Op. cit. S. 127.

Mokytojai

Mažosioje Lietuvoje pirmoji mokytojų seminarija buvo įsteigta tik 1811 m. Karalienėje (*Karalene, Luisenberg, Zelionij Bor, Černiachovsko raj.*), prie Įsruties (joje buvo dėstoma lietuviškai)⁴⁰, todėl lietuviškose parapijose trūko ne tik mokyklų, bet ir mokytojų. XVIII a. pabaigoje švietimo patarėjas Henigas siūlė įsteigti mokytojų seminarias: vokišką — Karaliaučiuje, lietuvišką — Tilžėje arba Įsrutyje ir lenkišką — Luke arba Angerburge⁴¹.

Mokytojavo siuvėjai, audėjai, mėsaininkai, mūrininkai, atleisti iš pareigų valdininkai, atitarnavę kareiviai, nes be amato už menką atlyginimą mokytojas negalėdavo pragyventi ir būdavo priverstas badauti. Uždraudus mokytojams laikyti smuklę ir krautuvėlę bei pardavinėti degtinę, materialinė jų padėtis pablogėjo⁴². 1738 m. privilegija siuvėjo amatu užsiiminėti buvo leidžiama tik mokytojui; kad kaimo mokykloms nestigtų mokytojų, jiems buvo uždrausta keltis į miestą⁴³. Mokytojai amatininkai temokėjo dainuoti lietuviškai (ir tai ne visi) bei vokiškai ir, būtinai prireikus, paskaityti lietuvišką Postilę⁴⁴. Parapijose, kuriose mokytojų pareigas ėjo teologijos studentai, precentoriai (jie kartu buvo bažnytinio choro dirigentai — kantorai, o jei kunigas nemokėjo lietuviškai, — ir vertėjai), mokiniai būdavo geriau išmokomi, bet tokių mokytojų tebuvo vienas kitas⁴⁵. Daugelyje amtmonijų, ypač vokiškose, kuriose valstiečiai geriau gyveno, jie patys pasirūpindavo žiemai mokytoją ir jį išlaikydavo⁴⁶. Liaudies mokytojas ligi XIX a. pirmojo ketvirtio vidurio tebebuvo mažaraštis. „Pakilus išsilavinimui, jis buvo tvirtai suformuojamas kaip vokiško, prūsisko piliečio modelis [...]“⁴⁷.

XVIII a. mokytojai buvo parenkami iš kolonistų bei senbuvių vokiečių. Tokių trūkstant, — ir iš vietos gyventojų. Antai Šilutės (*Heydekrug*) valsčiaus Verdainės (*Werden*) parapijos bažnytinėje mokykloje XVIII a. antrojoje pusėje mokytojavo Enzis Lekšas, Žemaiskis, Jurgis Naujokas, Jurgis Kauliškis; Kintų parapijoje — Rudvaikis; Šakūnų parapijoje — Alekna, Jonas Aguolaitis ir kiti⁴⁸. Mokyklose, kuriose dėstė vokiečiai (o tokių mokyklų buvo dauguma), lietuvių vaikai mažai ką suprasdavo, nes mokytojas su jais kalbėjo žargonu arba vokiškai. Būdavo net tokių atvejų, kai mokiniai mieliau mokydavosi vokiečių kalba negu nesuprantamu žargonu. Ir vienu, ir kitu atveju lietuvių jaunimas palengva asimiliavosi.

⁴⁰ Bruožis A. Min. veik. P. 14.

⁴¹ Hennig. Uebersicht. . . S. 350.

⁴² Vanagaitis J. Min. veik. P. 45

⁴³ Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 240; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos. . . P. 135.

⁴⁴ Keil A. Op. cit. S. 99.

⁴⁵ Krause A. Der Präsentoren, Organisten, Cantoren und Rektoren. Gumbinnen, 1837.

⁴⁶ Keil A. Op. cit. S. 102—103; Endzinas A. Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 91.

⁴⁷ Endzinas A., Lukšienė M. Mažosios Lietuvos mokykla. . . P. 174.

⁴⁸ Sembritzki J., Bittens A. Op. cit. S. 167—168.

Darkiemio valsčiaus Klikučių (*Klikutschen, Wilhelmsberg, Jablonovka, Ozersko raj.*) parapijoje nei kunigai, nei precentoriai nemokėjo lietuvių kalbos. Kaimo mokytojas irgi buvo vokiečių. Lietuviai buvo priversti eiti į tolimą gretimos parapijos bažnyčią ir mokyklą. Germanizacijos procesas, pabrėžė Rogė, vyko gana sparčiai⁴⁹. Pasielnyje prie LDK gyvenę lietuviai savo vaikų į vokiškas mokyklas leisti nenorėjo. Lietuviai būdavo silpniau ir parengiami. Pagal Pilupėnų bažnyčios vizitacijos dokumentus 1738 m. buvo parengta 11 zalcburgiečių konfirmantų. Nors ir lietuvius mokė skaityti, bet neatsirado nė vieno, kurį būtų galima prileisti prie konfirmacijos: trūko lietuvių kalbą mokančių mokytojų⁵⁰.

Kitaip buvo šiauriniuose Mažosios Lietuvos valsčiuose, kur gyvenė beveik vien lietuviai. Šių valstiečių vaikai mokėsi tik lietuviškai⁵¹. Lietuvių švietimu ypač rūpinosi Tolminkiemio parapijos, kuriai priklausė penkios pradinės mokyklos, kunigas Kristijonas Donelaitis. Jis sielojosi dėl jaunimo ateities, lietuvių tautybės bei kalbos likimo Mažojoje Lietuvoje, rūpinosi, kad mokyklos būtų lietuviškos⁵². Donelaitis griežtai priešinosi germanizacijai, stengėsi užkirsti jai kelią, stėjo prieš lietuvių nutautinimą, kaip ir prieš valstiečių engimą; jo poemoje „lietuviškumas suprantamas socialiai, o ne etniškai“, to meto politinėmis sąlygomis „klasinis valstiečių sąmoningumas reiškė tautinį atsparumą prieš germanizaciją“⁵³. Anot J. Lebedžio, Didžiojoje Lietuvoje M. Daukša, Mažojoje Lietuvoje K. Donelaitis pirmieji taip raiškiai ugdė lietuvių tautinį sąmoningumą (juos niekino vokiečiai dvarininkai, valdininkai, iš aukšto į juos žiūrėjo kolonistai — to paties luomo, bet privilegijuoti viešpataujančios tautybės žmonės), pasididžiavimą savo valstiečiais ir gimtąja kalba⁵⁴. 1777 m. Donelaitis rašė savo bičiuliui, lietuvių raštijos veikėjui J. G. Jordanui [kunigaudamas Valtarkiemyje (Valterkiemis; *Waltarkehmen, Walterkehmen, Olchovatka, Gusevo raj.*), Jordanas sukaupe daug lietuviškų rankraščių, tarp jų ir Donelaičio: jis buvo lietuviškų knygų cenzorius] į Kroicburgą (*Kreutzburg, Slavskoje, Bagrationovsko raj.*) Notangoje „[...] prašydamas neužmiršti lietuvių kalbos vokiškame krašte; taip pat jokio paaugstinimo vokiškame krašte nepriimti. Gerų lietuvių šiais laikais reta“⁵⁵.

Žodžiu, buvo reikalingi specialiai parengti mokytojai. Kunigais ir mokytojais buvo rengiami ir lietuviai — kulmiškiai; valdžios nuomone, mokydami religinių normų ir paklusnumo dieviškajai bei žemiškajai valdžiai, jie sugeba įtaigiau prabilti į tautiečius. Sprendžiant šį klausimą, tam tikrą vaidmenį atliko universitetai. Iš parapijų mokytojų, kurie XVII a. buvo paskirti į Įsruties apskritį, tik

⁴⁹ Rogge A. *Geschichte des Kreises Darkehmen*. S. 86; Szamełtat M. *Volks- und Mittelschulen // Ragnit; Tilsit*. S. 318—319.

⁵⁰ Schultze P. 350 Jahre... S. 44—47; Schultze P. *Der Ausklang der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen*. Halle, 1932. S. 20.

⁵¹ Nausėdas V. *Min. veik.* P. 325—327.

⁵² Gineitis L. *Min. veik.* P. 195—196.

⁵³ Žr.: Jurginis J. K. Donelaičio „Metal“ kaip istorijos šaltinis. P. 71—73.

⁵⁴ Lebedys J. *Senoji lietuvių literatūra*. P. 250—251.

⁵⁵ Donelaitis K. *Raštai*. P. 277; Kuzmickas V. *Min. veik.* P. 31.

keturi buvo lanke universitetą, iš jų tik vienas lietuvis. Dėl to buvo patarta, kad Tilžės provincinės mokyklos precentorius, gerai mokąs lietuvių kalbą, parengtų 20—30 lietuvių berniukų, kurie, baigę mokyklą, būtų su stipendija nusiųsti studijuoti į Karaliaučių⁵⁶. Tokie lietuviai būdavo skiriami į viešąsias tarnybas savo krašte. Lietuviai reišė nepasitenkinimą prastai mokančiais vietinę kalbą mokytojais vokiečiais. Jau 1637 m. Tilžės lietuvių parapijos gyventojai pasipiktino mokytoju svetimšaliu, pakankamai nemokančiu lietuvių kalbos. Vietinė valdžia kreipėsi į valdovą (Prūsijos kunigaikštį Georą Vilhelmą) prašydama, kad duotų mokytoją, gerai mokantį lietuviškai, o šitą iškeltų kitur⁵⁷. 1718.VI.27 karalius pareikalavo, kad Karaliaučiaus universiteto (vadinamoji Albertina — universitetas įkurtas Prūsijos kunigaikščio Albrechto, arba Alberto, Brandenburgiečio rūpesčiu) teologijos fakultetas pasiūlytų, kaip vokiečių studentus pramokyti lietuvių kalbos⁵⁸. Šiuo tikslu prie universiteto 1718 m. ir buvo įsteigtas (veikti pradėjo 1723 m., gyvavo gerokai daugiau kaip šimtmetį) nuolatinis Lietuvių kalbos seminaras. Į jį daugiausia patekdavo pareiškę norą pramokti lietuvių kalbos teologijos fakulteto studentai vokiečiai: lietuvių, turinčių teisę ir galimybę studijuoti, buvo mažai. K. Donelaičio studijų metais (XVIII a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje; jis lanke ir seminarą, kuriam 1731—1763 m. vadovavo I. Kanto mokytojas pietistas F. A. Šulcas) Karaliaučiaus universitete mokėsi daugiau kaip 60 Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių (žinoma, kad pačioje XVIII a. pradžioje, prieš didįjį marą, jame studijavo apie 1000 įvairių tautybių jaunuolių, o 1716 m. — apie 400; studentų gausumu Karaliaučiaus universitetas buvo antras tarp vokiečių kraštų universitetų)⁵⁹. 1744 m. iš 1032 studijuojančių jaunuolių tik 62 buvo laikomi lietuviais, jau 1765 m. vyriausybės priimtu įstatymu buvo uždrausta valstiečių (dauguma jų Mažojoje Lietuvoje buvo lietuviai) vaikams mokytis universitete⁶⁰. Be to, iš kandidatų buvo reikalaujama gerai mokėti vokiečių kalbą, o lietuviškai užteko vos susigaudyti. Todėl lietuviams skirtomis lengvatomis Seminare naudojosi vyriausybės proteguojami vokiečiai studentai⁶¹. Reikia pritarti L. Gineičiui, kad „per vokiečių kilmės ir provokiško nusistatymo pastorius, mokančius vietos kalbą ir tuo būdu geriau sugebančius priėti prie žmonių, Prūsijos valdžia lengviau galėjo siekti asimi-

⁵⁶ Grube G. Op. cit. Teil 1. S. 143; Horn A. Culturbilder aus Altpreussen. S. 8; ZAI. Insterburg, 1888. H. 1. S. 73. Apie Tilžės provincinę mokyklą (partikuliarą) ir dėstomosios kalbos joje klausimą plačiau žr.: *Mališauskas J.* Čia mokyta lietuvių kalbos prieš 400 metų // *Kultūros barai*. V., 1988. Nr. 1.

⁵⁷ Tarybinis mokytojas. 1968. Gruodžio 20.

⁵⁸ Arnoldt D. H. *Historie der Koenigsbergischen Universitaet* (toliau — *Historie Universitaet*...). Koenigsberg, 1746. Teil 1. S. 133—134; *Gineitis L.* Min. veik. P. 47.

⁵⁹ *Kuzmickas V.* Min. veik. P. 82, 87.

⁶⁰ *Pisanski G. C.* Entwurf einer preussischen Literargeschichte. Königsberg, 1886. S. 472; *Gineitis L.* Min. veik. P. 46; *Bruožis A.* Mažosios Lietuvos mokyklos... P. 37.

⁶¹ Arnoldt D. H. *Historie Universitaet*... S. 287—293.

liacinių tikslų"⁶². Aluminate (bendrabutyje) iš 24 vietų su visu išlaikymu 8 buvo paskirtos lietuviams ir lenkams, bet iš jų tik vienas kitas gaudavo tokią privilegiją (pvz., bendrabučiu naudojosi K. Donelaitis)⁶³. Karaliaučiaus universiteto rektoratui buvo iškeltas uždavinys suartinti aluminate gyvenančius lietuvius su vokiečiais, skatinti lietuvių ir lenkų jaunuolius pamiršti savo kalbą, atsisakyti nacionalinių tradicijų, o grįžusius tarp tautiečių skleisti vokietybę arba bent būti indiferentiškais savo tautybei⁶⁴.

Lietuviškai mokantiems mokytojams rengti prie Halės (dab. VDR miestas) universiteto 1727—1765 m. veikė toks pat lietuvių kalbos seminaras su „atviru stalu prūsams“ (*Preussischer Freitisch*, t. y. Prūsijos gyventojams lietuviams) — 12 stipendijų fondu, todėl čia galėjo studijuoti ir neturtingi jaunuoliai. L. Gineitis teigia, kad Halė taip norėjo patraukti studentus iš Rytų Prūsijos. Šiam seminarui vadovavo pietistai: iniciatorius buvo žymus pietizmo skleidėjas prof. A. Frankė, o vadovas — jo sūnus G. Frankė. Seminaro docentas F. Hakas savo studentams parašė ir išleido lietuvių kalbos žodyną⁶⁵.

Karaliaučiaus ir Halės lietuvių kalbos seminarai, nepaisant subjektyvių valdžios norų, objektyviai atliko teigiamą vaidmenį lietuvių raštijos raidoje. Per juos vien 1726—1775 m. buvo išleista apie 50 lietuviškų knygų. Iš jų mokėsi tie vokiečiai, kurie turėjo vietas lietuvių parapijose, ir, gerai išmokę lietuvių kalbą, plačiai reikėsi lietuvių raštijoje. Ypač svarbų lietuvių kultūros darbą dirbo patys lietuviai: K. Donelaitis, Pilypas ir Povilas Ruigiai, L. G. Rėza. Tačiau iš esmės šių dviejų seminarų tikslas buvo „parengti vokiškosios kultūros skleidėjus ir vokiškosios kolonijinės politikos Rytuose rėmėjus“⁶⁶. Prūsijos aukštesniojo švietimo sistemą Mažojoje Lietuvoje gana tiksliai apibūdino A. Bruožis: „Tarp Prūsų lietuvių labai retai terasi tokį valdininką, ar būtų mokytojas, ar kunigas, kuris „lietuviškomis stipendijomis“ išmokytas, tikrai būtų už savo tautos reikalus stojęs ir savo tarpo žmonėms bandęs tautiškus jausmus žadinti. Taip pat ir tokių žmonių sukurta lietuvių raštija, nors ir dvasinė, vis yra išmarginta vokišku patriotizmu. Laisvą žodį valdžia lietuviams ūraudė [...]“⁶⁷.

Mokyklų dėstomoji kalba ir kova dėl lietuvių kalbos

Nors Mažojoje Lietuvoje visą laiką vyravo valdančiųjų sluoksnių proteguojama vokiečių kultūra, veikiami Švietimo epochos idėjų apie tautų lygiateisiškumą bei jų reikšmingą vaidmenį pasaulinėje

⁶² Gineitis L. Min. veik. P. 47.

⁶³ Bertuleit J. Op. cit. S. 70; Gineitis L. Min. veik. P. 47.

⁶⁴ Plg.: Smolenski W. Rządy pruskie na ziemiach polskich (1793—1807). Warszawa, 1903. S. 65, 70.

⁶⁵ Arnoldt D. H. Historie Universitaet. . . S. 133; Nausėdas V. Min. veik. P. 323; Gineitis L. Min. veik. P. 48—49; Endzinas A. Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 90.

⁶⁶ Nausėdas V. Min. veik. P. 323.

⁶⁷ Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos . . . P. 16.

kultūroje, pažangesni vokiečių mokslininkai, nepaisydami oficialiosios politikos, ėmė domėtis gražia lietuvių kalba ir jos nauda mokslui, lietuvių tautosakos turtais ir lietuvių tautybe. Daug vokiečių kultūros veikėjų dalį savo mokslinės veiklos skyrė lituanistikai ir baltistikai, lietuviškai tematikai (be minėtų L. Bačkos, A. Becenbergerio, F. Boko, K. Forstroiterio, K. Hartknocho, K. Henenbergerio, A. Horno, V. Hubačo, T. Lepnerio, F. Tecnerio ir kitų, dar J. Bobrovskis, R. Detlezenas, V. Falkenhanas, E. Gizevijus, O. Glogau, G. Kolbė, M. Lylientalis, G. Neselmanas, L. Pasargė, A. Šimelpenigis, J. ir T. Šulcai, M. Švoba, R. Trautmanas, E. Vagneris, E. Vichertas, J. Zauerveinas, L. Zengštokas, H. Züdermanas ir kt.). Nors kai kurių jų pažiūros buvo monarchistinės ir konservatyvios, veikaluose yra oficialaus kulturtrėgeriško požiūrio, tačiau jų veikla objektyviai skatino domėjimąsi ne tik Mažąja Lietuva, bet ir visa lietuvių kultūra, pačia tauta. Daugelis vokiečių humanistų nepritarė Prūsijos valdžios vykdomai prievartinio germanizavimo politikai, kai kurie prieš tokią politiką protestavo. Pažangesni mokslininkai, visuomenės veikėjai skubėjo užfiksuoti ir išsaugoti mokslo reikams lietuvių kultūrinį palikimą: lietuvius jie laikė nykstančia tauta, o jų kultūrą daugiausia tik muziejine vertybe. Lietuvių apgynimui svarbios yra įžymių vokiečių mąstytojų J. Herderio, J. Hamano, G. Lesingo, I. Kanto mintys. Herderis skelbė, kad nėra tautų be kultūros, o kalba esanti kultūros ir išminties pradžia. Visos tautos turi būti lygios. Jis griežtai smerkė bandymus krikščionybę ir kultūrą primesti kuriai nors tautai svetima jai kalba. Šias mintis iš esmės plėtojo ir Hamanas. Jis skatino tirti mažesniųjų tautų kalbas, žavėjosi tautinę diskriminaciją kenčiančių lietuvių geraširdiškumu, kilnumu, garbingumu, atvirumu, svetingumu ir narsa. Lesingas pirmasis gerai įvertino Pilypo Ruigio pirmą kartą išspausdintas lietuvių liaudies dainas. Jomis susidomėjo V. Gėtė. Dainas rinko ir skelbė spaudoje Karaliaučiaus universiteto profesorius J. Kroicfeldas. Lietuvių dvasinę kultūrą aukštai vertino kitas to universiteto profesorius F. Bokas⁶⁸.

Vokiečių valstiečių kolonizacija skaudžiai paveikė lietuvių kalbos raidą. Kunigų abejingumu barbarizmais užterštai lietuvių kalbai piktinosi G. Ostermejeris. L. G. Réza rašė: „Negalima neigti, jog po vokiečių kolonistų įkeliavimo į Prūsų Lietuvą kalba neteko daug savo pirmykščio grynumo“⁶⁹. Lietuvių kalbos žinovų, kultūros darbuotojų pastangomis lietuvių rašto kalba buvo gryninama ir tobulinama, šalinami germanizmai ir polonizmai. Akstiną tam davė XVIII a. pradžioje Gumbinės kunigo M. Merlino pradėta diskusija, kaip reikia su liaudimi lietuviškai kalbėti. Knygoje „Mintys apie pagrindinį lietuvių kalbos principą“ (1706 m.) jis iškėlė lietuvių kalbos reformos idėją ir šūkį: „Su lietuviu kalbėti lietuviš-

⁶⁸ Bock F. Op. cit. Bd. 1. S. 154—155; *Gineitis L.* Min. veik. P. 116, 119—121, 127.

⁶⁹ *Rhesa L.* Geschichte der liththauschen Bibel. S. 11 (vertimas iš: *Gineitis L.* Min. veik. P. 41).

kail" ⁷⁰. Merlinui pritarė Pilypas Ruigys, J. Šulcas ir kiti. Merlino, taip pat F. Doičo dėka Ruigys ir Šulcas, kandidatai į vokiečių kunigus, tapo lietuvių kunigais ir ėmė rašyti lietuviškai bei reikštis literatūroje ⁷¹. Pilypas Ruigys veikale „Lietuvių kalbos, kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas“ (vokiečių kalba) parodė, kad lietuvių kalba nėra skurdesnė už vokiečių. Kaip rašoma išangoje lietuviškam leidimui, Ruigio „Tyrinėjimas“ padarė įtaką ir Didžiosios Lietuvos lietuvių raštijos veikėjams (K. Bogušui, o per jį D. Poškai) ⁷². Rui-giui pirmąkart išspausdinus Mažosios Lietuvos lietuvių liaudies dainų, jas rinkti ir publikuoti pradėta ir Didžiojoje Lietuvoje. Rui-gys bene pirmasis iš Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos veikėjų savo veikalui panaudojo LDK lietuvių raštą ⁷³. Šulcas 1706 m. išleido pirmąją pasaulietinio turinio knygą lietuvių kalba — išvertė Ezopo pasakėčias. Šie ir daugelis kitų įvykių rodo abiejų Lietuvos dalių lietuvių literatūrų ir raštijos ryšius, jų kultūros bendrumą ir integ-ralumo tendenciją, tautų suartėjimo poreikį. Tautosaka tapo prie-mone tautiniam sąmoningumui sužadinti. Merlinas parodė, kad lie-tuviškų bažnytinių raštų kalba užteršta barbarizmais (germanizmais) ir neatitinka gyvosios kalbos, be to, ir patys lietuviai iš puikybės mėgdžioja vokiečius, kaip vokiečiai — prancūzus. Vietinis, vadina-masis prusiškasis, patriotizmas pasiekė tokį mastą, kad Merlinas savo gyvenamąją vietą — Gumbinę skelbė išgarsinsiąs savo gryną-ja tarpe ir ji tapsianti Lietuvos „Roma, Atėnais, Breslauja“ ⁷⁴. Toks lietuvių kalbos aukštinimas to meto sąlygomis buvo kovos su ger-manizatoriais priemonė ⁷⁵.

Mokslininkų ir rašytojų iškeltas pavergtų tautų kalbos vertinimas pažadino ne tik gyvą susidomėjimą lietuvių kalba — šie ir kiti veiksniai prieštaravo germanizatorių planams (apie juos rašoma to-liau), o lietuviams morališkai padėjo išlaikyti savo tautos charakterį ir gerąsias savybes ⁷⁶.

Lietuvių kalbai ir raštijai poveikį darė, kaip jau minėjome, pie-tizmo plitimas. Lietuviai persiėmė pietizmu daugiausia iš zalcburgie-čių. Juos sudomino naminės pietistų pamaldos, susirinkimai savo

⁷⁰ Plačiau: *Lebedys J.* Min. veik. P. 164—167; *Gineitis L.* Lietuvių literatūros istoriografija. V., 1982. P. 52—55. Žr. dar V. Mažiulio pratarbę, V. Jurgučio pa-aiškinimus P. Ruigio knygos lietuviškam vertimui. P. 6—7, 409—410.

⁷¹ *Ruigys P.* Lietuvių kalbos, kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. Paaškinimai. P. 456—457.

⁷² *Maciūnas V.* Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą // *Archivum Philologicum*. K., 1937. Kn. 6. P. 84—99; *Ruigys P.* Lietuvių kalbos... P. 18; *Jonikas P.* Maž. Lie-tuvos bažnytinės kalbos reformos projektas 18 a. pradžioje // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos... P. 386—396; *Lebedys J.* Min. veik. P. 174.

⁷³ *Gineitis L.* Lietuvių literatūros istoriografija. P. 56—57.

⁷⁴ *Vileišis V.* Min. veik. P. 132—133, 135—139; *Gineitis L.* Kristijonas Done-laitis ir jo epocha. P. 61, 64—65, 71, 74—114, 129, 179—188; *Lebedys J.* Min. veik. P. 167; *Jonikas P.* Maž. Lietuvos... P. 386—387, 393.

⁷⁵ *Lebedys J.* Min. veik. P. 173.

⁷⁶ Vokiečių švietėjų požiūriu į lietuvius ir jų kalbą negalima tapatinti su vo-kiečių feodalų valstybine politika, kaip tai daro K. Forstroiteris (*Forstreuter K.* Deutsche und Litauer. S. 59—60): švietėjai atstovavo vokiečių demokratinės vi-suomenės daliai, bet ne Hohencolernų dinastijos apologetams.

kaime⁷⁷. Viešas egzaminavimas bažnyčioje skatino mokytis, nes prieš plačią parapijiečių auditoriją buvo gėda nemokėti katekizmo, psalmių, giesmių. Šios priemonės skatino jaunimą mokytis skaityti. Pietistai bei jų surinkimininkai vėliau, atsikarę kovos prieš liuteronų bažnyčią, tapo uoliais jos rėmėjais. Tarp kolonistų Mažojoje Lietuvoje pietizmas, kaip religinė srovė, buvo greitai užgniauztas, bet tarp lietuvių išliko⁷⁸. L. Gineitis pietizmo padarinius įvertino dvejopai: viena, pietizmas stabdė švietimą, antra, surinkimininkų bendruomenės padėjo lietuvių tautybei ilgiau išsilaikyti, nes susirinkimai vykdavo lietuvių kalba, o patys sakytojai dažniausiai buvo lietuviai. Tai „virto tradicija, sudariusia kliūtį asimiliacinėms vokiečių feodalų užmačioms“, objektyviai „prisidėjo prie lietuvių tautybės, o tuo pačiu ir prie raštijos palaikymo“⁷⁹. J. Lebedys, atrodo, pernelyg griežtai įvertino pietizmą, esą jis ir surinkimininkų veikla naikino lietuviškumą⁸⁰. Iš tikrųjų surinkimininkų bendruomenėse buvo ugdomas lietuvių konservatyvumas ir visuomeninis uždaramas. Pietistų veikla skatino jų konkurentus liuteronus ortodoksus J. Kvantą, J. Berentą ir kitus kovoti dėl įtakos liaudžiai, kartu daugiau rengti ir leisti lietuviškų raštų. Valdžios ir bažnyčios politikai ištikima šviesuomenė visų pirma siekė pajungti bundančią tautinę liaudies sąmonę savo interesams (biblijų, giesmyių leidimas ir jų dalijimas pusvelčiui)⁸¹. Antra vertus, valstiečių reformos neišvengiamumas vertė vokiečių feodalus daugiau domėtis lietuvių kalba⁸².

Karaliaus valdžia kurį laiką lietuviams nedraudė savo kalba mokytis ir melstis: norėta, kad jie greičiau pramoktų skaityti ir gimtąją kalba geriau galėtų iš maldaknygių gerbti bažnyčią, šlovinti karalių ir absoliutinę monarchiją. Tačiau, intensyvėjant kolonizacijai, Brandenburgas stiprino prievartinę asimiliacinę politiką. H. Lyzijus sumanė naujose mokyklose vokiečių kalbą padaryti dėstomąja, nes „visi lietuvių jaunuoliai privalo išmokti suprasti ir kalbėti vokiškai“⁸³. Paaikškinimuose P. Ruigio knygai (p. 413) V. Jurgutis pastebėjo, kad nuo 1710 m., netgi Lyzijaus mokyklos reformos metais (1717—1720 m.), Prūsijoje neišėjo nė vienos lietuviškos knygos, tuo metu mirė ne vienas iškilus lietuvių kalbos tyrėjas ir mylėtojas (M. Merlinas, F. Doičas, J. Perkūnas, J. Keimelis, J. Šulcas). A. Rogė ir dar kai kurie senieji Prūsijos, o labiausiai VFR istorikai atkakliai įrodinėja, neva Lyzijus tai daręs „materialiniais

⁷⁷ *Galgallitis W.* Ewangeliszki Surinkimai Lietuvoje. Priekulė. 1904.

⁷⁸ *Endzinas A.* Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 88—89.

⁷⁹ *Gineitis L.* Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. P. 55, 56; plg.: *Kuntze A.* Bilder aus dem Preussischen Littauen. Rostock, 1884. S. 16.

⁸⁰ *Lebedys J.* Min. veik. P. 152.

⁸¹ Karalius Frydrichas Vilhelmas I, 1739 m. lankydamasis Mažojoje Lietuvoje, Klaipėdos apskrities pradinėms kaimo mokykloms padovanojo 60 biblijų lietuvių kalba (*Sembritzki J.* Geschichte des Kreises Memel. S. 118).

⁸² *Gineitis L.* Min. veik. P. 44.

⁸³ *Lysias.* Ausgewählte Reden des Lysias. Leipzig, 1880. Bd. 1. S. 160; *Rogge A. D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren // AM.* Königsberg, 1881. Bd. 18. S. 4—9; *Stadelmann R.* Publikationen. . . Bd. 2. S. 60.

sumetimais", pagrindinis jo motyvas buvęs „pigėse kaina išplatinti vokiškas knygas Lietuvoje“. Vietiniai lietuvių kunigai (Lyzijaus planą griežtai pasmerkė ir Pilypas Ruigys) sukilę prieš jį kaip prieš „užsienietį“, nes nenorėję remtis jo „fanatiška pietizmo linija“. Siekdami užmaskuoti tikruosius Berlyno patikėtinio ketinimus, jie bando įteigti, kad Lyzijus stengėsi ne įvesti, bet „išplatinti vokiečių kalbą“, kad „netrūktų lietuvių kunigų“. F. Tervėnas teigia: „Lyzijus „kalbos politika“ siekė vien religinių tikslų, bet jokiū būdu ne tautinių“. Dvasininkijos priešinimasis Lyzijui buvęs tik opozicija prieš „jo veiklos pietistinius principus“, nes G. Frankės mokinyš buvęs „nepriimtinas ortodoksų šalininkams“. Galutinė Tervėno išvada tokia: Lyzijus ortodoksų buvo pašalintas kaip pietistas, o vietinių gyventojų išvytas kaip užsienietis⁸⁴. Objektiviau rašė A. Keilas: „Labiusiai vertinama, nuosaikiai pateisinama yra jo svarbi nacionalinė idėja germanizuoti Lietuvą ir taip ją paversti kultūringa [...]. Kad jis šią idėją norėjo įgyvendinti mokyklos pagalba, yra taip pat teisinga, ir kad toks tvirtas įvairių tautinių grupių suliejimas buvo būtinas, negali neigti joks tikras prūsas [...]“. Jis ryžtingai prieštaravo A. Rogės iškeltai tezei: „Jei dėl to Rogė savo darbe pagrindiniu Lyzijaus motyvu laikė grynai materialinį pagrindą, kad galima būtų lietuviams pigiau knygas duoti, tai tokia nuomonė-išvada paviršutiniška ir mažai pagrįsta“. Keilas teigė, kad Mažosios Lietuvos dvasininkų priešinimasis Lyzijui ypač padidėjo tada, kai „jie išgirdo apie Lyzijaus germanizavimo planus“⁸⁵. V. Bormanas Lyzijaus ketinimuose taip pat matė „germanizavimo planą“, kuris turėjo „sukelti didelį [lietuvių] pasipiktinimą“. Priešingai negu Tervėnas, kuris išvedžioja, neva „Lyzijui priešinosi ne tikrieji lietuviai“, kurie tada dar nebuvo tokie sąmoningi, o tik vietiniai kunigai vokiečiai, Bormanas priėjo išvadą, kad „lietuviai pasipriešino, labai susirūpinę išlaikyti savo tautybę [...]. Buvo užgauta lietuvių nacionalinė savimonė, ir jie nugalėjo pietistą“, kad tuo metu jau vyko „tautinė kova“. Panašiai manė H. Rotfelsas. J. Bertulaitis irgi neslėpė, kad Mažosios Lietuvos kunigai „pamatė, jog planas lietuvių jaunimą mokyti skaityti vokiškai yra germanizavimo tendencija“. Tą suprato ir A. Bruožis. Netgi V. Hubačas turėjo pripažinti: „Lyzijus padarė lemiamą klaidą: panoręs pašalinti savarankiškas lietuvių ir mozūrų kalbas Prūsijoje, jis pajudino problemą, kuri po to šimtmetį buvo iškilusi „tautinėje kovoje“⁸⁶. Jis pateikė pavyzdį, kaip „opiai lietuviai reagavo“, kai 1722 m. į lietuvių bažnyčią Klaipėdoje buvo paskirtas lietuviškai nemokąs diakonas Reimeris: prieš jį sukilo visi parapijiečiai, o bruzdėjimą numalšino tvirtovės komendantas vadovaujamas kariuomenės dalinys. Reimeris neišlaikė užsipuolinų ir pasitraukė⁸⁷. Net

⁸⁴ Rogge A. Op. cit.; Terveen F. Op. cit. S. 89—91.

⁸⁵ Keil A. Op. cit. S. 116—119.

⁸⁶ Borrmann W. Op. cit. S. 111; Terveen F. Op. cit. S. 186; Rothfels H. Ost-
raum, Preussentum und Reichsgedanke. Leipzig, 1935. S. 191; Bertuleit J. Op. cit.
S. 69; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos... P. 31; Hubatsch W. Geschichte...
Bd. 1. S. 183.

⁸⁷ Hubatsch W. Geschichte... Bd. 1. S. 183.

Karaliaučiaus valdžios patikėtinis Kairys 1922 m. memorandume Prūsijos vyriausybei rašė: „Iš anksto apgalvotą germanizavimą bandė vykdyti Lyzijus [...]. Lyzijus buvo bejausmis liaudžiai, į tautos širdį norėjo įsiskverbti ne per kalbą, o kalbą išstūmęs, kartu su Karo ir domenų kamaros pagalba prievarta įbrukti vokiškumą [...]. Jei Lyzijus būtų turėjęs stiprią galią, kaip ir stiprią valią, tai Prūsų lietuvius būtų nuėjęs visą kančių kelią ir vargiai būtų atsiradusi galimybė jo dainas ir prasmingus padavimus perduoti būsimoms kartoms“. Kairys noromis nenoromis demaskavo XVIII a. vokiečių feodalų antilietuvišką, prievartinę asimiliacinę politiką: „Vokietija išgyvena visišką nesėkmę. Lietuviai, lenkai, danai stipriai neapkenčia vokiečių [...]. Tai rodo, kad mes nepajėgūs laimėti svetimas gimines. Sunkios klaidos padarytos elgiantis su lietuviais. Dėl nenuoseklumo patekta į žabangas. Bažnyčiose iš lietuvių buvo reikalaujama kaip galima dėkingiau įrodyti ištikimybę sostui, o, antra vertus, per kolonizaciją ir mokyklas buvo vykdoma vokietinimo politika. Šios dvejonės negalėjo patenkinti nei viešpataujančios, nei pavergtos tautos“⁸⁸. Patsai oficialiosios politikos vykdytojas H. Lyzijus šitaip pareiškė: „[...] dėjau viltis, kad, jei nebus sutrukdyta, dabar visoje Lietuvoje bus vokiškai pamokslininkaujama [...]“⁸⁹. Pernelyg jau naiviai Tervėnas bando pateisinti Lyzijaus planus.

Šios germanizacinės akcijos žlugimo priežastys bei priešinosi jai motyvai buvo kitokie. Lietuviai priešinosi ne „užsieniečiui“ Lyzijui — tokių Berlyno pareigūnų Mažojoje Lietuvoje buvo ne vienas, — bet jo vokietinimo siekiams. Jie buvo ne tiek prieš vokiečių kunigus, kiek prieš svetima vokiečių kalba brukamus katekizmus ir kitą religinę literatūrą. Tai buvo kova ne vien dėl tikėjimo formų, o viena iš nacionalinio pasipriešinimo vokietinimui išraiškų.

Priešindamasi Lyzijaus misijai, kitais motyvais vadovavosi Mažosios Lietuvos dvasininkija, kurios opozicijai vadovauti stoji G. Engelis. Neatsitiktinai panaši opozicija, kurią organizavo Janšborko ercpristeris Tiška, prieš germanizatorių sumanymus kilo ir Mozūrijoje. 1721 m. Prūsijos karaliui kolonizacijos reikalu vėl lankantis Mažojoje Lietuvoje, Engeliui pavyko pasimatyti su Frydrichu Vilhelmu I, įteikti jam vietos kunigų raštą — protestą prieš Lyzijų ir įtikinti karalių pastarojo politikos kenksmingumu. Lyzijų vyriausybė nušalino, jo postą užėmė Engelis su Kvantu ir Zame⁹⁰. Ar iš tikrųjų Mažosios Lietuvos kunigų pozicija Lyzijaus atžvilgiu buvo ortodoksų pozicija, kurios vadu esą tapo Engelis, kova prieš pietistus? Anaipol, ne. Tuo metu ši kova buvo nurimusi. Dalis vokiečių kunigų per ilgus bendravimo metus susigyveno su lietuviais ir „nuoširdžiai, nesavanaudiškai prieštaravo valdžios bei

⁸⁸ DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 91, 106—107.

⁸⁹ Rogge A. D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren. S. 9; *Lysias*. Ausgewählte Reden des Lysias. Bd. 1; DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084, Bl. 91.

⁹⁰ Borrmann W. Op cit. S. 112; Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos... P. 31—32; Hubatsch W. Geschichte... Bd. 1. S. 183.

bažnytinės vyresnybės germanizacijos politikai". Kita svarbi priežastis, dėl kurios Mažosios Lietuvos kunigai vokiečiai rėmė lietuvių interesus, buvo pastangos išsaugoti pelningas parapijas savo vaikams, mokantiems lietuvių kalbą⁹¹: kunigų vietos šeimoje paprastai būdavo paveldimos, jas užimdavo dažniausiai vokiečiai. Kairys pabrėžė: „Lietuvių kalbos gelbėjimas kai kuriems dvasininkams buvo ne kas kita kaip pačių gyvavimo priedanga“⁹². Palaikydami lietuvių, jie galėjo apsaugoti savo interesus nuo iš Vakarų atvykusių vokiečių. Pastarieji į „prūsus“, tai yra į vietinius vokiečius, žiūrėjo iš aukšto, laikė juos žemesnės rūšies vokiečiais.

Kolonistų konkurencija vertė vietinius kunigus susirūpinti bažnytine lietuvių literatūra, o Mažosios Lietuvos valdininkus tie patys motyvai skatino toleruoti lietuvių kalbą krašto įstaigose.

Kokiais sumetimais centrinė valdžia nepalaikė Lyzijaus ketinimo ir jį patį nušalino? Suprantama, ne dėl lietuvių kalbos rėmimo. Pirmiausia todėl, kad Lyzijui stipriai pasipriešino lietuviai ir kunigai. Antra, mokyklų vokietinimą šikart atitolino tais metais iškilę svarbesni reikalai — krašto kolonizavimas, kaip tik nuo 1721 m. įgavęs platų mastą: tam reikėjo daug lėšų, tačiau Frydrichas Vilhelmas I šiam reikalui pinigų negailėjo.

Susiklosčius tokioms palankioms aplinkybėms, 1721.V.18—19 Engelio komisija Tilžėje sukviėtė Tilžės, Ragainės, Įsruties ir Labguvos vyskupų bei 12 kunigų konferenciją reformos principams aptarti. Buvo numatyta Mažosios Lietuvos lietuvių mokyklose palikti tą pačią kalbą, kuri vartojama bažnyčiose, būtent lietuvių⁹³.

Tačiau mėginimai pašalinti lietuvių kalbą iš viešojo gyvenimo arba bent ją apriboti nesiliovė. Nutautinimo tikslais Brandenburgo švietimo ministras F. fon Kunheimas 1739 m. pasiūlė būdus, kaip lietuvių ir lenkų vaikus išmokyti **vokiškai**, nors tuo metu visoje Lietuvos provincijoje nebuvo nė vienos parapijos, kurioje būtų kalbama tik vokiškai⁹⁴. Pilupėnų ir Žydkiemio (*Szittkömen, Schittkehmen, Żytkiejmy*, Goldapo pavietas) parapijų zalcburgiečių mokyklose dar 1808 m. buvo dėstoma gimtąja tarme. Tokiose atskirose vokiečių kolonijose veikė mokyklos, kurias lankė beveik vienos kolonistų grupės vaikai; jose buvo dėstoma jų tarme⁹⁵, nors jie visi, išskyrus vieną kitą prancūzą ar olandą, buvo vokiečiai.

Stokodama lėšų kolonizacijai plėsti, XVIII a. viduryje Prūsijos karalystės vyriausybė visgi turėjo toleruoti vietinių gyventojų kalbą, ir daugelis įsakymų nebuvo vykdomi. Be lietuvių kalbos negalėjo apsieiti ir valdžia: karalių įsakymai Mažosios Lietuvos lietuviams buvo verčiami iš vokiečių į lietuvių kalbą (dalis jų paskelbta

⁹¹ *Gineitis L.* Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. P. 52.

⁹² DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. B1. 91.

⁹³ *Keil A.* Op. cit. S. 120—123; *Bruožis A.* Min. veik. P. 32.

⁹⁴ Plg.: *Terveen F.* Op. cit. S. 119, 140; *Hennig.* Ueber die Verdienste Friedrich Wilhelm I. ... // PA. 1796. Bd. 7. S. 91—104; *Endzinas A.* Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 92.

⁹⁵ *Behelm-Schwarzbach M.* Colonisationswerk. . . S. 402; *Natau O.* Op. cit. S. 208; *Mitzka W.* Op. cit. S. 108.

rinkinyje „Prūsijos valdžios gromatos...“). Bažnytinių mokyklų mokytojai, prieš perimdami kunigo pareigas, turėdavo dar išlaikyti atitinkamus egzaminus ir įrodyti, kad pakankamai moka lietuviškai. Lietuvių kalbos vartojimas kaimo mokykloje priklausė ir nuo mokytojo. Tai anaiptol nereiškia, kad buvo galvojama apie lietuvišką mokyklą ir lietuvius mokytojus. Gimtoji kalba turėjo padėti geriau išmolti valstybinę kalbą, o mokykla — vykdyti asimiliacijos politiką⁹⁶ (XIX a., kai lietuviai jau buvo pramokę skaityti gimtąja kalba, juos imta versti pamiršti ją ir išmolti vokiškai). Šiuos klausimus Prūsijos valdžia sprendė subtiliai ir rafinuotai.

Pasibaigus kolonizacijai, į pirmą vietą vėl iškilo „kalbos problema“. Iš pradžių laikinoji prūsiškoji-lietuviškoji politinė kryptis sudarė kai kurias palankesnes sąlygas (ši kryptis beveik nustojo veikti po 1772 m., kai Brandenburgo žemės per prijungtas Lenkijos vakarines žemes (Rytų Pamarį) tiesiogiai susijungė su Prūsija. Kartu stiprėjo germanizatorių pozicijos, apie lietuvių tautą imta kalbėti kaip apie mirštančią), o vėliau absoliutizmas ir valstybės centralizacija sunkia našta prislėgė Prūsijos kultūrinį gyvenimą bei švietimą, slopino lietuvybę. Prūsijos karalystės valdžia ypač suaktyvėjo XVIII a. pabaigoje — XIX a. pradžioje, plintant šalyje vokiečių nacionalizmo ir šovinizmo idėjoms, gilėjant feodalizmo krizei ir formuojantis buržuazinei vokiečių nacijai. Visuomenės gyvenime ėmė išgalėti specifinis „prūsiškasis despotizmas“, vokiečių junkerių militarizmas. Prūsija skelbiama senu vokišku kraštu, o lietuvius reikia nutautinti. Visų šių veiksnių poveikį stiprino dar tai, kad Prūsijos karalystė XVIII a. pabaigoje tapo didžiąja Europos valstybe. Dėl to L. G. Rėzos siūlymai dėstyti lietuvių kalbą Įsruties, Tilžės, Gumbinės gimnazijose ir absolventus skirstyti į tarnybą pagal jos mokėjimą nesulaukė atgarsio. Tačiau, esant priešingai tendencijai — plintant švietimo idėjoms ir racionalizmui, šviesuomenėje plačiai nuskambėjo jo sūkis: „Priešintis lietuvių germanizacijai“⁹⁷. Atsirado pavienių ir pačių vokiečių kultūros, ir netgi valdžios atstovų, kurie, remdamiesi feodalinės valstybės interesais ir fiziokratų teorija, nesutiko su Brandenburgo „greito suvokietinimo“ planu. Jie vadovavosi fiziokratizmo idėjomis, kad pridedamoji vertė sukuriama tik žemės ūkyje, nes tik ten kuriamos materialinės gėrybės. Žemės ūkio darbas esąs vienintelis produktyvus, žemdirbiai (o jų dauguma buvo lietuviai) — produktyvi klasė. Nuo pagrindinės ūkio šakos — žemės ūkio — priklauso pramonė ir prekyba, visuomenės gerovė. Anot fiziokratų, lietuvis valstietis geriau atliks darbą ir bus naudingesnis valstybei, jei į jį bus kreipiamasi jo gimtąja kalba; Dievo ir karaliaus žodį jis geriau suvoks skaitydamas ir rašydamas savo kalba. Fiziokratizmo šalininkai pirmieji ėmė sistemingai analizuoti kapitalistinį gamybos būdą.

Kai XVIII a. pabaigoje Prūsijos valdžia karaliaus vardu vėl

⁹⁶ Plg.: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai. P. 101; *Endzinas A.* Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje. P. 95.

⁹⁷ *Rhesa L.* Geschichte der liththauischen Bibel. S. 37—39; *Žr.: Jovaišas A.* *Liudvikas Rėza.* V., 1969. P. 169—172.

įsakė mokyklose vaikus mokyti tik vokiškai, o lietuviai šiam įsakymui pasipriešino, kai kurie su jais bendravę vokiečių mokslininkai, bažnyčios ir vyriausybės pareigūnai pasisakė prieš ketinimą vietinius Mažosios Lietuvos gyventojus priversti mokytis ir kalbėti tik vokiečių kalba. Piliakalnio parapiinės mokyklos mokytojo, kantoriaus K. G. Milkaus (kai kas jį giminiuoja su I. Kantu) „Lietuvių—vokiečių ir vokiečių—lietuvių kalbų žodyno“ (1808 m.) pratarmėje „Draugo prierasas“ klasikinės vokiečių filosofijos pradininkas I. Kantas (kai kas jį kildina iš lietuvių) rašė, kad lietuvių kalba tinkanti ne vien religijos, bet ir auklėjimo, mokslo, kultūros reikalams. Ji vertinga mokslui, Europos kultūrai ir turi būti laikoma lygiateise su kitomis. Patys lietuviai esą darbštūs, naudingi valstybei. Gražia vietinių gyventojų kalba, anot jo, susižavėjęs Jučiuose, kai mokęs kunigo D. E. Anderso sūnus. Kitos iškilios to meto asmenybės—Berlyno universiteto profesorius D. Jenišas ir Karaliaučiaus karo ir domenų vadybos patarėjas C. Heilsbergas savo pratarmėse Milkaus veikalui irgi išaukštino lietuvių kalbą, dainas, teigė, kad nederėtų ją pašalinti iš viešojo gyvenimo. Pažymėjo lietuvių humaniškumą, vaišingumą, pastebėjo, kad vokiečių kolonistai jiems daro blogą įtaką⁹⁸. Heilsbergas įrodinėjo, kad valdininkams daug paprasčiau išmokyti provincijos kalbą negu vietiniams gyventojams valstybinę. Viena valstybės kalba mažai padėsianti kultūrai ir politiškai. Atskirų Prūsijos provincijų suliejimas ir visuotinis vokiečių kalbos įvedimas „vargiai pasitarnaus valstybės interesams“, be to, smuksianti lietuvių dorovė. Lietuviai vykda karališkosios vyriausybės potvarkius ir šalies įstatymus, jei šie jiems skelbiami gimtąja kalba. Jau Heilsbergas pastebėjo monarchistines valstiečių pažiūras, pagarbą karaliui. Kitas jų bruožas—meilė savo tautai, tėvų žemei, kalbai, sumanus ūkininkavimas. Tai yra, anot jo, svarbiausia priežastis, dėl ko „lietuvis yra ištikimas valstybės pilietis ir tikras kareivis“. Lietuviai neveda kitataučių ir nekalbą vokiškai, nors ir moką, bet vengią ir savosios kalbos, kai tarnaują pas vokiečius. Heilsbergas daro išvadą: lietuvis su savo kalba praranda ir tautybę, todėl „tikslinga palikti lietuviams jų kalbą“, ypač bažnyčiose ir mokyklose. Reikia, kad lietuvių sūnūs eitų pamokslininkauti ir mokytojauti, o šių profesijų atėjūnai iš vokiečių kraštų išmokyti Mažosios Lietuvos autochtonų kalbą. Savo veikalu K. G. Milkus lietuvių skaitytojui davė suprasti, kad „ne tik nereikia gėdytis savo kalbos, bet ja galima kurti aukščiausio lygio poeziją. Tai jau aktyvios tautinės pozicijos ugdymas“⁹⁹. Lietuvių raštiesios plėtotei naudinga buvo Milkaus polemika (parašė dvi knygeles) su Gotfrydu Ostermejeriu dėl lietuviško giesmyno reformos. Jo istorinė poemėlė „Pilkainis“ (parašyta apie 1796—1797 m., paskelbta tik 1931 m.), kurioje smerkiami kryžiuočiai ir aukštinami prūsai su lietuviais,—vienas pirmųjų pasaulietinės poezijos Mažojoje Lietuvoje kūrinių. G. Ostermejeris pabrėžė lietuvių kalbos ir visos kultūros savitumą, skatino ją tirti, smerkė valdžios vykdomą germanizavimo politiką.

⁹⁸ Mielcke Ch. G. Min. veik. Pratarmė; Lebedys J. Min. veik. P. 188—189.

⁹⁹ Endzinas A., Lukšienė M. Mažosios Lietuvos mokykla... P. 180.

Už veikalą „Pirmoji lietuviškų giesmynų istorija“ V. Vanagas ir J. Lebedys Ostermejerį laiko pirmuoju lietuvių literatūros istoriku, pirmuoju jos teoretiku¹⁰⁰. Lietuvius ir jų kalbą užtarė jo sūnus Zygfrydas knygoje „Ar patartina išstumti lietuvių kalbą ir sulieti lietuvius su vokiečiais?“ (1817 m.). L. G. Rėza, sielodamasis dėl lietuvių kalbos likimo ir įrodinėdamas, kad Mažosios Lietuvos lietuviai turi savo kultūrą, grožinę literatūrą (K. Donelaičio „Metus“), išdėstė nacionalinės kultūros, tautos gyvavimo principą: „Tautos aukštesnis lavinimas ir dvasinis kilnėjimas gali būti įgyvendinti tik gimtąja kalba [. . .]. Išstumti kalbą — tai reikštų uždaryti visas duris visoms vertingoms žinioms ir užmušti tautos charakterį [. . .]. Krašto istorija rodo, kad visa, kas iki šiol padaryta tikram lietuvių dvasiniam lavinimui ir jų literatūrai, yra nuveikta to krašto žmonių [. . .]“¹⁰¹. Lietuvių kalbos gynimo reikalus 1809 m. Karaliaučiuje jis svarstė su Prūsijos švietimo ir kulto ministru V. Humboltu. Rėza siekė įvesti lietuvių kultūrą į Europos kultūrą, bendravo su V. Gėte, G. Lesingu, J. Herderiu ir kitais tos epochos švietėjais¹⁰². Tačiau pats Rėza rašė vokiškai: XIX a. pradžioje „germanizacija buvo toli nuėjusi, ir jau nebesuvokiama, kad kalba neatlaikys spaudimo, jei neveiks visose tautos kultūros srityse“¹⁰³. O gal vokiškais žodžiais buvo apeliuojama į vokiečių visuomenę, nemokančią lietuviškai skaityti? Juk lietuvių tarybiniai literatūros istoriografai pripažįsta, kad lietuvių tautos ir jų kalbos Mažojoje Lietuvoje gynėjai tuo norėjo įtikinti vokiečių visuomenę, kad lietuvių kalba lygiavertė kitoms kalboms. L. Gineičio vertinimu, Rėzos „Lietuviškosios Biblijos istorija“ — pirmasis mokslinio tipo istoriografinis darbas. Toks lietuvių tautos aukštinimas to meto sąlygomis buvo kovos su germanizatoriais priemonė. Tačiau Rėzos ir kitų kultūros, lietuvių raštijos veikėjų keliami tautų lygiateisiškumo, lietuvių teisių gynimo, jų kultūros ugdymo ir kovos su germanizacija šūkių, kaip pastebėjo M. Lukšienė, Mažojoje Lietuvoje plačiau nepaplito — lietuvių pasaulietinė inteligentija buvo negausi¹⁰⁴.

Apskritai XVIII a. dar nepajėgta visiškai uždrausti lietuvių kalbą: tam dar nebuvo pribrendusios objektyvios aplinkybės, minėti švietėjai ir racionalistai nenulėmė oficialiosios feodalų politikos. Lietuvių kalbai išsilaikyti iš dalies padėjo ir konfesinė mokyklos paskirtis: protestantų kraštuose iš tradicijos tikybos reikalams dar buvo pakenčiamos ir mažųjų tautų kalbos. Visgi negalima neigti,

¹⁰⁰ Ostermeyer G. Erste Littauische Liedergeschichte. Königsberg, 1793; Ostermeyer G. Ueber die Ostpreussischen Kirchen, in welchen Gottesdienst in Litauischer Sprache gehalten wird // PA. Königsberg, 1795. Bd. 6. S. 342, 389; Lebedys J. Min. veik. P. 187, 191—193; Vanagas V. Gotfridas Ostermejeris — pirmasis lietuvių literatūros istorikas // LK. V., 1961. T. 5. P. 395—432.

¹⁰¹ Rhesa L. Geschichte der litthauischen Bibel. S. 37 (vertimas iš: Jovaišas A. Liudvikas Rėza. P. 170, 171; plg.: Endzinas A., Lukšienė M. Mažosios Lietuvos mokykla. . . P. 180).

¹⁰² Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. V., 1972. P. 46—47.

¹⁰³ Endzinas A., Lukšienė M. Min. veik. P. 181.

¹⁰⁴ Lukšienė M. Mažosios Lietuvos mokykla. . . P. 174; Gineitis L. Lietuvių literatūros istoriografija. P. 337; Lebedys J. Min. veik. P. 173.

kaip tai daro K. Forstroiteris, esą XVIII a. praktinių veiksmy spar-
tinti asimiliacijos procesą per švietimą nebuvo¹⁰⁵. Žinoma, jis tei-
sus sakydamas, kad negausų lietuvių inteligentų sluoksnį suda-
rė pavieniai kunigai, dvasinis lietuvių gyvenimas apsiribojo dau-
giausia religija. Dėl to „kitoms dvasinio-kultūrinio gyvenimo sritis
pasiekti vieninteliu tiltu tapo vokiečių kalba, vokiškumas. Kas
norėjo ši tiltą pereiti, turėjo virsti vokiečiu“¹⁰⁶. Tačiau jis neužsi-
mena, kad lietuvių kultūros raidai didelė kliūtis buvo valdžios sank-
cionuota socialinė ekonominė ir teisinė lietuvių valstiečių padė-
tis¹⁰⁷. Vokietijos reicho galybės laikais jos mokslininkai ir ideo-
logai kalbėjo ir rašė atviriau. Pavyzdžiui, R. Krėmeris teigė: tau-
tinių mažumų atžvilgiu Prūsijos valdžia buvo iškėlusī šūkį „veikti
tautos charakterį“, tuo ji siekė „ideologiškai apdoroti jaunimą [lie-
tuvių ir lenkų. — A. M.] ir auklėti jį vokiškumo dvasia“, knechtų
minią padaryti paklusnia liaudimi, Prūsijos įstatyminės nacijos na-
re“¹⁰⁸. Jau G. Ostermejeris pastebėjo, kad mokykla tarnauja val-
džios interesams, smerkė tuos tėvus lietuvius, kurie vaikus leidžia
į vokiškas mokyklas. „Įsisteigus kaimo mokykloms, daug lietuvių
savo vaikus leidžia mokytis vokiškai, iš dalies dėl tuščios puiky-
bės, iš dalies savo vyresniųjų verčiami. Jau ir dabar tai yra nuos-
tolinga, nes tokie vaikai mokosi ir daug girdi to, ko nesupranta;
kadangi jie visi namie kalba lietuviškai, todėl niekad nė neišmoks-
ta gerai suprasti. Tačiau ateity dėl to bus dar kitokių nuostolių [. . .]“¹⁰⁹.
Iš pradžių mokytojams vokiečiams reikėjo pramokti kiek lietuviš-
kai, nes jų mokiniai visai nemokėjo vokiškai, o svarbiausia — norė-
ta parengti germanizavimui tinkamus vokiečių mokytojų kadrus,
mokančius lietuvių kalbą ir todėl geriau sugebančius įsiskverbti į
lietuvio mokinio širdį.

Švietimo pobūdis ėmė keistis XIX a., po Lenkijos ir Lietuvos
valstybės III padalijimo (1795 m.) prie Prūsijos karalystės prijun-
gus nevokiškas Vakarų Lenkijos sritis, Lietuvos Užnemunę. Asi-
milacija per mokyklas buvo stiprinama XIX a. pradžioje. Berlyno
konsistorijos vyriausiasis patarėjas J. Celneris 1804 m. ėmė skelbti,
kad svarbų darbą vokietinant lietuvius ir lenkus turi atlikti vokie-
čiai mokytojai, vietines kalbas būtina „išrauti su šaknimis“. Šis
didžiavokiškojo šovinizmo atstovas siūlė teismuose, mokytojams ir
kunigams tenkintis viena vokiečių kalba, kuri turinti tapti „vien-
nintele viešpataujančia kalba, nes to reikalauja tautinės dvasios
auklėjimo vienovė“. Lietuviai turį būti asimiliuoti¹¹⁰. 1804 m. lap-

¹⁰⁵ Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik. . . // DHK. Berlin, 1933. Jg. 3. S. 264; Forstreuter K. Deutsche und Litauer. S. 54—55, 61—68; Forstreuter K. Memelland. Elbing, 1939. S. 37—38.

¹⁰⁶ Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik. . . S. 262; Forstreuter K. Memelland. S. 40.

¹⁰⁷ Matulevičius A. Prūsijos valdžios socialinės ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a. // MAD. Serija A. 1975. Nr. 51(2). P. 107—119.

¹⁰⁸ Craemer R. Deutschtum im Völkerraum. Stuttgart, 1938. S. 140—141.

¹⁰⁹ Ostermeyer G. Historische von Trempschens Kirchspiel // PA. Koenigsberg, 1795. Bd. 6. S. 523.

¹¹⁰ Joh Fr. Zöllners Ideen über National-Erziehung. Berlin, 1804. Teil 1; PPB. Königsberg, 1830, Bd. 3. Plg.: Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos. . . P. 14, 168.

kričio 27 d. naujasis valdovas Frydrichas Vilhelmas III (valdė 1797—1840 m.) pasirašė dekretą: mokytojauti gali tik tas, kas moka vokiškai skaityti ir rašyti¹¹¹. Švietimo ministerijos komisija sudarė karaliui, jo pageidavimu, „gerai apgalvotus planus, kaip pamažu panaikinti lietuvių kalbą, nes kalbų dvilypumas Prūsijoje kliudo mokslo pažangai [...]“¹¹². Per vieną kelionę į Rytų Prūsiją Frydrichas Vilhelmas III pareiškė: „Dvikalbyste apsunkina valdymą, todėl būtina lietuvius suvokietinti“¹¹³. Jo 1817 m. įsakymu Prūsijos ministras Altenšteinas parengė nuostatus, kuriuose greta vietinių kalbų reikalaujama mokyti ir vokiečių kalbos. Pasipriešinus vietiniams gyventojams ir tenykštei dvasininkijai, Prūsijos oberprezidentas J. Šrėteris atmetė „greitą ir prievartinį vokietinimo“ planą ir prabilo apie „savaiminį lietuvių suvokietėjimą“. Anot šio ministro, kitokios taktikos reikia laikytis lenkų atžvilgiu, nes jų kalba esanti „aukšto lygio ir reikia mokyti šia kalba kalbančių žmonių“. O lietuvių kalba esanti tik liaudies kalba, mokyti lietuviai kalbą vokiškai, dėl to suvokietėjimas neva „yra pačių lietuvių interesas“¹¹⁴. Taip buvo žengtas dar vienas žingsnis — junkerinio auklėjimo poreikiai lietuvių kalbą pamažu stūmė iš mokyklos ir viešojo gyvenimo. Germanizacija nuo XIX a. pradžios plito sparčiau dėl patobulinto dėstymo mokyklose ir dėl to, kad 1824 m. Rytų Prūsija buvo sujungta su kone ištisai vokiška Vakarų Prūsija į vieną Rytų ir Vakarų Prūsijos provinciją (*Provinzen Ost-und Westpreussen*). Todėl santykinai sumažėjo vietos gyventojų procentas. Vakarų Prūsijos mokyklų nuostatus galima buvo taikyti ir Rytų Prūsijai, mokytojus, valdininkus kilnoti iš vieno krašto į kitą. 1829 m. Gumbinės apygardos mokytojams vyriausybė išleido instrukciją kaimo mokyklose lietuvių kalbą pakeisti vokiečių dėstomąja kalba¹¹⁵. Iki XIX a. vidurio dėl aukščiau minėtų priežasčių per mokyklas ji nebuvo sistemingai vykdoma: daugelyje mokyklų, ypač parapijose, kur gyventojų daugumą sudarė lietuviai, buvo mokoma lietuviškai. Tik miestų mokyklose dažniausiai buvo mokoma vokiečių bei lotynų kalbomis¹¹⁶. Iš mokyklos lietuvių kalba galutinai išguita 1872—1873 m., susikūrus Vokietijos imperijai (1871 m.). Apskritai 1872—1876 m. centrinės valdžios Berlyne potvarkiais ir įstatymais

¹¹¹ *Patla J. Z zagadnien walki o polskość w XIX wieku na Mazurach Wschodnich* // RB. Białystok, 1961. T. 1. S. 234; *Wakar A. O polskości Warmii i Mazur w dawnych wiekach*. Olsztyn, 1969. S. 60.

¹¹² *Skrupskelis I. Kultūrinis*. . . P. 40; *Vileišis V. Min. veik.* P. 143.

¹¹³ *Forstreuter K. Deutsche und Litauer*. S. 60—61; *Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik*. . . S. 264. K. Forstroiteris bando tokius projektus teisinti „būtinumu pagerinti gyventojų bendravimą“, sudaryti vieną naciją, jų kūrėjai esą neturėję nacionalistinių tendencijų (*Forstreuter K. Der Druck von litauischen und polnischen Mandaten* // ZO. Marburg; Lahn, 1962. Jg. 11. H. 4. S. 644.

¹¹⁴ *Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik*. . . S. 264—265.

¹¹⁵ *Endzinas A. Mažosios Lietuvos mokykla*. . . P. 168.

¹¹⁶ *Füllhaase A. Op. cit.* S. 106—107; *Ganss J. Die völkischen Verhältnisse des Memellandes*. S. 46; *Sembritzki J., Bittens A. Op. cit.* S. 168; *Endzinas A. Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje*. P. 97. Lenkų istorikai nustatė, kad iki XVIII a. pabaigos visose Mozūrijos kaimo mokyklose buvo dėstoma lenkų kalba (*Wakar A. Op. cit.* S. 58).

lietuvių kalba iš tikrųjų buvo išstumta iš viso viešojo gyvenimo. Ji liko namų kalba, daugiau dar buvo vartojama bažnyčioje.

Vokiškoje mokykloje mokinys lietuvis būdavo ne tik pratamas vokiškai kalbėti, bet ir skiepijama jam neapykanta lietuvių kalbai, savo tautos, gimtojo krašto istorijai, liaudies kultūrai ir tradicijoms, viskam, kas lietuviška¹¹⁷. Germanizatoriams labiau rūpėjo ne lietuvių baudžiauninkus šviesti, o juos paversti „Prūsijos monarchijos patriotais“ ir nutautinti. 1765 m., kaip jau minėta, Frydrichas II uždraudė valstiečių sūnums siekti aukštojo mokslo universitetuose. Lietuvius Prūsijos valdžia rengė švietimo ir kultūros darbuotojais, kurie jos pageidavimu turėjo savo tautiečiams skleisti vokiškumą ir viešpataujančią kultūrą¹¹⁸. Mokyklos įtaka vietiniams gyventojams reiškėsi netgi tikyboje: anksčiau dalis pasienyje gyvenusių lietuvių pereidavo į katalikybę, o įsteigus kaimo mokyklų, jie virto liuteronais¹¹⁹. Per mokinius vokiečių kalba plito ir lietuvių šeimose. O. Natau duomenimis, XVIII a. dalis lietuvių vokiečių kalbos išmoko ne tiek mokykloje, kur dėstoma buvo aukštaičių (*hochdeutsch*) tarne, arba iš feodalų, valdininkų, kiek iš žemaičių (*plattdeutsch*) tarne kalbėjusių vokiečių valstiečių kolonistų, ypač pietiniuose valsčiuose (čia daugiau buvo mišriataučių kaimų). Tos kalbos paplitimo centru tapo kolonizacijos branduolys — Gumbinės apylinkės. Didesnį poveikį aukštaičių vokiečių tarmė, tai yra mokyklinė kalba, vietiniams gyventojams turėjo Mažosios Lietuvos šiaurinėje dalyje¹²⁰. Tačiau XIX a. tuo aspektu svarbiausią reikšmę visiems Mažosios Lietuvos lietuviams turėjo mokykla. Po jos — bažnyčia.

Taigi švietimas Prūsijoje, ypač Mažajoje Lietuvoje, tarnavo valdžios politikai, turėjo atlikti „kultūrinės kolonizacijos“ įrankio vaidmenį. Mokykla padėjo lietuviams priprasti prie bažnyčios.

Bažnyčia ir lietuvių asimiliacija

Mokykla visų pirma buvo paversta bažnytinio-religinio lavinimo įstaiga. Todėl nenuostabu, kad ir XVIII a. pabaigoje, anot F. Tribukaičio kronikos, mokiniai dar negalėjo suprasti, kad iš 8 atėmus 4 lieka 4 arba $2 \times 2 = 4$ ¹²¹. Ką kalbėti apie lietuvius baudžiauninkus, jei XVIII a. paskutiniajame dešimtmetyje Klaipėdos Sendvario valsčiuje iš 18 šaltyšių (*Schultheiss*, dar vadinamas šulcu — *Schultz*; per vidinę kolonizaciją steigė kaimą pagal vokiečių teisę, vadova-

¹¹⁷ Tokiais metodais buvo auklėjamas ir lenkų jaunimas (*Wasilewski L. Ziemie polskie pod berlem pruskiem. Warszawa, 1904. S. 9, 37*).

¹¹⁸ Anot T. Lepnerio, dar XVIII a. keli lietuviai, „išmokę vokiečių kalbą, buvo paskirti į viešąsias tarnybas“: *Lepner T. Der Preusche Littauer. Danzig, 1744. S. 119*.

¹¹⁹ *Skalweit A. Retablissement Litauens. S. 243*.

¹²⁰ *Natau O. Op. cit. S. 206—212, 217—218, 221; plg.: Lehmann. Die ostpreussischen Mundarten // PPB. Königsberg, 1842. Bd. 27. S. 5; Bezzenberger A. Litauische Forschungen. Göttingen, 1882. S. 8*.

¹²¹ *Friedrich Tribukeits Chronik. Insterburg. 1894*.

vo valstiečių savivaldai ir teismui; administravo dvaro valstiečius, varė juos į lažą, prižiūrėjo dirbarčius) algalapyje pasirašyti mokėjo tik Engelinas iš Nidos, o kiti vien kryžiukus žymėdavo ¹²².

Mažonoje Lietuvoje lietuviai priklausė protestantų bažnyčiai. Tai kaip tik ir sudarė galimybę silpninti jų ryšius su LDK lietuviais katalikais, o XIX a. tikėjimo barjeras tapo veiksmingesnis ir už bendrinę kalbą. Religinė nesantaika, pripažįsta K. Forstroiteris, „labai pakenkė lietuvių tautybės išlaikymui“, tačiau šis priešiškus šimtmečių religinėje kovoje nebuvo „lemiamas“, kaip kad jis teigia ¹²³. Neigiamą bažnyčios įtaką, trukdžiusią bendrauti Prūsijos ir LDK lietuviams, pabrėžė ir Kairys ¹²⁴. Tai, kad religija turėjo svarbią reikšmę gimtajai kalbai ir tautybei išlaikyti, pastebėjo P. Žostautaitė ¹²⁵, o įrodė lenkų istorikai. V. Vakarai pažymėjo, kad tikėjimo ir kalbos vienovės nebuvimas silpnino lenkų tautybę. Gyvenvietėse, kuriose mozūrai ar lenkai liko katalikai, nutautimo procentas gerokai mažesnis negu tose, kuriose jie perėjo į liuteronų evangelikų tikėjimą. Dėl bendros religijos netgi vokiečiai katalikai lenkėjo ¹²⁶.

Religinis lietuvių auklėjimas turėjo stiprinti protestantiškosios vokiečių bažnyčios ir feodalų įtaką liaudžiai, vokiečių valdžios pozicijas apskritai (netgi karalius Frydrichas II, nemėgęs dvasininkų luomo, laikęs jį veidmainingu ir parazitiniu, toleravo jį kaip uolų valdžios pagalbininką). Jau XVII a. pradžioje kunigai reikalavo, kad lietuviai laikytų savotiškus bažnytinius egzaminus. Dėl to Ragainės apskrities valstiečiai skundėsi net kunigaikščiui ¹²⁷. Protestantų kunigai pagal tradiciją siekė privalomą pradinį mokslą visų pirma panaudoti maldoms ir tikiybiniams apeigoms mokyti.

Protestantų bažnyčia palengva vis labiau tarnavo lietuvių germanizavimo politikai. Atvykusiems zalcburgiečiams buvo steigiamos bažnyčios ir skiriami jų kunigai (iki 1721 m. Klaipėdos, Ragainės, Tilžės ir Įsruties apskrityse veikė 64 bažnyčios, o iki 1735 m. buvo pastatytos 22 naujos, iš jų 15 Įsruties apskrityje) ¹²⁸, kūrėsi evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų kolonistų tikinčiųjų bendruomenės. 1736 m. Lietuvos provincijoje veikė 126 papapinės bažnyčios (116 liuteronų, 9 reformatų ir 1 katalikų — Tilžės parapijoje) ir jų filijos. Vokiečių bažnyčia turėjo skelbti neva „aukš-

¹²² *Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. S. 118. Žr. taip pat: Färber A. Geschichte der Kirchengemeinde Schirwindt, Lasdehnen, 1926. S. 94—95.*

¹²³ *Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik. . . S. 262.*

¹²⁴ *DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Tit. 77, Rep. 4084. B1.87.*

¹²⁵ *Žostautaitė P. Prūsijos lietuvių vokietinimas ir pasipriešinimas jam 1848—1914 m. // MAD. Serija A. V., 1968. T. 1. (26). P. 72—73; plg.: Jovaišas A. Min. veik. P. 321—322.*

¹²⁶ *Wakar W. Rozwój terytoryalny narodowości Polskiej. Kielce, 1918. Cz. 1. S. 18—50; plg.: Pomorze Zachodnie / Pod red. K. Slaskiego. Poznań, 1960. S. 195.*

¹²⁷ *Rogge A. Der preussische Litauer des XVI und XVII Jahrhunderts, Königsberg, 1872. Teil 2. S. 3; Vanagaitis J. Min. veik. P. 44.*

¹²⁸ Ir mokyklų, ir bažnyčių mažiausiai buvo Klaipėdos krašte: *Terveen F. Op. cit. S. 141—146. A. Fiulhazės (Füllhaase A. Op. cit. S. 102) žiniomis, Šilgaliuose (Šilutės raj.) ir Žibuose (dab. Šilutės miesto dalis) buvusios katalikų (žemaičių iš LDK) bažnyčios negaudavo iš valstybės jokios paramos.*

tesnio“ kultūrinio ir moralinio gyvenimo normas, vokiška dvasia auklėti „barbarybėje ir sunkiose nuodėmėse esantį“ lietuvių baudžiauninką. Bažnytinė ideologija žemą pragyvenimo ir kultūros bei švietimo lygį siejo su tautybe ir kaip pavyzdį lietuviams rodė kolonistus. Vokiečiams skirtos bažnyčios buvo puošnesnės, o jose atliekamos pamaldos iškilmingesnės. Taip lietuviai buvo pratinami vaikščioti į vokiečių bažnyčią. A. Rogė rašė, kad iš pradžių lietuviai nekenė kolonistų, o ilgainiui „juos suvienijo bendras tikėjimas“. V. Vileišis padarė šitokią išvadą: matydami, kad to paties, kaip ir jie, socialinio sluoksnio vokiečiai kolonistai lanko vokiškas pamaldas, kurių klausosi drauge ir feodalai, bus jas pradėję lankyti ir lietuviai, juo labiau laukti vėlyvų lietuviškų pamaldų ir gaišti visą dieną buvo nepatogu (įvairiatautėse parapijose vokiškos pamaldos vykdavo iš ryto, lietuviškos — po pietų, dėl to lietuviams vėlu būdavo tvarkytis ūkyje. — A. M.). „Lietuviai, iš prigimties būdami religingesni už vokiečius, veikia persiėmė zalcburgiečių pamaldumu“¹²⁹.

Dvasininkų gyvenimą ir darbą tikrinęs H. Lyzijas įsitikino, kad lietuvių parapijose labai trūko bažnytinės literatūros lietuvių kalba ir retas kuris kunigas mokėjo lietuviškai. Tokie evangelikų bažnyčios dvasininkai, kokie bebūtų buvę subjektyvūs jų norai, objektyviai prisidėjo prie vokiečių valdžios germanizavimo akcijos. Bažnyčia labiausiai veikė jaunimą. Kadangi nemokąs lietuviškai kunigas galėjo kalbėti parapijiečiams tik nesuprantamu žargonu, todėl lietuviškų parapijų dvasininkai vokiečiai, ypač atvykėliai iš germaniškų vakarų kraštų, reikalavo pamoksus sakyti vien vokiečių kalba. Dėl to labiau kolonizuotuose valsčiuose lietuvių jaunimas vis labiau tolo nuo lietuviškų pamoksų, o pasienio gyventojai katalikai iš Mažosios Lietuvos vyko melstis į Didžiosios Lietuvos bažnyčias¹³⁰. Bet katalikams ten vykti kliudė Prūsijos vyriausybė. Lietuviai, nepatenkinti zalcburgiečiais, pasienio parapijose dėjosi prie katalikų. 1741 m. vizitacijos pranešimuose tuo skundėsi Širvintos parapijos dvasininkai. Tėvai lietuviai vaikus krikštijo katalikiškai. Dėl šios priežasties lietuvių protestantų bendruomenė Širvintos parapijoje, kuri ribojosi su Didžiąja Lietuva, taip sumažėjo, kad 1760 m. neliko lietuvių konfirmantų. Tuomet Prūsijos valdžia ėmėsi prievartos. 1788.VI.16 ediktu buvo uždrausta evangelikų reformatų vaikus perkrikštyti į katalikų tikėjimą, o katalikų kunigams griežčiausiai uždrausta priimti į savo bažnyčias protestantus. Netruko paaiškėti ir rezultatai: 1789 m., be 75 vokiečių, šioje parapijoje jau vėl atsirado 20 lietuvių konfirmantų, ir katalikų lietuvių buvo smarkiai sumažėję, o vėliau lietuviai ėmė **virsti vokiečiais**. XIX a. pradžioje Mauručaičių kaimo keturi katalikų berniukai ir trys mergaitės Virbalyje lankė vienuolyno mokyklą. Mokytojas Dobrovolskis drauge mokė ir protestantų lietuvių vaikus. Kad lietuvių jaunimas nesuartėtų, mokytojo etatas buvo panaikintas, o minėti moksleiviai pro-

¹²⁹ *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk... S. 209—213; *Rogge A.* Geschichte des Kreises Darkehmen. S. 98; *Vileišis V.* Min. veik. P. 141.

¹³⁰ DZA. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084. Bl. 74.

testantai vėl turėjo lankyti vokišką mokyklą Dainiuose (*Daynen, Deinen*, nepakeistas, Krasnoznamensko raj.) ir klausytis pamokslų jiems svetima kalba. Kartu su lietuvių vertimu protestantais vyko jų germanizavimas. Ką kalbėti apie lietuvius, jei per bažnyčias siekta germanizuoti netgi kolonistus Šveicarijos prancūzus¹³¹.

Lietuvių parapijos tebuvo Tilžėje (čia lietuvių kunigu XVII a. buvo D. Kleinas, rūpinęsis, kad lietuvių kalbai ir bažnyčiose, ir mokyklose būtų lygios teisės), Ragainėje, Klaipėdoje ir Karaliaučiuje. Visuose kituose miestuose, bažnytkaimiuose po kolonizacijos anapus Nemuno pamokslai buvo sakomi dviem, o kur gyventa ir mozūrų (pvz., Geldapėje) — trim kalbomis. Vien miestuose pamaldos vokiečiams ir lietuviams vyko atskirose bažnyčiose. Kaime tik didelėse, ir tai keliose, parapijose buvo atskiri vokiečių ir lietuvių pamokslininkai, dažniausiai būdavo vienas kunigas¹³². Išskyrus minėtas keturias lietuvių parapijas, visose kitose pamaldos buvo laikomos pirma vokiečių, paskui lietuvių kalba. Dėl to G. Ostermejeris skundėsi: „Lietuviai yra pagrindiniai, pirmą kartą krašto gyventojai ir daugelyje vietovių gausiausi. O vis dėlto leidžiama vokiškas pamaldas laikyti pirmiau už lietuviškas. Priežastis bene bus ta, kad jau iš seno lietuviai buvo laikomi vokiečių tarnais. Esama vietų, kur vokiečių taip maža, kad nėra prasmės jiems atskirai laikyti vokiškas pamaldas. Jie turėtų būti patenkinti, jei jiems pamaldos būtų laikomos kas antrą ar trečią sekmadienį“¹³³.

Vokiečių bažnyčia, vertusi atsisakyti pamokslų ir konfirmacijos gimtąja kalba, morališkai neigiamai veikė lietuvius. Vaikams konfirmuoti buvo įvesta vokiečių kalba, o dvasininkai tėvus vertė lietuviams naujakrikščiams duoti vokiškus vardus¹³⁴. Valdžios malonę įgydavo ypač tie kunigai, kurie vaikus, vokiškai mokančius religijos dalykus, konfirmuodavo nemokamai, dovanodavo vokiškų knygelių, atleisdavo nuo mokesčio už mokslą. Anot A. Krauzės, jeigu dar tas pilietis, kuris išmoksta vokiškai, būtų atleidžiamas ir nuo kariuomenės, tai greitai laiku daugelis lietuvių ją išmoktų¹³⁵. Kuo toliau, tuo labiau mokyti lietuviai ir net vokiečiai, susigyvenę su vietiniais ir mokantys jų kalbą, buvo išstumiami iš Mažosios Lietuvos, o tarnybos valstybės įstaigose ir bažnyčiose būdavo skirstomos atėjūnams kolonistams iš Vakarų, nemokantiems lietuvių kalbos. Kaip ir mokytojai bei valdininkai, kunigai vis labiau stengėsi vokietinti Mažosios Lietuvos gyventojus. Būdami svetimi lietuvių kalbai, jie laikė nereikalingu dalyku ir net kenksmingu sentimentalizmu toleruoti tą kalbą bažnyčiose, mokykloje bei valdžios įstaigose. Nors vietiniai vaikai XVIII a. dar buvo mokomi lietuviškai, tačiau germanizacija per mokyklą ir bažnyčią vyko visą laiką¹³⁶.

¹³¹ *Färber A.* Op. cit. S. 70, 89; *Muret E.* Op. cit. S. 235—236.

¹³² *Szameitai M.* Op. cit. S. 312; *Forstreuter K.* Die deutsche Kulturpolitik... S. 263.

¹³³ *Ostermeyer G.* Ueber die Ostpreussischen Kirchen... S. 342; plg.: *Skrupskelis I.* Lietuviai XVIII a. ... P. 21.

¹³⁴ *Kušner P. I.* Etnografinės Lietuvos vakarinė dalis. P. 31; *Patla J.* Op. cit. S. 237.

¹³⁵ *Krause A.* Op. cit. S. 147, 151.

¹³⁶ Plg.: *Pakarklis P.* Lietuvių vokietinimas Mažosioj Lietuvoj. P. 11.

Prūsijos karalystės vyriausybė ir jos organai vietose ideologi-
nėmis, kartais prievartos priemonėmis, priešingai negu teigia ostfor-
šeriai, jau XVIII a. iš esmės stengėsi suvokietinti lietuvius: mokykla,
bažnyčia, valdžios priežiūroje leisti lietuviški religiniai raštai skie-
pijo atsidavimą feodalinei santvarkai, paklusnumą karaliui ir jun-
kerijai, palankumą vokiškai kultūrai. Kas ją perimdavo, tas pa-
laispniui nutausdavo. Jau A. Krauzė pastebėjo, kad, jei kurioje nors
gyvenvietėje iš drabužių neatskirsi, ar einas bažnyčion žmogus
vokietis, lenkas ar lietuvis, gali manyti, jog jis lygiai moka ir vie-
ną, ir antrą kalbą. Dėl to, anot jo, tokių parapijų bažnyčiose ir mo-
kyklose galima vartoti vien vokiečių kalbą¹³⁷. Persiėmę vokišku
patriotizmu ir vokiškai kalbėdami, lietuvių vaikinai grįždavo ir iš
rekrutų. Dvikalbių atsirasdavo daugiausia ten, kur valstiečiai vo-
kiečiai ir lietuviai drauge gyveno arba kur greta lietuvių atsirado
ir vokiečių kaimų.

Taigi ne vien mokykla, bet ir vokiečių protestantų bažnyčia (vo-
kiečiai dvasininkai) XVIII a. prisidėjo prie lietuvių asimiliacijos. Iš-
nagrinėta medžiaga paneigia K. Forstroiterio ir V. Hubačo teiginį,
esą vokiečiams valstybės organai, bažnyčia ir mokykla neturėjo
reikšmės arba atliko nežymų, paskutinį vaidmenį¹³⁸.

Iš viso to, kas pasakyta, išryškėja, kad nepriimtinas Vydūno tei-
ginys (gal atsitiktinis, nes jis labai smerkė germanizatorius), esą
„aukštesnė kultūra be ypatingų priemonių, dėsningai plito tarp že-
mesnės. Dėl to nutautimas vokiškuose valsčiuose traktuojamas kaip
natūralus procesas“¹³⁹. Reikia koreguoti ir I. Skrupskelio išvadą:
„Kaip bežiūrėtų šių dienų istorikas į tą epochą, — pasipiktinęs ar
nustebęs, — reikia pripažinti, kad iš šio palankaus nusistatymo [Prū-
sijos valdžios. — A. M.] Lietuvos [Mažosios. — A. M.] atžvilgiu
išaugo teigiami vaisiai“¹⁴⁰. Tai iš dalies teisinga, ir kalbant tik apie
XVI—XVIII a., o ne apie visus laikus.

Žodžiu, Prūsijos absoliutinės monarchijos valdžios, mokyklos
ir bažnyčios bendra veikla, naudojantis „kultūrinės kolonizacijos“
priemonėmis, Mažosios Lietuvos lietuviams padarė galbūt daugiau
žalos negu kryžiuočių kalavijas ir ugnis: su kiekviena karta vis ma-
žiau lietuvių kalbėjo gimtąja kalba ir laikė save lietuvininkais.

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių ryšiai

Kokia Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros reikšmė ir vieta? Ji svar-
bi bendrajai lietuvių kultūros raidai. Iki XVIII a. pabaigos Mažojoje
Lietuvoje kultūra buvo plėtojama labiau negu Didžiojoje Lietuvoje.
Reformacija (tarp jos veikėjų buvo ir LDK lietuvių) Prūsijai
turėjo didesnę poveikį negu LDK, raštas lietuvių kalba buvo varto-

¹³⁷ Krause A. Op. cit. S. 147.

¹³⁸ Forstreuter K. Die deutsche Kulturpolitik. . . S. 265; Hubatsch W. Masuren und Preussisch-Litthauen, S. 664.

¹³⁹ Vidūnas. Litauen in Vergangenheit und Gegenwart. Tilsit, 1916. S. 106.

¹⁴⁰ Skrupskells I. Lietuviai. . . P. 138.

jamas ne tik bažnyčios, bet ir valstybės reikalams. Renesanso aplinkoje XVI a. Mažojoje Lietuvoje augo inteligentų karta, kuri išskėlė tautinės kultūros ugdymo ir liaudies švietimo gimtąja kalba idėjas¹⁴¹. Lietuvininkų kultūros raidą stimuliavo švietėjų, fiziokratų, klasicistų idėjos. XVII a. viduryje LDK užgniaužus reformacinį judėjimą, lietuvių literatūra ėmė menkėti, o Mažojoje Lietuvoje ji toliau buvo ugdoma, iš religinės pamažu virto pasaulietine. Palyginimui: Lietuvos TSR knygų rūmų duomenimis, XVI a. Mažojoje Lietuvoje išleista 17 (L. Gineičio¹⁴² duomenimis, 18, neskaitant valdžios įsakų) lietuviškų spaudinių, Didžiojoje Lietuvoje — 5 (pagal L. G. LDK — 6), XVII a. atitinkamai 24 (18) ir 33 (38), XVIII a. — 232 (112) ir 164 (171), o XIX a. — 2423 (iki 1861 m. — 372) ir 536 (iki 1861 m. — 412; tai spaudos draudimo Didžiojoje Lietuvoje rezultatas). Daug raštijos ir kitų lietuvių kultūros dalykų Mažojoje Lietuvoje sukurta anksčiau negu Didžiojoje: čia išleista pirmoji lietuviška knyga (M. Mažvydo „Katekizmas“, 1547 m.), lietuvių kalbos gramatika (D. Kleino, 1653 m.), lietuviškas giesmynas (D. Kleino, 1666 m.) ir dainynas (L. G. Rėzos, 1825 m.), lietuvių poema (K. Donelaičio „Metai“, XVIII a. antroji pusė), grožinės literatūros knyga lietuvių kalba (J. Šulco, 1706 m.), formavosi kalbinių darbų istorijos bruožai (Pilypas Ruigys, XVIII a. vidurys), istoriografijoje panaudoti K. Donelaičio „Metai“ (K. G. Milkaus, 1800 m.), parašyta lietuviškų giesmynų istorija (G. Ostermejerio, 1793 m.), Biblijos lietuvių kalba istorija (L. G. Rėzos, 1816 m.) — pirmasis mokslinio pobūdžio istoriografinis darbas; apskritai XVIII a. Prūsijoje buvo pasiekta kokybiškai nauja istoriografijos raidos pakopa; pradėta rinkti tautosaką (XVII a.), išleisti pirmieji lietuviški laikraščiai („Nusidavimai dievo karalystėje“, 1823—1824 ir „Nusidavimai apie evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonų“, 1832—1915; Karaliaučiuje 1718 m. pradėjo eiti pirmasis lenkiškas laikraštis), susikūrė pirmasis kraštotyros būrelis, prasidėjo lietuvių dainų šventės (1900 m.). Lietuvių pažangioji spauda turėjo nemažą reikšmę Mažosios Lietuvos lietuvių konsolidacijai. XVI—XVII a. išleista lietuviškų raštų (orginalių ir verstinių) — giesmynų, maldaknygių; jie vartoti ne tik bažnyčioje, bet ir mokykloje. Lietuvių parapijų kunigams, mokytojams, vertėjams nuo XVII a. vidurio buvo rengiama gramatikos, žodynai. Įkurtas pirmasis TSRS teritorijoje universitetas (1544 m.). Įsteigta viena pirmųjų TSRS teritorijoje spaustuvių (1524 m. Karaliaučiuje). Minėtini ir kiti lietuvių raštijos laimėjimai pasiekti dėl aukščiau aptartų visuomeninių-politinių, kultūrinių-ideologinių, ekonominių sąlygų bei veiksmų (Mažoji Lietuva ir socialiniu ekonominiu atžvilgiu buvo toliau pažengusi už Didžiąją), Vakarų Europos įtakos, demokratinių idėjų poveikio. Taip pat iš dalies dėl to, kad Prūsijoje dvasininkai (feodalizmo sąlygomis jie dažniausiai sudarydavo nedidelį kūrybinės inteligentijos sluoksnį) protestantai, neturėdami baudžiauninkų ir tokios žemė-

¹⁴¹ Jovaišas A. Lietuvių literatūros apyaušris Renesanso epochoje // Kultūros barai. 1987. Nr. 3. P. 48.

¹⁴² Gineitis L. Lietuvių literatūros istoriografija. P. 29.

valdos, kaip Didžiojoje Lietuvoje katalikų dvasininkai, daugiau laiko skyrė ne turtams krauti, o kūrybai, lavinimuisi. Jie buvo artimesni liaudžiai, mažiau buvo taip būdingo katalikų parapijoms klasinio antagonizmo.

Didžiojoje Lietuvoje daug kunigų buvo lenkai arba lenkomanai, vykdė polonizacijos politiką lenkų kalba. Mažojoje Lietuvoje XVIII a. germanizaciją vykdė vokiečių dvasininkai, mokytojai, bet labiau lietuvių kalba. Visa tai daug prisidėjo prie lietuvių raštijos plėtotės. Lietuvių tautinė savimonė, patriotiniai jausmai čia ėmė formuotis anksčiau negu Didžiojoje Lietuvoje. M. Lukšienės žodžiais tariant, Mažoji Lietuva pralenkė Didžiąją XVIII a. antrosios pusės „grožinės literatūros, filologijos darbais ir socialiniais bei kultūriniais apibendrinimais“¹⁴³. Lietuviškų mokyklų, periodinių leidinių gausumu Mažoji Lietuva pirmavo, ir XIX a. Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros raida buvo netolygi — gana sparčiai plėtojosi XVI ir XVIII a. Dėl Prūsijos valdžios, bažnyčios, mokyklos ir dvarininkų vieningo gerai organizuoto auklėjimo ir propagandos lietuviams (ypač prieš Didžiosios Lietuvos katalikus), vykdomos jų gimtąja kalba, tarp Mažosios Lietuvos lietuvių ilgainiui (ypač nuo XIX a. pabaigos) ėmė plisti konservatyvios monarchistinės idėjos, sulėtėjo kultūros raida, raštijoje išgalėjo religinė kryptis. Silpo ryšiai su Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūra. Lietuvių liaudies kultūra labiausiai buvo ugdoma kaime, ypač tose apylinkėse, kur lietuviai gyveno kompaktiškai. Dėl to, kad ji buvo konservatyvi, lietuvininkai iki XX a. pradžios išlaikė savitą kaimo architektūrą, rūbus, apeiginius papročius, amatus, liaudies muziką, kuri veikė bažnytinį giedojimą. Mažosios Lietuvos liaudies kultūra turėjo įtakos ir vokiečių kolonistų kultūrai, lietuvių kalba — vietinei vokiečių kalbai. Ji turėjo bendrybių su Didžiosios Lietuvos lietuvių, ypač suvalkiečių ir žemaičių, liaudies kultūra.

Abiejų lietuvių tautos dalių, jų kultūrų, ypač raštijos, kai kurias bendrybes ir skirtumus apibūdino literatūros istoriografai M. Lukšienė, L. Gineitis, J. Lebedys. Lietuviai inteligentai — ir katalikai, ir protestantai, gyvendami skirtingose valstybėse, veikiami priešiškos jiems feodalinės ideologijos (vokiečių ir lenkų arba su lenkėjusių dvarininkų, dvasininkų), palaikė kultūrinius ryšius (tą rodo ir tautosaka). Bendrumą ir bendradarbiavimo poreikį jautė įvairūs liaudies sluoksniai. Įvedus privalomą visuotinį pradinį mokymą, XVIII a. atsirado valstiečių, galinčių naudotis knyga, laikraščiu (nuo XIX a. pradžios laikraščiai buvo spausdinami beveik visuose Mažosios Lietuvos miestuose, imta steigti spaustuvės)¹⁴⁴. Tai lengvino abiejų lietuvių tautos dalių kultūros integraciją. Antra vertus, priešiška oficiali propaganda trukdė. Be to, dėl lietuvių priklausymo dviem valstybėms ir jų nevientisos etninės teritorijos abiejose tautos dalyse vyko kiek skirtingas „etnosocialinis procesas, kūrėsi saviti etnosocialiniai organizmai, nors ir susieti kultū-

¹⁴³ Lukšienė M. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. P. 83.

¹⁴⁴ Kaunas D. Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524—1940 metais. V., 1987. P. 21.

riniais ir kitais ryšiais" ¹⁴⁵. Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių raštijos ryšiai ėmė glaudėti jau XVIII a. pradžioje. Mažosios Lietuvos lietuvių raštija smarkiai veikė bendrosios lietuvių literatūrinės kalbos raidą. Ji padėjo derinti aukštaičių ir žemaičių tarmes, įsigalėti pietinei vakarinių aukštaičių patarnei. Lietuvių literatūros ir istoriografijos reprezentaciniai veikalai pobaudžiaviniu laikotarpiu (po 1807 m.) tapo demokratinės visų lietuvių dvasinės kultūros integraline dalimi. Didžiosios Lietuvos lietuvių poetas ir tautosakininkas S. Stanevičius propagavo ne tik žemaičių ir aukštaičių tautinį, bet ir jų teritorinį, istorinį, kultūrinį bendrumą su Prūsijos lietuviais. To paties požiūrio laikėsi ir Mažosios Lietuvos kultūros bei visuomenės veikėjai (minėtieji Pilypas Ruigys, L. G. Rėza ir kiti). Lietuvių grožinės literatūros pradininko klasiko K. Donelaičio poema „Metai“, kurioje jis realistiškai pavaizdavo sunkią socialinę ir nacionalinę lietuvininkų padėtį, į Europos literatūros istoriją įeina kaip lietuvių tautos įnašas į Švietimo epochos kultūrą. Būtent „Metų“ parašymo data (baigta apie 1765 m.) sąlygiškai prasideda tautinis atgimimas — Mažosios Lietuvos lietuvių inteligentų nacionalinės savimonės ugdymas. Tautos žadinimo darbą kultūrine veikla plėtojo L. G. Rėza. V. Merkio vertinimu, Mažosios Lietuvos poveikis Didžiosios Lietuvos lietuvių nacionalinei savimonei labiau reiškėsi nuo XIX a. antrojo ketvirčio, o pati „Mažoji Lietuva ligi tol juto daug mažesnį Didžiosios Lietuvos poveikį“ ¹⁴⁶.

Prie lituanistikos plėtotės daug prisidėjo Karaliaučiaus universitetas (kaip minėta, jame visą laiką studijavo ir Didžiosios Lietuvos lietuvių). Iki XX a. vidurio (iki veikimo pabaigos) jis darė įtaką Didžiosios Lietuvos lietuvių evangelikams reformatams ir evangelikams liuteronams. Kiek žinoma, bent iki XVII a. vidurio Mažosios Lietuvos gyventojų studijavo Vilniaus universitete. Prie Karaliaučiaus universiteto veikiantis Lietuvių kalbos seminaras, kai jam 1818—1840 m. vadovavo L. G. Rėza, tapo ir lituanistikos centru. Karaliaučiaus universitetas prie Priegliaus su garsia biblioteka (joje buvo vertingiausių XVI—XVIII a. lietuvių raštijos paminklų) ¹⁴⁷, šio miesto spaustuvės iki XIX a. pradžios buvo ne tik Mažosios Lietuvos, bet ir apskritai lietuvių kultūros centras, panašiai kaip Vilnius prie Neries. Nuo XIX a. vidurio, ypač paskutiniojo ketvirčio, itin sustiprėjus prievartinei germanizacijai ir lietuvių kalbos vartojimo pietinei ribai sparčiai stumiantis į šiaurę, Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros centru tapo Tilžė prie Nemuno. Tilžės internacionalinei Lietuvių literatūros draugijai (1879—1923 m.) priklausė ne tik Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūros, mokslo veikėjai, bet ir žymūs vokiečių, rusų kalbininkai. Draugija tyrė Mažosios Lietuvos istoriją (vokiečių istoriografija suklestėjo XVIII a. antrojoje pusėje), lietuvių kultūrą bei buitį. Tilžė XIX a. pabaigoje —

¹⁴⁵ *Merkys V.* Nacionalinės savimonės plitimas feodalizmo pabaigoje (XVIII a. pabaiga — 1861 m.) // Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. P. 75.

¹⁴⁶ Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. P. 73—75.

¹⁴⁷ Apie bibliotekas žr.: *Kaunas D.* Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų). V., 1988.

XX a. pradžioje tapo bendru (ir Didžiosios Lietuvos) lietuvių nacionalinio ir revoliucinio judėjimo, ypač spaudos leidimo, centru. Čia telkėsi dauguma Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros ir švietimo draugijų, leidyklų ir spaudos įmonių, leidžiančių lietuviškas knygas¹⁴⁸. XVIII a. Didžiojoje Lietuvoje lietuvių kultūra sustingo (buvo veikama ir jėzuitų ideologijos) — apskritai smuko federacinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė, o Mažojoje Lietuvoje dėl palankesnių istorinių aplinkybių lietuvių kultūra, ypač raštija, tuomet labiausiai plėtojosi. Įvairių šalių mokslininkų dėka „buvo padėtas tvirtas faktinis lietuvių literatūros istoriografijos pagrindas. Tai didžiausias ikitarybinių laikų šios mokslo šakos pasiekimas“¹⁴⁹. Mažojoje Lietuvoje lietuviški raštai buvo leidžiami organizuotai, kolektyviai, Didžiojoje — pavienių literatūrai iniciatyva. Viename krašte buvo renkama ir telkiama faktografinė medžiaga, kitame bemaž užmiršti savi raštijos veikėjai (kaip antai M. Daukša, K. Sirvydas). Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių raštijos, apskritai kultūros integracijos kliūtis buvo ne tik lietuvių priklausymas skirtingoms valstybėms su nevienodu ekonominiu lygiu ir kitokiais politiniais tikslais, bet ir skirtingos religijos. L. Gineitis nustatė, kad XVI—XVII a. protestantiškos Prūsijos literatūros istoriografijoje nebuvo fiksuojami LDK raštijos katalikų veikalai, ir atvirkščiai. Jungiamuoju tiltu tapo Didžiojoje Lietuvoje leidžiami reformatų kalvinistų raštai, kuriuos XVIII a. imta pamažu įjungti į Mažosios Lietuvos lietuvių literatūrinį procesą (tai darė J. Kvantas, T. Lepneris, G. Ostermejeris). Tik XIX a. pradžioje įsigalėjo pasaulietinis požiūris į literatūrą — imta suvokti jos nacionalinį savitumą ir visai tautai bendrą pobūdį¹⁵⁰. Tai ugdė abiejų kraštų lietuvių tautinę savimoneį ir poreikį bendrauti.

Mažosios Lietuvos lietuvių demokratinės kultūros laimėjimai, pažangių vokiečių mokslininkų, Karaliaučiaus universiteto etnografinė, lituanistinė veikla ir lietuvių kalbos teisių gynimas, pačių lietuvių priešinimasis neišgelbėjo tautos nuo vokietinimo, o tik jį pristabdė. Lietuvių tautinės padėties iš esmės nepakeitė Prancūzijos kariuomenės okupacija (1806—1812 m.), su ekonominiais veiksniais ir Napoleono I reformomis susijęs baudžiamos panaikinimas (1807 m., aktas paskelbtas Klaipėdoje, ji buvo likviduojama apie 50 metų — dėl prūsiškojo kapitalizmo raidos kelio žemės ūkyje), netgi 1848—1849 m. buržuazinė revoliucija. Reformomis Prūsijos karalystės valdžia stengėsi stiprinti germanizaciją, lietuvių padėtį bloginti, o jų sąskaita tų pačių sluoksnių vokiečių — gerinti. Pagal 1833 m. įsaką nusigyvenusių lietuvių ūkius pirkti galėjo tik vokiečiai. Po 12 metų karo tarnybos lietuviai galėjo gauti žemesnių valdininkų pareigas, bet ne Mažojoje Lietuvoje¹⁵¹. Taigi vėl priėjome prie išvados, kad išsiveržti iš žemiausių socialinių sluoksnių lietuvininkas galėjo

¹⁴⁸ Plačiau: Mažoji Lietuva // TLE. V., 1987. T. 3. P. 28—29; Sovetskias // TLE. V., 1988. T. 4. P. 73.

¹⁴⁹ Gineitis L. Lietuvių literatūros istoriografija. P. 342.

¹⁵⁰ Ten pat. P. 343.

¹⁵¹ Mažoji Lietuva // TLE. T. 3. P. 27.

tik virsdamas vokiečiu. Dėl šios ir aukščiau minėtų priežasčių bei aplinkybių pobaudžiaviniu laikotarpiu, plėtojantis kapitalizmui, kai tik gyventojams palaipsniui tapo galima pereiti iš vieno luomo į kitą, asimiliacija paspartėjo. Itin — XX a. pradžioje, prieškario laikotarpiu, kai nusigyvenę lietuviai iš agrarinio Rytų Prūsijos krašto kėlėsi į ekonomiškai stipresnes pramonines Vokietijos imperijos vakarines provincijas. Ten jie papildė vokiečių ir kitų tautybių proletariatą, kai kurie įsitraukė į klasių kovą. Tačiau pagrįsti išvadai, kad tuomet lietuvių (tai yra lietuviškai kalbančių) Mažojoje Lietuvoje mažėjo labiau dėl gyventojų migracijos, o ne dėl jų vartimo vokiečiais¹⁵², reikia statistinių duomenų. Vokiečių oficialiosios statistikos duomenimis (jie labai sumažinti — lietuviams nepalankūs), 1817 m. Gumbinės apygardoje (be lietuviškiausios Klaipėdos apskrities, kuri tada buvo priskirta Karaliaučiaus apygardai) gyveno 91 000 lietuvių, 178 000 vokiečių ir 108 000 lenkų. Mažosios Lietuvos (tų apskričių, iš kurių turime duomenų) pietinėje dalyje (Gumbinės, Įsruties, Stalupėnų, Darkiemio ir Geldapės apskrityse) lietuviai 1825 m. sudarė tik apie 15% gyventojų, vidurinėje dalyje (Labguvos, Lankos, Ragainės ir Piliakalnio apskrityse) — 41,6%, šiaurinėje dalyje (Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės apskrityse) — apie 50% (o be Klaipėdos ir Tilžės miestų — 63,2%)¹⁵³. 1831 m. šioje teritorijoje pagal tą pačią statistiką gyveno 125 000 lietuvių. 1837 m. lietuviškai kalbančių visoje Mažojoje Lietuvoje buvo apie 150 000 žmonių, o jos dvylikoje apskričių — apie 33%. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Mažojoje Lietuvoje (minėtose apskrityse), oficialiais duomenimis, liko mažiau kaip 120 000 lietuvių; iš tikrųjų, ko gero, apie 150 000 (dar nepraradusių tautybės). Dauguma jų gyveno Nemuno dešiniajame krante, į kur neatsikėlė vokiečių kolonistų valstiečių.

Dėl vokiečių užimtų geriausių ekonominių pozicijų ir ilgamečių draudimų lietuviams apsigyventi miestuose lietuvių proletariato ir buržuazijos klasės nesusidarė, tebuvo nedideli sluoksniai. Negausios lietuvių inteligentijos dauguma, kaip jau minėta, buvo konfesinė. Dėl tos pačios diskriminacinės politikos atsiradusi kaimo lietuvių buržuazija vėlgi buvo negausi ir ekonomiškai silpna. Taigi lietuvių tautos socialinė struktūra buvo nepilna. Dėl viso to XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje vykęs nacionalinis judėjimas (draugijų, politinės partijos veikla) nevirto plačia politine išsivadavimo kova, kuri vyko Didžiojoje Lietuvoje (čia ir lietuvių daugiau gyveno), o apsiriboję daugiausia kultūros, ypač kalbos, teisių reikalavimais. Nors lietuvininkų mažėjo, bet demokratinių veikėjų (ypač Vydūno) kultūrinė veikla ir kova dėl tautos gyvavimo teisių XX a. pradžioje (iki 1914 m.) buvo stipriausia. Mažos tautos nesuvokietinta dalis liko stipri dvasia, meile savo praeičiai. Turėjo įtakos ir revoliucinis judėjimas. Mažosios Lietuvos spaustuvės tapo Didžiosios Lietuvos nacionalinio ir revoliucinio judėjimo spaudos baze. Dėl vokiečių imperialistų, pangermanistų ir reakcinės dvasininkijos,

¹⁵² *Bagdonavičius V.* Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. V., 1987. P. 29.

¹⁵³ *Vileišis V.* Min. veik. P. 150, lent. 4.

taip pat pačių lietuvių klerikalinių veikėjų propaguojamo konservatyvizmo ir nepasitikėjimo kitaminčiais bei kitataučiais (Didžiosios Lietuvos lietuviais katalikais, revoliucionieriais) lietuvininkų kova menkai buvo susijusi su Vokietijos darbo žmonių kova, su Didžiosios Lietuvos lietuvių tautinio išsivadavimo sąjūdžiu. Bendrame lietuvių nacionaliniame, demokratiniame ir revoliuciniame judėjimuose dalyvavo daugiausia pavieniai Mažosios Lietuvos politiniai, visuomenės ir kultūros veikėjai (pradedant M. Jankumi ir baigiant Vydūnu). Kai kurie jų (F. Kuršaitis, V. Gaigalaitis), gindami lietuvių kalbos teises, kartu, kaip ir vokiečių monarchistai, propagavo monarchistines idėjas. Lietuvių buržuazijos ir inteligentijos (iš jos kilo nacionalinio sąjūdžio vadovai ir ideologai) dalis, ekonominių ir politinių interesų skatinama, nutolo nuo savo tautos ir pritapo prie viešpataujančios nacijos. Visa tai trukdė lietuvių nacijai klostytis. Politiniame lietuvininkų gyvenime vėliau ėmė išsivalyti klerikalinis konservatyvizmas, susitaikymas su padėtimi. Kalbant apie asimiliacijos veiksmus (svarbiausias — ekonominis), — Mažosios Lietuvos lietuvių „traukiamoji jėga, vedanti į nutautimą, buvo stipresnė už naciją formuojančias jėgas“¹⁵⁴, — reikėtų akcentuoti, kad tai viešpataujančios nacijos valdančiųjų slauksnių sukurta germanizavimo jėga — kompleksas prievartinių priemonių (ir socialinių ekonominių); tik po to ir **natūrali** ekonominė raida keitė tautinius santykius, tai yra veikė traukiamoji jėga.

Taip dauguma Mažosios Lietuvos vietinių gyventojų, gyvenančių tarp Priegliaus ir Nemuno, iki Pirmojo pasaulinio karo buvo suvokietinta arba nutauto patys; buvo dar ir nenutautusių, kurie gėdijosi savo tautybės. Po karo lietuvininkų daugiausia gyveno Mažosios Lietuvos šiaurinėje dalyje — Klaipėdos krašte (1925 m. — apie 47%)¹⁵⁵. Dalis Mažosios Lietuvos lietuvių šimtmečiais kurtų materialinių ir ypač dvasinių vertybių išliko. Šio mažyčio krašto lietuvių kultūros elementai integravosi į visos Lietuvos kultūrą. Tai lietuvininkų paminklas.

Pabaigos žodis

Mažonoje Lietuvoje (*Klein Litauen*), vokiečių istoriografijoje labiau vadinama Prūsų Lietuva (*Preussisch-Litauen*), klostėsi sudėtingi ne tik etniniai tautiniai, bet ir prieštaringi socialiniai ekonominiai, politiniai visuomeniniai santykiai. Palankesnes kultūrinės sąlygas lietuviams iš pradžių nulėmė XVI a. Prūsijos kunigaikštystėje (arba Prūsijos hercogystėje; *Herzogtum Preussen*) plitusi reformacija, kartu su ja ir gimtosios kalbos vartojimo viešajame gyvenime tradicija. Drauge XVIII a. Mažosios Lietuvos, priklausiusios Prūsijos karalystei (nuo 1701 m.; *Königreich Preussen*), visuomenę veikė vadinamoji prūsiškoji-lietuviškoji politinė kryptis. Karaliaus valdžia, atsižvelgdama į politinę situaciją šalyje ir Europoje, tos krypties

¹⁵⁴ *Vėbra R.* Prievartinės tautinės asimiliacijos socialinės-ekonominės priemonės ir rezultatai // Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. P. 68.

¹⁵⁵ Lietuvininkai // TLE. V., 1986. T. 2. P. 547.

laikėsi (maždaug iki 1772 m. — iki Lenkijos ir Lietuvos valstybės I padalijimo) nenuosekliai. Visa tai ir plintančios humanizmo, Švietimo epochos, fiziokratizmo idėjos buvo reikšmingi lietuvių raštijos, apskritai kultūros plėtotės, demokratinės minties ugdymo veiksniai. Neigiamų padarinių lietuvių tautai turėjo absoliutizmo, militarizmo, karinio-policinio režimo ir didžiavokiškojo nacionalizmo stiprėjimas, junkerių (stambiųjų žemvaldžių) išgalėjimas, krašto kolonizavimas; pagaliau tai, kad XVIII a. pabaigoje Prūsijos karalystė tapo didžiąja Europos valstybe.

Monografijoje, papildant M. Tepeno, A. Becenbergerio, F. Tecnerio, V. Peslerio, V. Vileišio ir kitų tyrėjų duomenis, nustatyta, kad iki XVIII a. pradžios Mažosios Lietuvos, tai yra Prūsijos, lietuvių arealo pietinė riba nuo Šventapilio (Šventapilės; *Heiligenbeil, Heiligpeil*, dab. Mamonovo), Aistmarių (Aismarių; *Esthen Meer, Estmere, Frisches Haif, Kaliningradskij zaliv, LLR — Zalew Wiślany*) pakrantėje ėjo rytų link per Yluvą (Ylavą; *Preussisch-Eylau, Bagrationovsk*), Engelšteiną (*Węgielsztyn*), Angerburgą (Ungurą; *Węgorzewo*) iki Dubeninkų (Dubenykų, Dubininkų, Dūbininkų; *Dubeningken*, lenk. *Dubeninki*). Kaip tik šiam arealui reikia priskirti ir Sembos (*Samland*) pusiasalį, Priegliaus (Skaros; *Pregel*, dab. *Pregolia*) žemupio pietines pakrantes. Prūsijos, arba Senovės Prūsijos (*Altpreussen*; nuo Klaipėdos (*Memel*) iki Vyslos (*Weichsel, Wisła*), plotas 31 500—37 000 ir daugiau km², didėjo ryšium su Respublikos padalijimais (1772 m. prijungti nuo 1466 m. priklausę Lenkijai katalikiška Varmė (*Ermeland*), Žemutinis Pavyslis — Karališkieji Prūsai) ir vokiečių feodalų ekspansija — „Drang nach Osten“. Mažosios Lietuvos plotas — 17 000—18 000 km². Prūsijos teritorija per vokiečių kolonizaciją buvo suskirstyta į Lietuvos departamentą (*Litauisches Departement*; sudarė Lietuvos provincija (*Provinz Litauen*) + Mozūrija (*Masuren*, lenk. *Mazury*); centras Gumbinė (*Gumbinnen, Gusev*; plotas 17 000 km²) ir Rytų Prūsijos departamentą (*Ostpreussisches Departement*; centras Karaliaučius (*Königsberg, Königsberg, Kaliningrad*; plotas 20 000 km²); departamentui priklausė ir nemaža dalis Mažosios Lietuvos teritorijos, pavyzdžiui, lietuviška Labguvos (*Labiau, Polesk*) apskritis. Per 1815—1818 m. reformą departamentai buvo paversti Gumbinės ir Karaliaučiaus apygardomis (*Regierungsbezirk Gumbinnen, Regierungsbezirk Königsberg*; pastarajai priskirta lietuviškiausia Klaipėdos apskritis). Mozūrijoje (Prūsijos pietrytinėje dalyje) daugumą gyventojų sudarė lenkai (mozūrai), XII a. antrojoje pusėje — XVII a. iš Lenkijos Mazovijos atsikėlę į prūsų (pirmiausia į Galindą, *Galinden*), pietinių nadruvių (Nadruva — *Nadrauen*) ir vakarienių sūduvių (Sūduva — *Sudauen*) žemes. Be to, lenkų gyveno ir Prūsijos pietinėje bei centrinėje dalyje. Iki Priegliaus ir Alnos (*Alle, Kaliningrado srityje vadinama Lava, Lenkijoje, iš kurios išteka, — Łyna*) žemupių bei Mozūrų ežerų autoriaus nustatytos teritorijos kaimo gyventojų — valstiečių — dauguma buvo lietuviai, o miestai ir dvarai vokiškesni. Mažosios Lietuvos pietuose, ypač Semboje, gyveno baigiančių suvokietėti arba anksčiau lietuvininkais

virtusių (taip save vadino Mažosios Lietuvos lietuviai, kurių etnografinė grupė iš įvairių baltų čia susidarė XV—XVI a.) prūsų. Prūsijos vakaruose ir centre daugiausia gyveno vokiečiai senbuviai (nuo XIII a., Vokiečių ordinui užkariaujant prūsų ir kitas baltų žemes, jie paplito nuo Vyslos iki Klaipėdos).

Mažosios Lietuvos lietuvių etninę teritoriją pietuose labai sumažino didysis 1709—1711 m. maras. Per jį Prūsijoje išmirė apie 270 000, arba 39%, visų gyventojų. Mažosios Lietuvos branduolyje — Lietuvos provincijoje (Klaipėdos, Tilžės (*Tilsit, Sovetsk*), Ragainės (*Ragnit, Neman*), Įsruties (*Insterburg, Černiachovsk*) apskritys; plotas apie 10 000 km²) ir Labguvos apskrityje, kur gyveno apie 300 000 žmonių, išmirė apie 160 000, arba 53%, visų gyventojų, vien Lietuvos provincijoje — galbūt iki 150 000; liko apie 9000 tuščių ūkių. Ypač nukentėjo Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskričių gyventojai. Mažiausius nuostolius patyrė vokiškesnis Oberlandas Prūsijos pietuose. Svarbiausia didesnio mirtingumo Lietuvos provincijoje priežastis buvo sunkesnė lietuvių socialinė ekonominė padėtis. Pavyzdžiui, 1701 m. čia gyveno apie 30 000 lažininkų, kurie sudarė apie 55% visų Prūsijos lažininkų.

Etninė Mažosios Lietuvos kaimo gyventojų sudėtį iš esmės pakeitė po maro vykusį sistemingą vokiečių kolonizacija (vadinama didžiąja). Ji buvo svarbiausia monarchijoje stiprėjančių feodalinės santvarkos prieštaravimų ir absoliutizmo administracinių, ūkinių reformų dalis. Skiriami trys Lietuvos provincijos (ji ir buvo kolonizuojama) kolonizavimo laikotarpiai: 1710—1721 m. — kolonistų atsikėlimo pradžia ir sąlygų masinei kolonizacijai rengimas; 1722—1736 m. masinė kolonizacija; 1736—1756 m. — kolonizavimo programos užbaigimas. Dėl lėšų stokos, Septynerių metų karo (1756—1763 m.) ji nebuvo visiškai įgyvendinta. Ekonominiai ir germanizavimo tikslai buvo realizuojami pagal detalesnį parengtą retablimento (*Retablissement*) — pertvarkymo planą, iš anksto parengtas instrukcijas, taisykles ir įstatymus. Prūsijos karalystės vyriausybė (rezidavo Berlyne—Brandenburgo krašte), kviesdama iš įvairių germaniškų kraštų kolonistus valstiečius, norėjo ne tik papildyti sumažėjusį gyventojų skaičių (I laikotarpiu), bet ir stengėsi Mažosios Lietuvos lietuvius pakeisti vokiečiais (II—III laikotarpiais). Lietuvių valstiečiai iš savo ūkių buvo iškeldinami ne dėl kolonistų pertekliaus, kaip teigiama buržuazinėje (ir pokarinėje ostforšerių) vokiečių istoriografijoje, ne vien 1732 m., kai iškart atvyko daug kolonistų (zalcburgiečių, 10 000 žmonių), o dešimčia metų anksčiau. Taip buvo siekiama lietuvių įdirbtose žemėse apgyvendinti vokiečius, o vietinius gyventojus perkelti dirvonų plėsti arba dirbti palivarkuose, dalis vyrų buvo atiduodama į rekrutus.

1710—1736 m. Lietuvos provincijoje, kurioje iki tol vokiečių valstiečių beveik nebuvo, įsikūrė apie 23 000 kolonistų, daugiausia vokiečių kaimiečių. Į miestus, kurių padaugėjo per kolonizaciją, traukė amatininkai. Kolonistai apsigyvendavo valstybinėse (karališkosiose) žemėse. Kolonizacijai baigiantis, jie sudarė 13,4% visų provincijos gyventojų, buvo pasklidę tarp lietuvių Įsruties, Ra-

gainės ir Tilžės apskrityse. Atskiromis kolonijomis kolonistai gyveno 8,7% visų kaimų; o kartu su lietuviais — 37,3% kaimų. Kiti 946 (54%) kaimai dar buvo visiškai lietuviški. Labiausiai kolonizuota buvo Įsruties apskritis, esanti arčiau sienos su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste (LDK) — vokiečiai turėjo sudaryti kitataučių barjerą prieš anapus sienos gyvenančius lietuvius. Dėl to XIX a. ir lietuvių asimiliacija sparčiau plito iš pietų ir rytų. Sparčiausiai lietuviai pradėjo nutausti ne arčiau Karaliaučiaus, Labguvos ar Gastų (*Heinrichswalde, Slavsk*) esančiuose valsčiuose, o greta Didžiosios Lietuvos esančiuose Gumbinės, Darkiemio (*Darkehmen, Ozersk*), Stalupėnų (*Stallupöhnen, Nesterov*) apylinkėse. Anksčiau vokietinimo židiniai tebuvo miestai ir dvarai, o po didžiosios kolonizacijos jais tapo ir kolonistų gyvenami kaimai.

Greita kolonizacijos lietuvių asimiliaciją labai spartino skirtinga vokiečių (ne tik kolonistų Mažojoje Lietuvoje, kurių dauguma išliko čišininkais, bet ir senbuvų, gyvenančių Rytų Prūsijos departamente) ir lietuvių valstiečių socialinė ekonominė bei teisinė padėtis, kurią iš esmės ir nulemdavo tautybė. Socialinė vokiečių ir lietuvių valstiečių nelygybė buvo pagrįsta kolonizacijos metais, o vėliau dar labiau įtvirtinta. Vokiečių valstiečiai turėjo asmeninę laisvę ir paveldimą teisę naudotis jiems skirtais ūkiais. Lietuvių valstiečiai dažniausiai tokių teisių neturėjo.

XVIII a. vokiečiai daugiausia priklausė tokioms laisvųjų žemdirbių kategorijoms kaip kulmiškiai, šatuliniai kulmiškiai, laisvieji ir emfiteutiniai valstiečiai. Gumbinės valdžios 1748 m. potvarkiu vokiečių kolonistų sklypai ir sodybos buvo paskelbti jų paveldima nuosavybe, 1755 m. potvarkiu jiems leista savo ūkius parduoti. Sudarydama geresnes sąlygas vokiečių žemdirbiams, Prūsijos karalystės valdžia juos visokeriopai protegavo, laikė aukštesnės dvasinės ir žemdirbystės kultūros skleidėjais ir pavyzdžiu lietuvių valstiečiams.

Lietuvos departamente vyravo domenai, bajorų žemėvalda dėl šiame krašte seniau vykusių nuolatinių karų ir kaimynystės su LDK čia buvo mažiausia: jiems priklausė vos 7% visų valstiečių ūkių. Privačių dvarų dauguma buvo nestambūs. Tačiau dėl to, kad agrarinėje Prūsijoje miestų buvo mažai ir jie nedideli, junkerių galia čia buvo stipri. Į XVIII a. pabaigą domenų karaliui pradėjus plačiau nuomoti ir net pardavinėti junkeriams ir bajorams, lietuvių valstiečių dauguma atsidūrė tiesioginėje jų valdžioje. Lietuvių padėtis pablogėjo. Vokiečių valstiečiai dažniausiai likdavo neišnuomotoje domenų dalyje.

Prūsijos domenų valstiečiai pagal rentos formą buvo skirstomi į lažininkus ir čišininkus. Mažosios Lietuvos lietuvių dauguma buvo lažininkai, o vokiečių valstiečių — čišininkai. XVIII a. pradžioje Prūsijoje čišininkai sudarė 13%, lažininkai — 87%, o Lietuvos provincijoje — atitinkamai 6% ir 94%, vokiečių senbuvų valsčiuose (Rytų Prūsijos departamente) — apie 40% ir 60%. Dalinės agrarinės reformos, tarp jų reikalavimas lažą pakeisti čišu, į XVIII a. pabaigą kone visuotinai buvo įgyvendintos tik senbuvų

vokiečių valsčiuose, o lietuvių ir mozūrų (lenkų) valsčiuose (Lietuvos departamente) lažą (čia jis buvo bemaž nenormuotas) ir toliau ėjo apie 56% visų atitinkamų sluoksnių valstiečių. Ne tik atodirbinės rentos, bet ir činšo bei kitų mokesčių, ypač samdinių užmokesčio, koeficientas abiejų tautybių valstiečių buvo skirtingas. Lietuviai lažininkai činšo turėjo kartais mokėti vos ne tiek pat, kiek Rytų Prūsijos departamento činšininkai vokiečiai. Vokiečių valstiečių ūkiai vidutiniškai buvo beveik dvigubai didesni už lietuvių, o prievolės nuo ūbo (vidutiniškai 7—15 ha) — santykinai mažesnės.

Germanizacijos interesais iš savo ūkių iškeldinti lietuviai valstiečiai tapdavo kozėtais, koteriais (kutnikais), daržininkais, trobelininkais, padienininkais, kumečiais, kampininkais bei dvasiškiais. Prieš baudžios panaikinimą (1807 m.) šią varguomenę, žemės ūkio darbininkų sluoksnį, sudarė bemaž vieni lietuviai. Jie buvo priversti samdytis — dirbti įvairių kategorijų valstiečių, ypač turtėjančių kolonistų, taip pat kulmiškių ūkiuose, XVIII a. antrojoje pusėje — ir palivarkuose. Čia dėl savo padėties ir pastovių kontaktų su vokiečiais greičiau nutausdavo. Plėtojantis kapitalistiniams santykiams, XIX a. pirmiau už vidutiniuosius ėmė nutausti turtingiausieji valstiečiai. Jie virto buožėmis, nenutautę sudarė negausų kaimo lietuvių buržuazijos sluoksnį. Iš kiekvienos kartos vis mažiau vietos gyventojų kalbėjo gimtąja kalba ir save laikė lietuvininkais.

Priespaudai stiprėjant ir apimant vis platesnius liaudies sluoksnius, valstiečių bruzdėjimai, Klaipėdos apylinkėse virtę ginkluota kova, XVIII a. neatsitiktinai smarkiausiai vyko Mažojoje Lietuvoje. Lietuvių valstiečiai, kildami į kovą prieš feodalinę bei socialinę išnaudojimą, kartu priešinosi ir tautinei priespaudai. Tai kėlė nerimą valdančiajai klasei.

Dėl nuo kryžiuočių laikų galiojančių valdžios draudimų lietuviams (kaip ir prūsams) apsigyventi miestuose ir užsiimti verslais lietuvių amatininkų juose buvo nedaug; vėliau nesudarė ir lietuvių proletariato klasės, miestuose tebuvo negausus jo sluoksnis. Čia asimiliacija vyko sparčiau negu kaime. Tai silpnino tautinę kovą.

Mažosios Lietuvos lietuvių, priklausančių žemiausiems feodalinės visuomenės sluoksniams, kultūrinė padėtis irgi buvo blogesnė už vokiečių, jų kultūriniais poreikiais vyriausybė mažiau rūpinosi. Krašte vyravo valdančiųjų sluoksnių proteguojama vokiečių kultūra. Ekonomikos ir apskritai kapitalistinių gamybinių jėgų raida (spartesnė negu Didžiojoje Lietuvoje), antifeodalinių Švietimo epochos, fiziokratizmo, racionalizmo idėjų plitimas (labiau ir imliau negu Didžiojoje Lietuvoje) sąlygojo 1736 m. švietimo reformą Prūsijoje. Bandant įgyvendinti visuotinį privalomą pradinį mokslą, Mažojoje Lietuvoje buvo daugiau steigiami pradiniai mokyklų (tai buvo feodalinio dvaro mokyklos), ypač kolonistams. Remiantis pirmiausia tarybinių lietuvių literatūrologų, švietimo istoriografų (M. Lukšienės, J. Lebedžio, L. Gineičio, A. Jovaišo, A. Endzino) tyrimais, galima apibendrinti švietimo ir raštijos būklę Prūsijoje. Iki

1740 m. Prūsijoje buvo pastatyta 1160 pradinių (žeminių) mokyklų, iš jų 275 — Lietuvos provincijoje. Dėl to Mažojoje Lietuvoje sparčiau negu Didžiojoje Lietuvoje plito raštingumas, kūrėsi inteligentijos sluoksniš, daugėjo bibliotekų bei skaitytojų. Tačiau ir Mažojoje Lietuvoje daug lietuvių lažininkų vaikų neturėjo sąlygų mokytis arba mokėsi nepalankiu metu, atlikę baudžiavos darbus. Visokeriopą paramą karaliaus vyriausybė teikė vokiečių kolonistų mokykloms. Buvo kuriama vokiškų mokyklų sistema, kuri ugdytų klusnų feodalinės santvarkos, vokietybės pilietį. Švietimas buvo paverstas sudedamąja kolonizacijos ir germanizacijos programos dalimi. XVIII a. valdžios projektai (sakysime, H. Lyzijaus) lietuviškose mokyklose dėstyti vokiečių kalba labiausiai dėl lietuvių priešinosi nebuvo įgyvendinti. Germanizatorių planų realizavimą atitolino ir fiziokratinis švietimo pobūdis. Kova dėl lietuvių kalbos teisių XVIII a. smarkiausiai vyko mokykloje. Nors lietuviams skirtose kaimo ir daugumoje parapinių mokyklų, kaip ir bažnyčiose, buvo vartojama jų gimtoji kalba, visokiais būdais buvo peršama svetimoji. Lietuvių vaikų nutautimą spartino mišrios mokyklos. Dvikalbė mokykla virsdavo vienakalbe vokiška. Švietimo įstaigos visokeriopai tai skatino. Tačiau gimtosios kalbos tam tikra tolerancija iki XIX a. vidurio (iš viešojo gyvenimo visame lietuvių krašte ji buvo išguita 1872—1876 m., susikūrus Vokietijos imperijai; tada buvo užkirstas kelias lietuviškai knygai į mokyklų bibliotekas) buvo panaudota ir vokietybei skleisti — mokantys skaityti geriau suprasdavo karaliaus potvarkius ir įsakymus.

Daugėjant kaimo pradinių mokyklų ir plintant raštingumui, stiprėjo evangelikų liuteronų bažnyčia. Protestantų bažnyčia, pasinaudodama Prūsijos lietuvių (protestantų) ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lietuvių (katalikų) religijų skirtumu, stiprino abiejų tautos dalių susvetimėjimą, kartu spartino Mažosios Lietuvos lietuvių nutautimą. Dėl valdžios dirbtinai sukurtų sąlygų dalis lietuvių turėjo lankyti bažnyčią vokiečiams kolonistams skirtu laiku ir klausytis pamokslų svetima kalba. Kunigai (pastoriai) vokiečiai lietuvių gyvenimo, kultūros bei švietimo lygį siejo su tautybe ir pavyzdžiu jiems rodė privilegijuotus kolonistus vokiečius. Greičiau nutausdavo protestantai, o ne katalikai (Tilžės ir Klaipėdos katalikų parapijos buvo katalikiškos Didžiosios Lietuvos pasienyje). Dvasininkai vertė tėvus lietuvius vaikams duoti vokiškus vardus.

Apskritai ir per mokyklą, ir per bažnyčią, knyga ir vėliau atsiradusia (XIX a.) periodine spauda buvo veikiamas, kad lietuviai taptų vokiečiais arba bent vokiškos orientacijos ir savimonės, uoliais Prūsijos monarchijos ir karaliaus patriotais, paskui integruotųsi į besiformuojančią vokiečių naciją. Buvo aukštinama tik vokiečių kultūra, vokiečių tauta. Tų veiksmų — prievartinių ir natūralių (objektyvių) — rezultatai išryškėjo XIX a. Šitokia oficiali kultūrinė politika lietuvių atžvilgiu XVIII a. nebuvo nuosekli dėl jiems palankios minėtos prūsiškosios-lietuviškosios politinės krypties, taip pat dėl lėšų stokos kolonizacijai plėsti.

Mažosios Lietuvos lietuviai, kenčiantys feodalinę ir tautinę pries-

paudą, negalėjo ir nepajėgė išsiugdyti gausesnės nacionalinės šviesuomenės. Be to, dauguma jos buvo konfesinė inteligentija. Šiek tiek inteligentų parengdavo lietuvių kalbos seminarai Karaliaučiuje ir Halėje. Tačiau ir jų tikslas buvo rengti oficialiosios vokiečių kultūros skleidėjus tarp lietuvių. Nepaisant valdžios subjektyvių norų, objektyviai šie seminarai ugdė lietuvių raštiją. Be to, kultūrinį lietuvių gyvenimą skatino ir dėl Švietimo epochos idėjų bei mokslo raidos poveikio atsiradęs pažangios vokiečių visuomenės domėjimasis lietuvių kalba, etnografijos, tautosakos turtais, savitais pagoniškais tikėjimais, apskritai nykstančia tauta. Iki XIX a. to bemaž nebuvo daroma Didžiojoje Lietuvoje. Žymiausiu liaudies kultūros vertybių fiksavimo ir tyrimo pradininku laikytinas XVII a. — XVIII a. pradžios Mažosios Lietuvos istorikas ir etnografas M. Pretorius. Lietuvių kalbos reikalingumą mokslui, kultūros turtingumą kitų Europos tautų kultūrų kontekste, teisę jai gyvuoti įrodinėjo M. Merlinas, K. G. Milkus, G. ir Z. Ostermejeriai, I. Kantas ir kiti XVIII a. — XIX a. pradžios mokslo autoritetai. Lietuvių darbštumą, pareigingumą ir naudą valstybei, remdamiesi fiziokratizmo teorija, pabrėžė netgi valdžios pareigūnai — reformų šalininkai. Jie suprato, kad prievarta įvesta viena, valstybinė, kalba nebus naudinga nei politikai, nei kultūrai, o žmonių dorovei pakenks. Anot fiziokratų, skirtingų tautybių valstybės piliečių unifikacija nestimuliuos ir ekonomikos pagrindo — žemės ūkio. Daugelio vokiečių mokslininkų lituanistiniai bei baltistiniai tyrimai ir jų propagavimas skatino domėjimąsi ne tik Mažąja Lietuva, bet ir apskritai lietuvių kultūra (ir Didžiosios Lietuvos).

Ypač svarbų tautinės kultūros kėlimo darbą atliko patys lietuviai: XVIII a. K. Donelaitis, Pilypas ir Povilas Ruigiai, XIX a. pirmojoje pusėje L. G. Réza ir kiti švietėjai. Jie neigė Prūsijoje įsigalėjusį požiūrį į lietuvius kaip žemesnės kultūros žmones, skatino puoselėti gimtąją kalbą, raštiją, smerkė valdžios vykdomą germanizaciją. Tautinio atgimimo žadinimo Mažojoje Lietuvoje pradžia siejama su K. Donelaičio kūryba (poema „Metai“, parašyta XVIII a. septintąjį dešimtmetį). Tautinio sąmoningumo ir savigarbos samprata Mažojoje Lietuvoje klostėsi gerokai anksčiau negu Didžiojoje Lietuvoje (čia tik XIX a. pirmojoje pusėje, ryšium su nesulenkjusių žemaičių bajorų demokratiniu sąjūdžiu). Mažosios Lietuvos lietuvių teisių gynėjų mintims plačiau visuomenėje plisti kliudė lietuvių pasaulietinės inteligentijos stoka.

Mažosios Lietuvos lietuvių kultūra svarbi bendrajai abiejų lietuvių tautos dalių kultūros raidai. Iki XVIII a. pabaigos (ypač raštijos, literatūrinės kalbos, kalbos mokslo, istoriografijos, dvasinių vertybių ieškojimo ir kaupimo srityse) dėl aukščiau minėtų įtakų, tradicijų, aplinkybių, spartesnės ekonominės raidos ir kt. ji buvo plėtojama labiau negu Didžiojoje Lietuvoje, o lietuviškų mokyklų ir periodinių leidinių skaičiumi Mažoji pralenkė Didžiąją ir XIX a. LDK XVII a. viduryje išgalėjęs kontrreformacijai, feodalų klasei ir dvasininkijai orientuojantis į lenkų kultūrą ir lenkėjant, lietuvių visuomeninė mintis, literatūra sumenko, degradavosi, o Ma-

žojoje Lietuvoje iš religinės ji ėmė virsti pasaulietine. Nepaisant visokių trukdymų, plėtėsi abiejų Lietuvos dalių lietuvių literatūros ir raštijos kūrėjų bendradarbiavimo, apskritai kultūrų integralumo, liaudies suartėjimo poreikis. Mažosios krašto lietuvių raštija stimulavo bendrosios lietuvių literatūrinės kalbos raidą. Karaliaučiaus universitetas, šio miesto spaustuovės iki XIX a. pradžios buvo ne tik Mažosios Lietuvos, bet ir apskritai lietuvių kultūros centras. Po Karaliaučiaus nuo XIX a. vidurio ir Mažosios, ir Didžiosios Lietuvos lietuvių nacionalinio bei vėliau revoliucinio judėjimo, ypač spaudos leidimo, centru tapo Tilžė. Tautinę ir klasinę savimonę ypač stiprino demokratinė spauda. Šie veiksniai, pažangių abiejų kraštų lietuvių inteligentų bendradarbiavimas ugdė visos tautos patriotizmą. Glaudesnei abiejų kraštų kultūros integracijai kliudė ne vien tai, kad lietuviai priklausė skirtingoms religijoms ir valstybėms su nevienodu ekonomikos lygiu, skirtinga pačių lietuvių socialine struktūra, bet ir tai, kad XVIII a. Respublika išgyveno žlugimo laikotarpį. Vis dėlto jie suprato etnoteritorinį bendrumą.

Mažosioje Lietuvoje lietuvių tautos socialinė struktūra buvo nepilna, nes vokiečiai užėmė vadovaujančias ekonomines, politines pozicijas ir diskriminavo vietos gyventojus. Dėl Prūsijos valdžios, protestantų bažnyčios, mokyklos ir dvaro vieningo kryptingai organizuoto auklėjimo ir didžiavalstybinės šovinistinės propagandos (ypač prieš Didžiosios Lietuvos katalikus), vykdomos lietuvių gimtąja kalba bei vadinamųjų kultūrinės kolonizacijos priemonių tarp Mažosios Lietuvos lietuvių ilgainiui (ypač nuo XIX a. pabaigos) paplito konservatyvios monarchistinės idėjos, sulėtėjo kultūros raida. Todėl nacionalinis judėjimas nevirto plačia politine išsivadavimo kova, kokia vyko Didžiojoje Lietuvoje, o apsiribojo daugiausia kultūrine veikla ir kalbos teisių reikalavimais. Ši veikla suaktyvėjo XX a. pradžioje Vydūno ir kitų intelektualų patriotų titaniško darbo dėka. Dėl vokiečių imperialistų, pangermanistų ir reakcinės dvasininkijos, taip pat pačių lietuvių klerikalinių veikėjų propaguojamo konservatyvizmo ir nepasitikėjimo kitaminčiais ir kitaučiais lietuvininkų tautinė kova per mažai siejosi su Didžiosios Lietuvos lietuvių išsivadavimo sąjūdžiu. Bendrame lietuvių nacionaliniame, demokratiiniame ir revoliuciniame judėjimuose dalyvavo tik iškiliausieji, daugiausia pavieniai Mažosios Lietuvos veikėjai (nuo M. Jankaus iki Vydūno). Dalis lietuvininkų dėl Prūsijos valdžios prievartinės germanizacinės politikos ir dėl ekonominių, politinių interesų pritapo prie viešpataujančios vokiečių nacijos ir orientavosi į jos kultūros vertybes. Visa tai trukdė klostytis lietuvių nacijai (tai yra integruotis į didžialietuvių naciją). Mažosios Lietuvos dalies lietuvių priešinimasis ir vokiečių demokratinės visuomenės užtarimai neišgelbėjo tautos nuo germanizavimo arba natūralios asimiliacijos, o tik pristabdė šį procesą.

Tuo būdu vokiečių feodalų viešpatavimas, krašto kolonizacija, pajungta valdančiųjų išnaudotojų klasių interesams, XVIII a. Mažosios Lietuvos valstiečius lietuvius prievarta nubloškė į blogiausią socialinę ekonominę bei teisinę padėtį ir visais atžvilgiais (eko-

nominiu, socialiniu ir kultūriniu) įtvirtino vokiečių valstiečių prioritetą. XVIII a. buvo padėti tvirti ekonominiai pagrindai organizuotai lietuvių germanizacijai (svarbiausias jos veiksnys — ekonominis). Ji intensyviai reiškėsi jau XIX a. (smarkiausiai po 1871 m., susikūrus Vokietijos imperijai), plėtojantis kapitalizmui. XIX a. labiau buvo panaudotas kompleksas asimiliacijos veiksnių: be jau nuo XVIII a. veikusių ūkinių, drauge buvo derinami kultūriniai bei ideologiniai veiksniai (per švietimą, bažnyčią, raštiją, periodinę spaudą); vokietybės paveikti grįždavo lietuviai iš rekrutų; tik pavardės rodė lietuviais buvus emigrantus, dirbančius Vokietijos imperijos vakarinių pramoninių provincijų įmonėse. To rezultatas — Mažosios Lietuvos dauguma lietuvių, gyvenusių tarp Priegliaus bei jo intakų ir Nemuno, iki XX a. antrojo dešimtmečio jau virto vokiečiais: prieš 1914 m. visoje Mažojoje Lietuvoje (tai yra su Klaipėdos kraštu) lietuviais save laikė apie 150 000 ar mažiau gyventojų (maždaug tiek pat, kiek pagal oficialią statistiką jų buvo 1837 m.). Klaipėdos krašto lietuvininkai po 1923 m. įsiliejo į lietuvių naciją Lietuvos Respublikoje. Ne visos Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros vertybės žuvo, jos elementai integravosi į didžią lietuvių kultūrą.

Istorijos faktų ir statistinių duomenų analizė įgalina paneigti vokiečių buržuazinių istoriografų, ypač VFR ostforšerių (ostforšerių teiginiai neretai prieštarauja XIX a. — XX a. pradžios vokiečių tyrėjų išvadoms), koncepciją, kad Mažosios Lietuvos lietuvių vokietinimui valstybės organai, bažnyčia ir mokykla neturėjo reikšmės arba atliko nežymų, paskutinį vaidmenį; kad nacionalinio klausimo Prūsijoje nebuvo. Jie teisūs pripažindami, kad nevokiečiams dvasinio bei kultūrinio gyvenimo aukštumoms pasiekti vienintelis tiltas buvo vokiečių kalba, vokiškumas. Kas jį norėjo pereiti, turėjo virsti vokiečiu. Bet tai tautinės diskriminacijos išdava, o ne kulturtrėgerių nuopelnas. XVI—XVIII a. Mažoji Lietuva, palyginti su Didžiąja Lietuva, akivaizdžiai pirmavo įvairiose kultūros srityse. Šiuos klausimus reikia spręsti įvairiapusiškai, drauge neignoruoti atitinkamų epochų antstatinių institucijų priklausomybės nuo bazės, įvairių veiksnių poveikio galutiniams rezultatams, padariniams tautai. Tomis sąlygomis, kurias sudarė svetimtautė valdančioji išnaudotojų klasė, dauguma lietuvių nutauto ir įsiliejo į viešpataujančią vokiečių naciją. O lietuvių tautos patriotams, anot Vyduono, XX a. nebeliko vietos tėvynėje.

1 lentelė. 1709—1711 m. maru mirusių Lietuvos provincijos gyventojų skaičius (bažnytinių knygų duomenimis)

Apskritis	1707 m.	1709 m.	1710 m.	1711 m.	Iš viso 1709— 1711 m
Įsrutis	3504	22 138	47 019	416	69 573
Ragainė	1509	5 502	24 251	271	30 024
Tilžė	808	6 640	17 266	271	24 177
Klaipėda	653	2 425	9 797	467	12 222
Iš viso:	6474	36 705	98 333	1425	136 463

Lentelė sudaryta remiantis: *Sahm. W. Op. cit. S. 96, 150; Vileišis V. Min. veik. P. 122.*

2 lentelė. 1709—1711 m. maru mirusių gyventojų skaičius (bažnytinių knygų duomenimis) Prūsijos (ne Lietuvos provincijos) apskrityse ir valsčiuose, kur lietuviai dar sudarė daugumą ir iš kurių turime duomenų

Apskritis arba valsčius	1709	1710	1711	Iš viso
Labguva	2190	4354	170	6714
Šakiai	1403	1139	430	2962
Tepliava	1477	5788	326	7591
Girdava ir Nordenburgas	848	8113	110	9071
Tarplaukiai	484	962	—	1446
Iš viso:	6402	20 356	1036	27 791

Lentelė sudaryta remiantis: *Sahm W. Op. cit. S. 150.*

3 lentelė. Likusioje Mažosios Lietuvos dalyje (be 1 ir 2 lentelėse nurodytos teritorijos) 1709—1711 m. mirusių gyventojų skaičius (bažnytinių knygų duomenimis)

Apskritis	1709	1710	1711	Iš viso
Angerburgas ¹	1031	11 702	75	12 808
Balga	640	1 777	460	2 877
Barštinas ²	254	274	129	657
Bartai ³	322	693	111	1 126
Brandenburgas	1255	1 568	611	3 434
Prūsų Yluva ⁴	417	1 416	379	2 212
Karaliaučius (miestas)	9795	2 149	1420	13 364
Noihauzenas	415	357	134	906
Zuvininkai	916	388	503	1 807
Iš viso:	15 045	20 324	3822	39 191

Lentelė sudaryta remiantis: *Sahm W. Op. cit. S. 150.*

¹⁻⁴ Mažosios Lietuvos teritoriją įėjo tik šiaurinės šių apskričių ir valsčių dalys, kurioms tenka turbūt mažiau kaip 1/2 arba 1/3 pateiktųjų skaičių, o Angerburgo valsčiui veikiausiai dar mažiau. Dėl to kitoje Mažosios Lietuvos dalyje mirė maždaug 26 000 gyventojų.

4 lentelė. Lietuvos provincijos¹ valstybinių valstiečių „geri“ ir „blogi“ ūkiai (1736 m. duomenimis)

Valsčiai	Kolonistų ūkiai		Lietuvių ūkiai		Iš viso	
	geri	blogi	geri	blogi	geri	blogi
Įsruties apskritis						
Bredūnai	162	37	113	32	275	69
Brokupėnai	72	33	73	35	145	68
Būdupėnai Senieji	90	4	73	7	163	11
Būdviečiai	125	26	100	15	225	41
Builynai	58	7	27	8	85	15
Danckiemis	52	9	39	7	91	16
Dinglaukiai	60	3	58	5	118	8
Gaudiškiemis Didysis	60	6	75	17	135	23
Geryčiai	81	11	98	13	179	24
Gudvailiai	43	18	103	25	146	43
Įsruties Sendvaris	16	5	71	71	87	76
Jurbarkas	137	12	311	9	448	21
Jurgaičiai	78	12	148	24	226	36
Karališkiai	128	1	100	11	228	12
Katinava Senoji	106	21	69	17	175	38
Kiautai	179	13	103	20	282	33
Kusai	37	27	47	34	84	61
Lapėnai Senieji	78	9	130	11	208	20
Maigūniškiai Senieji	92	50	37	16	129	66
Matiškiemis	33	31	39	41	72	72
Molynė	64	1	169	5	233	6
Plikiai	89	6	37	2	126	8
Stanaičiai	114	15	101	7	215	22
Tolminkiemis	84	19	38	17	122	36
Valdaukelis	123	9	61	4	184	13
Vėdarai	81	13	77	14	158	27
Želva	22	1	110	16	132	17
Žydkiemis	59	4	146	14	205	18
Žirgupėnai	154	14	74	15	228	29
Iš viso:	2477	417	2627	512	5104	929
Ragainės apskritis						
Antakminai	11	12	67	54	78	66
Diržkiemis	142	23 ²	97	22	239	45
Dženguoliai	56	8	191	50	247	58
Gerskuliai	111	26	98	20	209	46
Kasikiemis	27	2	147	1	174	3
Liepgalis	29	7	139	5	168	12
Ragainės Sendvaris	58	34	140	62	198	96
Šereitlaukis	47	9	210	27	257	36
Užpjauniai	84	26	105	17	189	43
Zaumarai	2	—	38	44	40	44
Iš viso:	567	147	1232	302	1799	449
Tilžės apskritis						
Balgardis	54	13	148	44	202	57
Baubliai	40	5	354	58	394	63
Katyčiai	—	—	202	100	202	100

Valsčiai	Kolonistų ūkiai		Lietuvių ūkiai		Iš viso	
	geri	blogi	geri	blogi	geri	blogi
Linkūnai	—	—	200	—	200	—
Vingis	—	—	346	12	346	12
Iš viso:	94	18	1250	214	1344	232
Klaipėdos apskritis						
Klemiškė	—	—	324	—	324	—
Klaipėdos Sendvaris	—	—	447	5	447	5
Priekulė	3	—	586	40	589	40
Rusnė	—	—	373	—	373	—
Šilutė	—	—	333	122	333	122
Iš viso:	3	—	2063	167	2066	167
Bendroji suma	3141	582 ²	7172	1195	10 313	1777 ²

Lentelė sudaryta remiantis statistiniais duomenimis iš Berlyno slaptojo valstybinio archyvo, kuriuos panaudojo: *Beheim-Schwarzbach* M. Colonisationswerk in Litthauen ... S. 71—73, 271—273; *Vileišis* V. Min. veik. P. 130.

¹ Lokalizuojami tie valsčiai, kurių nėra knygose tekste; keleto jų dabartinis pavadinimas nežinomas.

Įsruties apskritys: Bredūnai (Briedūnai; *Bredauen, Jagodnoje*, Nesterovo raj.), Senieji Būdupėnai (*Alt Budupöhnen, Kalinovo*, Nesterovo raj.), Būdviečiai (*Budwethen, Malomožaiskoje* — dab. gyvenvietė susidarė Būdviečius sujungus su Naujininkais (*Naujeningken, Moskvino*), Gaištaudais (*Gaistauden, Delskoje*) ir Vinkšnyne (*Wingschnienen*) — Nemano raj.), Builynai (*Buylien, Dubrava*, Ozersko raj.), Danckiemis (*Dantzkehmen, Sosnovka*, Nesterovo raj.), Dinglaukiai (*Dinglaucken, Zadorožnoje*, Ozersko raj.), Didysis Gaudiškiemis (*Gross Gaudischkehmen, Krasnopollanskoje, Černiachovsko raj.*), Geryčiai (Gėritai; *Göritten, Puškino*, Nesterovo raj.), Gudviliai (*Gudwallen, Lvovskoje*, Ozersko raj.), Įsruties Sendvaris (*Althof-Insterburg*, nepakeistas; Černiachovsko raj.), Senoji Katinava (Katniava, Katava; *Alt Kattenau, Furmanovka*, Nesterovo raj.), Senieji Maigūniškiai (*Alt Maygunischken*), Matiškiemis (*Mattischkehmen, Sovchoznoje*, Nesterovo raj.), Molyinė (*Moulienen, Michailovka, Černiachovsko raj.*), Stanaičiai (*Stannaitshen, Furmanovo, Černiachovsko raj.*), Didieji Trakėnai (Trakiemis; *Gross Trakehmen, Trakehnen, Jasnaja Poliana*, Nesterovo raj.), Vėdarai (*Weedern, Suvorovka*, Ozersko raj.), Žirgupėnai (*Szirgupöhnen, Dalneje*, Nesterovo raj.);

Ragainės apskritys: Gerskuliai (*Gerskullen, Ganovka*, Nemano raj.), Kasikiemis (Kasikėnai; *Kassigkehmen*), Liepgalis (*Loepgallen, Löbegallen, Tolstovo, Krasnoznamencko raj.*), Ragainės Sendvaris (*Althof-Ragnit, Mičiurinskij*);

Tilžės apskritys: Baubliai (*Baublen, Obojanj*, Slavsko raj.), Zaumarai (*Saumern, Sommerau, Zagorskoje*, Nemano raj.).

² M. Beheimas-Svarcbachas pateikė 27, todėl kolonistų „blogų“ ūkių sumą gavo 586 (dėl to iš viso kolonistų ūkių jis suskaičiavo ne 3723, bet 3727, o su lietuvių ūkiais — ne 12 090, bet 12 094 valstybinių valstiečių ūkius); atitinkamai vietoj 1777 visų blogų ūkių — 1781.

5 lentelė. Lietuvos provincijos kaimuose ir miestuose apsigyvenę zalcburgiečiai (1734 m. duomenimis)

Valsčiai ir miestai	Kolonistų skaičius	Valsčiai ir miestai	Kolonistų skaičius
Įsruities apskritis			
Bredūnai	385	Ragainės apskritis	
Brokupėnai	312	Antakminai	102
Būdupėnai Senieji	175	Diržkiemis	341
Būdviečiai	350	Dženguoliai	265
Builynai	76	Gerskuliai	552
Danckiemis	193	Kasikiemis	73
Darkiemio miestas	168	Liepgalis	142
Dinglaukiai	112	Piliakalnio miestas	16
Gaudiškiemis Didysis	176	Ragainės miestas	19
Geldapės miestas	117	Ragainės Sendvaris	167
Geryčiai	238	Šereitlaukis	176
Gudvailiai	211	Širvintos miestas	1
Gumbinės miestas	237	Užpjauniai	146
Įsruities miestas	130	Zaumarai	38
Įsruities Sendvaris	91		
Jurbarkas	425	Iš viso:	2038
Jurgaičiai	109	Tilžės apskritis	
Karališkiai	75	Balgardis	233
Katinava Senoji	369	Baubliai	104
Kiautai	435	Tilžės miestas	141
Kusai	261	Vingis	1
Lapėnai Senieji	395		
Maigūniškiai Senieji	106	Iš viso:	479
Matiškiemis	125	Klaipėdos apskritis	
Molynė	104	Klaipėdos miestas	158
Plikiai	132	Klaipėdos Sendvaris	3
Stalupėnų miestas	72	Klemiškė	8
Stanaičiai	342	Priekulė	1
Tolminkiemis	211	Šilutė	6
Trakėnai Didieji	206		
Valdaukelis	58	Iš viso:	176
Vėdarai	69	Iš viso kaimuose:	9076
Želva	161	Iš viso miestuose:	1059
Žydkiemis	288	Iš viso 4 apskrityse	10 135
Žirgupėnai	528		
Iš viso:	7742		

Lentelė sudaryta remiantis: *Göcking G. Op. cit. Teil 2. S. 224—226; Beheim-Schwarzbach M. Hohenzollernsche Kolonisationen. S. 521—522; Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk in Litthauen ... S. 165—166, 374.*

6 lentelė. Zalcburgiečių teritorinis išsidėstymas Lietuvos provincijoje 1736 m.

Po kiek šeimų	Keliuose kaimuose	Bendras šeimų skaičius	Po kiek šeimų	Keliuose kaimuose	Bendras šeimų skaičius
1	84	84	4	25	100
2	54	108	5	11	55
3	27	81	6	9	54

Po kiek šeimų	Keliuose kaimuose	Bendras šeimų skaičius	Po kiek šeimų	Keliuose kaimuose	Bendras šeimų skaičius
7	12	84	11	3	33
8	2	16	12	3	36
9	2	18	13	1	13
10	2	20	16	4	64
Iš viso:				239	766

Lentelė sudaryta remiantis: *Beheim-Schwarzbach M. Colonisationswerk in Litt-hauen ... S. 192.*

7 lentelė. Kolonistų (šeimomis) pasiskirstymas pagal geografinę kilmę dešimtyje Lietuvos provincijos valsčių (1736 m. duomenimis)

Iš kurio krašto ar šalies atvyko	Valsčiai										Iš viso
	Baubliai	Būdviečiai	Builynai	Daukšiemis	Diržkiemis	Džengoliai	Užpajūniai	Valdaukėlis	Vėdarai	Žirgupėnai	
Anšpachas ¹	—	5	2	—	8	1	—	—	1	—	17
Bairoitas ¹	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Braunšveigas ¹	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	4
Bergas ¹	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Darmštatas ¹	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—	10
Hanau ¹	—	—	12	—	—	—	—	—	—	—	12
Hesenas ¹	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	4
Hildesheimas ¹	—	—	—	—	2	3	1	—	—	—	6
Izenburgas ¹	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Nasau ¹	—	61	13	15	23	5	8	64	13	39	241
Pfalcas ¹	—	—	2	1	5	—	1	29	—	6	44
Švabija ¹	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Svarcenbergas ¹	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Vestfalija ¹	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	5
Anhaltas ²	—	—	—	1	3	1	—	—	—	—	5
Magdeburgas ir Halberštatas ¹	—	16	12	10	22	21	39	—	23	6	149
Meklenburgas ²	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Saksonija ²	1	—	—	1	3	1	3	—	—	—	9
Tiuringija ²	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Zalcburgas ³	4	58	1	22	69	20	12	10	6	22	224
Šveicarija	—	—	2	—	—	—	—	20	2	63	87
Marka ⁴	—	—	7	3	—	—	8	—	8	—	26
Prancūzija	—	—	3	—	9	4	6	—	—	12	34
Italija	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Haga ⁵	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Livonija ⁶	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
„Vokiečiai“	28	—	—	—	—	—	—	9	—	—	37
Pomeranija ⁷	12	11	6	2	9	1	13	—	7	5	66
Kašubai ⁷	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Prūsija (vokiečiai)	—	—	—	1	4	—	9	—	22	1	37

Iš kurio krašto ar šalies atvyko	Valsčiai										Iš viso
	Baubliai	Būdviečiai	Builynai	Danckiemis	Diržkiemis	Dženguoliai	Užplaučiai	Vaidaukelis	Vėdarai	Žirgupėnai	
Oberlandas ⁸	—	—	—	—	—	3	—	—	—	14	17
Nežinomas kraštas ar tautybė	—	—	1	3	1	—	—	—	5	—	10
Iš viso kolonistų šeimų:	45	151	64	61	169	64	110	132	94	168	1058
Iš viso lietuvių šeimų	412	115	35	46	119	241	122	65	91	89	1335
Iš viso:	457	266	99	107	288	305	232	197	185	257	2393

Lentelė sudaryta remiantis: *Behelm-Schwarzbach* M. Colonisationswerk in Litthauen... S. 80.

¹ Dabar VFR teritorija.

² Dabar VDR teritorija.

³ Austrija.

⁴ Istorinė sritis į rytus nuo Elbės.

⁵ Olandija.

⁶ Latvijos ir Estijos teritorija, kurioje XIII a.—XVI a. viduryje gyvavo vokiečių valstybėlių (Livonijos ordino, Rygos arkivyskupijos, Kuršo, Saremos-Lenemos ir Tartu vyskupijų) konfederacija.

⁷ Pamarys, arba Pomožė — Lenkija.

⁸ Viena iš trijų Prūsijos sričių.

8 lentelė. Lietuvos provincijos valstybinių dvarų valstiečių, turinčių ūkius, pasiskirstymas tautybėmis (1736 m. duomenimis)

Valstiečiai	Kolonistais apgyvendintų kaimų skaičius	Lietuviais apgyvendintų kaimų skaičius	Iš viso kaimų	Seimų				Iš viso
				lietuvių (skaičiais)	lietuvių (%)	zalcburgiečių (skaičiais)	kitų vokiečių (skaičiais)	
Bredūnai	34	40	46	145	42,2	65	134	344
Brokupėnai	20	22	25	108	50,7	32	73	213
Būdupėnai Senieji	23	18	23	80	46,0	15	79	174
Būdviečiai	37	34	43	115	43,2	58	93	266
Builynai	15	10	16	35	35,0	1	64	100
Danckiemis	15	16	17	46	43,0	22	39	107
Dinglaukiai	16	18	21	63	50,0	—	63	126
Gaudiškėmis								
Didysis	13	12	17	92	58,2	2	64	158
Geryčiai	25	21	26	111	54,7	51	41	203
Guđvailiai	24	33	34	128	67,7	2	59	189
Įsruties								
Sendvaris	7 ¹	19 ¹	20 ¹	142	87,1	—	21	163
Jurbarkas	30	55	59	320	68,2	38	111	469
Jurgaiciai	22	32	39	172	65,6	1	89	262
Karališkiai	30	29	34	111	46,3	10	119	240

Įsruties apskritis

Bredūnai	34	40	46	145	42,2	65	134	344
Brokupėnai	20	22	25	108	50,7	32	73	213
Būdupėnai Senieji	23	18	23	80	46,0	15	79	174
Būdviečiai	37	34	43	115	43,2	58	93	266
Builynai	15	10	16	35	35,0	1	64	100
Danckiemis	15	16	17	46	43,0	22	39	107
Dinglaukiai	16	18	21	63	50,0	—	63	126
Gaudiškėmis								
Didysis	13	12	17	92	58,2	2	64	158
Geryčiai	25	21	26	111	54,7	51	41	203
Guđvailiai	24	33	34	128	67,7	2	59	189
Įsruties								
Sendvaris	7 ¹	19 ¹	20 ¹	142	87,1	—	21	163
Jurbarkas	30	55	59	320	68,2	38	111	469
Jurgaiciai	22	32	39	172	65,6	1	89	262
Karališkiai	30	29	34	111	46,3	10	119	240

Valstiečiai	Kolonis- tais ap- gyven- dintų kaimų skaičius	Lietuviai apgyven- dintų kai- mų skai- čius	Seimų					Iš viso
			Iš viso kaimų	lietu- vių (skai- čiai)	lietu- vių (%)	zalc- bur- giečių (skai- čiai)	kitų vokie- čių (skai- čiai)	
Katinava Senoji	19	15	20	86	40,4	34	93	213
Kiautai	30	32	35	123	39,0	75	117	315
Kusai	10	15	15	81	55,9	20	44	145
Lapėnai Senieji	19	25	29	141	61,8	44	43	228
Maigūniškiai Senieji	12	12	13	53	27,2	9	133	195
Matiškiemis	7	9	9	80	55,6	1	63	144
Molynė	25	36	36	174	72,8	2	63	239
Plikiai	13	10	13	39	29,1	5	90	134
Stanaičiai	23	18	24	108	45,6	3	126	237
Tolminkiemis	23	23	27	55	34,8	11	92	158
Valdaukelis	24	20	25	65	33,0	10	122	197
Vėdarai	24	24	29	91	49,2	6	88	185
Zelva	7	17	19	126	84,6	13	10	149
Žydkiemis	19	32	40	160	71,7	39	24	223
Žirgupėnai	23	20	26	89	34,6	22	146	257
Iš viso:	589	667	780	3139	52,0	591	2303	6033
Ragainės apskritis								
Antakminai	8	23	24	121	84,0	1	22	144
Diržkiemis	26	35	40	119	42,0	65 ²	100	284(288)
Dženguoliai	18	45	47	241	79,0	20	44	305
Gerskuliai	38	36	51	118	46,3	50	87	255
Kasikiemis	7	19	19	148	83,6	1	28	177
Liepgalis	12	25	27	144	80,0	6	30	180
Ragainės Sendvaris	27	39	42	202	68,7	—	92	294
Šereitlaukis	15	27	29	237	80,9	—	56	293
Užpjauniai	22	25	28	122	52,6	12	98	232
Zaumarai	1	23	23	82	97,6	2	—	84
Iš viso:	174	297	330	1534	68,3	157	557	2248
Tilžės apskritis								
Balgardis	26	52	58	192	74,1	14	53	259
Baubliai	15	58	59	412	90,2	4	41	457
Katyčiai	—	29	29	302	100	—	—	302
Linkūnai	—	30	30	200	100	—	—	200
Vingis	—	37	37	358	100	—	—	358
Iš viso:	41	206	213	1464	92,9	18	94	1576
Klaipėdos apskritis								
Klaipėdos Sendvaris	—	119	119	452	100	—	—	452
Klemiškė	—	86	86	324	100	—	—	324
Priekulė	3	104	104	626	99,5	—	3	629
Rusnė	—	50	50	373	100	—	—	373
Šilutė	—	71	71	455	100	—	—	455
Iš viso:	3	430	430	2230	99,9	—	3	2233
Bendra visų 4 apskričių suma	807	1600	1753	8367 ³	69,2	766 ² arba 770	2957	12090 ² arba 12094

Lentelė sudaryta remiantis: *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk in Litthauen. . . S. 61, 75—77, 271, 274—275; *Vileišis V.* Min. veik. P. 130.

¹ Sėdvario valsčiuje buvo 20 gyvenviečių: devyniolikoje jų gyveno lietuviai, o septyniose vokiečiai, taigi vienoje vien vokiečiai ir trylikoje vien lietuviai. Šitokia demografija taikoma visiems Lietuvos provincijos valsčiams.

² M. Beheimas-Švarcbachas nurodė 64, todėl iš viso zalcburgiečių šeimų jis gavo ne 766, kaip buvo apskaičiavęs G. Šmoleris, bet 765 (arba, kitais jo duomenimis, 770), o bendra visų valstybinių valstiečių suma ne 12 090, bet 12 089 (arba 12 094). Šitaip apskaičiavęs, M. Beheimas-Švarcbachas vienur rašė, kad buvo 3722 kolonistų ūkiai (arba šeimos), kitur — 3727 ar 3724 ūkiai.

³ Nežinia dėl kokių priežasčių, paėmęs M. Beheimo-Švarcbacho pateiktas žinias, P. Kušneris rašė, kad 8367 lietuvių šeimos (40 000 žm.) „gyveno 3 distriktuose“ (apskirtyse), nors M. Beheimas-Švarcbachas ėmė visą Lietuvos provinciją, nepalikęs Tilžės apskrities, kurioje lietuvių gyveno daug, o kolonistų palyginti mažai. Žr.: *Кушнер П. И.* Указ. соч. С. 194; plg.: *Beheim-Schwarzbach M.* Colonisationswerk in Litthauen. . . S. 75—77.

9 lentelė. Bajorų žemėvalda Prūsijoje XVIII a. pirmojoje pusėje (pagal geografines-istorines sritis)

Sritis	Ūbų skaičius					Iš viso dvarų
	1—6	7—12	13—30	31—60	daugiau kaip 60	
Oberlandas dvarų (skaičiais)	4	23	31	15	3	76
(%)	5	32	39	20	4	100,0
Semba dvarų (skaičiais)	19	61	44	5	2	131
(%)	14	46	34	4	2	100,0
Notanga dvarų (skaičiais)	30	121	132	21	—	304
(%)	10	40	43	7	—	100,0
Iš viso %:	10	40	41	8	1	100,0

Lentelė sudaryta remiantis ūbų mokesčio sąrašų duomenimis: *Plehn H.* Op. cit. Bd. 18. S. 70.

10 lentelė. Bajorų žemėvaldos dydis ir pasiskirstymas Prūsijoje 1800 m.

Kreizai (apygardėlės)	Iki 6 ūbų (100 ha)	6—12 ūbų (100—200 ha)	12—30 ūbų (200—500 ha)	30—60 ūbų (500—1000 ha)	60—120 ūbų (1000—2000 ha)	120—300 ūbų (2000—5000 ha)	300—600 ūbų (5000—10 000 ha)	Daugiau kaip 600 ūbų (daugiau kaip 10 000 ha)	Iš viso
Tepliavos	5	10	16	22	4	4	—	—	61
Brandenburgio	15	22	30	35	24	15	2	—	143
Kentšino	8	20	30	36	28	13	2	1	138
Brunsbėrgo	—	4	7	7	1	—	—	—	19
Heilsbėrgo	2	11	28	10	6	—	—	—	57

Kreizal (apygardėlės)	Iki 6 ūbų (100 ha)	6—12 ūbų (100— 200 ha)	12—30 ūbų (200— 500 ha)	30—60 ūbų (500— 1000 ha)	60—120 ūbų (1000— 2000 ha)	120—300 ūbų (2000— 5000 ha)	300—600 ūbų (5000— 10 000 ha)	Daugiau kaip 600 ūbų (daugiau kaip 10 000 ha)	Iš viso
Morongo	9	11	24	19	20	11	4	2	100
Neidenburgo	3	6	7	17	7	3	1	1	45
Iš viso Rytų Prūsijos depar- tamente (skaičiais)	48	115	172	165	95	47	9	4	655
%	7	18	26	25	15	7	1,4	0,6	100
Įsručius (visa Lietuvos provincija)	7	10	19	17	5	1	—	1	60
Alėckos (Mozūrija)	5	2	12	6	5	—	—	—	30
Zėhesteno (likusi Mozūrija)	7	5	12	11	12	4	—	—	51
Iš viso Lietuvos departamente (skaičiais)	19	17	43	34	22	5	—	1	141
%	13	12	30	24	16	4	—	1	100
Bendroji suma (skaičiais)	67	132	215	199	117	52	9	5	796
%	8,4	17	27	25	15	6	1	0,6	100

Lentelė sudaryta remiantis: *Goldbeck J. Op. Cit.; Stein R. Op. cit. S. 234—235.*

11 lentelė. Valstiečių, kulmiškių ir bajorų kaimai Rytų Prūsijos ir Lietuvos de-
partamentuose XVIII a. pabaigoje

Valstiečių ir kulmiškių kategorijos valstybinėje (domenų) žemėje	Lietuvos departamente		Rytų Prūsijos departamente		Iš viso	
	kaimų	%	kaimų	%	kaimų	%
Paveldimai laisvieji	90	3	10	0,6	100	2
Lažininkai	1288	43	966	58	2254	49
Kolonistai	32	1	7	0,4	39	0,8
Šatuliniai valstiečiai	201	7	137	8	338	7,2
Šatuliniai kulmiškiai	81	3	21	1	102	2
Kulmiškiai	445	15	290	18	735	16
Mišrūs (lažininkai, činšininkai, kulmiškiai)	657	22	97	6	754	16
Valsčiai ir palivarkai	195	6	138	8	333	7
Iš viso:	2989	100	1666	100	4655	100
Privačioje (feodalų) žemėje						
Lažiniai valstiečiai	148	18	742	37	890	32
Grynieji činšininkai, činšininkai ir paveldimai laisvieji valstiečiai	131	16	70	3	201	7

Valstiečių ir kulmiškių kategorijos valstybinėje (domenų) žemėje	Lietuvos departamente		Rytų Prūsijos departamente		Iš viso	
	kaimų	%	kaimų	%	kaimų	%
	Šatuliškiai ir šatuliniai kulmiškiai	321	40	165	8	486
Dvarai ir palivarkai	206	26	1040	52	1246	44
Iš viso:	806	100	2017	100	2823	100
Bendroji suma:	3795	51	3683	49	7478	100

Lentelė sudaryta remiantis: *Goldbeck J. Op. cit.; Haxthausen A. Op. cit. Bd. I. S. 186—188.*

12 lentelė. Valstiečiai ir samdiniai Prūsijos lietuviškose, lenkiškose ir vokiškose srityse 1701 m.

Valstiečių kategorijos, samdiniai	Lietuviškoji Semba (Lietuvos provincija)	Vokiškoji Semba (Labguvos apskr. ir Sembos pusiasalis)	Lenkiškoji Notanga	Vokiškoji Notanga	Lenkiškoji Oberlandas	Vokiškoji Oberlandas	Iš viso
<i>valstybiniuose domenuose</i>							
Činšininkai (šeimų)	1 826	1247	803	573	136	1145	5 730
Lažininkai (šeimų)	30 092	1378	6828	2 003	1103	811	42 215
Samdiniai (bernai, pusberniai, mergos)	24 451	3944	6066	1 783	1163	2301	39 708
Iš viso valstiečių šeimų:	31 918	2625	7631	2 576	1239	1956	47 945
<i>bajorų dvaruose</i>							
Činšininkai (šeimų)	—	436	37	926	109	1099	2 607
Lažininkai (šeimų)	980	824	1287	6 552	1116	1464	12 233
Samdiniai	686	2912	2430	4 655	2365	4230	17 278
Iš viso valstiečių šeimų:	980	1260	1324	7 478	1225	2563	14 830
Iš viso činšininkų valstybinėje ir privačioje žemėje (šeimų):	1 826	1683	840	1 499	245	2244	8 337
Iš viso lažininkų valstybinėje ir privačioje žemėje (šeimų):	31 072	2202	8115	8 555	2219	2275	54 438
Iš viso valstiečių (šeimų):	32 898	3885	8955	10 054	2464	4519	62 775
Iš viso samdinių:	25 137	6856	8496	6 438	3528	6531	56 986

Lentelė sudaryta remiantis: *Bergmann R. Op. cit. S. 209; Plehn H. Op. cit. Bd. 17. S. 125.*

13 lentelė. Prūsijos valstiečių, laisvųjų žmonių ir samdinių skaičiaus dinamika XVIII a.

Kulmiškiai, valstiečiai ir šeimynykščiai	1750 m.		1802 m.			
	Rytų Prūsijos departamente	Lietuvos departamente	iš viso	Rytų Prūsijos departamente	Lietuvos departamente	iš viso
Kulmiškiai, laisvieji valstiečiai ir laisvieji seniūnai (skaičiais)	4 550	5 852	10 402	6 063	9 259	15 322
%	5	9	7	5	9	7
Valstiečiai, pusiau valstiečiai ir smuklininkai (skaičiais)	14 758	16 307	31 065	20 058	23 194	43 252
%	16	27	21	15	23	19
Trobelninkai ir daržininkai (skaičiais)	7 512	1 959	9 471	7 343	7 851	15 194
%	8	3	6	6	8	7
Padienininkai (skaičiais)	16 267	7 000	23 267	33 110	14 019	47 129
%	19	12	16	26	14	20
Bernai, patarnautojai (skaičiais)	15 296	12 084	27 380	21 113	18 428	39 541
%	17	20	18	16	19	18
Pusberniai (skaičiais)	11 300	5 452	16 752	15 412	8 856	24 268
%	13	9	11	12	9	10
Mergos ir pusmergės (skaičiais)	19 919	11 813	31 732	26 022	18 150	44 172
%	22	20	21	20	18	19
Iš viso: (skaičiais)	89 602	60 467	150 069	129 121	99 757	228 878
%	100	100	100	100	100	100

Lentelė sudaryta remiantis: *Stein R. Op. cit. S. 378.*

Kartu su laisvaisiais valstiečiais šaltinyje pateikti duomenys apie kulmiškius.

14 lentelė. Samdomojo darbo panaudojimas Prūsijos bajorų, kulmiškių ir domėnų valstiečių ūkiuose 1701 m. (mokesčių apskaitos duomenimis)

Samdinių kategorija	Bajorų ūkiuose	Kulmiškių ūkiuose	Valstiečių ūkiuose	Iš viso
Padienininkai	26 226	12 320	15 558	54 104
Daržininkai	3 226	1 949	1 281	6 356
Bernai	4 475	3 821	10 203	18 499
Iš jų:				
vokiškuose valsčiuose	3 436	1 080	2 590	7 106
lietuviškuose ir lenkiškuose valsčiuose	1 039	2 741	7 613	11 393
Mažamečiai	17 278	11 518	39 708	68 504
iš jų:				
vokiškuose valsčiuose	11 797	3 732	8 028	23 557
lietuviškuose ir lenkiškuose valsčiuose	5 481	7 786	31 680	44 947
Iš viso:	51 205	29 608	66 750	147 463

Lentelė sudaryta remiantis: *Aubin G. Op. cit. S. 158.* Atėmus apie 50 000 samdinius dirbusių valstiečių vaikų, lieka apie 100 000 šeimynykščių, t. y. žemės ūkiu darbininkų.

Santrumpos

- AB — Acta Borussica
 ADB — Allgemeine Deutsche Biographie
 AF — Altpreussische Forschungen
 AG — Altpreussische Geschlechterkunde
 AK — „Akademikas“
 AM — Altpreussische Monatsschrift
 AMMD — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai
 AS — Archiv für Sippenforschung
 BDL — Berichte zur Deutschen Landeskunde
 BKP — Beiträge zur Kunde Preussens
 BN — Beiträge zur Namenforschung
 BRR — Beiträge zur Raumpforschung und Raumordnung
 BJU — Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität
 DD — Deutsche Dialektographie
 DE — Deutsche Erde
 DF — Deutsche Ostforschung
 DHK — Deutsche Hefte zur Volks- und Kulturbodenforschung
 DO — Deutschland und der Osten
 EO — Der europäische Osten
 EP — Erläutertes Preussen
 FBPG — Forschungen zur Brandenburgischen- und Preussischen Geschichte
 GWL — Gemeinnütziges Wochenblatt für die Provinz Lithauen
 HJ — Hohenzollernsche Jahrbuch
 HZ — Historische Zeitschrift
 ILKI — Iš lietuvių kultūros istorijos
 IV — Illustrierte Völkerkunde
 JAU — Jahrbuch der Albertus-Universität
 JGR — Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich
 JS — Jahrbuch der Synodalkommission
 JW — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte
 KH — Kwartalnik historyczny
 KHf — Königsberger historische Forschungen
 KT — Komjaunimo tiesa
 LA — Lietuvos Aidas
 LAM — Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis
 LK — Literatūra ir kalba
 LTE — Lietuviškoji tarybinė enciklopedija
 MAB — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Senų, retų spaudinių ir kartografinių leidinių skyrius
 MAD — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai
 MG — Mokslas ir gyvenimas
 MLA — Magazin für Literatur des Auslandes
 MLG — Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft
 MVGO — Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen
 NF — Neue deutsche Forschungen
 NPPB — Neue Preussische Provinzial-Blätter
 NS — Niamuno sargas
 OB — Ostdeutsche Beiträge
 OV — Der Ostdeutsche Volksboden
 PA — Preussisches Archiv
 PD — Pedagogikos darbai
 PII — Partijos istorijos institutas
 PJ — Preussische Jahrbücher
 PP — Pedagogika ir psichologija
 PPB — Preussische Provinzial-Blätter
 PPK — Preussische Provinzial-Kirchenblatt
 PS — Preussische Statistik

PZ	— Przegład Zachodni
PrZ	— Prussia Zeitschrift
RB	— Rocznik Bialostocki
RH	— Roczniki historyczne
Schr	— Schriftenreihe
Schr I	— Schriften des Instituts für ostdeutsche Wirtschaft in Königsberg Pr.
Schr SK	— Schriften der Synodalkommission der ostpreussischen Kirchengeschichte
Schr U	— Schriften der Albertus-Universität
Schr VS	— Schriften des Vereins für Sozialpolitik
Schr WS	— Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte
Schr ZG	— Schriften des Zentralinstituts für Geschichte Landes- und Regionalgeschichte
SDO	— Studien zum Deutschtum im Osten
SRP	— Scriptorum Rerum Prussicarum
SSF	— Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen
TAZ	— Tilsiter Allgemeine Zeitung
TLE	— Tarybų Lietuvos enciklopedija
VBHK	— Veröffentlichungen der Berliner Historischen Kommission
VUB	— Vilniaus valstybinio universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius
VSW	— Vierteljahreshefte für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
VWSF	— Vierteljahresschrift für Wappen- Siegel- und Familienkunde
WBGE	— Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte- und Landeskunde Ost-Mitteleuropas
ZAA	— Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie
ZAI	— Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg
ZE	— Zeitschrift für Ethnologie
ZG	— Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZM	— Zeitschrift für deutsche Mundarten
ZO	— Zeitschrift für Ostforschung
ZPL	— Zeitschrift für Preussische Geschichte- und Landeskunde
ZPSB	— Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus
ZSP	— Zeitschrift für slawische Philologie
ZSR	— Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte
ZVS	— Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Marksizmo-leninizmo klasikų veikalai

1. *Marksas K. Kapitalas*. V., 1957—1959. T. 1—3.
2. *Engelsas F. Apie visuomeninius santykius Rusijoje // Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai*. V., 1950. T. 2. P. 47.
3. *Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje*. V., 1962.
4. *Engelsas F. Valstiečių klausimas Prancūzijoje ir Vokietijoje // Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai*. V., 1950. T. 2. P. 379—397.
5. *Leninas V. I. Apie liaudies švietimą*. K., 1960.
6. *Leninas V. I. Apie nacijų apsisprendimo teisę*. V., 1969.
7. *Leninas V. I. Apie valstybę*. V., 1954.
8. *Leninas V. Dar apie mokyklų suskirstymą pagal tautybes // Pilnas raštų rinkinys*. V., 1983. T. 24. P. 229—231.
9. *Leninas V. Dėl Austrijos ir Rusijos nacionalinių programų istorijos // Pilnas raštų rinkinys*. V., 1983. T. 24. P. 309—311.
10. *Leninas V. Į kaimo varguomenę // Pilnas raštų rinkinys*. V., 1978. T. 7. P. 190—196.
11. *Leninas V. Klasių ir partijų pažiūra į religiją ir bažnyčią // Pilnas raštų rinkinys*. V., 1981. T. 17. P. 408—418.

12. *Leninas V. I. Kritinės pastabos nacionaliniu klausimu. V., 1971.*
13. *Leninas V. Nacionalinis klausimas mūsų programoje // Pilnas raštų rinkinys. V., 1978. T. 7. P. 226—235.*
14. *Leninas V. Nacionalinis lygiateisiškumas // Pilnas raštų rinkinys. V., 1983. T. 25. P. 81—82.*
15. *Leninas V. Tezės nacionaliniu klausimu // Pilnas raštų rinkinys. V., 1982. T. 23. P. 310—320.*
16. *Leninas V. Nacionalinės politikos klausimu // Pilnas raštų rinkinys. V., 1983. T. 25. P. 62—69.*
17. *Leninas V. Vaikų darbas valstiečių ūkyje // Pilnas raštų rinkinys. V., 1982. T. 23. P. 280—283.*
18. *Leninas V. Vertingas pripažinimas // Pilnas raštų rinkinys. V., 1977. T. 5. P. 68—75.*
19. *Маркс К. Божественное право Гогенцолернов // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. М., 1958. Т. 12. С. 98—104.*
20. *Маркс К. Регенство в Пруссии // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. М., 1958. Т. 12. С. 625—628.*
21. *Энгельс Ф. Дебаты по польскому вопросу во Франкфурте // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. М., 1956. Т. 5. С. 335—388.*
22. *Энгельс Ф. К истории прусского крестьянства // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. М., 1961. Т. 21. С. 246—257.*
23. *Энгельс Ф. Роль насилия в истории // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. М., 1961. Т. 21. С. 419—479.*

Šaltiniai

1. *AB. Berlin, 1894—1901. Bd. 1—3, 6.*
2. *Aktenstücke des Provinzialarchivs in Königsberg aus dem Jahre 1786—1820, betreffend die Verwaltung und Verfassung Ostpreussens. Königsberg, 1898.*
3. *Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten. Berlin, 1794.*
4. *Alphabetisches Ortschaftsverzeichnis für die Provinzen Ost-und Westpreussen. Königsberg, 1878.*
5. *Altmann W. Ausgewählte Urkunden zur ausserdeutschen Verfassungsgeschichte seit 1776. Berlin, 1913.*
6. *AM. Königsberg, 1878—1879. Bd. 15—16.*
7. *Arnoldt D. H. Kurzgefasste Nachrichten von allen Predigern. Koenigsberg, 1777. Teil 1—3.*
8. *Ausgewählte Urkunden zur Brandenburg-Preussischen-Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Berlin, 1897. Teil 1—2.*
9. *Bachmann F. C. Kurzer Entwurf einer Statistik der preussischen Staaten. Halle, 1790.*
10. *Baczko L. Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens. Königsberg und Leipzig, 1802—1803. Teil. 1—2.*
11. *Baczko L. Nankes Wanderungen durch Preussen. Hamburg, 1800.*
12. *Baren O. Insterburger Kirchennachrichten // AM. Königsberg, 1886. Bd. 23. S. 313—360.*
13. *Basanavičius J. Rinkiniai raštai. V., 1970.*
14. *Behelm-Schwarzbach M. Colonisatorisches aus Ostpreussen // AM. Königsberg, 1877. Bd. 14. S. 1—37.*
15. *Behre O. Geschichte der Statistik im Brandenburg-Preussen bis zur Gründung der Königlichen Statistischen Bureaus. Berlin, 1905.*
16. *BN. Heidelberg, 1959—1965. Jg. 10—16.*
17. *Bittens A. Heimatkunde des Kreises Memel. Memel, 1914.*
18. *Borck J. Handbuch über die kirchliche und Schul-Gesetzgebung im Preussischen Staat, mit besonderer Berücksichtigung von Ostpreussens und Litauen. Königsberg, 1831.*
19. *Boysen K. Beitrage zur Lebensgeschichte des Preussischen Kartographen und Historiker // AM. Königsberg, 1908. Bd. 45.*

20. *Brachelli H. F.* Handbuch der Geographie und Statistik des Königreichs Preussen. Leipzig, 1862.
21. *Breysig K.* Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Berlin, 1894—1899. Bd. 15—16.
22. *Būga K.* Lietuvių kalbos žodynas. K., 1924. T. 1.
23. Chronik der Stadt Stallupönen 1722—1732 // PPB. Königsberg, 1836. Bd. 15. S. 145—156, 384—400.
24. Das Pestjahr 1709—10 in Preussen // AM. Königsberg, 1884. Bd. 21.
25. *David L.* Preussische Chronik. Königsberg, 1814. Bd. 5.
26. *Demian J. A.* Statistische Darstellung der Preussischen Monarchie. Berlin, 1817.
27. Die Pelleninker Kirchen-Chronik // ZAI. Insterburg, 1897. H. 5.
28. Der Grosse Brockhaus. Wiesbaden, 1955. Bd. 8. S. 648.
29. Der Regierungs-Bezirk Gumbinnen nach seiner Lage, Begränzung, Bevölkerung und Eintheilung. Gumbinnen, 1818.
30. *Donelaitis K.* Raštai. V., 1977.
31. *Engelhardt F. B.* Karte von Ostpreussen, Litauen, Westpreussen und dem Netzdistrikte. Berlin, 1819.
32. EP. Königsberg, 1724—1726. Bd. 2—4.
33. *Faber.* Friedrich der Grosse über die Kultur Litauens // PPB. Königsberg, 1831. Bd. 6.
34. *Fircks A.* Rückblick auf die Bewegung der Bevölkerung im Preussischen Staate // PS. Berlin, 1879. Bd. XLVIII A.
35. *Förster F.* Ausführliches Handbuch der Geschichte, Geographie und Statistik des Preussisches Reichs. Berlin, 1822. Bd. 3.
36. *Förster F.* Statistisch-topographisch-historische Uebersicht des Preussischen Staats. Berlin, 1839.
37. *Frisch G.* Einteilung Ostpreussens im 18. Jahrhundert in administrativer und juristischer Beziehung. Königsberg, 1879.
38. *Froelich G.* Litauische Kirchen und Dörfer im Hauptamt Insterburg um das Jahr 1590 // ZAI. Insterburg, 1914. H. 15.
39. *Froelich G.* Zur Topographie und Namenskunde der Ortschaften und Gewässer in den Schulzenämtern des ehemaligen Hauptamts Insterburg // ZAI. Insterburg, 1905. H. 9.
40. GWL. Tilse, 1820. Jg. 5. N 1—46.
41. *Gervais.* Notizen von Preussen mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Littauen. Königsberg, 1795. Teil 1.
42. *Göcking G.* Der vollkommenen Emigrationsgeschichte der Salzburger. Frankfurt; Leipzig, 1737. Teil 1—2.
43. *Goldbeck J.* Vollständige Topographie des Königreichs Preussen. Königsberg; Leipzig, 1785. Teil 1.
44. *Grigoleit E.* Das Angerburger Bürgerbuch von 1654—1789. S. a., 1936.
45. *Grigoleit E.* Verzeichnis der Ostpreussischen und Danziger Kirchenbücher. Görlitz, 1939.
46. *Grube G.* Corpus Constitutionum Prutenicarum. Königsberg, 1721. Teil 1—3.
47. *Gruber H.* Kreise und Kreis-Grenzen Preussens geographisch betrachtet. Königsberg, 1912.
48. *Grunau S.* Preussische Chronik. Leipzig, 1876. Bd. 1.
49. *Guttzeit J.* Heiligenbeil und sein Bürgerbuch von 1770—1918 // AG. Königsberg, 1938. Jg. 12. H. 3.
50. *Guttzeit J.* Ortsfremde in den Kirchenbüchern zu Grunau, Kreis Heiligenbeil // AG. Königsberg, 1928. Jg. 2. H. 4.
51. *Haack F. W.* Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum. Halle, 1730.
52. Handbuch zu dem Atlas von Preussen in 27 Karten... /Bearbeitet von G. Krause. Erfurt, 1833. Bd. 1.
53. *Harnoch A.* Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost-und Westpreussen. Neidenburg, 1890.
54. *Hartknoch Ch.* Preussische Kirchen-Historia. Frankfurt a. M., 1686.

55. *Hennenberger C.* Erclærung der Preussischen groessern Landtaffel oder Mappen. Königsberg, 1595.
56. Herders Konversations Lexikon. Freiburg in Br., 1925.
57. Historisch-statistische Darstellung der Preussischen Monarchie. Berlin, 1807.
58. *Hoffmann J.* Beiträge zur Statistik des Preussischen Staats. Berlin, 1821.
59. *Hoffmann J.* Übersicht der Bodenfläche und Bevölkerung des Preussischen Staats. Berlin, 1819.
60. *Hoffmann J. G.* Die Bevölkerung des preussischen Staats nach dem Ergebnisse der zu Ende des Jahres 1837 amtlich aufgenommenen Nachrichten. Berlin, 1839.
61. *Hohenstein.* Reductions-Tabellen sämtlicher in Ost-und Westpreussen und Littauen vorkommender Feldmasse // AM. Königsberg, 1865. Bd. 2.
62. *Hoppe F.* Ortsnamen des Regierungs-Bezirk Gumbinnen. Gumbinnen, 1877.
63. *Hoppe F.* Orts-und Personennamen der Provinz Preussen // ZAI. Insterburg, 1904. H. 8.
64. *Horn A.* Darkehmen, urkundliche Beiträge zur Geschichte des preussischen Stadtslebens im 18. Jahrhundert. Insterburg, 1895.
65. *Horn A.* Urkunden zur Geschichte des ehem. Hauptamts Insterburg. Insterburg, 1895.
66. *Hose A.* und *Eichert H.* Die Salzburger. Kurze Geschichte und namentliches Verzeichnis der 1732 in (Preuss. —) Littauen eingewanderten Salzburger. Gumbinnen, 1902.
67. Kairio memorandumus // Deutsches Zentralarchiv. Potsdam. Abt. Merseburg. Rep. 77, Tit. 4084.
68. *Kalwaitis W.* Lietuwiszkių Wardų Klėtele. Tilžėje, 1910.
69. *Kleinau S.* Zu-und abziehende Bürger der Stadt Pillkallen // AG. Königsberg, 1934. Jg. 8. H. 3.
70. *Klinckmüller H.* Die amtliche Statistik Preussens im vorigen Jahrhundert. Jena, 1880.
71. *Kopp J.* Beiträge zur Chronik des Ostpreussischen Grundbesitzes. Regierungsbezirk Gumbinnen und Kreis Memel. Memel, 1913. Bd. 1.
72. *Kopp J.* Sechs Bruder Sperber, Melanchtons Junger im Herzogthum Preussen // AG. Königsberg, 1928. Jg. 2. H. 1.
73. *Koser R.* Zur Bevölkerungsstatistik des preussischen Staates von 1756—1787 // FBPG. Leipzig, 1903. Bd. 16.
74. *Kraštas ir žmonės / Parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas.* V., 1983.
75. *Krause A.* Litthauen und dessen Bewohner. Königsberg, 1834.
76. *Krause G.* Handbuch zu dem Atlas von Preussen im 27 Karten. Erfurt, 1833—1835. Bd. 1—2.
77. *Krug L.* Abriss der neuesten Statistik des preussischen Staates. Halle, 1805.
78. *Krug L.* Betrachtungen über den National-Reichtum des preussischen Staats und über den Wohlstand seiner Bewohner. Berlin, 1805. Teil 1.
79. *Krug L.* Die Preussische Monarchie topographisch, statistisch und wirtschaftlich nach amtlichen Quellen. Die Provinz Ostpreussen. Berlin, 1833.
80. *Krug L.* Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preussischen Staats. Halle, 1821—1825. Bd. 1—6.
81. *Krug L.* Ostpreussen im Jahre 1802 // Annalen der Preussischen Staatswirtschaft und Statistik. Halle; Leipzig, 1804. Bd. 1. H. 1—3.
82. *Krug L., Müzel A.* Topographisch-statistisches Wörterbuch des königlichen Preussischen Staats. Halle, 1820—1826. Bd. 1—6.
83. *Kuberzig K.* Die kleine Chronik der Stadt Tilsit. Tilsit, 1938.
84. *Kühnast.* Statistische Mitteilungen über Litauen und Masuren. Gumbinnen, 1861—1863. Bd. 1—3.
85. *Kühnast.* Nachrichten über Grundbesitz, Viehstand, Bevölkerung und öffentliche Abgaben der Ortschaften in Littauen. Gumbinnen, 1863. Bd. 1—3.
86. *Kurschat F.* Grammatik der littauischen Sprache. Halle, 1876.
87. *Lepner T.* Der Preusche Littauer. Danzig, 1744.
88. Lietuvininkai. Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje. V., 1970.
89. Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir sąvybių tyrinėjimas, atliktas Pilypo Rui-

gio / Iš vokiečių kalbos vertė V. Jurgutis // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 107—164.

90. Lietuvių kalbos meletema, išleista į viešumos šviesą Pilypo Ruigio / Iš lotynų kalbos vertė K. Eigminas ir V. Jurgutis // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 277—322.

91. Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha. V., 1957.

92. Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba. V., 1969. T. 1. (1547—1861).

93. *Limanowski B.* Pamiešniki. Warszawa, 1937. T. 1. (1835—1870).

94. Litauen. Zur Volkskunde der preussischen-litauischen Bevölkerung // *MLA. Königsberg.* 1871. Nr. 12.

95. *Lohmeyer K. Kaspar Hennenberger* // *ADB.* Leipzig, 1880. Bd. 11.

96. *Lucanus A.* Preussens uralter und heutiger Zustand. Lötzen, 1912.

97. MAB. Martyno Jankaus fondas. F103—106.

98. MAB. Žemėlapiai K-860, K-874, K-1040, K-1076, K-1096, K-1201, K-1848, K-2540.

99. *Machholz E.* Die in der Schlosskirche zu Koenigsberg ordinierten evangelischen Geistlichen // *VWSF. Königsberg,* 1909. Bd. 38.

100. *Meyer H.* Topographisch-statistische Übersicht des Regierungsbezirks Gumbinnen. Insterburg, 1839.

101. *Mielcke Ch. G.* Litauisch-deutsches und deutsch-litauisches Wörterbuch. Königsberg, 1800.

102. *Mück I.* Preussen-Atlas. Kartenbildliche Darstellung von Preussens Wachstum. Berlin, 1913.

103. NPPB. Königsberg, 1852. Bd. 2.

104. *Ostermeyer G.* Historische Nachrichten von Trempschen Kirchspiel // *PA. Koenigsberg,* 1795. Bd. 6.

105. *Ostermeyer G.* Ueber die Ostpreussischen Kirchen, in welchen Gottesdienst in Litauischer Sprache gehalten wird // *PA. Koenigsberg,* 1795. Bd. 6.

106. *Ostermeyer G.* Ueber die Schullehrer bei den Kirchen in unserem Littauen // *PA. Koenigsberg,* 1798. Bd. 9.

107. *Pamiętnik fizjograficzny.* Warszawa, 1883. T. 3; 1914. T. 22.

108. *Pastenazzi F.* Kurzgefasste historische Nachrichten von allen in Preussen befindlichen Kirchen und Predigern. Koenigsberg, 1757.

109. *Petras Dusburgietis.* Prūsijos žemės kronika / Vertė L. Valkūnas; parengė, istoriografinę medžiagą ir komentarų parašė, žemėlapi sudarė R. *Batūra.* V., 1985.

110. Firmoji lietuvių kalbos gramatika. V., 1957.

111. *Pöhlmann H.* Beiträge zur Geschichte des Schulwesens im Preussen in der Zeit von 1586—1774 // *AM. Königsberg,* 1871. Bd. 8.

112. *Praetorius M.* Deliciae Prussiae oder Preussische Schaubuehne. Berlin, 1871.

113. *Praetorius M.* Nachrichten von der Littauer Arth, Natur und Leben // *EP. Koenigsberg,* 1724. Bd. 1.

114. *Preuss A. E.* Bemerkungen auf einer Fussreise durch Preussen und Litauen in den Jahren 1795 und 1796. Danzig, 1816. Teil 1—2.

115. Prūsijos valdžios gramatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams / Surinko P. *Pakarklis,* redagavo K. *Jablonskis.* V., 1960.

116. Prūsų kalbos paminklai / Parengė V. *Mažulis.* V., 1966. T. 1; 1981. T. 2.

117. Recessus Generalis der Kirchen-Visitation Insterburgischen und anderen Litawischen Embter im Herzogthum Preussen. De Anno 1638 // *PPK. Königsberg,* 1843. Bd. 5.

118. *Rhesa L.* Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern. Königsberg, 1834.

119. *Ruhig P.* Littauisch-Deutsches, Deutsch-Littauisches Lexikon. Königsberg, 1747.

120. *Samuel Kiechel* über Kassuben, Danzig, Elbing und Königsberg // *AM. Königsberg,* 1872. Bd. 9.

121. *Sauerwein G.* Ueber littauisches Volksthum und littauische Volksrecht. Tilsit, 1894.

122. *Schlott A.* Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Königsberg. Tilsit, 1848.
123. *Schmidt H.* Angerburger Kreis in geschichtlicher, statistischer und topographischer Beziehung. Angerburg, 1860.
124. *Schnaubert I.* Statistische Beschreibung des Kreises Pillkallen. Pillkallen, 1894.
125. *Schröder D.* Chronik der Stadt Goldap // PPB. Königsberg, 1832. Bd. 7.
126. *Schröder D.* Einige Nachrichten über die Jubelprediger in Ostpreussen // PPB. Königsberg, 1832. Bd. 8.
127. *Sehnsdorf E.* Das Stallupöner Bürgerbuch 1725—1819 // AS. Görlitz, 1931. Jg. 8.
128. *Stównik geograficzny.* Warszawa, 1884. T. 5. S. 343—345.
129. *Stadelmann R.* Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landeskultur Preussens // Publikationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. Leipzig, 1878. Bd. 2.
130. *Stadelmann R.* Preussens Könige in ihrer Thätigkeit für die Landeskultur. Friedrich der Grosse // Publikationen, . . Leipzig, 1882. Bd. 11.
131. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 1.
132. *Süssmilch J.* Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts. Berlin, 1761. Bd. 1.
133. Topographische Uebersicht des Verwaltungs-Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen. Königsberg, 1820.
134. *Tribukeit F.* Chronik Schilderung aus der Leben der preussischen-litauischen Landbewohner des XVIII und XIX Jahrhundert. Insterburg, 1894.
135. *Tschackert P.* Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preussen. Leipzig, 1890. Bd. 2—3.
136. Ueber die Einwirkung auf das Erlöschen der Nebensprachen in unserem Vaterlande // PPB. Königsberg, 1830. Bd. 3.
137. Verzeichnis sämtlicher Ortschaften in der Provinz Ostpreussen mit Angabe des Kreises, des Amtsgerichtsbezirks. Berlin, 1906.
138. VUB // Lietuvos mokslininkų, rašytojų, visuomenės bei kultūros veikėjų rankraštinių fondo katalogas 1. F. 1, b. F₁, b. D₅₉₀, b. D₁₁₈₄, b. F₂₃₀, b. E₁₃₉.
139. *Weinreich A.* Bevölkerungsstatistiken und siedlungsgeographische Beiträge zur Kunde Ost-Masurens. Königsberg, 1911.
140. Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus. Berlin, 1865. Jg. 5.
141. ZPL. Berlin, 1885. Bd. 12.
142. ZPSB. Berlin, 1865. Bd. 5.
143. ZO. Marburg; Lahn, 1958. Jg. 7. H. 1.

Tyrinėjimai

1. *Abel W.* Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1967.
2. *Ambrassat A.* Die Provinz Ostpreussen. Königsberg, 1912.
3. *Anderson.* Zur Kolonisation Litthauens unter Friedrich Wilhelm I. // AM. Königsberg, 1873. Bd. 10.
4. *Armengaud A.* Histoire générale de la civilisation mondiale. Paris, 1961.
5. *Arnoldt D. H.* Historie der Koenigsberger Universitaet. Koenigsberg, 1746. Teil 1—2.
6. *Arnoldt D. H.* Kurzgefasste Kirchengeschichte des Koenigsreiches Preussen. Koenigsberg, 1769.
7. *Arvydas F.* Das Memelland ist es wirklich Deutsches Land? K., 1934.
8. *Aubin G.* Die historische Entwicklung der ostdeutschen Agrarverfassung und ihre Beziehungen zum Nationalitätenproblem der Gegenwart // OV. Königsberg, 1926. Bd. 8.
9. *Aubin G.* Zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse von Ost-und Westpreussen. Leipzig, 1910.

10. *Aubin H.* Wirtschaftsgeschichtliche Bemerkungen zur ostdeutschen Kolonisation // VSW. Königsberg, 1928. H. 4.
11. *Baczko L.* Geschichte Preussens. Königsberg, 1798—1800. Bd. 5—6.
12. *Bagdonavičius V.* Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. V., 1987.
13. *Baren O.* Der Zorn Friedrichs des Grossen über Ostpreussen // AM. Königsberg, 1885. Bd. 22.
14. *Beheim-Schwarzbach M.* Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Litthauen, vornehmlich die Salzburger Colonie. Königsberg, 1879.
15. *Beheim-Schwarzbach M.* Hohenzollernsche Kolonisationen. Leipzig, 1874.
16. *Bergmann R.* Geschichte der ostpreussischen Stände und Steuern 1688 bis 1704. Leipzig, 1901.
17. *Bernhard L.* Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten. Berlin, 1914.
18. *Bertuleit J.* Die Reformation unter den preussischen Litauern // JS. Königsberg, 1933—1934. Bd. 2.
19. *Bezenberger A.* Beiträge zur Geschichte der litauischer Sprache. Göttingen, 1877.
20. *Bezenberger A.* Die litauisch-preussische Grenze // AM. Königsberg, 1882. Bd. 19.
21. *Bezenberger A.* Litauische Forschungen. Beiträge zur Sprache und des Volkstums der Litauer. Göttingen, 1882.
22. *Bezenberger A.* Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen // AM. Königsberg, 1883. Bd. 20.
23. *Biržiška M.* Mūsų raštų istorija. K., 1920. T. 1.
24. *Biržiška M.* Rinkiniai mūsų senovės raštai. K., 1927.
25. *Biržiška V.* Aleksandrynas. Čikaga, 1960—1963. D. 1—2.
26. *Biržiška V.* Lietuvių knygų istorijos bruožai. K., 1930. T. 1.
27. *Bobkowska W.* Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich 1793—1806. Warszawa, 1948.
28. *Bock F.* Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen. Dessau, 1782. Bd. 1.
29. *Bock K.* Geschichte des Seminarswesens in Ostpreussen bis zu den Freiheitskriegen. Königsberg, 1920—1921.
30. *Boeckh R.* Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in der europäischen Staaten. Berlin, 1869.
31. *Boeckh R.* Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preussischen Staates. Berlin, 1863.
32. *Boeckh R.* Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität // ZVS. Berlin, 1866. Bd. 4. H. 3.
33. *Böhme K.* Gutsherrlich-bäuerliche Verhältnisse in Ostpreussen während der Reformzeit von 1770 bis 1830 // SSF. Leipzig, 1902. Bd. 20.
34. *Bork H.* Zur Geschichte des Nationalitätenproblems in Preussen // KHF. Leipzig, 1933. Bd. 3.
35. *Bornhak C.* Geschichte des preussischen Verwaltungsrechts. Berlin, 1884—1886. Bd. 1—3.
36. *Borowski E. L.* Über die allmählichen Fortschritte der gelehrten Kultur in Preussen bis zur Kantischen Epoche // PA. Königsberg, 1793. Bd. 4.
37. *Borrmann W.* Das Eindringen des Pietismus in die ostpreussische Landeskirche // SchrSK. Königsberg, 1913. H. 15.
38. *Borzuski R.* Dr. Bernhard von Sanden // ZAI. Insterburg, 1901. H. 7.
39. *Bötticher A.* Litauen // Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. Königsberg, 1895. H. 5; Samland. 1891. H. 1; Masuren. 1896. H. 6; Aus der Kulturgeschichte Ostpreussens, 1898. H. 8.
40. *Brase K.* Der Einfluss der Bauernbefreiung auf die Belastung der Scharwerksbauern in Ostpreussen. Göttingen, 1969.
41. *Bruenneck W.* Zur Geschichte der Grundeigenthums in Ost- und Westpreussen // ZSR. Weimar, 1895—1896. Bd. 8, 11.
42. *Bruožis A.* Mažoji Lietuva. Jos amžių įvykiai. Klaipėda, 1929.
43. *Bruožis A.* Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai. Tilžė, 1920.

44. *Bruožis A.* Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos. K., 1935.
45. *Bruožis A.* Mažosios Lietuvos politikos veidrodys. Klaipėda, 1923.
46. *Büsch O.* Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen // VBHK. Berlin, 1962. Bd. 7.
47. *Butkevičius I.* Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos // ILKI. 1971. T. 11.
48. *Buzek J.* Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Połaków. Lwów, 1909.
49. *Būga K.* Rinktiniai raštai. V., 1961. T. 3.
50. *Casparis B. J.* Aktenmässige Geschichte der Salzburger Emigration. Salzburg, 1790.
51. *Charlampowicz J.* Kolonizacja pruska na ziemiach polskich (1740—1806) w historiografii niemieckiej // RH. Warszawa; Poznań, 1972. T. 38.
52. *Cieslak T.* Antyludovy charakter prawa pruskiego // PZ. Poznań, 1954. N 7—12.
53. *Cieslak T.* Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych. Olsztyn, 1966.
54. *Clarus.* Die Auswanderung der protestantisch gesinnten Salzburger in den Jahren 1732—1733. Insbruck, 1864.
55. *Conrad L.* Geschichte Preussens. Tilsit, 1896.
56. *Craemer R.* Deutschtum im Völkerraum. Geistesgeschichte der ostdeutschen Volkstumspolitik. Stuttgart, 1938.
57. *Crichton W. D.* Zur Geschichte der Mennoniten. Königsberg, 1786.
58. *Czyński E.* Zarys statystyczno-etnograficzny liczebności i rozsielenia ludności polskiej. Warszawa, 1887.
59. *Dehleisen R.* Holzkirchen und Bauernhäuser in Ostpreussen. Berlin, 1911.
60. Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur in Preussenlande. Königsberg, 1931.
61. *Dundulienė P.* Žemdirbystė Lietuvoje. V., 1963.
62. *Dundulienė P.* Badas ir maras Lietuvoje feodalizmo laikais // AMMD. Istorija. V., 1963. T. 4.
63. *Dundulis B.* Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV a. V., 1960.
64. *Dundulis B.* Lietuvos užsienio politika XVI a. V., 1971.
65. *Dzieje Prus Wschodnich.* Toruń; Gdynia. 1936—1939. T. 2—3.
66. *Endzinas A.* Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje // AMMD. 1968. PP. T. IX(1).
67. *Endzinas A.* Mokymui naudotų lietuviškų knygų Rytų Prūsijoje klausimu (XVIII a. pab. — XIX a. I ketvirtis). V., 1966.
68. *Endzinas A.* Tolminkiemio parapija XVIII amžiuje // LK. 1965. Nr. 7.
69. *Endzinas A.* Mažosios Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XVIII a. — XIX a. viduryje // Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. V., 1983. P. 165—172.
70. *Erdmannsdörffer.* Deutsche Geschichte von westfälischen Frieden. Berlin, 1892. Teil 1—2.
71. *Ewald A.* Die Eroberung Preussens durch die Deutschen. Halle, 1872. Bd. 1.
72. *Falkenhahn V.* Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Königsberg; Berlin, 1941.
73. *Färber A.* Geschichte der Kirchengemeinde Schirwindt. Pillkallen, 1926.
74. *Fircks A.* Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik. Leipzig, 1898.
75. *Fischer H.* Geschichte der Stadt Wehlau. Königsberg, 1936.
76. *Fix W.* Die Territorialgeschichte des preussischen Staates. Berlin, 1869.
77. *Forstreuter K.* Deutsche und Litauer // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971.
78. *Forstreuter K.* Deutschland und Litauen im Mittelalter. Köln; Graz, 1962.
79. *Forstreuter K.* Die Anfänge der Sprachstatistik in Preussen // ZO. Marburg; Lahn, 1953. Jg. 2.
80. *Forstreuter K.* Die deutsche Kulturpolitik im sogenannten Preussisch-Litauen // DHK. Berlin, 1933. Jg. 3.

81. *Forstreuter K.* Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422 // AF. Königsberg, 1941. Jg. 18.
82. *Forstreuter K.* Die Entwicklung der Nationalitätenverhältnisse auf der Kurischen Nehrung // AF. Königsberg, 1931. Jg. 8. H. 1.
83. *Forstreuter K.* Der Druck von litauischen und polnischen Bekanntmachungen // ZO. Marburg; Lahn, 1962. Jg. 11. H. 4.
84. *Forstreuter K.* Memelland. Elbing, 1939.
85. *Forstreuter K.* Neue Beiträge zur Lebensgeschichte K. Hennenbergers // AG. Königsberg, 1929. Bd. 3.
86. *Forstreuter K.* Ueber den Druck von litauischen Mandaten im 18. Jahrhundert // ZSP. Heidelberg, 1950. Bd. 20.
87. *Franz W., Krause E.* Deutsches Ostpreussen. Pillkallen, S. a.
88. *Friedeberg M.* Bilder aus Ostpreussen // NS. Tilsit, 1884. Nr. 8.
89. *Froelich G.* Dachgiebelverzierungen in Preussisch-Litauen // ZAI. Insterburg, 1893. H. 3.
90. *Fröse U.* Das Kolonisationswerk Friedrichs des Grossen // BRR. Heidelberg; Berlin, 1938. Bd. 5.
91. *Füllhaase A.* Geschichtliche Heimatkunde des Kreises Heydekrug. Heydekrug, 1904.
92. *Gaerte W.* Die Vorgeschichtsforschung als nationale Wissenschaft im geistigen Kampf um die Heimat // TAZ. Tilsit, 1934. N 40.
93. *Gaerte W.* Ostpreussische Bevölkerungsfragen in litauischer Beleuchtung // TAZ. Tilsit, 1934. N 78.
94. *Gaigalaitis W.* Ewangelizski Surinkimai Lietuvoje. Priekulė, 1904.
95. *Ganss J.* Die völkischen Verhältnisse der Memellandes. Berlin, 1925.
96. *Gause F.* Königsberg. Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen. Köln; Graz, 1965. Bd. 1.
97. *Gebauer.* Zur Geschichte der (älteren) Unterrichts- und Schulwesens in Preussen // PPB. Königsberg, 1852. Bd. 2.
98. *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.). V., 1972.
99. *Gerullis G.* Zur Beurteilung des altpreussischen Enchiridions // Streiberg Festgabe. Leipzig, 1924.
100. *Gerullis G.* Ein Bittgesuch von Abel Wills Tolken // Filologu biedrības raksti. Rīgā, 1928. Sēj. VIII.
101. *Gimbutas J.* Das Dach des litauischen Bauernhauses aus dem 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1948.
102. *Gimbutas J.* Lietuvių sodžiaus architektūra Mažojoje Lietuvoje // Mažoji Lietuva. New York, 1958.
103. *Gimbutienė M.* Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985.
104. *Gineitis L.* Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. V., 1964.
105. *Gineitis L.* Lietuvių literatūros istoriografija. V., 1982.
106. *Goguel R.* Ostpolitik und Ostforschung // ZG. Marburg, 1964. Jg. 12. H. 8.
107. *Göring H.* Schatullensiedlungen im Amte Oletzko // MVGO. Königsberg, 1938. Jg. 13. N 1.
108. *Görlitz W.* Die Junker, Adel und Bauer im deutschen Osten. Glücksburg, 1956.
109. *Górski K.* Krótkie dzieje Prus Wschodnich. Warszawa, 1949.
110. *Hermann E.* Göttingischen Gelehrten Anzeigen unter der Aufsicht der Gesellschaft der Wissenschaft. Berlin, 1934. N 12.
111. *Greiser W.* Deutsch-Litauisches Volk im Lande Memel // TAZ. Tilsit. 6. Okt. 1934.
112. *Grigat Ch.* Der Kreis Pillkallen. Tilsit. 1901.
113. *Grigat Ch.* Der Kreis Ragnit. Tilsit, 1910.
114. *Gropp V.* Der Einfluss der Agrarreformen des beginnenden 19. Jahrhunderts in Ostpreussen // Schr WS. Berlin, 1967. Bd. 9.
115. *Grunert W.* Insterburger Kirchenrechnung von 1594 // AG. Hamburg, 1964. Jg. 12. H. 1.
116. *Guldon Z., Wajda K.* Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Toruń, 1970.

117. *Haberlandt A.* Die Volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung // IV. Stuttgart, 1926. Bd. 2.
118. *Hagen B.* Burggraf zu Dohna und die Schweizerkirchen in Litauen // ZAI. Insterburg, 1913. H. 14.
119. *Hagen K.* Die Pest in Preussen 1709/11 // BKP. Königsberg, 1821. Bd. 4.
120. *Hahn O.* Aus Altpreussens Vergangenheit. Katowitz, 1910.
121. *Handelsman M.* Rozwój narodowości nowoczesnej. Warszawa, 1924. T. 1.
122. *Harmjan H.* Ostpreussische Bauern. Königsberg, 1939.
123. *Harmjan H.* Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens // NF. Berlin, 1936. Bd. 9.
124. *Hartmann E.* Die Geschichte des Dorfes Ponarth (bei Königsberg) // WBGE. Marburg; Lahn, 1963. N 69.
125. *Hartung F.* Der aufgeklärte Absolutismus. Staatsbildende Kräfte der Neuzeit. Berlin, 1961.
126. *Hartung F.* Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jh. bis zur Gegenwart. Leipzig; Berlin, 1922.
127. *Hauße H.* Die nordostdeutsche Bevölkerungsbewegung. 1817—1933 // Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik, 1935. Jg. 15.
128. *Hauser A.* Schweizer Bauern als Kolonisten in Preussen und Litauen // ZAA. Göttingen, 1965. Jg. 13. H. 1.
129. *Haxthausen A.* Die ländliche Verfassung in den Provinzen Ost- und Westpreussen. Königsberg, 1939.
130. *Hein M.* Auswanderung aus Nassau nach Ostpreussen 1721—1726 // AG. Hamburg, 1963. Bd. 11.
131. *Hein M.* Nassau und Ostpreussen // AF. Königsberg, 1934. Bd. 11.
132. *Hennig.* Ueber die Verdienste Friedrich Wilhelm I. in Kirchen- und Schulanstalten, besonders in Preussen und Litauen // PA. Koenigsberg; Elbing, 1796. Bd. 7; 1798. Bd. 9.
133. *Hennig.* Uebersicht des gesamten protestantischen Schulwesens in Ostpreussen nach seinem jetzigen Zustande // PA. Koenigsberg, 1790. Bd. 1.
134. *Henning F.* Bauernwirtschaft und Bauerneinkommen in Ostpreussen im 18. Jahrhundert. Würzburg, 1969.
135. *Henning F.* Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 1969.
136. *Henning F.* Herrschaft und Bauernuntertänigkeit // JAU. Würzburg, 1964. Bd. 14.
137. *Hesse A.* Die Bevölkerung von Ostpreussen. Jena, 1916.
138. *Hinrichs C.* Preussen als historisches Problem. Berlin, 1964.
139. *Hinrichs K.* Kronprinz Friedrich Wilhelm I. Ostpreussen und der Sturz Wartenbergs // AF. Königsberg, 1939. Bd. 16.
140. *Hintze O.* Zur Agrarpolitik Friedrichs des Grossen // FBPG. Leipzig, 1897. Bd. 10.
141. *Historia Polski / Pod red. T. Manteuffla.* Warszawa, 1969—1971. T. 1—2.
142. *Hoffheinz G.* Ueber den ostpreussischen hochdeutschen Dialekt // AM. 1872, Königsberg, Bd. 9.
143. *Hoffmann B., Hurtig T.* Ostpreussen. Land und Leute. Königsberg, S. a.
144. *Hoffmann H.* Handwerk und Manufaktur in Preussen 1769 // Schr ZG. Berlin, 1969. Bd. 10.
145. *Hollack E.* Haben die Polen und Litauer ein historisches Recht auf Altpreussen? Königsberg, 1919.
146. *Horn A.* Culturbilder aus Altpreussen. Leipzig, 1886.
147. *Horn A.* Das Hauptamt Insterburg // ZAI. Insterburg, 1888. H. 1.
148. *Horn A.* Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säcularisation. 1525—1875. Königsberg, 1890.
149. *Hubatsch W.* Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten. Köln; Opladen, 1964.
150. *Hubatsch W.* Eckpfeiler Europas. Probleme des Preussenlandes in geschichtlicher Sicht. Heidelberg, 1953.
151. *Hubatsch W.* Epochen politischer Gestaltung im nordostdeutschen Raum vom Mittelalter bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts // ZO. Marburg; Lahn, 1966. Jg. 15. H. 2.

152. *Hubatsch W.* Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens. Göttingen, 1968. Bd. 1—2.
153. *Hubatsch W.* Masuren und Preussisch-Litthauen 1870—1920 // ZO. 1965. Jg. 14. H. 4; 1966. Jg. 15. H. 1.
154. *Hubatsch W.* Preussenland. Werden und Aufgabe in Sieben Jahrhunderten. Hamburg, 1950.
155. *Hubatsch W.* Preussenland. Würzburg, 1966.
156. *Hübner H.* Das Preussentum, seine gesellschaftlichen Träger und Apologeten // *Węzłowe problemy dziejów Prus XVII—XX wieku.* Poznań, 1971. S. 23—38.
157. *Iwanowius H.* Die Vernichtung des ständischen Einflusses durch Friedrich Wilhelm I. Königsberg, 1894.
158. *Jablonowski H.* Der preussische Absolutismus in sowjetrussischer Sicht. Münster, 1964.
159. *Jablonowski H.* Die politischen Veränderungen im nordostdeutschen Raum von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg // ZO. Marburg; Lahn, 1966. Jg. 15. H. 2.
160. *Jablonskis K.* Istorija ir jos šaltiniai. V., 1979.
161. *Jakštas J.* Žvilgsnis į M. Lietuvos istoriografiją // LAM. Roma, 1968. T. 4.
162. *Janulaitis. A.* Užnemunė po Prūsais. K., 1928.
163. *Joh. Fr. Zöllners* Ideen über National-Erziehung. Berlin, 1804. Teil 1.
164. *Jonaitis J.* Vokietijos propaganda prieš Lietuvą. K., 1935.
165. *Jonikas P.* Maž. Lietuvos bažnytinės kalbos reformos projektas 18 a. pradžioje // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 386—396.
166. *Jonynas I.* Iš Mažosios Lietuvos istorijos. K., 1933.
167. *Jonynas I.* Lietuvos istoriografija // *Jonynas I.* Istorijos baruose. V., 1984.
168. *Jovaišas A.* Liudvikas Rėza. V., 1969.
169. *Jovaišas A.* Lietuvių literatūros apyaušris Renesanso epochoje // Kultūros barai. V., 1987. Nr. 3. P. 46—51.
170. *Jučas M.* Dėl vakarinių ir šiaurinių žemaičių ribų // Iš lietuvių etnogenėsės. V., 1981. P. 36—46.
171. *Jurginis J.* Istorija ir poezija. V., 1969.
172. *Jurginis J.* K. Donelaičio „Metai“ kaip istorijos šaltinis // LK. V., 1965. Nr. 7. P. 55—73.
173. *Jurgutis V.* Paaikškinimai // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 405—484.
174. *Kallweit E.* Die wirtschaftsgeographische Entwicklung Ostpreussens. Königsberg, 1933.
175. *Karge P.* Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung. Koenigsberg in Pr., 1925.
176. *Karp K.* Beiträge zur aeltesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauens. Memel, 1934.
177. *Kathe H.* Die Hohenzolernlegende als Requisit junkerlich-bürgerlicher Preussenverherrlichungen // *Węzłowe problemy...* S. 168—173.
178. *Katschinski A.* Saar und Memel // TAZ. Tilsit, 1935. N 73.
179. *Kaunas D.* Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524—1940 metais. V., 1987.
180. *Kaunas D.* Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų). V., 1988.
181. *Keil A.* Das Volksschulwesen in Preussen und Litthauen unter Friedrich Wilhelm I. // AM. Königsberg, 1886. Bd. 23.
182. *Keil F.* Die Landgemeinde in den östlichen Provinzen Preussens und die Versuche eine Landgemeinde Ordnung zu schaffen // Schr VS. Leipzig, 1890. Bd. 43.
183. *Keyser E.* Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. Leipzig, 1943.
184. *Keller K.* Die Fremdsprachige Bevölkerung in den Grenzgebieten des Deutschen Reiches. Berlin, 1929.
185. *Kern A.* Beiträge zur Agrargeschichte Ostpreussens // FBPG. Leipzig, 1901. Bd. 14.
186. *Kirrinis H.* Die älteren Feldmasse in Ost-und Westpreussen // BDL. Bad Godesberg, 1963. Bd. 30. H. 2.
187. *Kirrinis H.* Die Stadt Ragnit // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971.

188. *Kirrinis H.* Der Wirtschaftsraum Tilsit // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971.
189. *Kleeberg R.* Die Nationalitätenstatistik, ihre Ziele, Methoden und Ergebnisse. Leipzig, 1915.
190. *Knaake E.* Geschichte von Ost-und Westpreussen. Berlin; Leipzig, 1923.
191. *Kopp J.* Geschichte des Landkreises Tilsit. Tilsit, 1918.
192. *Kotzebue A.* Preussens ältere Geschichte. Riga, 1808. Bd. 1—4.
193. *Krause A.* Präzektoren, Organisten, Cantoren und Rectoren Stellung und Verhältnis zur den kirchlichen Gemeinden. Gumbinnen, 1837.
194. *Krauske A.* Friedrich Wilhelm I. und Leopold von Dessau // HZ. München, 1895. Bd. 75.
195. *Krollmann Ch.* Die deutsche Besiedlung des Ordenslandes Preussen // PrZ. Königsberg in Pr., 1931.
196. *Krug L.* Ueber Leibeigenschaft oder Erbunterthänigkeit der Landbewohner in den preussischen Staaten. Halle, 1798.
197. *Krüger T.* Die Salzburger Einwanderung in Preussen. Gumbinnen, 1875.
198. *Krüger W.* Die Stadt Pillkallen 1724—1924. Pillkallen, 1924.
199. *Kuck J.* Die Siedlungen im westlichen Nadrauen. Leipzig, 1909.
200. *Kuhn W.* Die neuzeitliche deutsche Ostsiedlung in heutiger slawischer und deutscher Sicht. Marburg, 1964.
201. *Kuhn W.* Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit // Ostmitteleuropäische Vergangenheit und Gegenwart. Köln, 1957. Bd. 2.
202. *Kulikauskas P.* Užnemunės piliakalnai. V., 1982.
203. *Kuntze A.* Bilder aus dem Preussischen Littauen. Rostock, 1884.
204. *Kurschat A.* Zur Geschichte der Litauer in Ostpreussen // MLG. Heidelberg, 1893. H. 18.
205. *Kurschat A.* Das preussische Litauen und seine Bewohner // F. Hirts Deutsches Lesebuch. Breslau, 1916.
206. *Kušner P. I.* Etnografinės Lietuvos teritorijos vakarinė dalis // PII prie LKP CK. Rankraštis. V., 1957.
207. *Kuzmickas V.* Kristijonas Donelaitis. V., 1983.
208. *Labuda G.* Polska granica zachodnia. Poznań, 1971.
209. *Labuda G.* Rewizja dziejów Prus-osiągnięcia i plany badań // Węzłowe problemy... S. 5—21.
210. *Lebedys J.* Lituanistikos baruose. V., 1972.
211. *Lebedys J.* Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a. V., 1956.
212. *Lebedys J.* Senoji lietuvių literatūra. V., 1977.
213. *Lehmann.* Die ostpreussischen Mundarten // PPB. Königsberg, 1842. Bd. 27.
214. *Lehmann H.* Bemerkungen zum Zusammenhang Preussenbild und Absolutismusbegriff in der Historiographie in der BRD // Węzłowe problemy... S. 148—157.
215. *Lehmann M.* Aus der Geschichte der preussischen Volksschule // PJ. Königsberg, 1910. Bd. 140.
216. *Leman C.* Historisch-topographische Darstellung der Justizverfassung in Litauen. Insterburg, 1808.
217. *Lemberg E.* Geschichte des Nationalismus in Europa. Stuttgart, 1950.
218. *Leskien A.* Litauisches Lesebuch. Heidelberg, 1919.
219. Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1 P. 55—98, 356—360.
220. Lietuvos TSR istorija. V., 1985. T. 1. P. 25—83.
221. Lietuvos TSR istorijos bruožai / Sudarė ir redagavo istorijos mokslų daktaras *J. Jurginis*. K., 1965.
222. Lietuvių literatūros istorija. V., 1979. T. 1.
223. *Loebell.* Insterburger Stadtgeschlechter // ZAI. Insterburg, 1897. H. 6.
224. *Loewe V.* Allodifikation der Lehen unter Friedrich Wilhelm I. // FBPG. Leipzig, 1898. Bd. 11.
225. *Lohmeyer K.* Recenzija M. Beheimo-Švarchacho knygai „Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Litthauen...“ Königsberg, 1879. // AM. Königsberg, 1879. Bd. 16.
226. *Lohmeyer K.* Geschichte von Ost-und Westpreussen. Gotha, 1881.
227. *Lohmeyer K.* Zur Altpreussischen Geschichte. Gotha, 1907.
228. *Löschke T.* Ragnit. Ragnit, 1898.

229. *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983.
230. *Lukšaitė I.* Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a. V., 1970.
231. *Lukšienė M.* Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmojoje pusėje // *Problemos*. V., 1972. T. 1 (9). P. 64—74.
232. *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje // PD. 1970. T. 4.
233. *Lukšienė M., Endzinas A.* Mažosios Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XVIII a. — XIX a. viduryje // Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. V., 1983. P. 163—164, 174—181.
234. *Lütge F.* Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1967.
235. *Macevičius J.* Ar išliks nacijos? // KT. 1972. XII. 7. Nr. 240.
236. *Macevičius J. K.* Donelaičio pasaulėžiūros klausimu // Pergalė. V., 1964. Nr. 1.
237. *Maciūnas V.* Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą // Archivum Philologicum. K., 1937. Kn. 6.
238. *Maciūnas V.* Lituonistinis sąjūdis XIX a. pradžioje. K., 1939.
239. *Maire S.* Art und Kosten litauischer Kolonistenansiedlungen im Jahre 1719 // AM. Königsberg, 1910. Bd. 47.
240. *Maire S.* Der Umfang der durch die grosse Pest der Jahre 1709—1710 in dem litauischen Amte Insterburg Verursachten Wüsteneien um das Jahr 1717 // ZAI. Insterburg, 1912. H. 13.
241. *Maire S.* Die ersten Schweizerkolonisten in Litauen // AM. Königsberg, 1909. Bd. 46.
242. *Maire S.* Französische Ackerbauern aus der Pfalz und der Uckermark in Litauen // ZAI. Insterburg, 1909. H. 11.
243. *Mannhard.* Wehrfreiheit der altpreussischen Mennoniten. Marienburg, 1863.
244. *Marksas ir Engelsas* apie reakcingąjį prūsiškumą. V., 1946.
245. *Martuszewski E.* Polscy i nie polscy prusacy. Olsztyn, 1974.
246. *Matulevičius A.* Dėl lietuvių Prūsijoje pietinės etninės ribos XVIII a. pradžioje // MAD. Serija A. V., 1972. T. 1 (38). P. 103—122.
247. *Matulevičius A.* 1709—1711 m. maras Prūsijos karalystės Lietuvos provincijoje ir jo padariniai // MAD. Serija A. V., 1972. T. 2(39). P. 73—92.
248. *Matulevičius A.* Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu XVIII a. I pusėje // MAD. Serija A. V., 1973. T. 1(42). P. 79—102.
249. *Matulevičius A.* Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. I pusėje // MAD. Serija A. V., 1975. T. 1 (50). P. 63—77.
250. *Matulevičius A.* Prūsijos valdžios socialinės ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a. // Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai. V., 1977. P. 99—109.
251. *Matulevičius A.* Mozūrija // LTE. V., 1981. T. 8. P. 27.
252. *Matulevičius A.* Rytų Prūsija // LTE. V., 1982. T. 9. P. 457; TLE. V., 1987. T. 3. P. 556 (Str. dalis).
253. *Matulevičius A.* Rytų Prūsijos departamentas // LTE. V., 1982. T. 9. P. 457; TLE. V., 1987. T. 3. P. 556.
254. *Matulevičius A.* Černiachovskas // TLE. V., 1985. T. 1. P. 349.
255. *Matulevičius A.* Čistyje Prudai // TLE. V., 1985. T. 1. P. 356.
256. *Matulevičius A.* Gusevas // TLE. V., 1986. T. 2. P. 18.
257. *Matulevičius A.* Kaliningradas // TLE. V., 1986. T. 2. P. 186 (Str. dalis).
258. *Matulevičius A.* Lietuvininkai // TLE. V., 1986. T. 2. P. 546—547 (Str. dalis).
259. *Matulevičius A.* Lietuvos departamentas // TLE. V., 1986. T. 2. P. 564—565.
260. *Matulevičius A.* Mažoji Lietuva // TLE. V., 1987. T. 3. P. 26—29 (Str. dalis).
261. *Matulevičius A.* Prūsijos kunigaikštystė // TLE. V., 1987. T. 3. P. 459 (Str. dalis).
262. *Matulevičius A.* Nemanas // TLE. V., 1987. T. 3. P. 192.
263. *Matulevičius A.* Nesterovas // TLE. V., 1987. T. 3. P. 208.

264. *Matulevičius A.* Olchovatka // TLE. V., 1987. T. 3. P. 235—236.
265. *Matulevičius A.* Romanovas // TLE. V., 1987. T. 3. P. 566.
266. *Matulevičius A.* Poleskas // TLE. V., 1987. T. 3. P. 410.
267. *Matulevičius A.* Sovetskas // TLE. V., 1988. T. 4. P. 73 (Str. dalis).
268. *Mažiulis V.* Pasaulio tautų kalbos. V., 1979.
269. *Mažiulis V.* Pilypas Ruigys // *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 5—18.
270. *Mažiulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. V., 1988. T. 1. A—H.
271. *Mažoji Lietuva.* Bostonas, 1958. T. 1.
272. *Meyer M.* Geschichte der Preussischen Handwerkerpolitik (1713—1740). Minden, 1888. Bd. 2.
273. *Meyer R.* Das Memelland // Schr. Kitzingen; Main, 1951. H. 12.
274. *Meyer W.* Das Retablissement Ost-und Westpreussens // Schr. I. Jena, 1916. H. 1.
275. *Merkys V.* Lietuvių nacionalinio judėjimo XIX a. socialinės-ekonominės priežastys // Lietuvos TSR istorijos bruožai. K., 1965. P. 55—69.
276. *Merkys V.* Nacionalinės savimonės plitimas feodalizmo pabaigoje (XVIII a. pabaiga—1861 m.) // Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. V., 1987. P. 71—75.
277. *Mertineit W.* Fridericianische Städtepolitik in Ostpreussen // ZO. Marburg; Lahn, 1959. Jg. 8. H. 1.
278. *Mignat J.* Der Kreis Goldap // OB. Würzburg, 1965. Bd. 36.
279. *Minkevičius J.* Religija ir nacionaliniai santykiai // MG. V., 1970. Nr. 10. P. 10—12.
280. *MLG.* Heidelberg, 1883—1887. Bd. 1—4.
281. *Mitzka W.* Dialektogeographie der Danziger Nehrung // ZM. Berlin, 1923. H. 3—4.
282. *Mitzka W.* Grundzüge norddeutscher Sprachgeschichte // DD. Marburg, 1959. Bd. 59.
283. *Mortensen G.* Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnisse von Preussisch-Litauen. Berlin, 1927.
284. *Mortensen H. und G.* Die Besiedlung der nordöstlichen Ostpreussen bis zur Beginn des 17. Jahrhunderts // DO. Leipzig, 1937 /38. Bd. 7—8.
285. *Muennich A.* Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich. Toruń, 1934.
286. *Müller H.* Bauern, Pächter und Adel im alten Preussen. Berlin, 1966. Teil 1.
287. *Müller H.* Domänen und Domänenpächter im Brandenburg-Preussen im 18. Jahrhundert // JW. Berlin, 1965. Jg. 4.
288. *Muret E.* Geschichte der französischen Kolonien in Brandenburg-Preussen. Berlin, 1885.
289. *Nadolny E.* Tilsit, Kraupischken // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971.
290. *Natau O.* Mundart und Siedlung im nordöstlichen Ostpreussen // Sshr. U. Königsberg; Berlin, 1937. Bd. 4.
291. *Nausėdas V.* Lie'uviškos mokyklos Prūsijoje XVI—XVIII amžiais // ILKI. V., 1959. T. 2.
292. *Navickas K.* Lenininės nacionalinės politikos istorinė reikšmė lietuvių tautai. V., 1960.
293. *Ogartel W.* Der Regierungsbezirk Gumbinnen. Insterburg, 1912.
294. *Odyniec W.* Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu w XVIII w. // KH. Warszawa, 1955. R. 62. N 4/5.
295. *Ostermeyer G.* Erste Littauische Liedergeschichte. Koenigsberg, 1793.
296. *Ostermeyer S.* Ist es ratsam die lithauische Sprache zu verdrängen und die Littauer mit den Deutschen zu verschmelzen? Gumbinnen, 1817.
297. *Pajewski J.* Militarizm niemiecki // Węzłowe problemy... S. 87—100.
298. *Pakarklis P.* Istorijos žinios apie Prūsų Lietuvą // Trimitas. K., 1934. Nr. 15.
299. *Pakarklis P.* Klaipėdos srities gyventojų tautybė prieš vokiečių ordino atėjimą. K., 1933.
300. *Pakarklis P.* Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. K., 1948.
301. *Pakarklis P.* Kryžiuočių valstybinė santvarka pagrobtose iš lietuvių srityse. Maskva, 1944.

302. *Pakarklis P.* Lietuvių vokietinimas Mažojaj Lietuvoj. Maskva, 1942.
303. *Pakarklis P.* Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje. K., 1935.
304. *Pakarklis P.* Vokiečių mokslininkai apie M. Lietuvą // AK. K., 1935. Nr. 3.
305. *Pakarklis P.* Raštai. V., 1987.
306. *Pape R.* Geschichtliche und wirtschaftliche Entwicklung des Gewerbes in Altpreussen. Gumbinnen, 1913.
307. *Patla J.* Z zagadnień walki o polskość w XIX wieku na Mazurach wschodnich // RB. 1961. T. 1.
308. *Pesler W.* Die Haustypengebiete im Deutschen Reiche // DE. Berlin, 1908. Bd. 7. H. 1.
309. *Pierson W.* Aus einem Kollektanenbuch K. Hennenbergers // ZPL. Königsberg, 1873. Bd. 10.
310. *Pierson W.* Über Nationalität und Sprache der alten Preussen. Berlin, 1873.
311. *Pisanski C. G.* Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte. Königsberg, 1886.
312. *Piwariski K.* Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621—1772). Gdynia, 1938.
313. *Plehn H.* Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen // FBPG. Leipzig, 1904/1905. Bd. 17—18.
314. *Pomorze Zachodnie / Pod red. K. Slaskiego.* Poznań, 1960.
315. *Potschka H.* Die Ostpreussische Kirchengemeinde Kuckernese // BJU. Königsberg in Pr.; Würzburg, 1956. Bd. 18.
316. *Preis.* Die Licht- und Schattenseiten des preussischen und deutscher Schulwesens. Lissa, 1849.
317. *Preussen.* Epochen und Probleme seiner Geschichte. Berlin, 1964.
318. *Pryšmantas V.* Ne kuršiai, bet žemaičiai // Vairas. K., 1933. Nr. 1—2.
319. *Pryšmantas V.* Prūsų Lietuva Hennenbergerio žemėlapyje // LA. K., 1933. Nr. 289.
320. Prūsų Lietuva ir jos suvokietinimas. Tilžė, 1932.
321. Prusy Wschodnie. Poznań, 1932; Warszawa, 1934.
322. *Randt E.* Die Mennoniten in Ostpreussen und Litauen bis zum Jahre 1772. Königsberg, 1912.
323. *Rhesa L.* Geschichte der lithauischen Bibel. Königsberg, 1816.
324. *Richthofen B.* Die kommunistische Darstellung der ostdeutschen Geschichte // Sowjetstudien. Würzburg, 1956. Jg. 1.
325. *Rieckenberg H.* Die Schatullsiedlung in Preussen bis zum Jahre 1714 // AF. Königsberg, 1939. Jg. 16. H. 1.
326. *Riemann E.* Sprache und Volkstum // Tilsit-Ragnit. Würzburg, 1971.
327. *Riemann E.* Volkskunde des Preussenlandes // Schr. Kitzingen; Main, 1952. H. 19.
328. *Ročka M.* Mokykla ir pedagoginė mintis renesanso, reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpiu (XVI a.—XVIII a. pradžia) // Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. V., 1983. P. 61—66.
329. *Roedder H.* Zur Geschichte des Vermessungswesens Preussens. Stuttgart, 1908.
330. *Rogge A.* Cultur- und Kirchenhistorische Streifzüge im Kirchspiel Pobethen // AM. Königsberg, 1874. Bd. 11.
331. *Rogge A.* Der preussische Litauer des XVI und XVII Jahrhunderts. Königsberg, 1872. Teil 2.
332. *Rogge A. D.* Heinrich Lysius in Litauen und Masuren // AM. Königsberg, 1881. Bd. 18.
333. *Rogge A.* Geschichte des Kreises und der Dioecese Darkehmen. Darkehmen, 1873.
334. *Rogge A.* Schatzenrisse aus dem kirchlichen Leben der Provinz Preussen // AM. Königsberg, 1880. Bd. 17.
335. *Rohrbach P.* Der Kampf um Livland. München, 1917.
336. *Römer M.* Litwinii w Prusiech księżęcych. Kraków, 1911.
337. *Rothfels H.* Ostrau. Berlin, 1938.

338. *Rothfels H.* Über die Aufgabe Ostpreussens in Vergangenheit und Gegenwart. Königsberg, 1930.
339. *Ruffmann K.-H.* Engländer und Schotten in Seestädten Ost- und Westpreussens // ZO. Marburg; Lahn, 1958. Jg. 7. H. 1.
340. *Rumler M.* Die Bestrebungen zur Befreiung der Privatbauern in Preussen 1797—1806 // FBPG. Leipzig, 1920. Bd. 33; 1921, Bd. 34.
341. *Sabaliauskas A.* Mes baltai. K., 1986.
342. *Sahm W.* Geschichte der Pest in Ostpreussen. Leipzig, 1905.
343. *Sahm W.* Geschichte der Stadt Friedland, Königsberg, 1913.
344. *Scheu E.* Ostpreussen. Königsberg, 1936.
345. *Scheuner U.* Der Staatsgedanke Preussens // SDO. Köln; Graz, 1965. H. 2.
346. *Schieder T.* Landständische Verfassung, Volkstumspolitik und Volksbewusstsein // DF. Leipzig, 1943. Bd. 2.
347. *Schieder T.* Nationalstaat und Nationalitätenproblem // ZO. Marburg; Lahn, 1952. Jg. 1.
348. *Schillert G.* Deutschland von 1648 bis 1789. Berlin, 1962.
349. *Schliff O.* Die Kurische Nehrung in Wort und Bild. Königsberg, 1927.
350. *Schlussn W.* Auch Holländer, Franzosen, Schotten, Schweizer, Salzburger — sie alle wurden zu Ostpreussen // EO. Würzburg, 1962. Jg. 8.
351. *Schmidt A.* Ostpreussen — deutsch in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Berlin; Leipzig, 1933.
352. *Schmoller G.* Das Städtewesen unter Friedrich Wilhelm I. // ZPL. Leipzig; Berlin, 1871—1875. Bd. 8, 10—12.
353. *Schmoller G.* Die preussische Einwanderung und ländliche Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts. Berlin, 1898.
354. *Schmoller G.* Die preussische Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts // Schr VS. Leipzig, 1886. Bd. 32.
355. *Schmoller G.* Die Verwaltung Ostpreussens unter Friedrich Wilhelm I. // HZ. München, 1873. Bd. 30.
356. *Schmoller G.* Preussische Verfassungs-Verwaltungs- und Finanzgeschichte. Berlin, 1921.
357. *Schmoller G.* Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte im 17. und 18. Jahrhundert. Leipzig, 1898.
358. *Schorr H.* Zur Deformierung des Wirtschaftslebens durch den Preussischen Militarismus unter Friedrich II. // *Węzłowe problemy...* S. 141—147.
359. *Schultze P.* 350 Jahre eine Stätte des Evangeliums in der Ostmark (Geschichte des Kirchspiels Pillupönen). Königsberg, 1907.
360. *Schultze P.* Der Ausklang der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen. Kreis Stallupönen. Halle, 1932.
361. *Schumacher B.* Geschichte Ost- und Westpreussens. Königsberg, 1937; Würzburg, 1957.
362. *Schumacher B., Wernicke E.* Heimat Geschichte von Ost- und Westpreussen. Marienwerder, 1925.
363. *Sembritzki J.* Die Schotten und Engländer in Ostpreussen. Königsberg, 1888.
364. *Sembritzki J.* Geschichte der Königlich Preussischen See- und Handelsstadt Memel. Memel, 1926.
365. *Sembritzki J.* Geschichte des Kreises Memel. Memel, 1918.
366. *Sembritzki J. und Bittens A.* Geschichte des Kreises Heydekrug. Memel, 1920.
367. *Sempolowska S.* Mazury Pruskie. Warszawa, 1920.
368. *Skalweit A.* Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I. und das Retablissement Litauens. Leipzig, 1906.
369. *Skalweit A.* Gutsherrschaft und Landarbeiter in Ostdeutschland // JGR. Leipzig, 1911. Jg. 35. H. 3.
370. *Skrupskelis I.* Kultūrinis Prūsų lietuvių gyvenimas 18 amžiuje. // *Athenaeum*. K., 1932. Nr. 3.
371. *Skrupskelis I.* Lietuviai XVIII a. vokiečių literatūroje. Roma, 1967.
372. *Smolenski W.* Rządy pruskie na ziemiach polskich (1793—1807). Warszawa, 1903.
373. *Srokowski S.* Ludność Prus Wschodnich. Warszawa, 1937.

374. *Srokowski S.* Pamiątki polskie w Prusiech Wschodnich. Poznań, 1932.
375. *Stein R.* Die Umwandlung der Agrarverfassung Ostpreussens durch die Reform des neunzehnten Jahrhunderts. Jena, 1918.
376. *Steponavičienė I.* Dėl lietuviškų vietovardžių prūsinimo Kryžiuočių ordino raštuose // *Baltistica*. V., 1974. T. X(2). P. 163—168.
377. *Stoinski J.* Organizacija i polityka szkolna Prus w XIX i XX wieku // *Węzłowe problemy*. . . S. 174—179.
378. *Streisand J.* Deutschland von 1789 bis 1815. Berlin, 1961.
379. *Sukertowa-Biedrawina E.* Dziąldowo w XVIII w. Dziąldowo, 1937.
380. *Sukertowa E.* Mazury w pruzach Wschodnich. Kraków, 1927.
381. *Swillus F.* Unser Ostpreussen. Berlin, 1917.
382. *Szameitait M.* Volks- und Mittelschulen // *Tilsit-Ragnit*. Würzburg, 1971.
383. *Szostakowski S.* Dzieje Warmii i Mazur. Warszawa, 1964.
384. *Šilas V., Sambora H.* Po Mažąją Lietuvą. Rankraštis. 1983.
385. *Šilas V., Sambora H.* Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado srityje. Rankraštis.
386. *Šneidereitas O.* Prūšai. [A. Tokerio vertimas iš vokiečių kalbos. Paaškinimai ir komentarai A. Matulevičiaus.]
387. *Šidlauskas A.* Mokyklų reforma Lietuvoje XVIII a. pabaigoje // *MAD*. Serija A. V., 1962. T. 2(13). P. 37—57.
388. *Šidlauskas A.* Vidurinės mokyklos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje // *ILKI*. V., 1964. T. 4. P. 123—132.
389. *Šliūpas J.* Mažoji arba Prūsiškoji Lietuva 19-me šimtmečiu. Chicago, 1910.
390. Tarybinis mokytojas. 1968. Gruodžio 20.
391. *Tautavičius A.* Vakariniai lietuviai // *LTE*. V., 1984. T. 12. P. 12; *TLE*. V., 1988. T. 4. P. 430.
392. *Tautavičius A.* Žemaičių etnogenėzė (Archeologijos duomenimis) // Iš lietuvių etnogenėzės. V., 1981. P. 27—35.
393. *Tautavičius A.* Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų medžiaga // *Lietuvių etnogenėzė*. V., 1987. P. 24—28.
394. *Tautorat H.* Der Landkreis Ragnit // *Tilsit-Ragnit*. Würzburg, 1971.
395. *Terveen F.* Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I. 1714—1740. Göttingen, 1954.
396. *Tezner F.* Das litauische Sprachgebiet // *Globus*. Braunschweig, 1897. Bd. 71. N 24.
397. *Tezner F.* Die Slawen in Deutschland. Braunschweig, 1902.
398. *Thiede K.* Deutsche Bauernhäuser. Leipzig, 1934.
399. *Thoreit G.* Die Vertreibung der evangelischen Salzburger und ihre Aufnahme in Preussen // *HJ*. Berlin, 1898. Bd. 2.
400. *Toeppen M.* Geschichte der preussischen Historiographie. Berlin, 1853.
401. *Toeppen M.* Historisch-Comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858.
402. *Töppen M.* Geschichte Masurens. Danzig, 1870.
403. *Topolski J.* Rozwój absolutnego państwa pruskiego i rola Prus w rozbiórach Polski // *Węzłowe problemy*. . . S. 39—57.
404. *Totoraitis J.* Sūduvos-Suvalkijos istorija. K., 1938. T. 1.
405. *Trautmann R.* Altpreussische Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910.
406. *Trautmann R.* Die altpreussische Personennamen. Göttingen, 1925.
407. *Triebel J.* Die Finanzverwaltung des Herzogtum Preussen. Leipzig, 1897.
408. *Ungnad W.* Deutsche Freibauern, Kölmer und Kolonisten. Hamburg, 1932.
409. *Valančius G.* Lietuva ir Karaliaučiaus kraštas. Kirchheim; Teck, 1946.
410. *Valsonokas R.* Klaipėdos problema. Klaipėda, 1932.
411. *Vanagaitis J.* Kovos kelias. Klaipėda, 1938.
412. *Vėbra R.* Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas. V., 1968.
413. *Vėbra R.* Prievartinės tautinės asimiliacijos socialinės-ekonominės priemonės ir rezultatai // *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas*. V., 1987. P. 66—69.
414. *Vidūnas W.* Litauen in Vergangenheit und Gegenwart. Tilsit, 1916.
415. *Vydūnas*. Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. Tilsit, 1932.

416. *Vileišis V.* Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje. K., 1935.
417. *Vogler G., Vetter K.* Preussen von den Anfängen bis zur Reichsgründung. Berlin, 1970.
418. *Voigt J.* Geschichte Preussens. Königsberg, 1829. Bd. 3.
419. *Vollmer F.* Die preussische Volksschulpolitik unter Friedrich dem Grossen. Berlin, 1918.
420. *Vollmer F.* Friedrich Wilhelm I. und die Volksschule. Göttingen, 1909.
421. *Wächter H.* Ostpreussische Domänenvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert. Würzburg, 1958.
422. *Wakar A.* O polskości Warmii i Mazur w dawnych wiekach. Olsztyn, 1969.
423. *Wakar A.* Rozwój terytoryalny narodowości Polskiej. Kielce, 1918. Cz. 1.
424. *Wakar W.* Struktura demograficzna Prus Wschodnich // Prusy Wschodnie. Poznań, 1932.
425. Warmia i Mazury / Pod red. St. Zajechowskiej. Poznań, 1953. Cz. 1—2.
426. *Wasiliewski L.* Ziemie polskie pod berlem pruskim. Warszawa, 1904.
427. *Wąsicki J.* Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wrocław, 1957.
428. *Wąsicki J.* Ustrój pruski na ziemiach polskich w latach 1772—1815 // Węzłowe problemy... S. 73—86.
429. *Weber L.* Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung, nebst Spezial-Geographie. Danzig, 1878.
430. *Weber M.* Die Verhältnisse der Landarbeit im ostelbischen Deutschland // Schr VS. Berlin, 1892. Bd. 55.
431. *Weiss A.* Preussisch-Litauen und Masuren. Rudolstadt, 1878—1879. Bd. 1—3.
432. *Werner H.-G.* Über die Entwicklung Preussens zur reaktionären Feudalregierungs-macht in Deutschland // Węzłowe problemy... S. 162—167.
433. Węzłowe problemy dziejów Prus XVII—XX wieku. Poznań, 1971.
434. *Wielhorski W.* Etnografiniai klausimai Rytų Prūsijoje. K., 1931.
435. *Wirchow R.* Die altpreussische Bevölkerung, namentlich Letten und Litaauer // ZE. Berlin, 1891. Bd. 23.
436. *Zakrzewski C. A.* Die wichtigeren preussischen Reformen der direkten ländlichen Steuern im achtzehnten Jahrhundert // SSF. Leipzig, 1887. Bd. 7. H. 2.
437. *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos kilmė. V., 1984. T. 1.
438. *Zinkevičius Z.* Iki pirmųjų raštų. V., 1987.
439. *Zinkevičius Z.* Lietuviai XIII—XIV amžiuje // Lietuvii etnogenezė. V., 1987. P. 220—227.
440. *Zweck A.* Der Regierungsbezirk Gumbinnen (Topographie). Gumbinnen, 1918.
441. *Zweck A.* Litauen. Stuttgart, 1898.
442. *Zweck A.* Masuren. Stuttgart, 1900.
443. *Žiugžda J.* Kryžiuočių ordino žlugimas ir jo idėjinii palikuonių revanšizmas // Lietuvii karas su kryžiuočiais. V., 1964. P. 316—326.
444. *Žostautaitė P.* Prūsijos lietuvii valstiečių padėtis XVIII a. antrojoje pusėje // MAD. Serija A. V., 1962. T. 1(12). P. 91—113.
445. *Žostautaitė P.* Prūsijos lietuvii vokietinimas ir pasipriešinimas jam 1848—1914 m. // MAD. Serija A. V., 1968. T. 1(26). P. 59—74.
446. *Ванагас А.* Вклад родственных балтийских диалектов в литовский язык // Проблемы этногенеза в этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 196—205.
447. История Литовской ССР. Вильнюс, 1978. С. 23, 70—71.
448. *Кампфмейер П.* Юнкерство и крестьяне. Одесса, 1905.
449. *Кнапп Г. Ф.* Освобождение крестьян и происхождение сельскохозяйственных рабочих в старых провинциях прусской монархии. СПб., 1900.
460. *Кушнер (Кньшев) П. И.* Этнические территории и этнические границы. М., 1961.
451. *Самарин Ю. Ф.* Упразднение крепостного права в Пруссии // Соч. М., 1878. Т. 2.
452. *Топоров В. Н.* Прусский язык: Словарь. Е—Н. 1979. С. 156—158.

Резюме

В Малой Литве (Klein Litauen, литов. *Mažoji Lietuva*), чаще всего в немецкой историографии называемой Прусская Литва, сложными и противоречивыми были не только этнонациональные, но и социально-экономические и политические отношения. Относительно благоприятные поначалу условия культурной жизни литовцев были обусловлены распространявшимися в XVI в. в Прусском герцогстве идеями Реформации и порожденной ею традицией употребления в общественной жизни родного языка. В дополнение к выводам М. Тёпена, А. Бецценбергера, Ф. Тетцнера, В. Песлера, В. Вилейшиса и других исследователей в монографии доказываемается, что до нач. XVIII в. южная граница Малой Литвы (см. этнографическую карту) т. е. ареала литовцев в Пруссии (западных литовцев; см. карту балтских земель), проходила от Гайлигенбайля (Heiligenbeil, Heiligpeil, литов. *Šventapilis*, ныне Мамоново), находящегося на берегу Фришес Гафф (Frisches Haff, литов. *Aistmarės*, ныне Калининградский, он же Вислинский залив в ПНР), через Прейшиш-Эйлау (Preussish-Eylau, литов. *Prūsų Iluva*, ныне Багратионовск, оба в Калининградской обл.) к востоку, затем Энгельштейн (Engelstein, литов. *Engelšteinas*, польск. *Węgielsztyn*). Ангербург (Angerburg; литов. *Angerburgas*, польск. *węgorzewo*) и до Дубенингкен (Dubeningken, литов. *Dubeninkai*, польск. *Dubeninki*; все три в ПНР, Сувалкское воеводство). Таким образом, в этот ареал следует включить и Земландский (Samland, литов. *Semba*, ныне Калининградский) полуостров, и территорию в нижнем течении р. Прегель (Pregel, литов. *Prieglius*, ныне Преголя). В этих границах площадь Малой Литвы составляла 17—18 тыс. кв. км (площадь Пруссии до Вислы — 31,5 тыс., с 1772 г. — 37 тыс. кв. км). На установленной нами территории от Клайпеды до нижнего течения рек Прегель и Алле (Alle, литов. *Alna*, ныне Лава, польск. *Луна*) и Мазурских озер большинство сельских жителей — крестьян — были литовцы, в городах и имениях — немцы. На западе и в центре Пруссии (Древней Пруссии) жили преимущественно немцы-старожилы. Со времени завоевания Тевтонским орденом земель пруссов и литовцев в XIII в. они заселяли территорию от Вислы (Weichsel, польск. *Wisla*) до Клайпеды. На юго-востоке Пруссии, в Мазурии (Masuren, польск. *Mazury*) и на юге преимущественно жили поляки, в XII—XVII вв. колонизировавшие часть земель балтов — пруссов (до сер. XVIII в. они были онемечены) и судузов.

Во время эпидемии чумы и голода 1709—1711 гг. в Пруссии вымерло около 270 тыс. чел., или около 40% населения. В центре Малой Литвы — Литовской провинции (площадь 10 тыс. кв. км, административные центры уездов (Hauptamt): Мемель (Memel, литов. *Klaipėda*, ныне Клайпеда), Тильзит (Tilsit, литов. *Tilžė*, ныне Советск), Рагнит (Ragnit, литов. *Ragainė*, ныне Неман), Инстербург (Insterburg, литов. *Isrutis*, ныне Черняховск) и уезде Лабиау (Labiau, литов. *Labguva*, ныне Полесск), где население составляло около 300 тыс. человек, вымерло 160 тыс. (ок. 53%) жителей; почти 9 тыс. хозяйств осталось пустующими. Больше всего пострадало население Инстербургского, Рагнитского и Тильзитского уездов. Основной причиной высокой смертности населения в Литовской провинции было тяжелое социально-экономическое положение литовцев. Например, в 1701 г. здесь было примерно 30 тыс. барщинных крестьян, что составляло около 55% всех крепостных в Пруссии.

Целью правительства Прусского королевства после эпидемии чумы был не только подъем экономики Малой Литвы, но и смена литовского населения немецким (второй этап колонизации — 1732—1736 гг.) в соответствии с детально разработанным планом (Retablissement): предполагалось немцев поселить на уже возделанных литовцами землях, а исконных местных жителей поселить на необработанных или заставить работать в фольварках, а часть отдать в рекруты. Согласно же немецкой буржуазной (и послевоенной остфоршерской) историографии, поводом для выселения литовцев из своих хозяйств явилась большая

численность колонистов (около 10 тыс. зальцбургцев), поселившихся в Литовской провинции за короткий срок — в 1732—1736 гг. На самом деле выселение литовских крестьян началось на десятилетие раньше, примерно с 1722 г.

В 1710—1736 гг. в Литовской провинции, где немцев-крестьян до этого почти не было, на государственных (королевских) землях обосновалось около 23 тыс. колонистов, большинство из которых составляли крестьяне. Ремесленники селились в городах. Таким образом, в результате колонизации к немцам-старожилам, не крестьянам, добавилось еще около 13% крестьянского населения, сосредоточившегося в основном в Инстербургском, Рагнитском и Тильзитском уездах. Основная же масса населения Литовской провинции (78—80%) оставалась литовской. Отдельными колониями немцы жили в 8,7% сельских поселений, вместе с литовцами — в 37,3% деревень, 54% (946) деревень оставались полностью литовскими. Наибольшей колонизации подвергся Инстербургский уезд, находившийся ближе всего к границе Великого княжества Литовского (ВКЛ). Тем самым немцы должны были создать барьер для живущих по ту сторону границы литовцев. Поэтому ассимиляция литовцев в XIX в. интенсивнее происходила в южной и восточной частях Малой Литвы: в окрестностях Гумбиннен (Gumbinnen, литов. *Gumbinė*, ныне Гусев), Даркемен (Darkehmen, литов. *Darkiemis*, ныне Озерск), Шталлупёнен (Stallupönen, литов. *Stalupėnai*, ныне Нестеров). Этот процесс почти не затрагивал жителей Куршской косы (куршей, литовцев).

Ассимиляции литовцев в значительной степени способствовали различия в социально-экономическом и правовом положении литовских крестьян по сравнению не только с немецкими колонистами-крестьянами в Малой Литве, большинство из которых платили чинш, но и со старожилами, населявшими Восточно-прусский департамент (Ostpreussisches Departement, центр Кёнигсберг, нем. Königsberg, литов. *Karaliaučius* ныне Калининград; площадь его без католической Вармии, принадлежавшей до 1772 г. Польше, около 15 тыс., после 1772 г. — около 20 тыс. кв. км). Национальность в основном и обуславливала эти различия.

В XVIII в. большинство немцев принадлежало к таким категориям свободных землевладельцев и землепашцев, как кульмцы (Kölmger, шатгальские кульмцы (Schatullkölmer), свободные и эмфитеутные (Emphyteuten) крестьяне. В Литовской провинции и Мазурии преобладали домены; дворянам и юнкерам принадлежало лишь 7% всех крестьянских хозяйств. В конце XVIII в., когда домены стали чаще сдаваться в аренду и даже продаваться дворянам и юнкерам, большинство литовских крестьян попали в непосредственную зависимость от феодалов, и положение их значительно ухудшилось. Если в начале XVIII в. в Пруссии чиншевые крестьяне составляли 13, отбывавшие барщину — 87%, то в Литовской провинции — соответственно 6 и 94%, а в волостях немецких старожилов (в Восточно-прусском департаменте) — 40 и 60%. В литовских и мазурских (польских) волостях (Литовском департаменте, *Litauisches Departement*, центр Гумбиннен, площадь около 17 тыс. кв. км, в состав входили Литовская провинция и Мазурия) и в конце XVIII в., когда в немецких волостях барщина заменялась чиншем, ее отбывали около 56% крестьян соответствующих категорий. Коэффициенты не только отработочной ренты — чинша и других повинностей, особенно оплата наемных людей, но и размеры земельных наделов у литовских и немецких крестьян были различными.

Часть выселенных из своих хозяйств литовских крестьян пополняла ряды сельской бедноты и вынуждена была работать внаем в хозяйствах разбогатевших колонистов и кульмцев, а со 2-й пол. XVIII в. — и в фольварках у феодалов. Бесправное положение и постоянные контакты с немцами способствовали денационализации в первую очередь батраков, а с развитием капиталистических отношений (крепостное право в Пруссии было отменено в 1807 г.) зажиточные крестьяне раньше, чем средние, стали ассимилироваться. Зажиточные превращались в кулаков и составляли немногочисленный слой литовской сельской буржуазии.

Со времен крестоносцев существовал закон, запрещавший литовским крестьянам селиться в городах и заниматься ремеслами, поэтому литовских ремесленников было сравнительно немного. Но процесс ассимиляции в городе про-

ходил интенсивнее, чем в деревне. С усилением гнета крестьянские волнения, вылившиеся в XVIII в. в окрестностях Клашпеды в вооруженную борьбу, наиболее широкий размах приобрели именно в Малой Литве. Литовские крестьяне, поднимаясь на борьбу с феодальной эксплуатацией, тем самым оказывали сопротивление и национальному гнету.

Условия для развития культуры литовцев в Малой Литве, принадлежавших к низшим слоям феодального общества, были хуже, чем у немцев. В крае господствовала немецкая культура, всеми правами и благами пользовались лица только немецкой национальности. Развитие капиталистических производительных сил, происходившее быстрее, чем в Великой (этнографической, т. е. нынешней) Литве, распространение идей гуманизма, антифеодальных идей эпохи Просвещения, учения физиократов и рационалистов обусловили реформу просвещения 1736 г. в Пруссии. Но она также была ориентирована на потребности колонистов. В Пруссии в середине XVIII в. открылись 1160 начальных сельских школ (из них 275 в Литовской провинции). В Малой Литве быстрее, чем в Великой, распространялась грамотность, формировалась интеллигенция, увеличивалось число библиотек и читателей. И несмотря на это обучение было превращено в составную часть программы колонизации и германизации, оно было направлено на приобщение к официальной немецкой культуре, воспитание в немецком духе.

В XVIII в. ареной наиболее острой борьбы за употребление литовского языка стала школа. Переход на преподавание в литовских школах на немецком языке (проект Г. Лизия. Н. Lysius) не был осуществлен в основном благодаря сопротивлению литовцев. Претворению в жизнь планов германизации в какой-то степени препятствовал и сам характер просвещения, которое находилось под влиянием учения физиократов. Но денационализации детей литовцев способствовали смешанные школы. Двухязычная школа по существу превращалась в одноязычную, немецкую. Протестантская церковь, используя религиозные различия литовцев Пруссии (протестантов) и литовцев ВКЛ (католиков), способствовала отчуждению этих двух частей одного народа, ускоряя тем самым процесс денационализации литовцев Малой Литвы. По этой причине литовская интеллигенция Малой Литвы была немногочисленной, ее составляла преимущественно представители духовенства. Развитию культурной жизни и письменности литовцев способствовали возникший под воздействием идей эпохи Просвещения и развития науки интерес прогрессивной немецкой общественности к исчезающему народу и защита его прав. Даже представители прусских властей, сторонники реформ, основываясь на теории физиократов, подчеркивали трудолюбие, исполнительность литовцев. Они понимали, что насильное введение одного государственного языка не принесет пользы ни политике, ни культуре и отрицательно скажется на нравственности людей. Согласно утверждениям физиократов, унификация граждан государства с различными национальностями не будет стимулировать развитие сельского хозяйства — основы экономики края. В XVIII в. особенно важную работу по становлению национальной культуры и письменности, сопротивлению германизации осуществляли К. Донелайтис (*Donelaitis*), Пиляпас и Повилас Руйгисы (*Ruigiai*), в 1-й пол. XIX в. — Л. Г. Режа (*Réza*) и другие просветители. Пробуждение национального самосознания в Малой Литве связывается именно с творчеством Донелайтиса, т. е. с 60-ми годами XVIII в. В Великой Литве его началом следует считать лишь 1-й пол. XIX в., когда началось демократическое движение неополчившихся дворян-жамайтов).

Культура литовцев Малой Литвы имеет важное значение для развития культуры всего литовского народа. До конца XVIII в. она развивалась интенсивнее, чем в Великой Литве (здесь феодалы и духовенство, ориентируясь на польскую культуру, ополячивались). А по числу школ и периодических изданий Малая Литва опережала Великую и в XIX в. Письменность литовцев Малой Литвы стимулировала развитие общелитовского литературного языка. Университет в Кёнигсберге и типографии города до начала XIX в. являлись центрами распространения культуры не только литовцев Малой Литвы, но и литовцев вообще. С середины XIX в. таким центром, особенно в издательской деятельности, становится Тильзит.

Великодержавная шовинистическая политика прусского государства, целенаправленное комплексное воспитание под эгидой протестантской церкви, осу-

ществуемые в школах и имениях, так называемые культурные мероприятия, направленные прежде всего против католиков Великой Литвы, способствовали тому, что среди литовцев Малой Литвы со временем (особенно с конца XIX в.) стали распространяться консервативные монархические идеи, замедлялось развитие культуры. Именно поэтому национальное движение не выдвинулось в освободительную борьбу наподобие той, что происходила в Великой Литве, а ограничилось лишь культурной деятельностью и борьбой за равноправное функционирование литовского языка. Часть литовцев в результате политики насильственной германизации, проводимой прусскими властями, германизировалась, поскольку это давало им экономические и политические преимущества. Все это препятствовало становлению литовской нации (т. е. интеграции жителей обоих краев в единую нацию). Сопротивление неденационализировавшихся литовцев и заступничество немецкой демократической общественности не спасли народ от германизации и естественной ассимиляции, а только приостановили этот процесс.

Таким образом, в XVIII в. была заложена прочная экономическая основа организованной германизации литовцев. Интенсивнее она стала проявляться уже в XIX в. (особенно после 1871 г., т. е. после образования Германской империи), в условиях развития капитализма. Это опровергает концепцию немецких буржуазных историографов, прежде всего остфоршеров, согласно которой государственные институты не оказывали влияния на онемечивание литовцев Малой Литвы или же играли в этом незначительную роль и национального вопроса в Пруссии не существовало.

KLEIN LITAUEN IM 18. JAHRHUNDERT

Stellung der Litauer als einer Nation

ZUSAMMENFASSUNG

In Klein Litauen (Mažoji Lietuva) (in der deutschen Historiographie öfter Preussisch-Litauen genannt) herrschten nicht nur komplizierte ethnisch-nationale, sondern auch widersprüchliche sozial-ökonomische und gesellschaftspolitische Verhältnisse. Die Reformation, die sich im 16. Jh. im Herzogtum Preussen allmählich durchsetzte und mit ihr verbundene Tradition des Gebrauchs der Muttersprache im öffentlichen Leben, bewirkten für die Litauer günstigere kulturelle Bedingungen. Im 18. Jh. (ungefähr bis 1772) war im Königreich Preussen (von 1701) sogenannte preussisch-litauische politische Richtung von Bedeutung (nicht die ganze Zeit).

In der Monographie werden die wissenschaftlichen Materialien von M. Töppen, A. Bezzenberger, F. Tetzner, W. Pesler, V. Vileišis und anderer Forscher ausgewertet und ergänzt. Dabei stellt der Autor fest, daß bis zum Anfang des 18. Jh. die südliche Grenze des Klein Litauens (s. **ethnische Landkarte**), d. i. die Grenze des Areals von Litauern Preussens (westlichen Litauern; s. **Landkarte der baltischen Stämme**), von Heiligenbeil (Heiligepeil, *Sventapilis*; jetzt Mamonowo) am Strand des Frischen Haffes (*Aistmarės*; Kaliningradskij Saliv, poln. Zalew Wiślany) verlief, in östlicher Richtung durch Preussisch-Eylau (*Prūsų Yluva*; Bagrationowsk; beide Siedlungen im Gebiet von Kaliningrad), durch Engelstein (*Engelšteinas*, poln. Węgielsztyn), Angerburg (*Angerburgas*; poln. Węgorzewo) bis Dubeningken (*Dubeninkai*; poln. Dubeninki; alle drei Siedlungen in der Volksrepublik Polen, Woiwodschaft Suwalki). Zu diesem Areal gehört auch die Halbinsel Samland (Sambia; *Semba*; jetzt Kaliningradskij) und die südlichen Ufergelände des Unterlaufs von Pregel (*Prieglius*, jetzt Pregolia). Die Fläche des Klein Litauens beträgt in diesen Grenzen 17 000—18 000 km² (die des Preussens bis zur Weichsel — 31 500 km², von 1772 — 37 000 km² und mehr). In dem von uns festgestellten Gebiet, das sich bis zu den Unterläufen von Pregel und Alle (*Aina*; russ. Lava; pol. Łyna) und den Seen von Masuren erstreckte, bestand die Mehrheit der Dorfbewohner — der Bauern — aus Litauern, die Städte und Gutshöfe waren dagegen meistens von den Deutschen bewohnt. Im Westen und im Zentrum Preussens (des Alten Preussens) lebten meistens die alteingesessenen Deutschen (vom 13. Jh., als der Deutsche Orden die

Länder der Balten — der Preussen und der Litauer eroberte, verbreiteten sie sich von der Weichsel (Wisla) bis Memel), im südöstlichen Preussen — in Masuren (poln. Mazury) — und im Süden lebten meistens die Polen, die im 12.—17. Jh. die Länder der Balten—Preussen (bis Mitte des 18. Jh. wurden sie germanisiert) und zum Teil der Sudauer kolonisierten.

1709—1711 starben an der Pest und an Hunger in Preussen ungefähr 270 000 (ca. 40 %) Bewohner. Im Kern des Klein Litauens — in der Provinz Litauen (Hauptämter, d. h. Kreise: Memel (*Klaipėda*), Tilsit (*Tilžė*; Sowetsk), Ragnit (*Raginė*; Neman), Insterburg (*Isrutis*; Tscherniachowsk); Fläche ca. 10 000 km²) und im Hauptamt Labiau (*Labguva*; Folesk), wo insgesamt ungefähr 300 000 Menschen lebten, starben ca. 160 000 (ca. 53 %) Bewohner, ungefähr 9000 Höfe blieben leer. Sehr große Schäden erlitten die Bewohner der Hauptämter Insterburg, Ragnit und Tilsit. Der wichtigste Grund solcher hohen Sterblichkeit in der Provinz Litauen lag in der schwierigen sozial-ökonomischen Lage der Litauer. 1701 gab es hier z. B. 30 000 Fronbauern, die ca. 55 % aller Fronbauern Preussens darstellten.

Die ethnische Zusammensetzung der Dorfbevölkerung in der Provinz Litauen wurde im Grunde durch die systematische deutsche Kolonisation, die nach der Pest durchgeführt wurde, verändert. Die ökonomischen und Germanisierungsziele wurden nach dem gründlich ausgearbeiteten Retablisementsplan verwirklicht. Die Regierung des Königreichs Preussen aus Brandenburg (sie residierte in Berlin) war bestrebt, die Litauer aus Klein Litauen durch die Deutschen zu ersetzen (die zweite Kolonisationsetappe 1722—1736). Die litauischen Bauern wurden aus ihren Höfen nicht wegen des Überflusses an Kolonisten ausgesiedelt, wie man in der bürgerlichen deutschen Historiographie (auch in der ostforscherischen der Nachkriegszeit) behauptet. Die Aussiedlung begann um 10 Jahre früher, als 1732 viele Kolonisten (Salzburger, ungefähr 10 000 Menschen) kamen. Damit strebte man an, auf den von den Litauern bebauten Böden die Deutschen anzusiedeln, die einheimischen Bewohner umzusiedeln, damit sie die brachen Äcker bebauten oder in den Vorwerken arbeiteten, indem ein Teil der Männer rekrutiert wurde.

1710—1736 ließen sich in der Provinz Litauen, in der es bis dahin fast keine deutschen Bauern gab, ungefähr 23 000 Kolonisten nieder, meistens waren das die deutschen Bauern. Die Handwerker zogen in die Städte, deren Zahl während der Kolonisation immer mehr wuchs. Die Kolonisten siedelten in den staatlichen (königlichen) Ländereien an. Am Ende der Kolonisation bildeten sie ca. 13 % aller Bewohner der Provinz Litauen (die übrigen Bewohner waren die alteingesessenen Deutschen: die Bürger, Feudale und die Administration) und lebten unter den Litauern der Hauptämter Insterburg, Ragnit und Tilsit verstreut. Die Hauptmasse der Bevölkerung der Provinz Litauen blieb litauisch (78—80 %). In 8,7 % aller Dörfer lebten die Kolonisten in vereinzelt Kolonien, zusammen mit den Litauern in 37,3 % aller Dörfer. Die übrigen 54 % (946) Dörfer waren ganz litauisch. Am meisten kolonisiert war der Hauptamt Insterburg, der an der Grenze mit dem Großfürstentum Litauen (GFL) lag: die Deutschen sollten eine ausländische Barriere gegen die jenseits der Grenze lebenden Litauer bilden. Infolgedessen verbreitete sich auch die Assimilation der Litauer Anfang des 19. Jh. schneller im östlichen und südöstlichen Teil des Klein Litauens: in den Gegenden von Gumbinnen (*Gumbinė*; Gusew), Darkehmen (*Darkiemis*; Osersk), Stallupönen (*Stalupėnai*; Nesterow).

Die Assimilation der Litauer beschleunigte sich sehr auch wegen unterschiedlicher sozial-ökonomischer und rechtlicher Lage der Deutschen — nicht nur der Kolonisten in Klein Litauen, die Mehrheit von denen weiterhin Zinsbauern blieben, sondern auch der alteingesessenen Deutschen im Ostpreussischen Departement (Zentrum Königsberg; *Karaliaučius*, Kaliningrad, Fläche ohne katholisches Ermland (Warmia; *Varmė*; poln. Warmia), das bis 1772 Polen angehörte (ungefähr 15 000 km², von 1772 — ca. 20 000 km²) — auch wegen derer der Litauer. Diese Lage wurde durch die Volkszugehörigkeit vorherbestimmt. Im 18. Jh. gehörten die meisten Deutschen zu solchen Kategorien der Grundbesitzer und der freien Ackerbauern, wie die Kölmer, Schatullkölmer, Freibauern und Emphyteuten.

In der Provinz Litauen und in Masuren herrschten die Domänen vor; der Adel und die Junker besaßen nur 7 % aller Bauernhöfe. Ende des 18. Jh., als der König ihnen die Domänen zu vermieten und zu verkaufen begann, geriet die Mehrheit der litauischen Bauern unter die direkte Gewalt dieser Feudalherren. Die Lage der Litauer hat sich verschlechtert.

Die Mehrheit der Litauer in Klein Litauen waren Fronbauern, und die deutschen Bauern Kolonisten dagegen — Zinsbauern. Während Anfang des 18. Jh. die Zinsbauern in Preussen 13% und die Fronbauern 87% bildeten, betragen die entsprechenden Zahlen in der Provinz Litauen — 6% und 94% und in den Ämtern (Amtsbezirk) der alteingesessenen Deutschen (Ostpreussisches Departement) — ungefähr 40% und 60%. In den litauischen und masurischen (polnischen) Ämtern (Litauisches Departement; Zentrum Gumbinnen; Fläche ca. 17 000 km²; bestand aus der Provinz Litauen und Masuren (*Mozūrija*; poln. Mazury); das übrige Territorium von Altpreussen gehörte dem Ostpreussischen Departement) arbeiteten auch Ende des 18. Jh. (als die Fron in den Ämtern der alteingesessenen Deutschen durch die Zinspflicht ersetzt wurde) die Frondienste ungefähr 56% aller Schichten der Bauern ab. Unterschiedlich bei den Bauern beider Nationalitäten war nicht nur die Größe der Arbeitsrente, sondern auch die der Zinspflicht und anderer Steuern, besonders unterschiedlich war aber der Lohnkoeffizient der Knechte und die Größe des Landanteils.

Die im Interesse der Germanisierung aus ihren Höfen ausgesiedelten litauischen Bauern (gewiß nur ein Teil) wurden zu den Kleinbauern, Kossäten, Köttmern, Eigenkättern, Gärtnern, Dreschgärtnern, Tagelöhnern, Losleuten, Pawirpen, Instleuten, Kumettern, Hausleuten, Höfnern und Einliegern. Sie sollten sich zu einer Arbeit verdingen — in den Höfen der Bauern verschiedener Kategorien, besonders der reich werdenden Kolonisten, in den Höfen der Köllmer und in der zweiten Hälfte des 18. Jh. auch in den Vorwerken. Wegen ihrer Lage und ständiger Kontakte mit den Deutschen assimilierten sich die Knechte schneller. Aber bei der Entwicklung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse (die Leibeigenschaft wurde in Preussen 1807 abgeschafft) im 19. Jh. begannen sich zuerst die reichsten nicht die Mittelbauern zu assimilieren. Die reichsten Bauern wurden zu den Großbauern und stellten eine unzählige Schicht der litauischen Dorfbourgeoisie dar.

Da den Litauern seit den Kreuzritterzeiten verboten war sich in den Städten niederzulassen und ihr Handwerk zu treiben, deshalb gab es hier verhältnismäßig wenig Handwerker. Infolgedessen entstand später keine Klasse des litauischen Proletariats. Seine Schicht in den Städten war unzählig. Und hier vollzog sich die Assimilation intensiver als im Dorf. Das schwächte den Klassenkampf.

Indem sich die Unterdrückung verstärkte und immer breitere Volksschichten erfaßte, flammten im 18. Jh. die Empörungen der Bauern, in den Gegenden von Klaipėda zum bewaffneten Kampf geworden, nicht zufällig am heftigsten in Klein Litauen auf. Die litauischen Bauern, indem sie sich zum Kampf gegen feudale und soziale Ausbeutung erhoben, leisteten Widerstand auch gegen die nationale Unterdrückung.

Die kulturelle Lage der Litauer in Klein Litauen., die zu den niedrigsten Schichten der feudalen Gesellschaft angehörten, war auch schlimmer als die der Deutschen. Im Lande herrschte die von den Deutschen begünstigte Kultur der herrschenden Klassen vor. Es wurde nur das deutsche Volk verherrlicht. Die Entwicklung der kapitalistischen Produktivkräfte (rascher als im Großlitauen), die Verbreitung der Ideen von Humanismus, der antifeudalen Ideen der Aufklärungsepoche, auch von Physiokratismus und Rationalismus (breiter und tiefer als im Großlitauen) bedingten 1736 die Bildungsreform in Preussen. In erster Linie wurden die Bedürfnisse der Kinder der Kolonisten befriedigt. 1736—1740 wurden in Preussen 1160 Dorfschulen gebaut, darunter 275 — in der Provinz Litauen. In Klein Litauen verbreitete sich schneller als im Großlitauen das Schrifttum, entstand die Schicht der Intelligenz, vergrößerte sich die Zahl der Bibliotheken und der Leser. Aber die Bildung war ein Bestandteil des Kolonisations- und Germanisierungsprogramms, es wurde der Bürger des Deutschtums herangezogen.

Die staatlichen Projekte (H. Lysius) der 18. Jh. in den litauischen Schulen die deutsche Sprache zu unterrichten, sind meistens wegen des Widerstands der Litauer gescheitert. Die Verwirklichung der Pläne der Germanisatoren entfernte auch der physiokratische Charakter der Bildung. Der heftigste Kampf um die Rechte der litauischen Sprache im 18. Jh. wurde in der Schule geführt. Die Assimilation der litauischen Kinder beschleunigten die Gemeinschaftsschulen. Die zweisprachige Schule wurde zur einsprachigen deutschen Schule.

Die protestantische Kirche, wobei sie die Unterschiede der Religionen zwischen den Litauern Preussens (Protestanten) und den Litauern des GFL (Katholiken) aus-

nutzte, verstärkte die Entfremdung beider Teile des Volkes, beschleunigte auch die Assimilation der Litauer des Klein Litauens.

Infolgedessen waren die Litauer des Klein Litauens nicht im Stande eine zahlreichere nationale Intelligenz heranzuziehen. Das war am meisten die konfessionelle Intelligenz. Das kulturelle Leben der Litauer und ihr Schrifttum wurde von der unter dem Einfluß der Ideen der Aufklärung und der Wissenschaftsentwicklung entstandenen Interessiertheit der progressiven deutschen Öffentlichkeit am kleinen Volk, das zu verschwinden drohte, und vom Schutz seiner Rechte gefördert. Bis zum 19. Jh. wurde das im Großlitauen nicht gemacht. Sogar die hohen staatlichen Beamten Preussens, wobei sie sich auf die Theorie des Physiokratismus stützten, betonten die Fleißigkeit und Verlässlichkeit der Litauer sowie ihr Nutzen für den Staat. Sie verstanden, daß eine gewalttätig eingeführte Staatssprache keinen Nutzen für die Politik und die Kultur bringen wird, und der Moral der Menschen wird sie sogar schaden. Der Meinung der Physiokraten nach, wird die Unifikation der Bürger verschiedener Nationalitäten auch die Grundlage der Wirtschaft — die Landwirtschaft — nicht fördern. Eine sehr wichtige Arbeit auf dem Gebiet der Nationalkultur, des Schrifttums auch des Widerstands gegen die Germanisierung haben die Litauer selbst geleistet: im 18. Jh. Kristijonas Donelaitis (Christian Donalitiuss), Pilypas und Povilas Ruigiai (Ruhig), in der ersten Hälfte des 19. Jh. L. G. Réza (Rhesa) und andere Aufklärer. Das Aufwachen des Nationalbewußtseins begann in Klein Litauen beträchtlich früher (seit den 70ern Jahren des 18. Jh., verbunden mit dem Schaffen von K. Donelaitis) als im Großlitauen (hier nur in der ersten Hälfte des 19. Jh., infolge der demokratischen Bewegung der nicht polonisierten Adligen von Žemaitija). Die litauische Kultur des Klein Litauens ist für die gesamte Entwicklung beider Teile litauischen Volkes wichtig. Bis zum Ende des 18. Jh. entwickelte sie sich hier mehr als im Großlitauen (die Feudalherren und Geistlichen waren auf polnische Kultur orientiert und wurden zu Polen). Klein Litauen übertraf Großlitauen an der Zahl der litauischen Schulen und periodischen Ausgaben nicht nur im 18. Jh., sondern auch im 19. Jh. Das Schrifttum des Klein Litauens förderte die Entwicklung der litauischen Literatursprache. Die Universität Königsberg und die Druckereien dieser Stadt waren bis zum Anfang des 19. Jh. nicht nur das Kulturzentrum Klein Litauens sondern überhaupt des ganzen Litauens (und Großlitauens). Nach Königsberg wurde seit Mitte des 19. Jh. Tilsit zum Zentrum der nationalen Bewegung Litauens, insbesondere zum Zentrum des Verlagswesens.

Wegen der einheitlichen zielgerichtet organisierten Erziehung, die von der preussischen Königsmacht, der protestantischen Kirche, der Schule und dem Hof geführt wurde, sowie wegen der chauvinistischen Großmachtpropaganda gegen die Litauer (besonders gegen die Katholiken Großlitauens), die in ihrer Muttersprache entfaltete wurde, und wegen der Mittel der sogenannten kulturellen Kolonisation, verbreiteten sich allmählich unter den Litauern Klein Litauens (besonders vom Ende des 19. Jh.) konservative, monarchistische Ideen, langsamer wurde die Kulturentwicklung. Deswegen entwickelte sich die Nationalbewegung nicht zum politischen Befreiungskampf, wie im Großlitauen der Fall war. Sie beschränkte sich hauptsächlich auf kulturelle Tätigkeit und die Forderungen der Sprachrechte. Wegen der gewalttätigen Germanisierungspolitik Preussens und der ökonomischen, politischen Interessen paßte sich ein Teil der Litauer an die herrschende deutsche Nation an und war auf ihre Kulturwerte orientiert. Das alles verhinderte die Bildung der litauischen Nation (d. h. die Integration der Einwohner beider Länder in die einheitliche Nation). Der Widerstand der nicht assimilierten Litauer und der Beistand der deutschen demokratischen Öffentlichkeit erlöste das Volk nicht von der Germanisierung und der natürlichen Assimilation, sondern verlangsamte nur diesen Prozeß.

Auf solche Weise wurde im 18. Jh. fester ökonomischer Grund für die organisierte Germanisierung der Litauer gelegt. Sie trat schon im 19. Jh. zutage (am intensivsten nach 1871, nach der Entstehung des Deutschen Reiches), in der Entwicklungsepoche des Kapitalismus. Das leugnet die Konzeption der deutschen bürgerlichen Historiographen, besonders der Ostforscher der BRD, daß für die Germanisierung der Litauer Klein Litauens die Staatsinstitutionen keine Bedeutung hatten oder nur eine geringe, ja die letzte Rolle spielten; daß es in Preussen keine nationale Frage gegeben sei.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Abel (Abelis) W. 76, 96
Abramauskas S. 31
Aguolaitis J. 112
Albrechtas (Albertas) Brandenburgietis (Albrecht von Brandenburg) 3, 33, 36, 114
Albrechtas Frydrichas (Albrecht Friedrich) 35
Alekna 112
Algirdas 15, 20
Altenšteinas (Altenstein) 126
Altmanas (Altmann) V. 22, 74
Anderšas (Andersch) D. E. 123
Andrius A. 101
Anhaltas-Desau fon (von Anhalt-Desau) L. 58, 62, 73
Armengaud (Armengaudas) A. 38
Arnoltas (Arnoldt) D. H. 32, 34, 36, 37, 102, 114, 115
Arntas (Arndt) E. M. 11
Aubinas (Aubin) G. 11, 61, 80, 89, 98, 156
- Bačka (Baczko) L. 23, 38—40, 67, 84, 88, 101, 106, 108, 116.
Bagdonavičius V. 136
Baltrušaitis A. 101
Bandūnas F. 102
Barčius J. 102
Baren (Barenas) O. 86
Batūra R. 18, 19, 27
Bauaras (Bauarus) P. 35
Becenbergeris (Bezenberger) A. 9, 12, 13, 19, 26—28, 36, 116, 127, 138
Beheimas-Švarcbachas (Beheim-Schwarzbach) M. 10, 21, 22, 24, 43, 46, 47, 48, 50, 55—57, 60—69, 71—73, 82, 95, 97, 98, 121, 129, 138—151, 152
Bekas (Boeckh) R. 7, 25
Berentas J. 118
Bergmanas (Bergmann) R. 11, 45, 155
Beringas (Bering) K. H. 69
Bertulaitis (Bertuleit) J. 37, 106, 115, 119
Beticheris (Bötticher) A. 31
Bémé (Böhme) K. 11, 80, 82, 87, 95
Bezenberger A. žr. Becenbergeris
Biržiška V. 36, 37
Bismarkas (Bismark) O. 10, 21
Bitensas, Bitėnas (Bittens) A. 24, 75, 78, 80, 83, 87, 89, 92, 94, 97, 102, 112, 126
Biulovas (Bülow) 108
Blimentalis (Blümenthal) A. 21, 51, 62, 87
Bobrovskis (Bobrowski) J. 116
Boeckh R. žr. Bekas
- Böhme K. žr. Bémé
Bogušas K. 117
Boysen (Boizenas) K. 37
Bokas (Bock) F. 35, 72, 116
Bormanas (Borrmann) V. 12, 104, 119, 120
Borzuski (Borcuskis) R. 35, 37
Bötticher A. žr. Beticheris
Brase (Brazė) K. 83, 164
Bredovas (Bredow) M. 57, 60, 108
Breizigas (Breysig) K. 95
Bretkūnas (Bretke) J. 34, 37, 86
Bruožis A. 16, 27, 97, 107, 108, 110, 112, 114, 115, 119—121, 125
Butkeraitis F. 101
- Cholevijus (Cholevius) F. 34
Celneris (Zöllner) J. F. 125
Cocceji S. žr. Kokejis
Craemer R. žr. Krėmeris
Cvekas (Zweck) A. 27, 31, 35, 50, 108
- Daukša M. 25, 113, 135
Dauvilaitis J. 102
Davidas (David) L. 6
Detlefzenas (Dethlefsen) R. 31, 116
Deutsch F. žr. Doičas
Didžiūnas L. 101
Dikas D. 101
Dobrovolskis 129
Doičas (Deutsch) F. 117, 118
Domhartas (Domhardt) 64
Dona (Dohna) A. 21, 47, 51, 55, 56, 66
Donelaitis H. 78
Donelaitis Kristijonas 20, 23, 29, 51—53, 69, 78, 86, 91, 92, 96, 97, 99, 113—115, 117, 118, 121, 124, 132, 134, 143
Donelaitis Kristupas 78
Dukinaitis 102
Duloma K. 101
Dundulienė P. 40, 68
Dusburgietis, Dusburgas, žr. Petras Dusburgietis
- Edenbergas (Edenberg) L. 36
Elertas (Oclert) F. 36
Emerichas (Emerich) G. 43
Endzinas A. 16, 44, 71, 105, 108—110, 112, 115, 118, 121—124, 126, 141
Engelinas 128
Engelis G. 106, 107, 120
Engelsas F. 8, 86, 88, 95
Ezopas 119
- Faberis (Faber) 23

- Falkenhahn (Falkenhanas) V. 34, 36, 37, 116
 Färber (Ferberis) A. 111, 128, 130
 Farenhaidas (Farenheid) 73
 Finkenšteinas (Finkenstein) 73
 Fiulhazé (Füllhaase) A. 80, 97, 126, 128
 Florinskis (Florinski) T. 25
 Foigtas (Voigt) J. 5
 Forstroiteris (Forstreuter) K. 6, 14, 101, 102, 104, 116, 117, 125, 126, 128, 130, 131
 Franké (Franke) A. 115
 Franké G. 106, 111, 115, 119
 Franz (Francas) W. 86
 Frélichas (Froelich) G. 30, 31
 Frézé (Fröse) U. 64
 Frydebergas (Friedeberg) M. 19
 Frydrichai, Fridrikai 10, 22
 Frydrichas žr. Frydrichas II 40
 Frydrichas I (Friedrich I.) 4, 46, 50, 66, 105
 Frydrichas II (Friedrich II.) 23, 40, 63, 64, 79, 82, 86, 87, 89, 91, 100, 111, 127, 128
 Frydrichas III (Friedrich III.) 4, kitur žr. Frydrichas I
 Frydrichas Didysis (Friedrich der Grosse) 10, kitur žr. Frydrichas II
 Frydrichas Vilhelmas (Friedrich Wilhelm) 50, 65, 93
 Frydrichas Vilhelmas I (Friedrich Wilhelm I.) 10, 21, 22, 32, 35, 40, 44, 46, 51, 56, 58, 59, 62, 63, 69, 71, 74, 78, 89, 97, 104, 105, 107, 110, 118, 120, 121
 Frydrichas Vilhelmas III (Friedrich Wilhelm III.) 126
 Froelich G. žr. Frélichas
 Fröse U. žr. Frézé
 Füllhaase A. žr. Fiulhazé
- Gaigalaitis V. 118, 137
 Ganss (Gansas) J. 80, 92, 126
 Gause (Gauzé) F. 100
 Gediminaičiai 15
 Gekingas (Göcking) G. 10, 23, 24, 43, 44, 48, 56, 61, 63, 67, 68, 149
 Genzelis B. 124
 Georgas Vilhelmas (Georg Wilhelm) 35, 49, 101, 114
 Gerlicas (Görlitz) V. 14, 73, 74
 Gerné (Görne) F. 57, 60, 67, 82
 Gerulis (Gerullis) G. 8, 36
 Gervais žr. Žervé
 Gété (Goethe) V. 116, 124
 Gimbutas J. 9, 31
 Gimbutienė M. 18
 Gineitis L. 16, 17, 69, 79, 111, 114—119, 121, 124, 132, 133, 135, 141
 Girulaitis L. 77
 Gizevijus (Gisevius) E. 116
- Glogau (Glogavas) O. 116
 Göcking G. žr. Gekingas
 Goldbekas (Goldbeck) J. 23, 34, 74, 75, 81, 94, 154, 155
 Göring (Geringas) H. 34
 Görlitz W. žr. Gerlicas
 Görne F. žr. Gerné
 Grigat (Grigaitis) Ch. 111
 Grigoleit (Grigolaitis) E. 102
 Grubé (Grube) G. 22, 88, 95, 114
 Grumbkovas (Grumbkow) 57
 Grunau, Grünavas (Grunau) S. 6
 Grunert (Grunertas) W. 37
 Guraitis K. 101
 Guttzeit (Gutceitas) J. 102
- Haberlantas (Haberlandt) A. 31
 Hagen (Hagenas) 38, 42
 Hainas (Hein) M. 40
 Hakas (Haack) F. 23, 115
 Haksthauzenas (Haxthausen) A. 9, 31, 34, 40, 49, 75, 77, 78, 83, 85, 90—93, 155
 Hamanas (Hamann) J. 9, 116
 Harmjanž (Harmjancas) H. 42, 67, 80, 86
 Harnochas (Harnoch) A. 32
 Hartknochas (Hartknoch) K. 9, 23, 30, 116
 Hartmann (Hartmanas) E. 100
 Heilsbergas (Heilsberg) C. 102, 123
 Henenbergeris (Hennenberger) K. 23, 30, 37, 116
 Henigas (Hennig) 12, 41, 105, 108, 110, 112, 121
 Heningas (Henning) F. 14, 74, 75, 79—84
 Henrikas IV (Henri IV) 50
 Herderis (Herder) J. 9, 13, 116, 124
 Heringas (Hering) 22
 Hoffmann (Hofmanas) B. 83
 Hofmanas (Hofmann) H. 7
 Hofmanas (Hoffmann) J. G. 34
 Hohencolnai 3, 5, 8, 59, 117
 Hornas (Horn) A. 23, 30, 45, 51, 52, 58, 73, 75, 77, 114, 116
 Hubacas (Hubatsch) V. 14, 32, 33, 35, 63, 65, 101, 104, 116, 119, 120, 131
 Huebner (Hübneris) H. 21
 Humboltas fon (von Humboldt) V. 124
 Hurtig (Hurtigas) T. 83
- Inocentas IV 7
- Jablonskis K. 13, 15, 17, 22
 Jagomastas E. 27
 Jakštas J. 13
 Jankus M. 16, 137, 144
 Janulaitis A. 15
 Jenišas (Jenisch) D. 123
 Jogailaičiai 50

- Jonikas P. 117
Jonynas I. 15
Jordanas (Jordan) J. G. 113
Jovaišas A. 16, 17, 122, 124, 128, 132, 143
Jučas M. 14, 18, 30
Jurginis J. 7, 13, 16, 17, 20, 91, 104, 113
Jurgutis V. 117, 118
- Kairys (Kairies) 22, 32, 120, 121, 128
Kalvaitis (Kalvaitis) V. 24
Kallweit (Kalvaitis) E. 36, 94
Kantas (Kant) I. 116, 123, 143
Kargė (Karge) P. 12,
Karolis IV (Karl IV) 15
Karpas, Karpis (Karp) K. 28
Katsinskis (Katschinski) A. 13
Kauliškis J. 112
Kaunas D. 16, 35, 38, 133, 134
Keilas, Keilis (Keil) A. 11, 12, 104, 106, 107, 110—112, 119, 121
Keimelis J. 118
Keyser (Kaizeris) E. 40, 64
Kern (Kernas) A. 75, 80, 92, 95
Kęstutis 15, 20
Kychelis (Kiechel) S. 23, 34
Kleinas (Klein) D. 37, 130, 132
Kleinau (Kleinavas) S. 102
Klemensas IV (Clemens IV) 18
Kocebūė, Kocebiu (Kotzebue) A. 5
Kochas (Koch) 43
Kokejis (Cocceji) S. 100
Kolbė (Kolbe) G. 116
Kopas (Kopp) J. 23, 37, 46, 73—75, 78, 80, 82, 85, 92
Krause (Krauzė) E. 86
Krauske (Krauskė) A. 58
Krauzė (Krause) A. 6, 7, 23, 112, 130, 131
Krauzė (Krause) G. 24
Kreuzfeld J. žr. Kroicfeldas
Kreuz A. žr. Kroicas
Krėmeris (Craemer) R. 125
Kriugeris (Krüger) T. 10
Kriugeris V. 40
Kroicas (Kreuz) A. 106
Kroicfeldas (Kreuzfeld) J. 116
Krugas (Krug) L. 23, 78, 79, 81, 89, 90, 100
Krüger T. ir V. žr. Kriugeris
Kuck (Kukas) J. 77, 93, 94, 101
Kudirka V. 7
Kulikauskas P. 13
Kūnas (Kuhn) V. 74, 94
Kunheimas fon (von Kunheim) J. 107, 121
Kuntze (Kuncė) A. 118
Kurnatovskis (Kurnatowski) G. 25
Kuršaitis A. 16
Kuršaitis F. 27, 137
- Kušner (Kušneris) P. I. 17, 102, 130, 153
Kuzmickas V. 29, 69, 113, 114
Kvantas (Quandt) J. 106, 118, 120, 135
- Lampertas (Lampert) 35
Lapys 100
Lebedys J. 16, 17, 69, 113, 117, 118, 123, 124, 133, 141
Lehman 127
Lehmann (Lėmanas) H. 21
Lehmann M. 110
Leninas V. 8, 88
Lekšas E. 112
Leopoldas fon Anhaltas-Desau žr. Anhaltas-Desau L.
Leopoldas I 3
Lepneris (Lepner) T. 116, 127, 135
Lesingas (Lessing) G. 116, 124
Lėvensprungas (Lőwensprung) 59
Lezgevangas (Lesgewang) A. 57, 108
Limanovskis (Limanowski) B. 23, 36
Liudvikas XIV (Louis XIV) 50
Liuteris (Luther) M. 36
Lyljentalis (Lilienthal) M. 23, 116
Lyzijus (Lysius) H. 12, 22, 104, 106, 118—121, 129, 142
Lomejeris (Lohmeyer) K. H. 9, 27, 72
Lovmianskis (Lowmianski) H. 18, 28
Lubenas (Luben) K. 46, 88
Lukanas (Lucanus) A. 7, 23, 44, 54, 56, 64, 74, 75, 81, 95, 101, 108
Lukšaitė I. 104
Lukšienė M. 16, 17, 103, 109, 112, 122—124, 133, 141
Lūtge (Liutgė) F. 95
- Maciūnas V. 117
Maire (Mairė) S. 56, 111
Mališauskas J. 114
Manteuffel (Mantofelis) T. 62
Manzbergas (Mansberg) 106, 107
Marcijanas-Martinaitis-Musa S. 37
Marksas K. 8, 88
Martinis, Martinijus J. 37
Martinis, Martinijus V. 37
Martuševskis (Martuszewski) E. 34, 35, 39
Matulevičius A. 46, 125
Mažulis V. 7, 18, 20, 27, 32, 36, 117
Mažvydas M. 36, 37, 86, 132
Medeika J. 34
Mejeris (Meyer) H. 23
Mejeris R. 14
Merkys V. 134
Mėrlinas (Mörlin) M. 7, 116—119, 143
Mėgotas (Megott) P. 36
Mignat (Mignatas) J. 45, 78, 85, 102, 111
Milkus, Milkė K. G. 23, 123, 132, 143
Mindaugas 15, 18, 20

- Mitzka (Micka) W. 65, 93, 121
 Miuieraitis 49
 Miuler 48
 Miuleris (Müller) H. 14
 Miunchovas (Münchow) 51, 57
 Mortensen (Mortensenė, Mortensenienė, Mortenzenė, Mortenzenienė) G. 12, 14
 Mortensenai, Mortenzenai 12, 15
 Mortensenas, Mortenzenas (Mortensen) H. 12
 Müller E. 79
 Muretas (Muret) E. 49, 85, 86, 130
 Musa D. 77

 Napoleonas I 54, 135
 Natau, Natavas (Natau) O. 24, 48, 49, 65, 68, 71, 77, 78, 92, 94, 121, 127
 Naujokas J. 112
 Nausėdas V. 16, 39, 70, 109, 110, 113, 115
 Neselmanas (Nesselmann) G. 116

 Obgartelis (Obgartel) V. 30, 111
 Ochmanskis (Ochmański) J. 7
 Odyniec W. 92
 Oilenburgas (Eulenburg) V. 73
 Ostenas (Osten) 57
 Ostermejeris (Ostermeyer) G. 12, 23, 37, 105, 116, 123—125, 130, 132, 135, 143
 Ostermejeris K. 36
 Ostermejeris Z. 124, 143
 Quandt J. žr. Kvantas

 Pakarklis P. 13, 15, 17, 18, 22, 29, 30, 45, 64, 65, 72, 86, 130
 Pasargė (Passarge) L. 116
 Pastenacis (Pastenazzi) F. 32
 Patla J. 126, 130
 Perkūnas J. 118
 Pesleris (Pesler) V. 9, 31, 138
 Petras Dusburgietis, Petras iš Dusburgo (Petrus de Dusburgk) 18, 20
 Petras J. 101
 Pierson (Pirsonas) W. 37
 Pisanski (Pisanskis) G. C. 114
 Plėnas (Plehn) H. 11, 76, 79, 81, 95, 96, 153, 155
 Poška D. 117
 Powierski (Poverskis) J. 18
 Pretorijus (Prātorius) M. 143
 Proisas (Preuss) A. 23, 101
 Pršemislas Otakaras II, Otokaras II 18

 Rakauskas J. 34
 Rapolionis (Stanislaus Rapagelanus) S. 33
 Reimeris (Reimer) 119
 Reimeris K. 34
 Reinhard (Reinhardas) M. 38
 Resleris (Resler) 43
 Rėza (Rhesa) G. L. 32, 34, 36, 38, 108, 115, 116, 122, 124, 132, 134, 145

 Rykenbergas (Rieckenberg) H. 29, 31, 49, 92—94
 Ročka M. 104
 Rogalis (Rogall) G. F. 107
 Rogė (Rogge) A. 7, 11, 12, 28, 36, 41, 75, 78, 98, 104, 109, 113, 118—120, 128, 129
 Rorbachas (Rohrbach) P. 64
 Rotfelsas (Rothfels) H. 119
 Rudvaikis 112
 Ruigys (Ruhig) Pilypas 7, 23, 38, 58, 115—119, 132, 134, 145
 Ruigys Povilas 117, 143
 Ruigys T. 52, 69
 Rumler (Rumleris) M. 87, 90, 91

 Sabaliauskas A. 8, 37
 Sahn W. žr. Zamas
 Sahme K. žr. Zamė
 Sauerwein G. žr. Zauerveinas J.
 Schieder T. žr. Šyderis
 Schlicht (Šlichtas) O. 108
 Schlieben žr. Šlybenai
 Schlott (Šlotas) A. 54
 Schmoller G. žr. Šmolieris
 Schultz F. žr. Šulcas
 Schultze (Šulcė) P. 77, 109, 111, 113
 Sembritzki (Zembrickis) J. 55, 75, 78, 80, 83, 87—89, 92, 94, 97, 100—102, 108, 109, 112, 118, 126, 128
 Sėla (Seel) D. 33
 Sėla J. 34
 Sengstock L. žr. Zengštokas
 Sirvydas K. 135
 Skalveitas, Skalvaitis (Skalweit) A. 10, 21, 22, 24, 38—40, 42—44, 47, 51, 55, 58, 59, 62, 63, 65—68, 77, 80—83, 87, 91, 92, 95, 96, 98, 110—112, 127
 Skrupskelis I. 16, 103, 107, 108, 126, 130, 131
 Slaski (Slaskis) K. 128
 Smolenski (Smolenskis) W. 115
 Sonntag žr. Zonentagas
 Speratas (Speratus) P. 33
 Srokovskis (Srokowski) S. 35
 Stadelmann R. žr. Stadelmanas
 Stanevičius S. 134
 Stein (Šteinas) R. 11, 76, 77, 79, 80, 82—85, 87, 89, 90—93, 95, 97, 154, 156
 Steponavičienė L. 19
 Strijkovskis (Strykowski) M. 36
 Sudermann H. žr. Zūdermanas
 Sukertowa-Biedrawina E. 102
 Süßmilch (Ziusmilchas) J. 39
 Swillus (Svilus) F. 27
 Szameitait (Žemaitaitis) M. 113, 130

 Šidlauskas A. 13
 Šimelpenigis A. 116
 Šyderis (Schieder) T. 64

- Slybenai (Schlieben) 73
 Smoleris (Schmoller) G. 10, 24, 38, 43,
 46, 48, 50—52, 54, 57—60, 62, 67,
 69, 72, 82, 93, 102, 153
 Sneider (Schneider) 48
 Sneideraitis 49
 Sneideraitis (Schneideraitis) O.
 8, 31, 39, 49, 90
 Šperberis 105
 Šperberis (Sperber) Kristijonas 37
 Šperberis Kristupas 37
 Šrėderis (Schröder) D. 34
 Šrėteris (Schröter) J. 74, 87, 126
 Stadelmanas (Stadelmann) R. 21, 22, 39,
 40, 46, 50, 52, 57—60, 77, 78, 80, 81,
 85, 88, 89, 91, 100, 106, 107, 118
 Šulcas (Schultz) F. A. 107, 114
 Šulcas J. 116—118, 132
 Šulcas T. 116
 Švoba M. 116
- Tartilavičius, Tortilavičius J. 33
 Tautavičius A. 17, 18
 Tecneris (Tetzner) F. 9, 28, 32, 33, 36,
 40, 66, 69, 116, 138
 Tepenas (Toeppen, Töppen) M. 9, 12,
 26—28, 30, 38, 45, 54, 138
 Tervėnas (Terveen) F. 14, 47, 57, 62—
 64, 68, 104—108, 110, 119—121, 128
 Tetau, Telavas (Tetau) A. 73
 Tetau H. 73
 Tydė (Thiede) K. 31
 Tiška 120
 Toeppen M. žr. Tepenas
 Totoraitis J. 39, 40
 Trautmanas (Trautmann) R. 12, 116
 Tribukaitis (Tribukeit) F. 34, 127
 Triebel (Trybelis) J. 93
 Tschackert (Čakertas, Tšakertas) P. 33,
 36
 Tumelis J. 13, 37
- Ungnad (Ungnadas) W. 45
- Wächter (Vechteris) H. 74
 Vagneris (Wagner) E. 116
 Vainovskis J. 102
 Vakaras (Wakar) A. 39, 126
 Vakaras V. 29, 128
 Valdburgas (Waldburg) K. 51, 57—59
 Valdekas (Waldeck) E. 35
 Valsonokas R. 28, 32
 Vanagaitis J. 16, 97, 98, 103, 107, 112,
 128
 Vanagas A. 20
 Vanagas V. 16, 124
 Wąsicki (Vonsickis) J. 92
 Wasilewski L. 127
- Vėbra R. 137
 Veisas (Weiss) A. 28, 49
 Velhorskis (Wielhorski) V. 29
 Verneris (Werner) J. 36
 Vetter (Feteris) K. 56
 Vichertas (Wichert) E. 116
 Vileišis V. 13, 15, 29, 30, 32, 33, 39,
 40, 63, 69, 71, 97, 98, 103, 108, 110,
 117, 126, 129, 136, 138, 153
 Vilentas B. 36, 37
 Vilhelmas, Modenos vyskupas 7
 Vilis (Will) A. 36
 Vilis M. 36
 Vinkė (Winke) K. 49
 Virchovas (Wirchow) R. 30
 Virškalvaitis P. 77
 Vydūnas V. 7, 16, 24, 27, 40, 44, 55,
 69, 72, 78, 97, 98, 111, 131, 136,
 137, 144, 145
 Vytautas 15, 20
 Vogler (Fogleris) G. 56
 Voigt J. žr. Foigtas
 Volfas (Wolf) K. 107
 Volteras 40
- Zajechowska 110
 Zakrzewski (Zakševskis) C. A. 83
 Zamas (Sahm) V. 37, 39—44, 102, 147
 Zamė (Same) K. 106, 120
 Zandenai (Sanden) J. 37
 Zandenai 37, 101
 Zauerveinas (Sauerwein) J. 12, 116
 Zengštokas (Sengstock) L. 116
 Zinkevičius Z. 13, 18, 19
 Zöllner J. F. žr. Celneris
 Zonentagas (Sonnentag) 107
 Züdermanas (Sudermann) H. 116
 Zweck A. žr. Cvekas
- Žemaiskis 112
 Žervė (Gervais) B. 7, 23, 87, 98
 Žiugžda J. 17
 Zostautailė P. 7, 20, 39, 95, 128
 Žvirblis A. 77
 Žvirblis J. 77
- Кнапп (Кнапас) Г. Ф. 11, 80, 88, 89,
 91, 92, 95
 Кушнер, Книшев (Kušneris) П. И. 17,
 25, 39, 65, 70, 71
 Самарин (Samarinas) Ю. Ф. 78, 83, 86,
 87, 89, 90, 95, 96
 Топоров (Toporovas) В. Н. 27
- Pastaba.* Asmenvardžiai iš literatūros są-
 rašo į rodyklę neįtraukti.

GEOGRAFINIŲ VARDŲ RODYKLĖ

- Aistmarės, Aismarės (Estmere, Esthen Meer, Frisches Haff, Kaliningradskij zaliv, Zalev Wiślany) 37, 138
- Alėčka, Oleckas (Oletzko, Olecko) 28, 34, 38, 46, 52, 54, 58, 59, 75, 101, 154
- Alenburgas žr. Alna
- Alenšteino (Olštino) apygarda (Regierungsbezirk Allenstein) 52, 54
- Alna, Alė (Alne, Alle, Lava, Łyna) 15, 26—29, 138
- Alna, Alenburgas (Allenburg, Družba) 30, 73
- Alpės 66, 68
- Althof-Insterburg žr. Įsruities Sendvaris
- Althof-Memel žr. Klaipėdos Sendvaris
- Althof-Ragnit žr. Ragainės Sendvaris
- Angerapė, Vangrapė (Angerappe, Angerapp, Angrapa, Węgorapa) 80
- Angenburgas, Ungura (Angerburg, Węgorzevo) 26—29, 33—35, 38, 41, 44, 52, 54, 58, 72, 73, 75, 83, 99, 100, 102, 108, 112, 146
- Anhaltas 150
- Anšpachas 150
- Antakminai 147, 149, 152
- Asterodė žr. Ostruda
- Astraviškiai (Astrawischken) 29
- Ašvėnai žr. Nordenburgas
- Ašvinė, Ašvena (Swine, Aschweine, Swine, Putilovka) 26
- Atėnai 117
- Aukskalis (Auxkallen, Jasnopolskoje) 27
- Aukštutinė Prūsija žr. Oberlandas
- Aukštutinė Vokietija 49
- Auktalytė, Auktalitas (Ochtolite, Auklitten, Auglitten, Progres) 30
- Auričiai 87
- Austrija 4, 67, 103, 151
- Faginskis (Baginsky, Baginski) 50
- Bagratiоновsk žr. Prūsų Yluva
- Bagratiоновskas 26, 37, 84, 113
- Baičiai Didieji (Grooss Baitschen, Podgorovka) 78
- Baičiai Mažieji (Klein Baitschen, Liubimovka) 78
- Bainiūnai Didieji, Beiniūnai (Gross Beynuhnen, Cernyševka) 80
- Bairoitas 150
- Balga, Honeda, Vuntėnovė, Vundenava (Vesioloje) 84, 95, 146
- Balgardis (Ballgarden) 82, 147, 149, 152
- Baltupėnai (Baltupöhnen, Balupiany) 27
- Baltijos sritis 14
- Baltijos jūra 15, 25, 27, 28, 94
- Balupėnai (Ballupönen, Dubovaja Rošča) 27
- Baiupiany žr. Baltupėnai
- Bambliai, Bamboliai (Bamblen) 29, 30, 37
- Banie Mazurskie žr. Benkaimis
- Barašeliai (Baraschelen) 75
- Barczewo žr. Varta
- Barkėnai, Barkiemis (Barkehnen) 27, 29
- Barkiemis (Barkehnen) 27
- Barta (Bartha, Barten) 5
- Bazelis 31
- Barštinas, Bartėnai, Bartenšteinas (Bartenstein, Bartoszyce) 5, 33, 35, 36, 38, 73, 84, 146
- Bartai (Barten, Barciany) 26, 27, 37, 38, 146
- Bartoszyce žr. Barštinas
- Baubliai (Baublen, Obojanj) 147—152
- Benkaimis (Benkheim, Banie Mazurskie) 29, 30, 33
- Bergas 150
- Berežkovskoje žr. Bubainiai Didieji
- Berlynas 4—6, 21, 22, 24, 30, 39, 43, 48, 51, 52, 54, 57, 59, 67, 80, 86, 104, 106, 107, 111, 119, 120, 126, 148
- Beržkuriai Didieji (Gross Berschkuhren, Šachovskoje) 66
- Bialistokas 54
- Bialuta 42
- Bibeliai (Bibehlen, Pokrovskoje) 82
- Braniboras 4, toliau žr. Brandenburgas
- Brandenburgas, Brandenburgo kunigaikštystė, kurfiurstystė (Brandenburg, Kurfürstentum Brandenburg, Herzogtum Brandenburg) 4, 6, 22, 25, 50—53, 56, 59, 107, 111, 118, 121, 122
- Brandenburgas (Brandenburg, Ušakovo) 37, 52, 73, 76, 77, 84, 146, 153
- Brandenburgas-Prūsija, Prūsija-Brandenburgas (Brandenburg-Preussen) 5, 50, 53
- Braniewo žr. Brunsbergas
- Braunšveigas 150
- Breslauja 118
- Brianskoje žr. Prūsiskiai
- Brokupėnai (Brakuppoenen, Brakupönen, Kubanovka) 71, 147, 149, 151
- Bredūnai, Briedūnai (Bredauen, Jagodnoje) 147—149, 151
- Brunsbėrgas, Braunsbergas (Brunsbėrg, Braunsberg, Braniewo) 4, 31, 52—54, 84, 153
- Bubainiai Didieji, Bubainys (Gross Bubainen, Berežkovskoje) 58, 75
- Būdupėnai Senieji (Alt Budupöhnen, Kalinovo) 147—149, 151

- Būdviečiai (Budwethen, Malomožaiskoje) 147—151
 Builynai (Buylien, Dubrava) 147—151
- Cechanovas 42, 52
 Cintai žr. Zintai
 Chlebnikovo žr. Šilininkai
 Čaikovskoje žr. Lugava
 Čekija 18
 Černiachovsk žr. Įsrutis
 Černiachovskas 26—28, 35, 50, 58, 66, 75, 83, 112, 139, 148
 Černyševka žr. Bainingūnai
 Čistyje Prudy žr. Tolminkiemis
- Dačnoje žr. Lapėnai Senieji
 Dainiai (Daynen, Dainen) 130
 Dalneje žr. Žirgupėnai
 Damėtrauka 35
 Damnava, Domnava (Domnau, Domno-vo) 37
 Dancigas (Danzig, Gdańsk) 21, 65
 Dancigo apygarda (Regierungsbezirk Danzig) 54
 Dancigo Pamarys žr. Rytų Pamarys
 Danckiemis (Danzkehen, Sosnovka) 147—151
 Darkiemis (Darkehmen, Ozersk) 16, 27—30, 32, 33, 54, 70, 75, 100, 109, 113, 136, 140, 149
 Darmštatas 150
 Daumarai (Damerau, Degtiarevo) 30
 Dąbrówka žr. Dombrovka
 Degtiarevo žr. Daumarai
 Deima žr. Deimena
 Deimena, Deimė (Deime, Deine, Laba, Deima) 26—29, 72
 Detskoje žr. Gaištaudai
 Dinglaukiai (Dinglaucken, Zadorožnoje) 147—151
 Diržkiemis, Dirškiemis (Dirschkehen) 71, 147, 149—152
 Didžioji Lietuva (Gross Litauen) 5, 7, 13, 15, 20, 36, 62, 65, 67, 70, 109, 113, 114, 117, 129, 131—137, 140—145
 Didžiosios pelkės 27
 Dobrovolsk žr. Piliakalnis
 Dombrovka (Dombrowken, Dąbrówka) 33, 34
 Domново žr. Damnava
 Dopėnai (Dopönen, Pokryškino) 109
 Družba žr. Alna
 Dubeninkai, Dūbininkai, Dubenykai, Dubininkai (Dubeningken, Dubeninki) 26, 28, 29, 32—34, 38, 138
 Dubovaja Rošča žr. Balupėnai
 Dubrava žr. Builynai
 Dženguoliai (Dzengollen) 147—151
- Elbė 20, 64, 151
 Elbingas (Elbing) 49, 53, 54, 65, 74
- Elbliongas (Elbląg) 26, 31, 49
 Elk žr. Lukas
 Engelšteinas (Engelstein, Węgielsztyn) 29, 33, 34, 38, 138
 Ernstburgas (Ernstburg, Sady) 75
 Estija 151
 Estmere, Esthen Meer žr. Aistmarės
 Europa 9, 20, 46, 55, 56, 88, 103, 122—124, 134, 138, 143
- Frankfurtas prie Oderio 4
 Frankonija 66
 Frauenburgas (Frauenburg, Frombork) 84
 Frydlandas, Romuva (Friedland, Pravidinsk) 26, 27, 30, 37, 38, 54, 72, 73, 100, 102
 Frydricho kanalas (Daima, Primorskij) 43
 Fischausen žr. Zuvininkai
 Frisches Haff žr. Aistmarės
 Frombork žr. Frauenburgas
 Furmanovka žr. Katinava Senoji
 Furmanovo žr. Stanaičiai
- Gaištaudai (Gaistauden, Detskoje) 148
 Galinda, Galindija (Galindia, Galinden) 5, 18, 52, 138
 Galindai (Gallinden, Glėdy) 26, 28
 Ganovka žr. Gerskuliai
 Garbno žr. Lagagarbis
 Gardinas 6, 34
 Gastos (Heinrichswalde, Slavsk) 140
 Gaudiškiemis Didysis (Gross Gaudischkehen, Krasnopolianskoje) 147—151
 Gdańsk žr. Dancigas
 Gdanskio Pamarys žr. Rytų Pamarys
 Geldapė, Guldapė, Galdapė, Geldupė (Goldapp, Goldap) 26—29, 32—35, 38, 54, 68, 70, 73, 75, 99, 109, 130, 136, 149
 Geldapė, Geldupė (Goldapp, Goldap) 27—29
 Georgenburgas žr. Jurbarkas
 Geryčiai, Gėritai (Göritten, Puškino) 147—151
 Gerskuliai (Gerskullen, Ganovka) 147—149, 152
 Getingenas (Göttingen) 21
 Girdava, Girduva, Gerdava, Girdavai (Girdaw, Gerdauen, Železnodorožnyj) 26—30, 33, 37, 54, 72, 73, 146
 Giżycko žr. Lėcenas
 Gleisgarbis (Gleisgarben, Jagoczany) 27
 Glėdy žr. Galindai
 Goldap žr. Geldapė
 Goldbachas Didysis (Gross Goldbach, Slavinsk) 35
 Gožovas 42
 Górne žr. Gurniai
 Grabava (Grabowen, Grabowo) 30, 33
 Grabowo žr. Grabava
 Grünwald žr. Žalgiris
 Gudvailiai, Gudvailiai (Gudwallen, Lvovskoje) 147—151

- Gumbinė (Gumbinnen, Gusev) 21, 24, 33, 34, 44, 51, 53, 54, 57, 61, 62, 64, 66, 68—71, 75, 80—85, 98, 99, 102, 107—109, 111, 116, 117, 122, 126, 127, 138, 140, 151
- Gumbinės apygarda (Regierungsbezirk Gumbinnen) 30, 52, 54, 77, 138
- Gumniska žr. Zilckalmis
- Gurjevsk žr. Noihauzenas
- Gurjevskas 29, 36, 73
- Gurniai (Gurnen, Görne) 29, 30, 33, 38
- Gusev žr. Gumbinė
- Gusevas 30, 66, 71, 78, 82, 113, 138
- Gvardeisk žr. Teplava
- Gvardeiskas 26, 30, 32, 35
- Gvardeiskoje žr. Miulhauzenas
- Haga 150
- Halberštatas 150
- Halė 106, 115, 143
- Hanau 150
- Heydekrug žr. Šilutė
- Heiligenbeil, Heiligpeil žr. Šventapolis
- Heilsbergas (Heilsberg, Lidzbark Warmiński) 4, 52—54, 84, 153
- Hesenas 66, 67, 150
- Hildesheimas 150
- Hohenšteinas (Hohenstein, Olsztynek) 83
- Honeda žr. Balga
- Yluva, Ylava žr. Prūsų Yluva
- Insterburg žr. Įsrutis
- Ispanija 4
- Įsruties Sendvaris (Althof-Insterburg) 147—151
- Įsrutis (Insterburg, Černiachovsk) 7, 23, 29, 30, 37, 41, 42, 44, 49, 50, 52—54, 58—60, 65—68, 70, 71, 75, 77, 81, 86, 93, 100, 102, 106, 108, 109, 112, 113, 121, 128, 132, 136, 139, 140, 146—149, 154
- Italija 150
- Izenburgas 150
- Jablonovka žr. Kliučiai
- Jagoczany žr. Gleisgarbis
- Jagodnoje žr. Bredūnai
- Jansborkas, Johannisburgas (Johannisburg, Jansbork, Pisz) 29, 38, 52, 54, 120
- Jasnaja Poliana žr. Trakėnai Didieji
- Jasnoje žr. Kaukiemis
- Jasnopolskoje žr. Aukskalnis
- Johannisburgas žr. Jansborkas
- Jotva žr. Sūduva Šiaurės
- Jotvingija 52
- Jučiai (Iudtschen, Judschen, Kantchausen, Veselovka) 66, 123
- Judino žr. Jurgaičiai
- Juodkrantė (Schwarzorth) 108
- Juodlaukiai (Jodlaucken, Volodarovka) 28, 32
- Jurbarkas, Spargė, Georgenburgas (Georgenburg, Majevka) 35, 147, 149, 151
- Jurgaičiai (Jurgaitschen, Iurgaitschen, Judino) 42, 43, 85, 98, 148, 149, 151
- Jurgenava (Georgenau, Jurgenua, Rošćino) 37
- Kaimiai, Kaimas (Caymen, Kaymen, Kaimen, Zarečje) 36
- Kaimkainiai (Keimkallen, Krasnodonskoje) 26
- Kalinovo žr. Būdupėnai Senieji
- Kalinava (Kallinowen, Kalinowo) 30
- Kaliningrad žr. Karaliaučius
- Kaliningradas 138
- Kaliningradskij zaliv žr. Aistmarės
- Kalinowo žr. Kalinava
- Kamantai (Kamanten) 75
- Kamenskoje žr. Želva
- Kanthausen žr. Jučiai
- Karaliaučiaus apygarda (Regierungsbezirk Königsberg) 32, 54, 75, 77, 136, 138
- Karaliaučius (Königsberg, Königsperg, Kaliningrad) 4, 5, 13, 20, 21, 23, 24, 28, 30—39, 42, 43, 49, 51—54, 57—59, 62, 67, 72, 74, 75, 78, 81—84, 92, 99, 100, 106, 107, 109, 112, 114—116, 120, 121, 124, 130, 132, 133—135, 138, 140, 143, 144, 146
- Karalienė (Karalene, Luisenberg, Zeliornyj Bor) 112
- Karališkiai (Karalischken) 147, 149, 151
- Karališkoji Prūsija, Karališkieji Prūsai (Prusy Królewskie) 4, 53, 138
- Karališkoji Prūsų Lietuva (Preussisch-Königlichen Lithauen) 7
- Karvaičiai (Carweiten, Karwaiten) 108
- Kasikiemis, Kasikėnai (Kassigkehmen) 147—149, 152
- Kaselis 77
- Katinava Senoji, Katniava, Katava (Alt Kattenau, Furmanovka) 147—151
- Kaukiemis, Kaukėnai (Kaukehmen, Kuckerneese, Jasnoje) 44
- Katyčiai (Koadjuthen) 147, 152
- Kaunas 6, 12, 37
- Kėtrzyn žr. Kentšinas
- Kentšinas (Rastenburg, Kętrzyn) 26, 73, 76, 83, 84, 153
- Kiautai (Kiauten, Smirnovov) 59, 85, 147, 149, 152
- Kintai (Kinten) 112
- Kirche Schaacken žr. Šakiai
- Kirsnakiemis Didysis (Gross Kirschnakeim, Fevralsoje) 26
- Klaipėda (Memel) 38, 40, 44, 49, 52, 53, 55, 61, 70, 71, 74, 75, 80, 86, 88, 97, 100, 101, 108, 109, 118, 119, 127, 128, 130, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 152

- Klaipėdos kraštas 12, 37, 41, 54, 75, 80, 87, 95, 99, 128, 137, 146
- Klaipėdos Sendvaris (Althof-Memel) 108, 127, 148, 149, 152
- Klemenhof žr. Klemiškė
- Klemiškė (Clemenhof, Klemenhof) 108, 148, 149, 152
- Klešuva žr. Klišiai
- Klikučiai (Klikutschien, Wilhelmsberg, Jablonovka) 113
- Klišiai, Klišiai, Klešuva (Klischen, Kleschowen, Kleszowen, Kleschau, Kutuzovo) 34
- Koadjuthen žr. Katyčiai
- Kornevo žr. Zintai
- Koskainis (Koskeim, Koskajmy) 26
- Krantas, Krancas (Cranz, Zelenogradsk) 27
- Krasnaja žr. Rominta
- Krasnodonskoje žr. Kaimkaliai
- Krasnopolianskoje žr. Gaudiškiemis Didysis
- Krasnorečje žr. Kuncai
- Krasnoznamensk žr. Lazdėnai
- Krasnoznamenskas 38, 49, 71, 75, 130, 148
- Kremittai, Krimyčiai (Cremitten, Kremitten, Lozovoje) 28
- Krikštoniai 34
- Krylovo žr. Nordenburgas
- Kryžiaučių Ordinas žr. Vokiečių Ordinas
- Kroicburgas (Kreutzburg, Slavskoje) 113
- Kubanovka žr. Brokupėnai
- Kučiai, Kutai (Kutten, Kuty) 33
- Kuibyševskoje žr. Petersdorfas
- Kulmas (Culmen, Culmerland) 5, 49, 53, 54, 76—78, 85, 93, 95
- Kumačevo žr. Kumėnai
- Kumėnai (Kumehnen, Kumainen, Kumačevo) 37
- Kunetis 85
- Kuncai (Kuntzen, Krasnorečje) 108
- Kunigaikščiškiai Prūsai žr. Prūsijos kunigaikštystė
- Kuršas 151
- Kuršių marios 27
- Kuršių nerija 29, 108
- Kusai (Kussen, Vesnovo) 71, 147, 149, 151
- Kutkiemis (Kutkehmen, Pregelau, Ušakovoj) 26
- Kutuzovo (Ozersko raj.) žr. Klišiai
- Kutuzovo (Krasnoznamensko raj.) žr. Širvinta
- Kwidzyn žr. Marienverderis
- Labas žr. Deimena
- Labguva (Labegowe, Labiau, Polesk) 7, 8, 26, 29, 32, 34—36, 38, 39, 41, 42, 44, 49, 53, 54, 86, 93, 99, 100, 108, 121, 136, 138—140, 146, 157
- Lagagarbis, Lagarbis (Laggarben, Lamgarben, Garbno) 29, 34, 38
- Laigytiai, Didieji, Legytiai (Gross Legitten, Mordovskoje) 36
- Lamata 7, 49
- Lanka, Pakalnė (Niederung) 54, 73, 75, 136
- Lapėnai Senieji (Alt Lappöhnen, Dačnovoje) 83, 93, 147, 149, 151
- Latvija 151
- Lava žr. Alna
- Lazdėnai, Lazdynai (Lasdehnen, Krasnoznamensk) 49, 75
- Lazdynėliai (Lasdinehlen) 78
- Lebenichtas (Loebenicht) 37
- Lėcenas, Lėcius (Lötzen, Giżycko) 28, 38, 52, 54, 73, 83
- Lenkija, Lenkijos karalystė 4, 5, 15, 23, 29, 42, 49, 50, 52, 53, 58, 62—64, 67, 93, 94, 107, 138, 151
- Lenkijos ir Lietuvos valstybė (Respublika, Żeczpospolita) 4, 10, 11, 40, 52, 54, 58, 63, 65, 84, 87, 125, 135, 138, 144
- Lenkijos Liaudies Respublika (LLR) 21
- Lenkų apygarda, sritis (Polnische Kreis) 52
- Lesnoj žr. Šarkuva
- Levoberežnoje žr. Šakūnai
- Lidzbark Warmiński žr. Heilsbergas
- Liepgalis (Loepgallen, Löbegallen, Tolstovo) 71, 147, 149, 152
- Lietuvos Respublika, Lietuva 12, 15, 145
- Lietuva, Mažoji Lietuva, Prūsų Lietuva, Lietuvos provincija (Litauen, Klein Litauen, Preussisch-Litauen, Provinz Litauen) 13, 30, 40, 41, 51, 55, 57—63, 65, 72, 73, 82, 90, 98, 110, 111, 117, 119, 120, 125
- Lietuvos apygarda (Littauische Kreis) 6
- Lietuvos departamentas (Litauisches Kammerdepartement, Litauisches Departement) 52—54, 64, 74, 75, 77, 79, 83, 84, 87, 93, 95, 96, 138, 140, 141, 154—156
- Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK), Lietuva 5—7, 12, 13, 15, 17—20, 32, 33, 36, 37, 48, 49, 57, 58, 64—67, 76, 77, 81, 83, 90, 93—95, 100, 104, 107, 113, 117, 128, 131, 132, 135, 140, 142, 143
- Lietuvos provincija (Provinz Litauen) 6—8, 24, 25, 29, 33, 35, 38, 39—59, 61, 62, 64—73, 75, 76, 79, 80, 83, 84, 90, 93, 95, 97—99, 101, 102, 121, 128, 138, 139, 142, 146, 147, 149—151, 153—155
- Lietuvos TSR (LTSR) 26, 52, 132
- Ķylna žr. Alna
- Linkūnai (Linkuhnen, Rževskoje) 93, 97, 148, 152
- Livonija 64, 150

- Livonijos Ordinas 15, 151
 Liubavas 53
 Liubimovka žr. Baičiai Mažieji
 Lomža 54
 Lozovoje žr. Kremitai
 Lugava, Lygava (Lugowen, Lygowen, Caikovskoje) 50
 Lukas, Likas, Lykas, Lekas (Lyck, Elk) 28, 33, 34, 38, 52, 54, 101, 108, 112
 Lvovskoje žr. Gudvailiai

 Magdeburgas 59, 85, 150
 Maigūniškiai Senieji (Alt Maygunischken) 147—151
 Majevka žr. Jurbarkas
 Malbork žr. Marienburgas
 Malomožaiskoje žr. Būdviečiai
 Mamonovo žr. Sventapilis
 Marburgas 13
 Maričkiemis (Maritschkehmen) 85
 Marienburgas (Malbork) 49, 54, 74
 Marienverderio apygarda (Regierungsbezirk Marienwerder) 54
 Marienverderio departamentas (Marienwerdersches Departement) 52
 Marienverderio provincija 76; žemė 53
 Marienverderis (Marienwerder, Kwidzyn) 54
 Marka 150
 Mauručaičiai 129
 Matiškėmis (Matischkehmen, Sovchoznoje) 147—151
 Mazovija 52, 138
 Mažoji Lietuva (Klein Litauen) 5—8, 10—17, 20—25, 27, 29—34, 36—41, 43—45, 48—51, 53, 55—57, 60, 63, 64, 70, 73, 76, 77, 82, 84—88, 93, 94, 97, 102, 103—121, 123, 124, 127—146
 Meklenburgas 150
 Melnas 25, 76
 Melzakas (Mehlsack, Pieniężno) 84
 Memel žr. Klaipėda
 Mėrūniškiai (Merunskien, Meruniszki) 38
 Meškučiai 109
 Meždurečje žr. Norkyčiai
 Michalovas 49
 Mielaukiai, Mielaukis (Mehlaucken, Zalessje) 83, 93
 Mišlibórsz žr. Soldinas
 Miulhauzenas (Mühlhausen, Gvardeiskoje) 37
 Modena 7
 Molynė (Moulienen, Michailovka) 148—152
 Morąg žr. Morongas
 Mordovskoje žr. Laigyčiai Didieji
 Morongas, Morungas (Mohrungen, Morąg) 29, 35, 52—54, 73, 76, 155
 Morskovoje žr. Pilkopa Senoji
 Moskvino žr. Naujininkai
 Mozūrija (Masuren, Mazury) 5, 7, 14, 27, 30, 32, 34, 38, 41, 42, 46, 50—54, 58, 67, 72, 73, 75, 76, 80, 93, 102, 109, 120, 126, 138, 154
 Mozūrų ežerai 138
 Muldžiai (Muldszen, Poltavskoje) 32, 33
 Mražovo žr. Zensburgas

 Nadruva (Nadrowia, Nadrauen) 5, 6, 9, 15, 18, 19, 25—27, 30, 32, 49, 73, 138
 Naglis 109
 Nantas 50
 Nasau 66, 67, 150
 Naujakūrsiai, Noikūrenas (Neukuhren, Pionerskij) 28
 Naujininkai (Naujeningken, Moskvino) 148
 Naujioji Rytų Prūsija (Neuostpreussen) 54
 Neidenburgas (Neidenburg, Nidzica) 52—54, 76, 154
 Neman žr. Ragainė
 Nemanas 66, 77, 83, 85, 148
 Nemunas 12, 17, 18, 54, 61, 67, 68, 83, 97, 130, 134, 136, 137, 145
 Neris 134
 Nesterov žr. Stalupėnai
 Nesterovas 27, 30, 42, 53, 81, 82, 109, 148
 Nevskoje žr. Pilupėnai
 Nida (Nidden) 108, 128
 Nidzica žr. Neidenburgas
 Neidenland žr. Žemutinė Prūsija
 Nikitovka žr. Užpjauiniai
 Nohauzenas (Neuhausen, Gurjevsk) 36, 146
 Nohofas (Neuhof) 52
 Nordenburgas, Ašvėnai (Nordenburg, Krylovo) 26—29, 30, 34, 35, 38, 72, 73, 100, 146
 Norkyčiai, Norkyčiai (Norkitten, Meždurečje) 26—28, 30, 32, 58, 62, 73, 75
 Notanga (žemė), Notangos, Natangijos sritis (Nattangia, Notangensis, Nattangen) 5, 11, 38, 52, 65, 73, 74, 76, 96, 113, 153, 155
 Novoselje žr. Vaivorai
 Novostrojevo žr. Trempai

 Oberlandas (Oberland, Hockerland) Aukštutinė Prūsija 5, 11, 42, 52, 65, 74, 76, 96, 107, 139, 151, 153, 155
 Obojanj žr. Baubliai
 Oktiabrskoje žr. Sūduva
 Olandija 152
 Olchovatka žr. Valtarkiemis
 Olecko žr. Alėcka
 Olsztyn žr. Olštinas
 Olsztynek žr. Hohenšteinas
 Olštinas, Alenšteinas (Allenstein, Olsztyn) 3, 21, 26, 29, 33, 35, 52, 54, 83, 84

- Onežskoje žr. Šrėterlaukiai
 Ornety žr. Vormditas
 Ortelsburgas žr. Ščitnas
 Osa (Ossa, Osa) 15
 Ostruda, Asterodė (Osterohde, Ostróda)
 54, 74, 83, 101
 Ozersk žr. Darkiemis
 Ozerskas 32, 34, 42, 59, 75, 80, 113,
 148
 Pabaltijys 4, 9
 Pabėčiai, Pabečiai, Pabetai (Pobethen,
 Romanovo) 36
 Pagudė, Pogezanija (Pogesania, Pogesa-
 nien) 53
 Pakalnė žr. Lanka
 Palabys 4
 Pamarys, Pomeranija (Pommern, Pomo-
 rze) 56, 85, 150, 151
 Pamedė, Pomezanija (Pomesania, Pome-
 sanien) 5, 33, 53
 Pamitė (Pamitten) 30
 Pasargė, Pasarė (Passarge, Paslėka) 5
 Paslėk žr. Prūsų Olandija
 Paslėka žr. Pasargė
 Patilžiai (Patilszen, Patilschen, Tilsen) 77
 Pavyslys 52, 54
 Pelenai (Pellehnen, Pelenen) 83
 Petersdorfas, Peterkiemis (Peterskehmen,
 Petersdorf, Kuibyševskoje) 32
 Pfalcas 66, 67, 150
 Pieniėžno žr. Melzakas
 Pilkainis 124
 Piliakalnis, Pilkalnis (Pillekallen, Pillkal-
 len, Dobrovolsk) 24, 49, 54, 70, 71,
 77, 94, 100—102, 123, 136
 Pilkopa Senoji, Pilkupa Senoji (Alt
 Pikkoppen, Morskoje) 108
 Pilsotas 7, 49
 Pilupėnai (Pillupöhnen, Nevskoje) 42, 113
 Pionerskij žr. Naujakursiai
 Pirožkovo žr. Rudupėnai
 Pisz žr. Jansborkas
 Plaušvariai (Plauschwaren) 82
 Pliken žr. Plikiai
 Plikiai (Plicken, Pliken) 81, 147, 149,
 152
 Podgorovka žr. Baičiai Didieji
 Pokryškino žr. Dopėnai
 Pokrovskoje žr. Bibeliai
 Polesk žr. Labguva
 Poleskas 26, 36, 83
 Poltavskoje žr. Muldžiai
 Pomeranija žr. Pamarys
 Potsdamas 21, 22, 59, 60
 Prancūzija 50, 135, 150
 Pravidinsk žr. Frydlandas
 Pravidinskas 26, 30, 32, 37, 50
 Pregelau žr. Kutkiemis
 Pregolia žr. Prieglius
 Priegiius, Skara, Prigorė, Pregora, Prie-
 gara (Pregel, Pregolia) 15, 17, 18, 26,
 31, 33, 137, 138
 Priekulė (Prockuls, Prökuls) 70, 88, 104,
 108, 148, 149, 152
 Primorsk žr. Žuvininkai
 Primorskij žr. Frydricho kanalas
 Prūsa, Prūsai žr. Senovės Prūsija
 Progres žr. Auktalytė
 Prūsijos karalystė (Königreich Preussen)
 4—8, 11, 14, 16, 21, 22, 25, 38, 40,
 46—57, 59, 60, 63—67, 74, 80, 82,
 84, 86—91, 97, 103—108, 111, 120—
 122, 124—127, 129, 131, 135, 137—
 139, 142
 Prūsijos kunigaikštystė, Kunigaikštiskie-
 ji Prūsai, Prūsijos hercogystė (Herzog-
 tum Preussen) 4, 5, 7, 30, 35, 45, 50,
 53, 54, 73, 76, 114, 137
 Prūsija (Preussen) be Brandenburgo kraš-
 to 4—18, 20—28, 32—33, 37—42, 44—
 58, 60, 62—68, 72—82, 84—95, 97—
 100, 102, 103—106, 108—111, 114—
 116, 118—119, 122, 123, 125—128,
 131—133, 135, 138—146, 150—152,
 155, 156
 Prūsiškiai (Pruschischken, Brianskoje) 82
 Prūsų Yluva, Yluva, Ylava (Preussich-
 Eylau, Bagrationovsk) 31, 38, 54, 73,
 83, 138, 146
 Prūsų Lietuva (Preussisch-Litauen) 6—8,
 13, 25, 27, 67, 101, 115, 116, 120, 137
 Prūsų Olandija (Preussisch-Holland, Pas-
 lėk) 26, 35, 54
 Prūsų žemė 90
 Puškarevo žr. Puškiemis
 Puškiemis (Puschdorf, Puškarevo) 75
 Puškino žr. Geryčiai
 Putilovka žr. Ašvinė
 Ragainė (Raganita, Ragnit, Neman) 7, 41,
 44, 49, 52, 54, 57—61, 70, 71, 75, 83,
 86, 100, 101, 104, 108, 109, 121, 128,
 130, 136, 139, 146—149
 Ragainės Sendvaris (Althof-Ragnit, Mičiu-
 rinkij) 147—149, 152
 Rajgardas (Rajgród) 28
 Rajgród žr. Rajgardas
 Rasytė (Rossitten, Rybačij) 108
 Rastenburgas 29, 52—54, kitur žr. Kent-
 šinas
 Rautenburgas, Rautenburkis, Rautenber-
 kis (Rautenburg, Uzlovoje) 75
 Redikaimiai (Redigkainen, Redikainy) 26
 Reinas (Rhein, Ryn) 52, 73
 Respublika žr. Lenkijos ir Lietuvos vals-
 tybė
 Reszel žr. Rešlius
 Rešlius, Reselis (Rössel, Reszel) 4, 54
 Rybačij žr. Rasytė
 Ryga 151

- Ryn žr. Reinas
 Ripkaimis (Ripkeim) 26
 Rytų Pamarys (Gdansko, arba Dancigo, Pamarys) 49, 53, 121
 Rytų Prūsija, Rytų Prūsijos provincija (Ostpreussen, Provinz Ostpreussen) 4, 6, 13, 14, 21, 27, 31, 33, 38—40, 43, 47, 51, 53, 54, 60, 63, 64, 67, 97, 101, 115, 126, 136, 138, 140, 141
 Rytų Prūsijos departamentas (Ostpreussisches Kammerdepartement, Ostpreussisches Departement) 52—54, 67, 68, 74—77, 79—81, 83, 84, 87, 93, 95, 96, 138, 140, 141, 154—156
 Roma 62, 66, 117
 Romanovo žr. Pabėčiai
 Rominta, Raminta, Romintė (Rominte, Rominten, Rominta, Krasnaja) 76
 Romuva žr. Frydlandas
 Roščino žr. Jurgenava
 Rudupėnai Didieji (Gross Rudupönen, Pi-rožkovo) 30
 Rusija 88
 Rusnė (Russ) 104, 148, 152
 Rževskoje žr. Linkūnai
- Saalau žr. Želva
 Saalfeld žr. Zalfeldas
 Sady žr. Ernstburgas
 Saksonija 49, 150
 Sarema-Lenema 151
 Sasna (Sassen) 53
 Seehesten žr. Szczestno
 Samba (žemė), Sembos, Sambijos sritis (Sambia, Sambiensis, Samland, Sambien) 5—8, 11, 27, 28, 31, 32, 36, 38, 52, 58, 65, 73, 76, 96, 104, 107, 138, 153, 155
 Senovės Prūsija, Prūsa, Prūsai (Altpreussen) 5, 18, 29, 38, 44, 52, 53, 60, 65, 67, 68, 83, 85, 90, 102, 138
 Sensburg žr. Zensburgas
 Silzkeim žr. Zilckaimis
 Skalva, Skaluva, Skalava, Skalvija (Scalowia, Schalauen) 5, 6, 15, 18, 19, 27, 33, 49, 73
 Skara žr. Prieglius
 Slavinsk žr. Goldbachas Didysis
 Slavsk žr. Gastos
 Slavskas 44, 93
 Slavskoje žr. Kroicburgas
 Smirnovo žr. Kiautai
 Soldinas (Soldin, Myślībórz) 42
 Sosnovka žr. Danckiemis
 Sovetsk žr. Tilžė
 Sovchoznoje žr. Matiškėmis
 Spargė žr. Jurbarkas
 Stalupėnai (Stallupöhnen, Nesterov) 16, 50, 54, 69, 70, 75, 99, 102, 136, 140, 149
- Stanačiai (Stannaitschen, Furmanovo) 147—151
 Stepnoje žr. Valdaukelis
 Stokholmas 55
 Sūduva (Sudauen, Oktiabrskoje) 6, 18
 Sūduva, žemė 138
 Sūduva Šiaurės (Jotva) 18
 Sūduvių kampas (Sudauer Winkel) 6, 7
 Suvalkai (Suwałki) 26—30, 33, 52
 Suwalki žr. Suvalkai
 Suvorovka žr. Vėdarai
 Szabienen žr. Žabynai
 Szczestno žr. Zėhestenas
 Szczytno žr. Ščitnas
 Szillen žr. Žiliai
 Szirgupöhnen žr. Žirgupėnai
 Sztynort žr. Šteinortas
 Świętajno žr. Šventainis
 Świne žr. Ašvinė
- Šachovskoje žr. Beržkuriai Didieji
 Šakiai (Kirche Schaacken, Zemčiužnoje) 29, 35, 49, 51, 53, 72, 73, 77, 84, 146, 153
 Šakūnai (Schakuhnen, Levoberežnoje) 112
 Šarkuva (Sarckau, Lesnoj) 29, 108
 Ščitnas (Ortelsburg, Szczytno) 29, 54, 101
 Šereitlaukis (Schreitlaugken) 147, 149, 152
 Šilalė 33
 Šilgaliai 129
 Šilinėinkai (Schilleningken, Chlebnikovo) 77
 Šilutė (Heydekrug) 52, 54, 73, 75, 80, 87, 88, 97, 102, 104, 112, 128, 136, 148, 149, 152
 Širvinta (Schirwindt, Kutuzovo) 38, 54, 100, 129, 149
 Šnipeliai 85
 Šrėterlaukiai (Schröterlauken, Onežskoje) 78
 Štarkaimis (Starkeim) 26
 Šteinortas (Steinort, Sztynort) 80
 Štetinas 21
 Švabija 150
 Švarcenbergas 150
 Šveicarija 66, 130, 150
 Šventainis (Schwentainen, Świętajno) 85
 Šventapilis, Šventapilė (Heiligenbeil, Heiligpeil, Mamonovo) 27, 37, 38, 54, 73, 102, 108, 138
 Šventoji Romos imperija 4, 13, 15, 60
- Talpaki žr. Tarplaukiai
 Tapiau žr. Tepliava
 Taplaukiai žr. Tarplaukiai
 Tarplaukiai, Taplaukiai, Toplaukis (Talpacken, Talpaki) 35, 41, 44, 93, 146
 Tartu 151

- Tepliava, Tepliuva (Tapiowe, Tapiau, Gvardeisk) 28, 32, 52, 53, 77, 93, 100, 146, 152
 Tilžė (Tilse, Tilsit, Sovetsk) 7, 20, 21, 23, 29, 33, 41, 43, 44, 49, 51, 52, 54, 61, 68, 70, 71, 74, 75, 82, 86, 99—102, 104, 106, 108, 109, 112, 114, 121, 122, 128, 130, 134, 136, 139, 140, 142, 144, 146—149, 152, 153
 Tiuringija 150
 Tolminkiemis (Tollmingkehmen, Čistyje Prudy) 53, 69, 71, 113, 147, 149
 Toplaukis žr. Tarplaukiai
 Torūnė, Torunė 49, 73
 Tolstovo žr. Liepgalis
 Trakėnai Didieji, Trakiemis (Gross Trakehmen, Trakehnen, Jasnaja Poliana) 148, 149
 Trakaimiai, Trukaimiai (Trukeimen, Trokajny) 26
 Trempai (Trempen, Novostrojevo) 32
 Trokajny žr. Trakaimiai
 TSTRS 132
 Tvankstė, Tvanksta, Tvangstė 28, kitur žr. Karaliaučius

 Ukermarka 66
 Ungura žr. Angerburgas
 Ušakovo (Gurjevsko raj.) žr. Angerburgas (gyvenvietė)
 Ušakovo (Černiachovsko raj.) žr. Kutkiemis
 Uzlovoje žr. Rautenburgas
 Užnemunė 7, 44, 54, 89, 125
 Užpajniai (Uschpiaunen, Nikitovka) 71, 147, 149—152

 Vatvorai (Waiwern, Novoselje) 82
 Vakarų Berlynas 21
 Vakarų Europa 23, 28, 71, 103, 132
 Vakarų Lenkija 125
 Vakarų Pamarys 53
 Vakarų Prūsija, Vakarų Prūsijos provincija (Westpreussen, Provinz Westpreussen) 53, 54, 126
 Valdauskadėlis žr. Valdaukelis
 Valdaukelis, Valdauskadėlis (Wadaukell, Waldaukadell, Stepnoje) 70—71, 147, 149—151
 Valtarkiemis, Valterkiemis (Walterkehmen, Waltarkehmen, Olchovatka) 113
 Vangrapė žr. Angerapė
 Varmė, Varmija (Warmia, Ermeland, Warmia) 4, 5, 34, 42, 49, 52—54, 84, 92, 138
 Varta, Vartenburgas (Wartenburg, Barczewo) 35
 Vėdarai (Weedern, Suvorovka) 147—149, 152

 Vėluva, Vėliava (Velowe, Wehlau, Znamsk) 26, 29, 30, 32—35, 38, 43, 54, 72, 73, 99, 101, 109
 Verdainė (Werden) 104, 112
 Versalis 54
 Veseloje žr. Balga
 Veselovka žr. Jučiai
 Vesnovo žr. Kusai
 Vestfalija 49, 150
 Vidurio Europa 71
 Viena 54
 Vilikai (Wilken, dab. Vilken) 30
 Vilkyškiai (Wilkischken) 104, 105
 Vilnius 23, 36, 100, 134
 Vindkaimis (Windtkeim, Vindkaim, Windykajmy) 26
 Vingis (Winge) 148
 Vinkšnynė (Wingschnienen) 148
 Vysla (Weichsel, Wisla) 4, 15, 18, 52, 53, 138, 139
 Vižekiai 87
 Vokiečių Kretinga (Deutsch Crottingen, Deutsch Krottingen) 108
 Vokiečių (Kryžiuočių) Ordinas 4—9, 12—15, 18, 19, 45, 49, 50, 52, 64, 73, 74, 76, 85, 104, 139
 Vokietija (Deutschland; kraštas, vokiečių valstybės) 4, 11, 57—59, 66, 69, 89, 106
 Vokietijos imperija (Deutsches Reich) 4, 10, 12, 14, 15, 22, 54, 103, 120, 126, 136, 137, 142, 145
 Vokietijos Demokratinė Respublika (VDR) 21, 59, 115, 151
 Vokietijos Federacinė Respublika (VFR) 13, 14, 21, 66, 74, 104, 118, 145, 151
 Volodarovka žr. Juodlaukiai
 Vonsdorfas Didysis, Unsatrapis D., Unzatrapis (Gross Wohnsdorf, Wansdorf) 30
 Vormditas (Wormditt, Ornety) 84
 Vuntėnovė, Vundenava žr. Balga
 Vusterhauzenas 62

 Werden žr. Verdainė
 Wėgielsztyn žr. Engelšteinas
 Wėgorapa žr. Angerapė
 Wėgorzewo žr. Angerburgas
 Wilhelmsberg žr. Klikučiai

 Zadorožnoje žr. Dinglaukiai
 Zagorskoje žr. Zaumalai
 Zakheimas (Sackheim) 100
 Zalcburgas 60, 63, 66, 150
 Zalesje žr. Mielaukiai
 Zalew Wiślany žr. Aistmarės
 Zalewo žr. Zalfeldas
 Zalfeldas (Saalfeld, Zalewo) 5, 35
 Zarečeje žr. Kaimiai

- Zaumarai (Saumern, Sommerau, Zagorskoje) 147—149, 152
 Zėhestenas (Seehesten, Szczestno) 52, 154
 Zelenogradsk žr. Krantas
 Zelenogradskas 29, 36, 37, 108
 Zelionyj Bor žr. Karalienė
 Zensburgas (Sensburg, Mrągowo) 54
 Žilckaimis (Silzkeim, Gumniska) 26
 Zinten žr. Žintai
 Znamensk žr. Vėluva

 Žabin žr. Žabynai
 Žabynai, Žabynė (Szabienen, Gross Schabienen, Žabin) 32—35
 Žalgris, Griunvaldas (Grünwald, Grunwald) 49
 Žečpospolita žr. Lenkijos ir Lietuvos valstybė

 Železnodorožnyj žr. Girdava
 Želva, Želvai (Saalau, Kamenskoje) 35, 83, 93, 147, 149, 152
 Žemaitija 6, 7, 13, 18, 44, 64, 65
 Žemčiužnoje žr. Sakiai
 Žemutinis Pavyslys 4, 138
 Žemutinė Prūsija (Niederland) 5
 Žibai 128
 Žydkiemis (Schittkehmen, Szittkömen, Żytkiejmy) 147—152
 Žiliai (Szillen, Schillen, Żilino) 66, 106, 107
 Žilino žr. Žiliai
 Žintai, Cintai (Zinten, Kornevo) 38
 Žirgupėnai (Szirgupöhnen, Schirgupönen, Dalneje) 82, 147, 149—152
 Žuvininkai, Zuvininkai, Fišhauzenas (Fischhausen, Primorsk) 5, 32, 33, 36, 38, 54, 72, 146

TURINYS

ĮVADAS

4

LIETUVIŲ TERITORIJA PRŪSIJOJE IR 1709—1711 M. MARO PADARINIAI

25

Lietuvių teritorijos pietinė riba XVIII a. pradžioje

25

1709—1711 m. maras Lietuvos provincijoje ir jo padariniai

38

DIDŽIOJI KOLONIZACIJA XVIII A. PIRMOJOJE PUSĖJE

48

Prūsijos valdžios politika lietuvių atžvilgiu

48

Kolonistų kiekis ir pasiskirstymas

64

SOCIALINĖS EKONOMINĖS IR TEISINĖS LIETUVIŲ PADĖTIES YPATYBĖS XVIII A.

73

Žemėvaldos bei žemėnaudos pasiskirstymas

73

Domenų ir bajorų valstiečiai, jų prievolių formos

78

Reformos ir valstiečiai lietuviai

88

„Laisvieji“ žmonės

94

Lietuviai ir miestas

99

LIETUVIŲ KALBA, MOKYKLA IR BAŽNYČIA

103

Mokykla ir valdžios politika

104

Mokytojai

112

Mokyklų dėstomoji kalba ir kova dėl lietuvių kalbos

115

Bažnyčia ir lietuvių asimiliacija

127

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių ryšiai

131

PABAIGOS ŽODIS

137

Lentelės

146

Santrumpos

157

Šaltiniai ir literatūra

158

Reziümė rusų kalba

176

Reziümė vokiečių kalba

179

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

183

GEOGRAFINIŲ VARDŲ RODYKLĖ

188

Научное издание
Матулявичюс Альгирдас
МАЛАЯ ЛИТВА В XVIII ВЕКЕ
Положение литовцев как нации
Монография
Вильнюс, «Мокслас», 1989. На литовском языке

Mokslinis leidinys
Matulevičius Algirdas. MAŽOJI LIETUVA XVIII AMŽIUJE
Lietuvių tautinė padėtis
Monografija

Redaktoriai: A. Bendorienė, A. Gvardinskas, M. Švecova
Dailininkė ir meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninė redaktorė N. Jatužienė
Korektorės: O. Dimienė, M. Sukevičienė

ИБ № 3063

Duota rinkti 1988 12 15. Pasirašyta spausdinti 1989 06 06. Formatas 60×90¹/₁₆. Popierius — ofsetinis Nr. 1. Garnitūra — baltika, 10 punktų. Ofsetinė spauda. 12,5 sąl. sp. l.— 2 l. įkl. 23,38 sąl. spalv. atsp. 18,03 apsk. leid. l.— 1,46 l. įkl. Tiražas 40 000 egz. Užsakymas 8141. Kaina 4 rb 10 kp. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.

Matulevičius A.

Ma647 Mažoji Lietuva XVIII amžiuje: Liet. taut. padėtis. — V.: Mokslas, 1989. — 195 [4] p., [1] žml.

Santr. rus., vok. — Bibliogr., p. 158—175 (452 pavad.), ir išnašose. Asmenvardžių ir geografinių vardų r-klės: p. 183—196.

ISBN 5—420—00240—X

Monografijoje, remiantis gausiais istorijos šaltiniais ir literatūra, rašoma apie Mažosios Lietuvos gyventojų lietuvių socialinę, ekonominę ir nacionalinę priešpaudą. Aptariamas vokiečių kolonizacijos vakarinėse lietuvių žemėse pobūdis, nagrinėjamos šios kolonizacijos priežastys. Demaskuojamos revanšistų pastangos iškreipti istorijos faktus.

M 0503020908—088
M854(08)—89 28—89

BBK 63.3(2L)46
MBBK 9(TL)13

**Kolonistai Zalcburgo vokiečiai,
atvykę į lietuvininko sodybą
įsikurti**

**Šitaip vokiečių feodalai baudė
Mažosios Lietuvos baudžiauninkus
lietuvius**

PRUSIA
ACCURATE DEScripta
a Gasparo Henneberg
Erlichenli

- SYMBOLI**
- A. Arva
 - B. Sals
 - C. Alp
 - D. Mons
 - E. F. Sals
 - F. Sals
 - G. Sals
 - H. Sals
 - I. Sals
 - K. Sals
 - L. Sals
 - M. Sals
 - N. Sals
 - V. Sals

CARACTERVM REVM
LITHVIAE EXPLICATIO

○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia
○	Polonia	○	Polonia

Handwritten notes:
C. I. S. S. I.
B. J. E.
P. K. S.

Handwritten notes:
P. O. D. A.
C. H. A.
P. A. R. S.
P. A. R. S.

Millaria
parva, mediana, et magna

